

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Національної академії наук України

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 16

Видається з 2008 року

Ніжин
2023

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 3 від 26.09.2023 р.)

Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України
(протокол № 6 від 28.09.2023 р.)

Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 2 від 04.10.2023 р.)

Редакційна колегія:

І.В. Мошик (голова), С.І. Білокінь, Г.В. Боряк, А.П. Гриценко, С.Ю. Зозуля,
Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко, В.М. Крижанівський, О.І. Курок,
Н.О. Мірошніченко, К.М. Тищенко, О.А. Чумаченко, Т.В. Чухліб
С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380-5444-23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет

<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Зареєстровано Міністерством юстиції України

(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 24906 – 14846 ПР від 08.07.2021 р.)

Це видання спонсорували президент Дослідного інституту «Україніка» мгр Орест Стеців
та Фонд Батуринського проєкту Канадського інституту українських студій у м. Торонто в Канаді

© Національний заповідник «Глухів», 2023
© Інститут історії України НАН України, 2023
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2023

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Репрезентація у Великій українській енциклопедії дослідників архітектури Сіверщини	4
Бахтіна С.А. Пам'яткознавці за покликом серця. До 20-річчя від дня заснування Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини	9
Горькова А.О., Котовська М.Б., Гоменюк В.М. Збереження історико-архітектурного середовища однієї з найдавніших вулиць Києво-Подолу – Боричів Тік	13
Загріва Н.А. До питання дослідження стану охорони та збереження об'єкта культурної спадщини Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» – Крамниця для продажу ікон і книжок	17
Міллер Н.В. Храми містечка Вороніж: історія побудови та зникнення церкви Святої Трійці	25
Кириєвський В.Д. Церкви Коропа	32
Товстоляк Н.М. З історії Парафіївського маєтку П.І. Харитоненка початку ХХ ст.	40
Шишкіна Ю.А. Ремісничє училище ім. Н.А. Терещенка: історія будівництва та реорганізації	44

РОЗДІЛ ІІ. КОЗАЦЬКА ДОБА ТА НОВА ІСТОРІЯ

Мезенцев В.І. Зображення західних воїнів на кахлях з розкопок Батурина	50
Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Глухів і сусідні міста у творі Станіслава Смоневського	69
Герасимчук О.М. Міграції населення Північного Лівобережжя України до Східного Закубання у другій чверті ХІХ ст.	71
Котельницький Н.А. Земська ліберальна партія північної України та Російська Православна Церква: від спроб практичної взаємодії і партнерства до соціальної конкуренції та опонування (60–80 рр. ХІХ ст.) ...	77
Лагута А.М. Новгород-Сіверський – місто Костянтина Ушинського	84
Лобачова І.М. Ярмарки Новгорода-Сіверського	92
Мірошниченко Н.О. Реалізація музичного хисту М.М. Неплюєва	95
Павленко В.М. Олександр Мурашко: слідами українського імпресіонізму	101
Кужельна О.В. Чернігівський губернатор Анатолій Шостак у світлі Сенаторської ревізії 1881 року	105
Крижанівський В.М. Глухівський період життя М. Демкова у світлі матеріалів ф. 2052 (М. Сумцов) Центрального державного історичного архіву України	109
Іванченко Л.А. Сільські господарства Глухівщини: про населення м. Дубовичі та навколишніх хуторів (за переписом 1920 р.) ...	114
Мошук І.В. Економічна складова Глухівського округу у 20-ті роки ХХ ст.	119
Гриценко А.П. Рух опору проти влади більшовиків на Глухівщині у 1920–1921 роках: діяльність повстанських та партизанських загонів	125
Горюх М.В. Чернігівщина років Голодомору (1932–1933) на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК»: адміністративно-територіальні зміни, вирощування зернових, хлібозаготівлі	130
Демиденко Н.М. Проблеми організації партизанського руху у рядах міліції Сумщини на початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.: неупереджений погляд	142
Рожкова Л.І. Особові джерела оstarбайтерів із Сумщини: інформаційний потенціал та перспективи дослідження ...	146
Базиль С.М., Мироненко О.В. Наукова і дослідницька спадщина у сфері агрохімії коноплярства видатного вченого Павла Арсентійовича Голобородька	151
Артемова Л.В. Від скульптури до змісту: реформуючи культурну та історичну спадщину	159

РОЗДІЛ ІІІ. МУЗЕЙНА СПРАВА

Березова, С.А., Полідович, Ю.Б., Удовиченко І.В. Потири з храмів м. Глухова у зібранні скарбниці Національного музею історії України	163
Кондратенко Н.Г. Японська зброя у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	169
Сулима О.С. Огляд колекції фото кінця ХІХ – початку ХХ ст. із фонду Полтавського краєзнавчого музею ім. В. Кричевського ...	176
Коритнянська В.Г. Артроподофауна фондосховища Одеського музею західного і східного мистецтва	179
Дейнеко С.М. Виявлення та повернення старожитностей як елемент державної політики по відновленню музейного фонду у перші повоєнні роки (1946–1947) (на матеріалах Харківського історико-краєзнавчого музею ім. Г. Сковороди) ...	184
Рой С.В. Твори класиків української літератури у репертуарі ніжинських театрів другої половини ХХ ст.	189
Пінчук Н.Ю. За кулісами екскурсії: ефективні методи проведення	195
Савицька Л.І. «Портфель екскурсовода» як візуальний ряд втрачених пам'яток культової архітектури на прикладі екскурсії «Храми Глухова»	199
Жукова С.П., Маслюк О.І. Реставрація мозаїчного зображення «Розп'яття Христа» Трьох-Анастасіївської церкви у Глухові на тлі її історії	205
АВТОРИ	210

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 72-048.62:030(477)

В.В. Вечерський

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ У ВЕЛИКІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ДОСЛІДНИКІВ АРХІТЕКТУРИ СІВЕРЩИНИ

Стаття присвячена питанням репрезентації конкретних персоналій у Великій українській енциклопедії – державному енциклопедичному проєкті, що реалізується з 2013 р. як енциклопедія універсального характеру у вигляді багатотомного видання і одночасно – вебпорталу. Авторів цієї статті як істориків архітектури й дослідників важливого історичного регіону Сіверщини цікаво було простежити за тим, щоб найвизначніші попередники й колеги – дослідники архітектури цього регіону – були гідно представлені в енциклопедії. Такіх персоналій, що відповідають заздалегідь визначеним універсальним критеріям, виявилось близько двох десятків (у статті подано повний їх перелік). Усіх їх об'єднує спільна риса – вони досліджували архітектуру не однієї лише Сіверщини, а й усієї України, а деякі – і всесвітню історію архітектури. Такий погляд на архітектуру Сіверщини – у широкому світовому контексті – забезпечує непроминальну наукову вартість цих досліджень з дотриманням балансу між універсальним, національним і регіональним.

Ключові слова: архітектура, архітектурна спадщина, дослідження, Сіверщина, енциклопедія, персоналії.

Багатотомне енциклопедичне видання універсального характеру під назвою «Велика українська енциклопедія» започатковано в Україні десять років тому в 2013 р. як цілком сучасне, тобто матеріалізоване у двох формах: у традиційному книжковому багатотомнику (інформація в якому застаріває у момент виходу в світ) й у сучасному вебпорталі, який функціонує в режимі реального часу (іл. 1). Його створює колектив Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (до якого належить і автор цієї статті) у співпраці з інститутами системи НАН України, галузевих академій та закладами вищої освіти. Поки що ця неймовірна за обсягом праця далека від завершення (іл. 2), чим і визначається актуальність нашого дослідження, оскільки в енциклопедичному виданні універсального характеру мають бути збалансовано представлені всі значущі явища навколишнього світу та сфери діяльності суспільства, у т. ч. архітектура, архітектурна спадщина, дослідники їх у національному й регіональному аспектах. Автор цієї статті у зазначеному видавничому проєкті відповідальний за напрями архітектури й архітектурного пам'яткознавства, включно з формуванням тематичного реєстру гасел та написанням відповідних статей. З цього випливає необхідність осмислити методичні підходи щодо представлення матеріалу, доопрацювати й уточнити критерії відбору гасел щодо біографістики, пов'язаної з архітектурною спадщиною. Авторів як істориків архітектури й дослідників історичного регіону Сіверщини важливо, щоб найвидатніші попередники й колеги – дослідники архітектури цього краю – були на-

Іл. 1. Логотип Великої української енциклопедії

лежним чином представлені в енциклопедії.

Література за темою дослідження включає праці тих учених, які заклали наукові основи теорії та історії архітектури й містобудування (їх часто означають спільним терміном «архітектурознавство») як методичної бази для ідентифікації архітектурних пам'яток. Основоположниками українського архітектурознавства були якраз ті історики мистецтва, які нас цікавлять: Г. Павлуцький, І. Грабар, Ф. Шміт, Ф. Ернст, С. Таранушенко, М. Макаренко, Г. Логвин, Ю. Асєєв [1, с. 5–7]. Їм належить провідна роль у формуванні методичних підходів щодо виявлення й оцінки архітектурних пам'яток, у створенні сучасної архітектурної пам'яткознавчої термінології. Але цей масив фахової інформації досить складно репрезентувати в універсальних енциклопедіях. Тут варто згадати публікації автора цієї статті: про загальні принципи представлення архітектури як такої в універсальній енциклопедії [2, с. 3–11] і про репрезентацію архітектурних пам'яток [3, с. 125–139]. При цьому загальна для усіх сфер людської діяльності методика відбору гасел, яку ми беремо за основу, була свого часу успішно опрацьована співробітниками Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» й уведена в науковий обіг у вигляді колективної монографії [4]. Як засвідчує аналіз літератури, дотепер в українському архітектурному пам'яткознавстві теоретично неопрацьованими залишаються актуальні питання оцінки та репрезентації персоналій дослідників архітектурної

спадщини історичних регіонів України, у т. ч. і Сіверщини, в енциклопедичних виданнях універсального характеру.

З огляду на це, метою статті є уточнення методики та критеріїв репрезентації дослідників архітектурних пам'яток історичного регіону Сіверщини в універсальній енциклопедії, з особливим акцентуванням важливості дотримання балансу між універсальним, національним і регіональним та з наданням рекомендацій щодо подальшого розгортання аналогічних енциклопедичних досліджень.

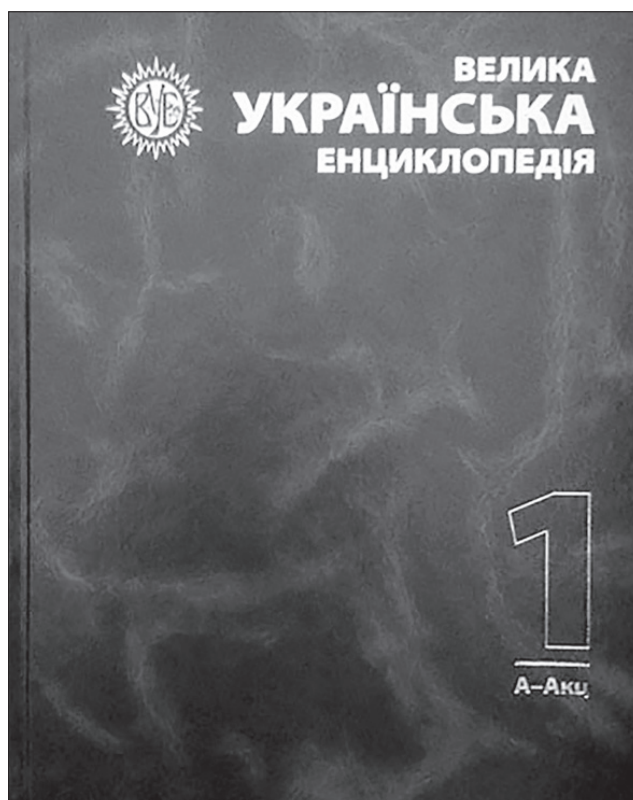
Архітектурну спадщину неможливо розглядати відокремлено від тих фахівців (дослідників і реставраторів), які інтерпретують цю спадщину. З огляду на це, у процесі систематизації енциклопедичних гасел цієї тематики ми виокремили одну з трьох основних груп – біографістику. Сюди належать матеріали про діяльність реставраторів П. Барановського, М. Говденко, І. Іваненко; дослідників, істориків архітектури Ю. Асєєва, В. Вечерського, Ф. Ернста, Г. Логвина, І. Моргілевського, Г. Павлуцького, С. Таранушенка, Д. Яблонського; сучасного архітектора В. Бикова та інших.

Для дотримання принципів об'єктивності й репрезентативності варто розглянути історію вивчення архітектури України, яка має три основні етапи: історико-археологічний, або аналітико-краєзнавчий (XIX ст.), структурно-компіляційний, або описовий (остання чверть XIX – кінець XX ст.) та проблемологічний (з кінця XX ст.). Ми враховуємо праці істориків архітектури, що належать до усіх трьох етапів.

Перші спроби студіювати архітектуру України датуються другою половиною XIX ст. Але теорія та історія архітектури (архітектурознавство) виникли як відлам теорії та історії мистецтв тільки на початку XX ст. Найвизначніші тогочасні вчені – М. Біляшівський, Є. Сіцинський, Г. Павлуцький, І. Грабар, Ю. Редін, брати В. і Д. Щербаківські, М. Шумицький, М. Макаренко, Г. Лукомський, К. Широцький, пізніше – П. Савицький, С. Таранушенко, Ф. Ернст – широко розгорнули дослідження, доходючи розмаїтих висновків. З цієї когорти нашої тематики, тобто дослідження архітектури Сіверщини, стосуються такі персоналії:

Павлуцький Григорій Григорович (19.01.1861, м. Київ, тепер Україна – 15.03.1924, там само) – антикознавець, перший історик українського мистецтва, педагог, доктор історії й теорії мистецтв (з 1897), дійсний статський радник (з 1907), заслужений ординарний професор Імператорського університету Святого Володимира (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка; з 1914).

Грабар Ігор Еммануїлович (іл. 3) (25.03.1871, м. Будапешт, тепер Угорщина – 16.05.1960, м. Москва, тепер РФ) – мистецтвознавець, історик архітектури, художник, реставратор, музеєзнавець, дійсний член Імператорської академії мистецтв (з 1913), академік Академії наук СРСР (з 1943), Академії мистецтв СРСР (з 1947), заслужений діяч мистецтв РРФСР (з 1928), народний художник РРФСР

Іл. 2. Перший том Великої української енциклопедії

(з 1943), народний художник СРСР (з 1956).

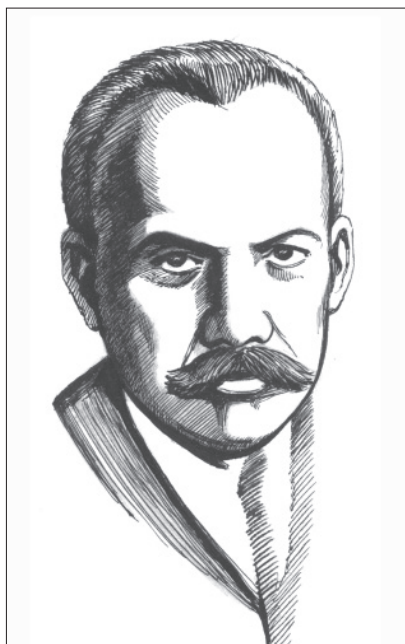
Макаренко Микола Омелянович (іл. 4) (04.02.1877, с. Москалівка, тепер Роменського району Сумської області, Україна – 04.01.1938, м. Томськ, тепер РФ) – археолог, мистецтвознавець, історик архітектури, пам'яткознавець.

Лукомський Георгій Крескентійович (14.03.1884, м. Калуга, тепер РФ – 1952, м. Ніцца, регіон Прованс-Альпи-Лазуровий берег, Франція), мистецтвознавець, архітектор, художник.

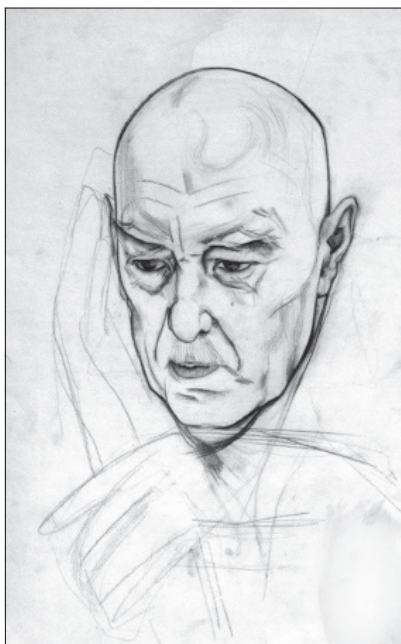
Таранушенко Стефан Андрійович (іл. 5) (21.12.1889, м. Лебедин, тепер Сум-

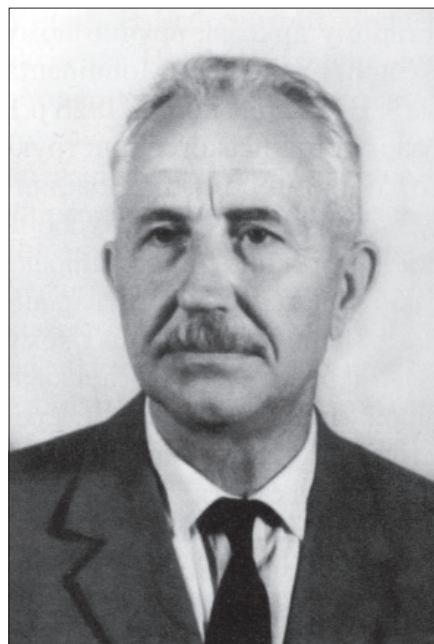
Іл. 3. Ігор Еммануїлович Грабар. Портрет 1895 р. роботи художника П. А. Малявіна

Іл. 4. Микола Омелянович Макаренко.
Портрет роботи
художниці А. А. Поліщук

Іл. 5. Стефан Андрійович Таранушенко.
Портрет роботи
художника В. І. Зарецького

Іл. 6. Петро Григорович Юрченко

Іл. 7. Михайло Павлович Цапенко

ської області, Україна – 13.10.1976, м. Київ, тепер Україна) – історик архітектури, мистецтвознавець, музеєзнавець, дослідник українських дерев'яних церков і мистецтва Сіверщини та Слобожанщини.

Ернст Федір Людвігович (Теодор-Ріхард Людвігович; 09.11.1891, м. Київ, тепер Україна – 28.10.1942, м. Уфа, тепер Республіка Башкортостан, РФ) – мистецтвознавець, історик архітектури, пам'ятко-

охоронець, автор основоположних праць про українське мистецтво і архітектуру.

Серед дослідників радянської доби найбільший внесок в архітектурознавство зробили, крім згаданих раніше Ф. Ернста і С. Таранушенка, – П. Юрченко, М. Цапенко, Г. Логвин, Д. Яблонський, В. Самойлович, а також їх молодші колеги С. Кілессо, В. Ленченко, В. Тимофієнко, Л. Прибега. Архітектуру епохи Давньої Русі досліджували історики, архітектори, археологи й мистецтвознавці Ф. Шміт, М. Макаренко, І. Моргілевський, його учень Ю. Асєєв, а також Г. Логвин, М. Холостенко, П. Раппопорт, О. Комеч, Г. Івакін, Ю. Лукомський.

З цієї великої плеяди Сіверщиною займалися:

Юрченко Петро Григорович (іл. 6) (22.08.1900, с. Медвин, тепер Вишгородського району Київської області – 23.06.1972, м. Київ, тепер Україна) – архітектор і мистецтвознавець, історик української архітектури.

Цапенко Михайло Павлович (іл. 7) (10.05.1907, с. Біляки, тепер Кременчуцького району Полтавської області – 11.01.1977, м. Москва, тепер РФ) – архітектор, мистецтвознавець, пам'яткознавець, історик архітектури.

Логвин Григорій Никонів (іл. 8) (22.05.1910, с. Косівка, тепер Олександрійського району Кіровоградської області, Україна – 07.03.2001, м. Київ, Україна) – архітектор, художник, доктор мистецтвознавства, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (1993).

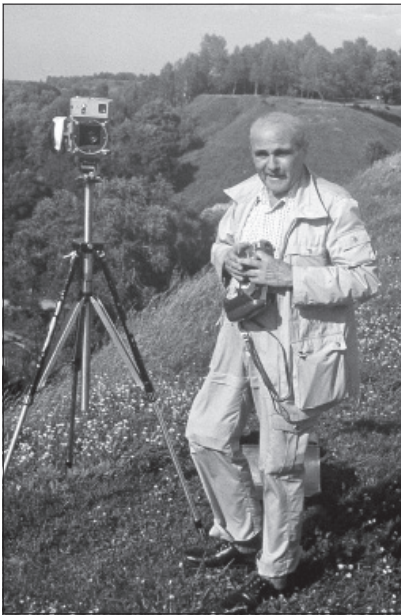
Яблонський Дмитро Нилів (іл. 9) (28.09.1921, м. Смоленськ, тепер РФ – 16.09.2001, м. Київ, Україна) – архітектор, науковець, автор низки проєктів сакральних споруд.

Самойлович Віктор Петрович (14.09.1911, м. Прилуки, тепер Чернігівської області, Україна – 11.04.2000, м. Київ, Україна) – архітектор, мистецтвознавець, педагог, дослідник архітектури українського села.

Моргілевський Іполит Владиславович (24.09.1889, с. Радівка, тепер Абдулінського району Оренбурзької області, РФ – 07.12.1942, м. Київ, тепер Україна) – історик архітектури, дослідник архітектурних пам'яток Давньої Русі.

Асєєв Юрій Сергійович (іл. 9) (26.12.1917, м. Київ, тепер Україна – 04.10.2005, там само) – історик архітектури, мистецтвознавець, пам'яткознавець, доктор архітектури (з 1972), професор (з 1974), заслужений архітектор України (з 1991).

З українських дослідників містобудівні аспекти архі-

Гл. 8. Григорій Никонович Логвин під час дослідження Сіверщини (сміт Любеч) у 1985 р. Фото В. В. Вечерського

Гл. 9. Юрій Сергійович Асєєв

Гл. 10. Володимир Борисович Биков у м. Глухові. Фото Я. В. Вечерського

тектури Сіверщини досліджували Н. Новаківська, В. Ленченко, А. Станіславський, А. Карнабід, Л. Пляшко, В. Вечерський. Важливими є праці В. Тимофієнка про архітектуру й містобудування доби класицизму, а І. Родічкіна – про садово-паркове мистецтво України загалом і Сіверщини зокрема. Окрему позицію посідає Ю. Химич – архітектор, котрий найкраще за всіх умів малювати архітектуру, архітектурні пам'ятки, любив архітектурну спадщину Сіверщини й зумів передати цю любов не тільки своїм численним учням-архітекторам, а й усім глядачам. Тож з цієї плеяди до енциклопедії увійшли такі персоналії:

Вечерський Віктор Васильович (15.08.1958, м. Київ, тепер Україна) – історик архітектури, містобудівник, пам'яткознавець, педагог, художник-графік, дослідник історичних населених місць, заслужений працівник культури України (з 1995), член-кореспондент Української академії архітектури (з 2003).

Тимофієнко Володимир Іванович (05.02.1941, м. Оdesa, тепер Україна – 11.12.2007, м. Київ, Україна) – історик архітектури, мистецтвознавець, дослідник архітектури й містобудування доби класицизму.

Родічкін Іван Дмитрович (30.06.1927, м. Москва, тепер РФ – 1999, м. Київ, Україна) – архітектор, історик архітектури, автор проєктів парків та досліджень пам'яток садово-паркової архітектури України.

Химич Юрій Іванович (12.04.1928, м. Кам'янець-Подільський, тепер Хмельницької області, Україна – 23.07.2003, м. Київ, Україна) – архітектор, художник, педагог, заслужений діяч мистецтв України (з 1990).

Архітектура Сіверщини представлена у фундаментальних наукових працях про історію архітектури України. Першим у повосенну добу є виданий у США 1956 р. дво-

томник В. Січинського «Історія українського мистецтва: Архітектура». Радянською відповіддю цій праці став перший том «Нарисів історії архітектури Української РСР» 1957 р. У 1960-х рр. у Києві та Москві вийшли дві багатотомні фундаментальні праці, які до початку ХХІ ст. лишилися неперевершеними і на початку доби незалежності формували науковий канон у сфері історії української архітектури. 5 томів «Історії українського мистецтва» включають розділи про архітектуру, написані вже згаданими Ю. Асєєвим, Г. Логвином, М. Цапенком, П. Юрченком та іншими. Ті самі автори підготували аналогічні розділи до третього та шостого томів «Всёобщей истории архитектуры», присвячені архітектурі Давньої Русі та України.

Етапним довідковим виданням радянської доби щодо архітектурної спадщини України став чотиритомний ілюстрований довідник-каталог «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР», виданий у Києві протягом 1983–1986 рр., у якому зібрані текстові довідки, кресленики і фото понад 2000 пам'яток містобудування і архітектури всіх регіонів України, у т. ч. й Сіверщини. Найкращі пам'ятки архітектури й містобудування України, які мають справді європейське значення, репрезентовані у книзі «Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання», виданий 2000 р. [5]. А 2003 р. вийшла в світ перша в нашій історії фундаментальна «Історія української архітектури», заснована на сучасній архітектурознавчій методології, що можна вважати гідним підсумком усіх попередніх етапів історико-архітектурних досліджень [6].

Особливу цінність з точки зору дослідження архітектурної спадщини мають публікації провідних архітекто-

рів-реставраторів П. Барановського, Р. Бикової, М. Говденко, І. Іваненко, В. Корнеєвої, Н. Косенко, В. Лук'яненка, В. Маркіза, В. Шевченко та інших, котрі у несприятливих умовах реставрували пам'ятки архітектури, вивчали їх, публікували результати своїх досліджень, поповнюючи наші знання про історію вітчизняної архітектури. Сюди ж належить і плідна діяльність щодо відродження давніх пам'яток сумського архітектора В. Бикова. Тож з цієї плеяди до енциклопедії включено статті про такі персоналії:

Барановський Петро Дмитрович (14.02.1892, с. Шуйське тепер Вяземського району Смоленської області, РФ – 12.06.1984, м. Москва, тепер РФ) – архітектор, реставратор, пам'яткознавець, музеєзнавець, автор реалізованих проєктів реставрації найвизначніших пам'яток Росії та України.

Говденко Маріоніла Мойсеївна (уроджена Александрова; 23.08.1918, м. Київ – 16.01.2012, там само) – архітектор, реставратор, історик архітектури, автор реставрації низки архітектурних пам'яток Сіверщини.

Іваненко Ірина Олександрівна (08.11.1939, м. Харків, тепер Україна – 24.03.2002, м. Київ, Україна) – мистецтвознавець, архітектор, реставратор, лауреат Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка (1983).

Биков Володимир Борисович (24.06.1957, м. Комунарськ, тепер м. Алчевськ Луганської області, Україна) – архітектор, містобудівник, педагог. Лауреат Державної премії України в галузі архітектури (1998, 2004). Автор проєктів понад 50 церков у Сумській області.

Підсумовуючи, слід зазначити, що з огляду на специфіку універсальної, а не галузевої енциклопедії, у ній архітектурна біографістика займає досить скромне місце. І незважаючи на це, понад 20 персоналій дослідників архітектури Сіверщини вже увійшло до енциклопедії і в більшості своїй представлено статтями, написаними В. Вечерським [7]. Усі ці персоналії об'єднує спільна риса – вони досліджували архітектуру не однієї лише Сіверщини, а й усієї України, а деякі – і всесвітню історію архітектури. Тож їхній погляд на архітектуру Сіверщини у широкому національному й світовому контексті забезпечує непроминальну наукову вартість цих досліджень як зразка дотримання балансу між універсальним, національним і регіональним.

Розглядаючи перспективи подальших енциклопедичних досліджень у сфері архітектурного пам'яткознавства, можна висловити сподівання, що в майбутній «Українській архітектурній енциклопедії» персоналії дослідників архітектури Сіверщини будуть представлені значно повніше.

ДЖЕРЕЛА

1. Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ : Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва, 2006. 300 с.
2. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / Укладачі: Вечерський В., Торопчинова К.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 128 с.
3. Вечерський В. Архітектурні пам'ятки в універсальній енциклопедії: проблеми репрезентації // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство: наук. журн. Т. 2. № 2. Київ : Видавничий центр КНУКІМ, 2019. С. 125–139.

4. Наукові засади та теоретико-методологічні принципи створення сучасних енциклопедій: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 160 с.

5. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. Вечерський, О. Годованюк, Є. Тиманович та ін.; за ред. А. Мардера та В. Вечерського. Київ : Техніка, 2000. 664 с.

6. Історія української архітектури / Ю. Асєєв, В. Вечерський, О. Годованюк та ін.; за ред. В. Тимофійенка. Київ : Техніка, 2003. 472 с.

7. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92_%D0%92.

Vechersky V.V. The representation in the Great Ukrainian Encyclopedia of the architecture researchers of Siver Region

The article is devoted to the issues of representation of specific personalities in the Great Ukrainian Encyclopedia – a state encyclopedic project that has been implemented since 2013 as a universal encyclopedia in the form of a multi-volume publication and at the same time – a web portal. The author of this article, as an architectural historian and researcher of an important historical region of Siver region, was interested in ensuring that the most prominent predecessors and colleagues – researchers of the architecture of this region – were adequately represented in the encyclopedia. There were about two dozen such personalities that correspond to predetermined universal criteria (a full list of them is presented in the article). All of them have one thing in common – they studied the architecture of not only Siver region, but also of all of Ukraine, and some of them studied the world history of architecture. Such a view of the architecture of the Siver region – in a broad world context – ensures the infallible scientific value of these studies, while maintaining a balance between universal, national and regional. Considering the prospects of further encyclopedic research in the field of architectural monuments, it is possible to express the hope that in the future «Ukrainian Architectural Encyclopedia» the personalities of researchers of the architecture of the Siver region will be presented much more fully.

Key words: architecture, architectural heritage, research, Siver region, encyclopedia, personalities

REFERENCES

1. Vechersky, V. (2006). *Kurs istorii arkhitektury [Course in history of architecture]*. Kyiv: Vyd-vo Instytutu problem suchasnoho mystetstva. [in Ukrainian].
2. Kyrydon, A. (Eds.). (2019). *Velyka ukrainska entsyklopediia. Tematychnyi reiestr hasel z napriamu «Arkhitektura» [Great Ukrainian Encyclopedia. Thematic register of slogans from the direction «Architecture»]*. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo». [in Ukrainian].
3. Vechersky, V. (2019). *Arkhitekturni pamiatky v universalnii entsyklopedii: problemy reprezentatsii [Architectural monuments in the universal encyclopedia: representation problems]*. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv. Seriia: Muzeieznastvo i pamiatkoznavstvo: nauk. Zhurn – Bulletin of the Kyiv National University of Culture and Arts. Series in museology and monumental studies: scientific journal, Vol. 2, (2). Kyiv: Vyd. Tsentr KNUKIM. [in Ukrainian].
4. Kyrydon, A. (Eds.). (2015). *Naukovi zasady ta teoretyko-metodolohichni pryntsyipy stvorennia suchasnykh entsyklopedii: kolektyvna monohrafiia [Scientific bases and theoretical and methodological principles of creation of modern encyclopedias: collective monograph]*. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo». [in Ukrainian].
5. Marder, A., Vechersky, V. (Eds.). (2000). *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Ukrainy: Dovidnyk Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia [Monuments of architecture and urban planning of Ukraine: Directory of the National Register of National Cultural Heritage]*. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian].
6. Tymofienko, V. (Eds.). (2003). *Istoriia ukrainskoi arkhitektury [History of Ukrainian Architecture]*. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian].
7. *Velyka ukrainska entsyklopediia [Great Ukrainian Encyclopedia]*. URL: https://vue.gov.ua/%D0%92%D0%B5%D1%87%D0%B5%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92_%D0%92.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

**ПАМ'ЯТКОЗНАВЦІ ЗА ПОКЛИКОМ СЕРЦЯ.
ДО 20-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ ЗАСНУВАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО
ЦЕНТРУ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ**

Стаття присвячена 20-річчю Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини, його внеску в справу дослідження, обстеження, виявлення, обліку, популяризації пам'яток археології, історії, монументального мистецтва м. Харкова і Харківської області. За цей час згуртований колектив фахівців і краєзнавців-аматорів провів серйозну роботу, про що свідчать пам'ятки, занесені до Державного реєстру, наукові конференції, численні наукові збірки, енциклопедії. Співробітникам Центру неодноразово приходилося мати справу з випадками порушення Закону України «Про охорону культурної спадщини», звертатись з листами до правоохоронних органів. На 2022 р. був запланований і затверджений план роботи. Після 24 лютого 2022 р. в місті ввели воєнний стан. Нічого із запланованого здійснити не вдалося. Незважаючи на тяжке становище, колектив згуртувався і продовжив роботу. А після Перемоги нас чекає обстеження пам'яток на усій території Харківської області.

Ключові слова: Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, Центр, пам'ятки, інвентаризація, ДАХО, консультативні ради, охоронні дошки, конференції, наукові збірки, воєнний стан.

Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини (ХНМЦОКС – Центр), офіційно створений 25 листопада 2003 р. розпорядженням голови Харківської облдержадміністрації № 414, на сьогодні є важливим пам'яткоохоронним органом, який виконує завдання згідно з Законом України «Про охорону культурної спадщини» і об'єднує навколо себе не лише спеціалістів в області охорони культурної спадщини, а й аматорів-краєзнавців, тих, хто займається улюбленою справою за покликом серця, як казав Григорій Сковорода, «сродним трудом» [1, с. 116–120].

За час свого існування Центр відповідно до затвердженого положення проводив науково-дослідну, науково-методичну і практичну роботу по виявленню, обліку, інвентаризації, охороні, збереженню, популяризації об'єктів культурної спадщини м. Харкова і Харківської області.

З 2007 р. співробітники Центру обстежили пам'ятки археології, історії і монументального мистецтва в 14 районах і 6 містах районного і обласного значення Харківської області. Були зроблені фотофіксація, обміри (висота, довжина, ширина), зняті географічні координати навігатором Garmin, зафіксований технічний стан. Також додатково були зафотофіксовані пам'ятки архітектури. Останній виїзд здійснено у 2019 р. в Борівський і Балаклійський райони.

Протягом 13–17 травня 2019 р. було обстежено 20 пам'яток історії місцевого значення, що знаходяться на території Борівської селищної ради, Богуславської, Вищесолоненської, Гороховатської, Ізюмської, Першотравневої, Підвисочанської, Підлиманської, Піско-Радківської, Чернечинської сільських рад. Також було виявлено 4 об'єкти культурної спадщини: пам'ятники воїнам-односельцям с. Лозова Богуславської сільської ради і с. Новоселівка Бо-

рівської селищної ради, пам'ятний знак воїнам і народним месникам у с. Ізюмське Ізюмської сільської ради, що загинули в роки Другої світової війни. Додатково було зафотофіксовано дві пам'ятки архітектури: залізничний вокзал у с. Піски-Радківські Піско-Радківської сільської ради; вітряний млин у с. Чернечина Чернечинської сільської ради. Пам'ятка архітектури – водонапірна башта у с. Піски-Радківські – на сьогодні не існує.

Протягом 3–14 червня, 15–18 липня 2019 р. проведено інвентаризацію пам'яток історії Балаклійського району Харківської області. Обстежено 76 пам'яток історії місцевого значення, виявлено 11 нових об'єктів культурної спадщини: братські могили радянських воїнів у м. Балаклії, с. Копанка Червонодонецької селищної ради, с. Глазунівка П'ятигірської сільської ради, с. Криничне Міловської сільської ради, с. Новомиколаївка Асіївської сільської ради.

Також додатково було зафотофіксовано дві пам'ятки архітектури XIX ст. – садибний будинок з флігелем (м. Балаклія, вул. Соборна, 89), полкова церква (м. Балаклія, вул. Стадіонна).

За результатами інвентаризації були підготовлені відповідні документи з метою занесення пам'яток до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (далі – Державний реєстр).

У жовтні 2020 р. до Державного реєстру було занесено 1111 пам'яток археології, а в січні 2021 року – 2244 пам'ятки історії, 68 – монументального мистецтва. 211 пам'яток історії, що були обліковані за радянських часів і сьогодні їх назви не відповідають офіційній ідеології, залишились для подальшого їх поглибленого вивчення.

Протягом 2018–2019 рр. Центр проводив обстеження і дослідження пам'яток історії – будинків м. Харкова. Копітка робота у Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО), відділі «Україніка» імені Т.Г. Шевченка Харківської державної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка допомогли віднайти значний додатковий матеріал з історії не лише будинків Харкова, а й будинків шкіл Вовчанського повіту початку XX ст., які ми на той час вивчали [3, с. 13–14; 4, с. 34–35]. Краєзнавці Харкова – наші добрі помічники – також брали участь у дослідницькій роботі. Ірина Говорова збила матеріал з історії садиби родини Салтикових у Харкові (вул. Чернишевська, 16). Її стаття увійшла до наукової збірки «Культурна спадщина Слобожанщини» (далі – КСС, число 40). Наталія Тріпутіна у статті «Згадати славне ім'я. До 110-річчя від дня народження архітектора Г.В. Сіхарулідзе» (КСС, число 49) розповіла про цілий ряд будівель, зведених у Харкові майстром, у тому числі про корпуси Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова, які постраждали у лютому цього року від вибухів.

Протягом 2019–2022 рр. на засіданнях Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини при Департаменті (до 2020 року – Управління) культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації (далі – Департамент, Консультативна рада) розглядались питання

стосовно включення об'єктів археології, історії і монументального мистецтва м. Харкова і Харківської області до Державного реєстру. На засіданнях була розглянута облікова документація на ці об'єкти, яка складена за результатами проведеної інвентаризації.

Так, 19 квітня 2019 р. завідувачка відділу пам'яток археології Г.М. Охріменко ознайомила присутніх з чотирма об'єктами археології, які розташовуються на території Валківського, Дергачівського та Харківського районів.

3 липня 2020 р. провідний науковий співробітник відділу пам'яток історії Я.Г. Пересьолкова представила історичну довідку щодо об'єкта монументальної спадщини – розписи М. Самокиша та С. Васильківського у будинку по вул. Мироносицькій, 44 у м. Харкові.

16 лютого 2022 р. завідувач відділу пам'яток історії І.В. Білько надав інформацію щодо пам'яток історії – будинків м. Харкова, які взяті на облік у радянські часи і були безпосередньо пов'язані з діяльністю органів партії і влади. За результатами поглибленого вивчення об'єкти історії – будинки – отримали нову назву, а саме: будинок Харківської духовної семінарії (вул. Семінарська, 46, кол. Володарського); будинок, у якому навчались Герой України, оперна співачка – Євгенія Мірошніченко та народний артист України – Юрій Богатиков (вул. Куликівська, 6, кол. Мельникова); будинок, у якому бував іспанський поет Мігель Ернандес (вул. Сумська, 44); будинок, у якому жив відомий архітектор В.М. Покровський (вул. Мироносицька, 66); будинок заводу управління механічного чавуноливарного заводу А. А. Пільстрема – К. Г. Шиманського (вул. Конторська, 72/74, кол. Червоножовтнева, завод «Червоний жовтень»); будинок Харківської філармонії, у якій розташовувався оперний театр (вул. Римарська, 21).

26 серпня 2022 р. на засіданні Консультативної ради розглядалося питання про взяття на державний облік об'єкта історичної спадщини – садиби, в якій виховувалась перша жінка-композитор України Ольга Смірнітська (вул. Покровська, 29, м. Зміїв, Чугуївського району Харківської області). Доповідав директор Зміївського краєзнавчого музею М.І. Саяний, який глибоко вивчив питання й опублікував статтю, присвячену його співвітчизниці О.В. Смірнітській (КСС, число 51).

За усіма переліченими пропозиціями було односторонньо винесено рішення рекомендувати Департаменту підготувати матеріали до Міністерства культури та інформаційної політики України (далі – МКІПУ) з метою занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру відповідно до встановленого порядку.

Під час підготовки до відзначення 300-річчя від дня народження видатного українського філософа Г.С. Сковороди відповідно до Програми розвитку культури, туризму та охорони нерухомої культурної спадщини на 2019–2023 рр. [3, с. 19] на Консультативній раді розглядалась і була схвалена відповідна науково-проектна документація: ремонтно-реставраційні роботи по будівлі – пам'ятці історії місцевого значення «Будинок, у якому в 70-х

роках XVIII ст. жив Г.С. Сковорода» (охоронний № 1435), розташованої за адресою: Харківська область, Харківський район, смт Бабаї, вул. Михайлівська, 1 (31 жовтня 2019 р.); реставраційні роботи на пам'ятці історії національного значення «Пам'ятне місце під дубом» (охоронний № 200024-Н); створення моделі укриття пам'ятки (2021 р.) та встановлення фонтана «Нерівна всім рівність» на території ОКЗ «Національний літературно-меморіальний музей Г.С. Сковороди» за адресою: Харківська область, Богодухівський район, с. Сковородинівка, вул. Приозерна, 3 (16 лютого 2022 р.).

3 липня 2020 р. на Консультативній раді розглядалась і була схвалена наступна науково-проектна документація: «Ремонт (реставраційний) даху, покрівлі, стін (в контурі приміщень цокольного поверху)» і «Ремонт (реставраційний) приміщень, сходів, стін, приямків (в контурі приміщень цокольного поверху) нежитлової будівлі – пам'ятки історії місцевого значення «Будинок, у якому в березні 1943 р. містився штаб чехословацького батальйону» (охоронний № 184) за адресою: м. Харків, пров. Руставелі, 10.

Початок військових дій у лютому 2022 р. зруйнував усі плани. 6 травня 2022 р. цілеспрямованим ракетним ударом на території Національного літературно-меморіального музею Г.С. Сковороди було сильно пошкоджено будівлю музею – пам'ятку історії національного значення і порушено територію навколо. Під час ворожих обстрілів у тому ж році пам'ятка історії – будинок по пров. Руставелі, 10 також був пошкоджений і втратив скління.

Протягом грудня 2022 – січня 2023 рр. співробітники Центру візуально обстежили пам'ятки національного значення Харкова, а з лютого 2023 р. почали обстеження пам'яток місцевого значення у місті. На сьогодні відомо, що серйозно постраждали пам'ятки історії – будинки за адресами: вул. Полтавський шлях, 11/13, пр. Героїв Харкова (кол. пр. Московський), 45. Зображення пам'ятки історії XIX ст. – чудової садиби Павлових по вул. Полтавський шлях 11/13 – можна побачити на обкладинці КСС (число 49, 2021 р.).

Відповідно до пункту 21 статті 6 Закону України «Про охорону культурної спадщини», яка вимагає «забезпечення в установленому законодавством порядку виготовлення, встановлення та утримання охоронних дошок, охоронних знаків, інших інформаційних написів, позначок на пам'ятках або в межах їхніх територій», на території Харківської області Центром протягом 2016–2019 рр. встановлено 125 охоронних дошок на пам'ятках (1 – археології, 1 – історії і монументального мистецтва, 3 – монументального мистецтва, 120 – історії), з них – на 12 пам'ятках національного значення (6 – будинки театру «Березіль» і першого університету 1805 року, 4 – поховання С.І. Васильківського, П.П. Гулака-Артемівського, М. Л. Кропивницького, родичів Леся Курбаса, 2 – пам'ятники Т.Г. Шевченку і В.Н. Каразину). Традиційно кожного листопада Центр проводив інвентаризацію охоронних дошок. На жаль, за цей час було зафіксовано зникнення 9

дошок. Районними відділами поліції факти крадіжки занесені до єдиного реєстру досудових розслідувань. У листопаді 2022 р. і січні 2023 р. Центр планово проінвентаризував охоронні дошки. Виявилась відсутність дошки на пошкодженому будинку по пров. Руставелі, 10.

Центр проводить значну інформаційно-просвітницьку роботу. Так у 2019 р. за результатами обстеження і дослідження пам'яток археології, історії, монументального мистецтва м. Чугуєва і Чугуївського району була видана енциклопедія «Звід пам'яток історії та культури України. Харківська область. Чугуївський район. Вовчанська і Старосалтівська територіальні громади». Четверту книгу енциклопедичного видання, до якої увійшли Куп'янський район, Великобурлуцька, Вільхуватська, Дворічанська, Шевченківська територіальні громади, видано у 2021 р.

У 2021 р. Центр видав друком другу книгу нашого провідного наукового співробітника Володимира Дмитровича Путятіна, відомого мистецтвознавця, дослідника харківської школи скульптури «Міська скульптура Харкова. Портрети майстрів». У книзі зібраний матеріал про 20 майстрів Харкова ХХ–ХХІ ст., вперше подана інформація про Харківську скульптурну фабрику (1934–2019 рр.). Це видання стало помітним явищем у культурному житті міста. Книга видана до 80-річчя автора. В.Д. Путятін у наш час бере активну участь у наукових конференціях Харкова, Полтави, друкує статті в КСС.

За матеріалами міжнародних наукових конференцій «Слобожанські читання» і «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» Центр видає наукові збірки: КСС (число 1–51), «Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ століття» (вип. 1–10), «Некрополь Слобожанщини» і «Праці пам'яткознавців» (вип. 1–4) [5, с. 110–117].

Дослідники Слобожанщини розповідають про життя, творчість і науковий внесок наших попередників – пам'яткознавців початку ХХ ст., відомих співвітчизників – вчених, архітекторів, скульпторів, художників, акторів, співаків, музикантів, педагогів, підприємців, про проведені археологічні, етнографічні експедиції, реставрацію храмів, ікон, фресок, картин, інвентаризацію пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, обстеження, вивчення пам'яток історії – будинків, садиб, їх архітектурні стилі, виявлення нових об'єктів культурної спадщини, сучасні проблеми містобудування, наукову реставрацію, порушення Закону України «Про охорону культурної спадщини» [2, с. 7–20].

У 2019 р. Центр традиційно провів XXIII міжнародну наукову конференцію «Слобожанські читання», присвячену 15-й річниці ОКЗ «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини». За результатами цієї та попередньої конференцій Центром були видані наукові збірки КСС: у 2019 р. (число 40–42), у 2020 р. (число 43–47).

У зв'язку з постановою КМУ від 11.03.2020 р. № 211 «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої ко-

ронавірусом SARS-Co V-2» у 2020 р. не відбулася XXIV міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання», присвячена 180-річчю від дня народження Марії Дмитрівни Раєвської-Іванової (1840–1912 рр.), української художниці і педагога. Але доповіді учасників конференції увійшли до збірки КСС (число 44), а на Батьківщині художниці у с. Гаврилівка Барвінківського району Харківської області місцеві вчителі – учасники конференції – поклали квіти до її могили.

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 16 грудня 2020 р. № 1092-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2021 році» XXV міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» 19 квітня 2021 р. була присвячена 180-річчю від дня народження Христини Данилівни Алчевської (1841–1920 рр.) – педагога, письменниці, перекладачки, бібліографа, громадської діячки, а три круглі столи присвячені наступним датам: 375-річчю із часу заснування міста Валки (1646 р.); 150-річчю від дня народження Лесі Українки (1871–1913 рр.), письменниці, перекладачки, однієї з центральних постатей національної культури; річницям голодоморів 1921–1923 рр., 1946–1947 рр. Конференція відбулася у форматі on-line.

На пленарному засіданні «Слобожанських читань» з доповіддю «Х.Д. Алчевська в соціокультурному середовищі Харкова» виступила Тетяна Павлова, кандидат історичних наук, доцент Харківського торгівельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету. Текст доповіді надруковано у КСС (число 50).

Круглий стіл до 375-річчя із часу заснування міста Валки (1646 р.) під час заселення Слобідської України у XVII ст. провела Тамара Поліщук, директор Валківського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, активний учасник Слобожанських читань.

Організатором круглого столу, присвяченого річницям голодоморів 1921–1923 рр., 1946–1947 рр., став Ігор Шуйський – голова Регіональної комісії з реабілітації жертв політичних репресій при Харківській обласній державній адміністрації, науковий редактор сектора з підготовки Харківського тому серії «Реабілітовані історією» КП «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради. З 2017 р. І. Шуйський був керівником круглого столу «Політичні репресії доби «Великого терору», з 2019 р. – «Політичні репресії, голодомори в Радянській Україні», міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання». Звіт про роботу круглого столу, присвяченого річницям голодоморів 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр., увійшов до КСС (число 51), яка вийшла друком у 2022 р.

Ще один круглий стіл на вшанування 150-річчя від дня народження Лесі Українки (1871–1913) організувала і провела Анна Столярова – почесний член Національної спілки краєзнавців України та Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Т. Шевченка, лауреат творчої премії імені Д. Багалія у галузі краєзнавства (2004 р.) за книгу «Харківська весна Лесі Українки». А. Столярова протягом більш

ніж 20 років увічніює пам'ять поетеси у Харкові: проводить численні заходи, організувала встановлення меморіальної дошки Лесі Українці на фасаді школи № 3. Матеріали круглого столу були надруковані у КСС (число 49).

У 2019 році в рамках X Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», присвяченої 130-річчю від дня народження професора Стефана Андрійовича Таранушенка (1889–1976 рр.) – мистецтвознавця, історика архітектури, музеєзнавця, організатора та учасника пам'яткоохоронного руху на Слобожанщині, у м. Лебедині Сумської області, на його батьківщині, був проведений круглий стіл на базі міського художнього музею імені Б.К. Руднева. Серед доповідачів – письменник, історик-краєзнавець Б.І. Ткаченко, який особисто листувався з С.А. Таранушенком; кандидат історичних наук, доцент Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди І.В. Чернікова; кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «ХПІ» М.М. Красиков. Директор Лебединського художнього музею А.А. Гельмінтінюв ознайомив учасників круглого столу з музейною експозицією, а спеціаліст відділу культури і туризму виконкому Лебединської міської ради В.М. Знаменщикова – з місцевими пам'ятками історії та архітектури.

У 1920 р. вийшла збірка «Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.» (випуск VI), до якої були включені доповіді учасників X конференції молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», присвяченої 130-річчю від дня народження С.А. Таранушенка.

У 2021 р. Центр разом із Центром краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна провів XI міжнародну науково-практичну конференцію молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини», присвячену 100-річчю від дня народження професора Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Бориса Андрійовича Шрамка (1921–2012 рр.) – історика й археолога. За матеріалами конференції видана наукова збірка «Пам'яткознавчі погляди молодих вчених ХХІ ст.» (випуск VII). Цього ж року побачила світ наукова збірка КСС (число 48–50), у 2022 році – КСС (число 51) за матеріалами попередніх конференцій.

18 квітня 2023 р. Центр проводить XXVII Слобожанські читання в пам'ять нашого друга й колеги Валерія Романовського – історика, краєзнавця, захисника Батьківщини, який помер у січні цього року від тяжкого поранення на фронті.

Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини, якому у 2023 р. виповнюється 20 років, увійшов до числа відомих провідних організацій з охорони культурної спадщини не лише в області, а й на Україні. Його друковані видання – наукові збірки, енциклопедії – широко відомі як фахівцям, так і тим, хто цікавиться

пам'ятками, історією рідного краю. Круглі столи, конференції, організовані Центром, привертають увагу спеціалістів, краєзнавців Слобожанщини й інших регіонів України, зарубіжжя. Співробітникам закладу неодноразово доводилось мати справу з випадками порушення Закону України «Про охорону культурної спадщини», листуватись, спілкуватись з районними управліннями культури, сільськими радами, звертатись з листами до МКІПУ, правоохоронних органів. На 2022 р. було заплановано провести обстеження пам'яток Краснокутської територіальної громади Богодухівського району, скласти облікову документацію, написати статті до Зводу пам'яток за результатами інвентаризації, проведення чергових конференцій. Після 24 лютого у місті ввели воєнний стан. Плани порушила війна, але співробітники згуртувалися і робота продовжилась. Після Перемоги на нас чекає обстеження пам'яток на усій території Харківської області.

ДЖЕРЕЛА

1. Бахтіна С.А. «Сродный труд» пам'яткоохоронців Слобожанщини XIX–XXI століть. Григорій Сковорода: образ світої людини на всі часи. Харків. Сковородинівка, 2008. С. 116–120.
2. Бахтіна С.А. Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання» за відновлення історичної пам'яті та збереження культурного надбання. Кінець XX – початок ХХІ століття. *Праці пам'яткознавців*. Вип. 3. Ч. 2. Харків, 2014. С. 7–20.
3. Бахтіна С.А. Сторінки історії пам'яткоохоронної справи на Слобожанщині. До 15-річчя від дня заснування Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини. *Культурна спадщина Слобожанщини*. Харків, 2020. Вип. 44. С. 5–25.
4. Бахтіна С. Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини і його пам'яткоохоронна діяльність. *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Київ, 2021. С. 32–36.
5. Бахтіна С. Наукова збірка «Культурна спадщина Слобожанщини» – літописець пам'яткоохоронної справи на Харківщині. *Могілянські читання*. Київ, 2021. С. 110–117.

Bakhtina S.A. Connoisseurs of sights at the call of the heart. To the 20th anniversary of the foundation of the Kharkiv Scientific and Methodological center for the Protection of Cultural Heritage

The article is devoted to the 20th anniversary of the Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage, its contribution to the protection, research, survey, identification, registration, and popularization of monuments of archeology, history and monumental art in Kharkiv and Kharkiv region. During this time, a united team of specialists and local historians-amateurs carried out serious work, which is evidenced by the monuments entered in the State Register, appeals to the prosecutor's office, the police for violations of the Law of Ukraine on the Protection of Cultural Heritage, conferences, numerous scientific collections, encyclopedias. In 2022, it was planned to conduct a survey of the monuments of the Bogodukhivskyi district, draw up accounting documentation, work in archives, libraries, write articles for the Register of monuments based on the results of the inventory, and hold regular conferences. After February 24, martial law was introduced in the city. And it was not possible to implement anything that was planned. Today the city is under rocket fire. Despite the difficult situation, the team rallied and continued to work. In November 2022 and January 2023, the Center conducted an inventory of security boards.

During December 2022 - January 2023, the employees of the Center carried out a visual survey of the monuments of national importance in the city of Kharkiv, and from February 2023, they began the survey of the monuments of local importance in the city. Today it is known that two historical monuments - houses - were seriously damaged. The center continues its educational work. Employees are preparing materials for the publication of the fifth book of the encyclopedic publication "Collection of historical and cultural monuments. Kharkiv region. Chuhuiv district. Vovchansk and Starosaltivsk territorial communities". On April 18, 2023, the Center organizes and conducts the XXVII Slobozhan readings in memory of our friend and colleague Valery Romanovsky, a historian, local historian, defender of the Motherland, who died in January of this year from a serious wound at the front. Prepared program, collection of theses. The work will continue. And after the Victory, we are waiting for work on the survey of monuments in the entire territory of the Kharkiv region.

Key words: Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage, Center, monuments, DAHO, advisory councils, conferences, scientific collections, encyclopedias, martial law, XXVII Slobozhan readings.

REFERENCES

1. Bakhtina, S. A. (2008). «Srodneyi trud» pamyatkookhorontsiv Slobozhanshchyny XIX – XXI stolittia [«Kindred labor» of Slobozhanshchyna's monument keepers of the nineteenth and twenty-first centuries]. *Hryhoriy Skovoroda: obraz svitloyi lyudyny na vsi chasy*, pp. 116–120. Kharkiv. Skovorodynivka. [in Ukrainian].
2. Bakhtina, S. A. (2024). Mizhnarodna naukova konferentsiia «Slobozhanski chytannia» za vidnovlennia istorichnoi pamyati ta zberezhennia kulturnogo nadbannia. *Kinets XX – pochatok XXI stolittia. Pratsi pamyatkoznavtsiv*, issue 3, part 2, pp. 7–20. Kharkiv. [in Ukrainian].
3. Bakhtina, S. A. (2020). Storinky istorii pamyatkookhoronnoi spravy na Slobozhanshchyni. Do 15-richchia vid dnia zasnuvannia Kharkivskogo naukovogo-metoduchnogo tsentru okhorony kulturnoi spadshchyny [Pages of the history of monument protection in Slobozhanshchyna. On the 15th anniversary of the founding of the Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage]. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny*, issue 44, pp. 5–25. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Bakhtina, S. (2021). Kharkivskii naukovy-metodychnyi tsentr okhorony kulturnoi spadshchyny i yogo pamiatkookhoronna diialnist [Kharkiv Scientific and Methodological Center for the Protection of Cultural Heritage and its monument protection activities]. *Muzei ta restavratsiia u konteksti zberezhennia kulturnoi spadshchyny: aktualni vyklyky suchasnosti*, pp. 32–36. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Bakhtina, S. (2021). Naukova zbirka «Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyny» – litopysyets pamiatkookhoronnoi spravy na Kharkivshchyni [Scientific collection «Cultural Heritage of Slobozhanshchyna» – a chronicle of monument protection in Kharkiv region]. *Mogylianski chytannia*, pp. 110–117. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 930.85:719:069(477)

А.О. Горькова
М.Б. Котовська
В.М. Гоменюк

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА ОДНІЄЇ З НАЙДАВНІШИХ ВУ- ЛИЦЬ КИЄВО-ПОДОЛУ – БОРИЧІВ ТІК

Стаття присвячена дослідженню культурної спадщини м. Києва, зокрема висвітленню історії вулиці Боричів Тік та об'єктів культурної спадщини, які розташовані на ній. Визначено основні проблеми та перспективи для подальшого дослідження і збереження пам'яток, традиційного характеру історичного середовища вулиці шляхом застосування методу ревалоризації та музеєфікації окремих будівель і споруд, що мають архітектурну та історичну цінність та є знаковими для Києво-Подолу.

Ключові слова: Поділ, Боричів Тік, об'єкт культурної спадщини, історичне середовище, пам'ятки архітектури та містобудування.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю визначити історичну, архітектурну, мистецьку цінність об'єктів культурної спадщини Боричевого Току та висвітлити можливі шляхи їхньої охорони та захисту, пристосування до сучасних реалій із збереженням історич-

ного потенціалу.

Боричів Тік, який пролягає від Боричевого узвозу до вулиці Фролівської, є однією з найвідоміших вулиць Подолу (мал. 1). До Боричевого Току прилучаються вулиці Ігорівська, Андріївська, Покровський провулок та Андріївський узвіз [1, с. 22]. Місцевість, де пролягає вулиця, відома ще з часів Київської Русі, на ній у X–XVII ст. проживали переважно міщани, ремісники, священнослужителі. Цю вулицю зображено на планах Києва XVII–XVIII ст. Власне вулиця Боричів Тік за її сучасною лінією виникла після Подільської пожежі 1811 р., яка знищила дерев'яну забудову, «перетворила на попіл найкращу частину міста». Особливістю цієї вулиці є вертикальне планування, пов'язане зі складним гористим рельєфом, вона прокладена руслом ручая, який огинав підшву Андріївської гори і впадав у Дніпро. Архітектура вуличної забудови наочно розповідає про те, як поступово у XIX ст. змінювався вигляд будинку подільського міщанина [2, с. 35–38]. За новими вимогами до забудови: в садби, залежно від її розмірів, обов'язково мав споруджуватися фасадний будинок на 3–5–7 вікон по червоній лінії, господарчі споруди розміщувалися по периметру садби, всередині залишалося місце для двору та саду, садби обносилися парканами. Згідно з правилами, затвердженими у 1861 р., вулиця Боричів Тік була віднесена до другого розряду, дозволялося споруджувати кам'яні будинки та будинки змішаного типу (кам'яні з дерев'яним другим поверхом).

Назву Боричів Тік вулиця отримала у другій половині XIX ст. Про походження назви судити однозначно неможливо. У ній самій вчувається згадка про стародавні часи. Вона відразу викликає історичні асоціації, адже у давнину існували місцевості, назви яких не загубилися у віках – урочище Боричів, Зборичев, гора Борич. За одними джерелами, назва цієї місцевості походить від урочища «Борич», що знаходилося у цьому місці, за іншими – від назви гори (тепер – це Андріївська гора). Також існує версія, що походження назви вулиці пов'язано з воєводою Боричем, а тік – місце молотіння зерна. Ще один варіант – територія пов'язана з проживанням на ній збирача податків – «борича» («бируча») або з ім'ям посла князя Ігоря – Борича, який згадується у літописі під 945 р.

Боричів Тік до провулку Покровського майже не відрізняється від траси стародавньої вулиці, зображеної на планах міста 1695 і 1780-х рр. Імовірно, ця ділянка була частиною давнього Боричевого узвозу, який з'єднував Верхнє місто й Поділ. У 1811 р. зроблено регулювання вулиці та прокладено її новий відрізок – від Покровського провулку до вулиці Фролівської [3, с. 191–192].

Історія забудови вулиці Боричів Тік та її традиційного середовища, що включає об'єкти культурної спадщини, до цього часу не була достатньо вивчена та висвітлена у науковій історіографії. Документи Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву м. Києва (ДАК), картографічні матеріали, а також історичні довідники дають можливість відтворити етапи забудови та впорядку-

Іл. 1. Вулиця Боричів Тік. 2023 р.

вання території в історичній ретроспективі.

На вулиці Боричів Тік зберігся переважно садибний характер малоповерхової забудови. Житлові одно- й двоповерхові будинки першої чверті – середини XIX ст. вирішені у формах класицизму: № 20/4, 22-а, 23/3, 25/6, 31/5, 41, 43/5. Житлові будинки, зведені на початку XX ст., представлені різноманітними архітектурними стилями від неоренесансу (№ 35) до модерну (№ 24/3, 28) та пізнього раціонального модерну (№ 2/5). З них виділяється наріжний будинок (№ 24/3), баштове завершення якого акцентує перехрестя і є висотним орієнтиром у просторі вулиці. Особливістю забудови вулиці є її розміщення на двох рівнях. Малоповерхові будинки на непарному боці містяться на тлі вкритого деревами масиву Андріївської гори. Своєрідність парного боку створюють містки-переходи на рівні другого-третього поверхів, які ведуть до будинків, що містяться значно нижче проїжджої частини (№ 2/5).

Вулиця знаходиться у межах: Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ», центрального історичного ареалу міста Києва, археологічної охоронної зони, зони регулювання забудови першої категорії, пам'ятки археології місцевого значення «Культурний шар Подолу», IX–XVIII ст., пам'ятки археології місцевого зна-

чення «Дерев'яний водопровід (водогін) та заощення вулиць», XVII–XVIII ст., а також пам'ятки ландшафту, історії місцевого значення «Історичний ландшафт Київських гір і долини р. Дніпра», III–II тис. до н. е – XI–XIX ст. Історичну забудову вулиці формують 12 пам'яток архітектури, містобудування та історії, що внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, 9 об'єктів – зареєстровані за вулицею Боричів Тік, зокрема ті, що знаходяться на розі з Покровським провулком та вулицею Фролівська [3, с. 191–192], ще 3 пам'ятки знаходяться на розі з вул. Андріївський узвіз та зареєстровані за останньою. Нижче наведемо коротку характеристику деяких з них, застосовуючи саме історичні назви із зазначенням офіційних у дужках, згідно з Державним реєстром нерухомих пам'яток України.

Будинок приходу церкви Миколи Доброго (за розпорядженням – та сама назва) розташований на розі вулиці Боричів Тік і Покровського провулку № 20/4, споруджений у 1832 р. за проєктом архітектора П. Дубровського [4].

Будинок до сьогодні зберіг свій архітектурний образ, типологію, що відповідає архітектурним формам розвинутого класицизму. Історія цього будинку та садиби в цілому бере початок з першої чверті XIX ст. Будинок –

одноповерховий, дерев'яний, на невеликому цоколі, із цегляним підвалом, тинькований, у плані квадратний із двома головними фасадами та двома бічними. Первісне анфіладне планування не збереглося. Декоративне оздоблення будинку стримане – дерев'яний карниз під дахом; фільончасті дерев'яні віконниці з карнизами, фільончасті дерев'яні двері головного входу; дерев'яна галерея з орнаментальними переплетами осклення. На головних фасадах – по три віконних прямокутних проізи з дерев'яними віконницями.

Розпорядженням Представника Президента № 105 від 17 лютого 1994 р. споруда визнана пам'яткою архітектури. Деякий час тут містився музей бджільництва. Станом на 2023 р. пам'ятка не використовується, знаходиться в незадовільному стані, потребує невідкладних ремонтно-реставраційних робіт. Також об'єкт може бути залучений до туристичного маршруту, присвяченого релігійним осередкам на Подолі, у будинку можлива організація середовищного та віртуального музею історії церкви Миколи Доброго – храму, збудованого у Києві в 1807 р. за проектом архітектора Андрія Меленського, зруйнованого у 1930-ті роки, про який на сьогодні нагадує лише пам'ятка архітектури національного значення – Дзвіниця церкви Миколи Доброго, 1716 р., 1781 р. на вул. Покровська, 6.

Житловий будинок нащадків священника Глядицького (за рішенням – Жилий будинок) на вулиці Боричів Тік № 23/3. У 1812 р. садибу за адресою: Боричів Тік, 23 було передано нащадкам священника Покровської церкви Семена Григоровича Глядицького. Замість однієї ділянки під № 2277, знищеної пожежею, спадкоємці священника отримали дві: ділянку № 109 – колезький асесор, лікар Михайло Глядицький; № 110 – його брат, титулярний радник Степан Глядицький; на початку 1814 р. вони об'єднали їх в одну. Михайло Семенович Глядицький в історії Києва та Подолу залишився як відомий лікар, що пояснив причину виникнення у поранених «антонового вогню» – зараження крові. Його спричиняли грецькі губки, якими обмивали рани. Глядицький винайшов для обмивання спеціальну поливальницю, і його нововведення запровадили в усіх медико-хірургічних закладах.

У 1819 р. Михайло Семенович спорудив на території своєї садиби два нових будинки. Один (№ 23/3) – на розі Боричевого Току та Покровського провулку. Архівні документи дали можливість поетапно прослідкувати історію будівництва на означеній території, віднайти окремі проєктні матеріали, відтворити автентичний вигляд споруд [5]. Будинок жилий являв собою невелику за розміром споруду в стилі класицизму, одноповерховий, дерев'яний, на високому цегляному цоколі, на підвалі. Збудований за так званим «зразковим» проєктом 1819 р. З боку Боричевого Току, всупереч тодішнім обов'язковим для виконання типовим проєктам, на фасаді симетрично були розташовані два вікна. У цокольному поверсі – три вікна, одне з яких – глухе. Ліворуч, з боку Боричевого Току, у середині

XIX ст. прибудовано тамбур із входом [6, с. 193].

Будівля № 23/3 рішенням виконавчого комітету Київської міськради народних депутатів № 169 від 5 червня 1995 р. була визнана пам'яткою архітектури, охоронний номер № 274. Але це не зберегло її від знищення. Зараз одна з найстаріших споруд Боричева Току майже повністю зруйнована. З огляду на це, для об'єкта можуть бути запропоновані ремонтно-реставраційні роботи з відновлення історичного вигляду будівлі, реновації втрачених автентичних елементів. У відновленій пам'ятці також може бути відкритий музей історії ще однієї старовинної подільської церкви – Покровської, священником якої був перший власник зазначеної садиби. Покровська церква, споруджена у 1766–1772 рр., збереглась до сьогодні і разом із дзвіницею є пам'яткою національного значення. Розташовані за адресою: вул. Покровська, 7.

Другий будинок (№ 23-а) був споруджений на червоній лінії вулиці за типовим проєктом № 2 – на п'ять вікон. У 1854 р. наступний власник садиби О. Михеда звів нову будівлю – одноповерхову, дерев'яну, на невисокому цоколі, у плані Г-подібну, з анфіладним плануванням. Фасад завершався карнизом. Вікна були прямокутні, з лиштвами та віконницями. Наприкінці 1880-х років тодішня власниця садиби, дружина колезького радника Марина Степанівна Петрова, провела реконструкцію будинку: праворуч був прибудований тамбур із входом, прикрашений трикутним металевим ажурним дашком. На сьогодні будинок втрачено, на його місці сучасна приватна малоповерхова забудова.

Житловий будинок дружини полковника у відставці С. Замочнікової під № 25/6 (за наказом – Будинок житловий, у якому проживав Ладо Кецохвелі – діяч революційного руху). Пам'ятка архітектури та містобудування, історії. Розташований на червоній лінії вулиці Боричів Тік, з тильного боку обмежений схилом Андріївської гори. Споруджений у 1851 р., двоповерховий, прямокутний, на 5 вікон, фасад вирішений у стилі класицизму. Перший поверх – цегляний, із невеликими квадратними віконними прорізами, рустованими по боках, стіни тиньковані. Другий поверх дерев'яний, стіни тиньковані, на фасаді є декоративні елементи у вигляді різьблених дерев'яних луток. Вхід до будинку розташований із двору, через терасу другого поверху. На початку ХХІ ст. пам'ятку відреставровано із збереженням автентичних елементів оздоблення головного фасаду.

Житловий будинок київського купця 2-ої гільдії І. Міллера (за наказом – Будинок житловий) за адресою: Боричів Тік, 35. У 1903 р. на замовлення власника садиби купця Івана Івановича Міллера на місці дерев'яного будинку, що був тут з 1843 р., споруджена на червоній лінії забудови вулиці триповерхова з напівпідвалом кам'яниця. В архітектурі простежуються елементи ренесансного стилю. Симетрично-осьова композиція фасаду підкреслена в центральній частині, починаючи з другого поверху, ризалітом невеликого виносу на фі-

гурних кронштейнах над головним під'їздом. Ризаліт має широке прямокутне вікно на другому поверсі та напівциркульне з архівольтом, що спирається на колони іонічного ордера, – на третьому. Він ефектно завершений невеликою вежею з трикутним фронтоном, тимпан якого оздоблено рослинним орнаментом [7]. На сьогодні будинок відреставрований, за наказом Міністерства культури і туризму України від 15.09.2010 № 706/0/16-10 є пам'яткою архітектури та містобудування.

Будинок причту Флорівського (Вознесенського) жіночого монастиря (за наказом – Будинок житловий) під № 43/5, розташований на розі вулиць Боричів Тік та Фролівська. Знаходиться на території колишньої садиби жіночого монастиря, відомої з 1830 р. У 1850-х роках на ділянці зведено одноповерхову цегляну споруду на цокольному поверсі, у плані прямокутну, близьку до квадрата. Фасади будівлі рустовані, з боку двох вулиць однакові – створені за типовим «апробованим» проєктом на п'ять вікон. Над віконними прорізами містяться декоративні полиці, утворені виступами цегли з кладки стіни. Знизу – глибокі прямокутні ніші. Після 1918 р. будинок був переданий у приватну власність та зазнав деяких змін. Під час капітального ремонту 1985 р. ніші цокольного поверху закладено, весь цокольний поверх засипано землею, вийнято кахляні груби. Наказом Міністерства культури і туризму України № 706/0/16-10 від 15.09.2010 р. будівлю визнано пам'яткою архітектури та містобудування.

На початку ХХІ ст. будинок відреставровано із залученням матеріалів архівних та історіографічних джерел. Цей об'єкт може бути включений до туристичного маршруту комплексом Флорівського Вознесенського монастиря ХVII–ХІХ ст., що знаходиться поруч і є унікальною пам'яткою містобудування, архітектури та історії, яка зберегла з ХVI ст. своє функціональне призначення як релігійного центру Києво-Подолу й архітектурно-просторове вирішення композиції історичного ядра комплексу. Комплекс є репрезентативним об'єктом для дослідження церковно-релігійних стосунків, суспільно-економічних та соціально-політичних процесів в українських землях від пізнього Середньовіччя до Новітнього часу і дозволяє в широких хронологічних межах висвітлити проблему становлення православних жіночих чернечих громад.

Наприкінці ХХ ст. була проведена реконструкція вулиці Боричів Тік, проте, на нашу думку, вона мала, скоріше, негативний вплив на історичний вигляд вулиці. Поряд із цінною історичною забудовою зросла сучасна малоповерхова забудова котеджного типу, натомість деякі пам'ятки культурної спадщини до сьогодні перебувають в аварійному стані та потребують невідкладних ремонтних та реставраційних робіт, зокрема будівлі під № 2/5, 20/4, 23/3. Інші об'єкти, наприклад, будинки за адресами: вул. Боричів Тік № 27 (перебуває в аварійному стані), № 28 (добре збережений) потребують вивчення з метою подальшого дослідження на предмет включення до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини м. Києва.

Отже, перед сучасними архітекторами, істориками, пам'яткоохоронцями постає важливе завдання – проведення заходів із регенерації історичного середовища вул. Боричів Тік, здійснення необхідних ремонтно-реставраційних робіт з метою модернізації матеріально-технічної бази та благоустрою вулиці, що не нашкодить її історичному вигляду, а, навпаки, підкреслить його. Важливе значення має також сприяння збереженню історичної парцеляції та створенню умов для відродження територіальних особливостей. У тому числі відкривається перспектива організації середовищних музеїв на вул. Боричів Тік, наприклад, присвячених історії подільських церков, створення відповідних схем та мап із позначенням будівель і туристичних маршрутів по них, складання історичних довідок про власників садиб та відтворення історії кожної з них.

ДЖЕРЕЛА

1. Боричів Тік вулиця. Вулиці міста Києва: офіційний довідник / Додаток до рішення Київської міської ради від 22 січня 2015 року № 34/899 «Про затвердження офіційного довідника «Вулиці міста Києва». 324 с.
2. Вулиця Боричів Тік. Фотоспомин. Київ, якого немає: Анотований альбом світлин 1977–1988 років / автор світлин В.Галайба; автори-упорядники: М. Виноградова та ін. Київ : Головкинвархітектура; НДІТІАМ, 2000. 408 с.
3. Горбик В., Щербина Г. Боричів Тік вулиця, 19–20 ст. (архит., іст., містобуд.). Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання у двадцяти восьми томах. Кн. І, ч. І. А–Л. Відповідальний редактор П. Тронько. Київ: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. Київ, 2008, 2021. 546 с.
4. Державний архів м. Києва, ф. 100, оп. 1, спр. 803, 2542; ф. 163, оп. 41, спр. 4357.
5. Державний архів Київської області (далі – ДАКО), ф. 1, оп. 295, спр. 62000; ф. 41, оп. 1, спр. 1587; ф. 42, оп. 3, спр. 2849.
6. Марина Виноградова. Житловий будинок, поч. 19 ст. Вул. Боричів Тік, 23/3. Звід пам'яток історії та культури України. Енциклопедичне видання у двадцяти восьми томах. Кн. І, ч. І. А–Л. Відповідальний редактор П. Тронько. Київ: Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. Київ, 2008, 2021. 546 с.
7. ДАКО, ф. 1, оп. 237, спр. 217.

Horkova A.O., Kotovska M.B. Homeniuk V.M. Preservation of the historical and architectural environment of one of the oldest streets of Kyiv-Podil – Borychiv Tik

The article is devoted to the study of cultural heritage of Kyiv, in particular to highlight the history of Borychiv Tik street and the objects of cultural heritage located on it. The basis of the research were archival documents and materials of the State Archives of Kyiv, as well as soviet and contemporary historiography devoted to urban planning and architecture of Kyiv between the middle and end of the 19th century. Based on little-known sources, the town planning history of Podil street of Borychiv Tik is briefly disclosed that partly retaining its ancient configuration and combining the architecture of different centuries: one- and two-story mansion-type houses built in the mid of 19th century – at the beginning of XX century, as well as modern administrative buildings and private town houses. The historical development of the street is formed by 12 monuments of architecture, urban planning and history, which are included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine. The main problems and prospects for further research and preservation of monuments, the traditional character of the historical environment of the street have been determined, by applying the method of revaluation and museification of buildings, which have architectural and historical value and are iconic for Kyiv-Podil.

Key words: Podil, Borychiv Tik, cultural heritage, historical environment, architectural monuments and urban planning.

REFERENCES

1. Borychiv Tik vulytsia [Borychiv Tik street]. Vulytsi mista Kyieva: ofitsiynyi dovidnyk [Streets of the city of Kyiv: official directory]. Dodatok do rishennia Kyivskoi miskoi rady vid 22 sichnia 2015 roku № 34/899 «Pro zatverdzhennia ofitsiinoho dovidnyka «Vulytsi mista Kyieva».[in Ukrainian].
2. Halaiba, V., Vynohradova, M. (2008). Vulytsia Borychiv Tik.

Fotospomyn. Kyiv, yakoho nemaie: Anotovanyi albom svitlyn 1977–1988 rokiv [Borychiv Tik Street. Foto memories. Kyiv, that no longer exists: An annotated album of photographs from 1977–1988]. Kyiv: Holovkyivarkhitektura; NDITIAM. [in Ukrainian].

3. Horbyk, V., Shcherbyna, H. (2008, 2021). Borychiv Tik vulytsia, 19–20 st. (arkhit., ist., mistobud.) [Borychiv Tik street, 19–20 st. (architecture, history, urban planning)]. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Entsyklopedychnye vydannia u dvadtsiaty vosmy tomakh [Collection of historical and cultural monuments of Ukraine. Encyclopedic edition in twenty-eight vols]. Book I, vol. I. A–L. Kyiv: Holovna redaktsiia Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy pry vydavnytstvi «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. [in Ukrainian].*

4. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva, f. 100, op. 1, spr. 803, 2542; f. 163, op. 41, spr. 4357. [in Ukrainian].

5. Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (dali – DAKO), f. 1, op. 295, spr. 62000; f. 41, op. 1, spr. 1587; f. 42, op. 3, spr. 2849. [in Ukrainian].

6. Maryna Vynohradova (2008, 2021). Zhytlovyi budynok, poch. 19 st. Vul. Borychiv Tik, 23/3 [Residential building, beginning 19th century St. Borychiv Tik, 23/3]. *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy. Entsyklopedychnye vydannia u dvadtsiaty vosmy tomakh [Collection of historical and cultural monuments of Ukraine. Encyclopedic edition in twenty-eight vols]. Book I, vol. I. A–L. Kyiv: Holovna redaktsiia Zvodu pamiatok istorii ta kultury Ukrainy pry vydavnytstvi «Ukrainska entsyklopediia» im. M.P. Bazhana. [in Ukrainian].*

7. DAKO, f. 1, op. 237, spr. 217. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 02.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.*

УДК 271.2–788(477.411–751.6):658.871

Н.А. Загрива

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ОБ'ЄКТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА» – КРАМНИЦЯ ДЛЯ ПРОДАЖУ ІКОН І КНИЖОК

У запропонованій статті автором зроблено спробу описати, систематизувати, проаналізувати маловідому широкому загалу інформацію, починаючи із заснування пам'ятки архітектури і до сьогодення: обстеження пам'ятки архітектури та його результати, пропозиції та вжиття відповідних заходів щодо усунення впливу негативних факторів на технічний стан конструктивних елементів пам'ятки, запровадження виконання робіт з благоустрою прилеглої території з метою максимального збереження та охорони пам'ятки архітектури, її раціонального використання в процесі пристосування до певних умов використання відповідними службами Свято-Успенської Києво-Печерської лаври (чоловічого монастиря) УПЦ МП, у безоплатному та безстроковому користуванні якою наразі перебуває пам'ятка.

Ключові слова: архітектурна спадщина, пам'ятка архітектури, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», збереження культурної спадщини, історико-культурні заповідники, пам'яткоохоронна справа, ансамбль пам'яток архітектури Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», ремонтно-реставраційні роботи.

Переважає більшість прогресивних політиків визнають справедливість положень, сформульованих М. Бердяєвим про те, що «не в політиці, і не в економіці, а в культурі, реалізуються цілі суспільства», саме тому ді-

яльність щодо збереження культурної та природної спадщини є пріоритетним завданням більшості розвинених країн світу [1, с. 249].

Збереження історико-культурних пам'яток має важливе значення для українського народу, сприяє формуванню патріотизму, почуття гордості, самоусвідомлення громадян України, дає змогу об'єктивно оцінити загальну історію України і її народу, усвідомити своє місце в загальнолюдських культурних цінностях.

Особливістю пам'яткоохоронної роботи в роки відновлення незалежності є те, що, на відміну від попереднього періоду, увага держави та громадськості зосереджується на об'єктах, які пов'язані з історією українського державотворення, життям і діяльністю видатних постатей історії та культури України, у тому числі і в історико-культурних заповідниках [2, с. 486].

Питання збереження культурної спадщини є вагомою складовою частиною політики сучасної України. Ряд законів визначає державний пріоритет щодо створення умов для збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті. Так, для функціонування історико-культурних заповідників важливе значення мало прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р., у статтях якого дається загальне визначення поняття «історико-культурний заповідник», основні завдання заповідників [4, с. 333].

Історико-культурні заповідники складають вагомий частину історико-культурної спадщини українського народу завдяки тому, що являють собою не окремі пам'ятки, а комплекс пам'яток з усією сукупністю компонентів, які становлять культурну, історичну та наукову цінність.

Стратегічним напрямком удосконалення пам'яткоохоронної справи на початку нового тисячоліття стало приведення українського пам'яткоохоронного законодавства у відповідність з міжнародними угодами та конвенціями, рекомендаціями Ради Європи та ЮНЕСКО. Зокрема, беручи до уваги концепцію ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій переходу в пам'яткоохоронній справі від збереження окремої пам'ятки до збереження середовища, як органічного цілого, прийнято закон «Про охорону культурної спадщини», який розглядає зони охорони історичних ареалів населених місць як один із найголовніших інструментів збереження історико-культурної спадщини [3, с. 9].

Одним із найбільших та найвизначніших існуючих нині в Україні історико-культурних заповідників є Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Створений відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УРСР від 29.09.1926 р. «Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за історико-культурний державний заповідник і про перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко» на базі Музею культів та побуту, який існував з 1922 р. До складу Заповідника увійшов комплекс пам'яток куль-

турної спадщини Києво-Печерської лаври з метою їх вивчення, збереження та забезпечення раціонального його використання, залучення громадян до ознайомлення з культурною спадщиною України та формування національної свідомості українського народу.

Враховуючи винятково величезне історико-художнє значення архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври, XIV сесія Міжурядового комітету ЮНЕСКО з питань збереження всесвітньої культурної та природної спадщини, яка відбулася у Канаді (м. Банф) 7–12 грудня 1990 року, внесла архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври до Списку об'єктів всесвітньої спадщини. Указом Президента України від 13 березня 1996 року № 181/96 Заповіднику надано статус Національного.

Нині Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» займає площу близько 24 га, на якій розташовано 172 будівлі та споруди, в тому числі 142 пам'ятки історико-культурної спадщини, які датуються від XI ст. до початку XX ст.

Вивченням об'єктів культурної спадщини Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», проблемами охорони, збереження та популяризації її архітектурно-історичної спадщини займалося чимало науковців, проте ще залишаються об'єкти, що потребують більш детального вивчення, інформація про які в наукових джерелах представлена фрагментарно.

У запропонованій статті автором зроблено спробу описати, систематизувати, проаналізувати маловідому широкому загалу інформацію щодо обстеження конструктивів пам'ятки архітектури в різні періоди її існування та їх результати; пропозиції по усуненню впливу негативних факторів на технічний стан конструктивних елементів пам'ятки, запровадження робіт з благоустрою прилеглої території з метою охорони та збереження пам'ятки в процесі її пристосування до певних умов використання відповідними службами Свято-Успенської Києво-Печерської лаври (чоловічого монастиря) УПЦ МП.

Наразі розглянемо пам'ятку архітектури місцевого значення – «Крамницю для продажу ікон і книжок», яка входить до складу ансамблю пам'яток архітектури Національного заповідника «Києво-Печерська лавра». Відповідно до наказу Міністерства культури України від 21.12.2012 р. № 1566 вона занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під охоронним номером 893/43-Кв, корпус № 39.

Пам'ятка розташована на території Нижньої лаври Заповідника – навпроти Південної брами, на північному схилі Лаврського яру, у середній його частині. Абсолютні відмітки денної поверхні прилеглої території змінюються від 167,2 до 163,7 м. Сучасний рельєф поверхні створений насипними ґрунтами, потужність яких досягає від 1 до 4 м. В основі пам'ятки залягають делювіальні відклади, представлені лесовими супісками, потужністю 1,5–2,5 м. Підмурки будівлі опираються на глини. Характерним для будівлі є перезволоження

мурування, лущення та відшарування тиньку, ураження грибками стін напівпідвального приміщення внаслідок всмоктування вологи з глини. Не виключена можливість розвитку зсувних процесів.

Це цегляна, прямокутна в плані будівля, вкрита вальмовим дахом. Загальний об'єм будівлі – 2194 м³. Основні габарити пам'ятки: ширина – 11 м, довжина – 19 м, висота – 9 м. Оскільки будівля розташована на крутому перепаді рельєфу, тому з південної сторони пам'ятка триповерхова (двоповерхова з цоколем поверхом), з північної – двоповерхова. Оздоблена в спрощених архітектурних формах – спрощеного профілю міжповерховий карниз та складного профілю – вінчаючий карниз. Віконні прорізи другого поверху північного фасаду оздоблені сухариками. Частина віконних прорізів закладена цеглою. Фасади пам'ятки пофарбовані білою фасадною фарбою по цегляній кладці. На рівні першого поверху є два входи до приміщень пам'ятки: зі східної сторони – через прибудований тамбур, та із західного фасаду, де влаштовано ганок-терасу. До приміщень цокольного поверху південного фасаду вхід влаштовано через прибудований тут тамбур [5, с. 1340–1341] (іл. 1).

Повернемося в недалеке минуле...

На виконання припису Духовного Собору КПЛ № 5989 від 15 жовтня 1869 р. військовий інженер-підпоручик Київського кріпосного управління О.П. Середа розробив проєкт Іконної крамниці № 2 на місці старої дерев'яної споруди, побудованої ще у 1824 р. [17]. Проєкт був погоджений Київським окружним інженерним управлінням, будівництво здійснено у 1870 р. У ній розміщувались: крамниця для продажу ікон, книжок, хромолітографічних зображень святих, житлові приміщення для службовців крамниці.

У 1890-х роках, під час виконання ремонтних робіт перероблено ганок, під корпусом влаштовано дренаж [5, с. 1340–1341].

У 1906 р. за проєктом та під керівництвом архітектора Є.Ф. Єрмакова проведено капітальний ремонт будинку: виконано роботи по підсиленню міжповерхових перекриттів – дерев'яні міжповерхові перекриття замінено на цегляні по металевих балках, здійснено часткове перепланування приміщень, замінено опалювальні печі (т. з. «амосовські печі»), проведено водопровід на всі поверхи; до південного фасаду на рівні першого поверху прибудовано балкон, який опирався на металеві опори, перебудовано підвальні приміщення та дренажну систему під корпусом. Первісний декор віконних і дверних отворів першого поверху втрачено (прорізи розтесано, вікна частково замуровані, на північному фасаді на рівні першого поверху влаштовано дві великі дзеркальні вітрини крамниці) [6].

Після націоналізації 1920-х років у приміщеннях пам'ятки розміщувалась амбулаторія, а пізніше, з 1920-х років до 1979 р., пам'ятка використовувалась під житло.

Особливістю пам'ятки є історичний факт, що у 1930-х

Іл. 1. Західний та південний фасади пам'ятки. Сліди перезволоження в цокольній частині пам'ятки. Архівне фото, вересень 1991 р.

роках (імовірно з 1932 по 1938 рр.) в одному з приміщень пам'ятки проживав Микола Іванович Касперович (1885–1938 рр.) – художник, один із основоположників української школи наукової реставрації, засновник Київської школи музейної реставрації. У березні 1938 р. був репресований радянською владою, заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності і 22 квітня 1938 р. розстріляний [5, с. 1340–1341].

У 1980 р. Українським спеціальним науково-реставраційним проектним інститутом «Укрпроектставрація» виконано обстеження будівлі і встановлено, що на західному фасаді наявна деформаційна вертикальна тріщина з максимальним розкриттям до 4–5 мм. Констатується факт, що означена тріщина не збільшувалась з 50-х років ХХ ст. (з часу останнього капітального ремонту). Цегляна кладка південного, східного та північного фасадів тріщин не має [7, с. 7–8].

Після відселення мешканців будинку у 1983 р. виконано капітальні ремонтні роботи з пристосуванням його під розміщення службових підрозділів Заповідника. Під час капітальних ремонтних робіт було укріплено західну торцеву стіну за допомогою сталевих швелера на рівні перекриття горища у зв'язку з тріщинами в цій сті-

ні, дерев'яні сходи замінено на бетонні по сталевим ко-сурам, виконано ремонт даху, будинок підключено до централізованого теплопостачання, каналізації, виконані опоряджувальні роботи.

З 1983 р. і до кінця 1996 р. в приміщеннях пам'ятки розміщувались структурні підрозділи Заповідника – науково-дослідний відділ охорони та вивчення пам'яток історії та культури та науково-дослідний відділ вивчення підземних споруд Заповідника. Починаючи з 1993 р., частину приміщень пам'ятки було передано в безоплатне користування Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі (чоловічому монастирю) УПЦ МП під розміщення видавничого відділу, а в 1995 р. приміщення пам'ятки цілком передано в користування монастиря на умовах охоронного договору № 42 від 08.06.1995 р. Тут було розміщено видавничий відділ УПЦ МП (монастиря), крамницю для продажу християнської літератури, а в підвалі розміщено склад для готової друкованої літератури на релігійну тематику, з 2008 р. – керамічну майстерню. Після передачі пам'ятки в користування розпочалися роботи по її пристосуванню під потреби видавничого відділу з перепланування приміщень.

Під час обстеження технічного стану пам'ятки у 1988 р.

Отже, за період обстеження пам'ятки з 1980 по 1988 рр. можна зробити висновок: після прокладання в районі будівлі водонесучих комунікацій, нерівномірне просідання фундаментів стін зросло (особливо західного та південного фасадів), імовірно причиною чого може бути як пошкодження в зливовідвідній системі, так і часткова відсутність та пошкодження вимощення по периметру будівлі, порушення функціонування горизонтальної гідроізоляції фасадів, порушення в роботі системи організованого водовідведення атмосферних опадів. Вірогідно, що основним фактором деформаційних процесів конструктивних елементів будівлі є вода.

Проблема перезволоження ґрунтів в основі фундаментів пам'ятки черговий раз виникла на початку 1990 року. Саме тоді була скликана робоча нарада з питання перенасичення ґрунтів в основі корпусу № 39 із залученням фахівців Спеціалізованого управління протизсувних підземних робіт СУППР (нач. ділянки № 8, який опікується територією Лаври), фахівців Головкиївпроєкту (головний спеціаліст) та фахівців Заповідника. У результаті ряду консультацій було вирішено надати завдання інституту «Київпроєкт» на виконання досліджень із застосуванням радіоізотопного методу з метою виявлення джерела перезволоження ґрунтів.

У зв'язку з тим, що на ділянці, де розташований об'єкт, пролягає водовідвідна цегляна галерея XIX ст. розмірами 700 x 390 мм, яка на той час не була відмічена на планах і ніким не обслуговувалась та не експлуатувалась, було

Іл. 3. План-схема Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»

вирішено зобов'язати СУППР виконати її розчистку та ремонт з подальшою передачею на баланс та обслуговування Управління. Усі означені заходи були спрямовані на виявлення та усунення джерела перезволоження конструкцій корпусу № 39 [9].

Станом на 2015 рік (лист КП «СУППР» від 22.01.15 № 324-04/11) Заповіднику надано перелік гідротехнічних споруд, які розташовані на його території і перебувають на балансі та обслуговуванні Управління. Зазначена водовідвідна цегляна галерея в цьому переліку значиться як Галерея № 5 території Нижньої лаври (іл. 3).

Цікаво, що в 1990 р. археологами Заповідника було досліджено траншею, викопану поблизу корпусу № 39 з метою влаштування системи зливовідведення. Ця траншея (довжиною 75 м та глибиною від 1 м до 4 м) проходила на відстані 15–20 м від Галереї до Ближніх печер, з західної її сторони. Північно-західна ділянка траншеї проходила штольнею під корпусом № 39 і виходила на трасу Ближньопечерної вулиці Києво-Печерської лаври. У результаті обстеження траншеї по обидва боки корпусу було виявлено траси двох дерев'яних водогонів XVIII ст. Один з них, зафіксований на відстані 3,0 м від південно-східно-

Іл. 4. Сучасний вигляд пам'ятки, західний та північний фасади. Задовільний технічний стан. Фото 22.02.2022 р.

го рогу будівлі, залягав на глибині 2,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Споруда являла собою рештки дерев'яних (сосна) колод, з'єднаних між собою за допомогою залізної втулки, діаметром 17 см і довжиною 13 см. Колоди, діаметром близько 40 см, покладено у материковий лесоподібний суглинок. Траса цієї комунікації йшла з півдня на північ (з невеликим відхиленням на схід).

Інший водогін було виявлено в районі північно-західного рогу корпусу № 39 на глибині 2,1 м. Його траса йшла в напрямку північний схід – південний захід. Залізна втулка споруди мала діаметр 12 см і довжину 13,5 см. Деревина колод майже повністю зотліла [16].

Наприкінці 2001 р. на замовлення Свято-Успенської Києво-Печерської лаври були розпочаті капітальні ремонтні роботи в приміщеннях пам'ятки по пристосуванню будівлі під потреби видавничого відділу УПЦ МП: в інтер'єрі першого поверху розібрані міжкімнатні перегородки, одна з яких була несучою та підтримувала основну несучу металеву балку горіщного перекриття. Замість розібраної несучої міжкімнатної перегородки споруджується нова цегляна, товщиною 51 см, що створило додаткове навантаження на перекриття підвальної частини будівлі. Капітальні ремонтні роботи завершені у 2003 р. [10] (іл. 4).

У липні 2008 р. на південному фасаді пам'ятки вико-

нано заміну 6 дерев'яних віконних рам на металопластикові, з західної та південної сторін влаштовано бетонне вимощення та залізобетонні сходи, облицьовані керамічною плиткою [11].

Тоді ж проводились земляні роботи на території Монастирського саду та заміна інженерних комунікацій. Означена ділянка теплотраси розташована біля південно-західного рогу пам'ятки. Роботи виконувались на замовлення Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври ТОВ «Будград» у рамках бюджетної програми «Проведення протизсувних заходів, інженерного захисту та протиаварійних робіт на території Києво-Печерської лаври», затвердженої наказом Мінрегіонбуду від 07.02.2008 р. № 61, які фінансувались коштом державного бюджету [13].

У листопаді 2008 р. розпочались роботи по влаштуванню місцевого проїзду на бетонній основі з покриттям із тротуарної плитки від Галереї на Близьких печерах (корпус № 37), уздовж південного фасаду пам'ятки і до кованих двостулкових металевих мереживних воріт, влаштованих в Огороді монастирського саду (корпус № 44-а). До приміщень цокольного поверху перевезли обладнання керамічної майстерні, яка була розташована до початку капітальних ремонтних робіт у приміщеннях цокольного поверху корпусу № 55. Тоді ж на південно-східному

розі пам'ятки встановили з оцинкованого металу витягну трубу примусової витяжної системи (найімовірніше для функціонування керамічної майстерні) [14].

Роботи по будівництву капітальної прибудови до входних дверей цоколю південного фасаду – цегляного тамбура входу на бетонній основі – були проведені у грудні 2008 р. Ця прибудова, розміром приблизно 2,5 м х 1,0 м, товщиною в одну цеглину, має дверний та віконний отвори, залізобетонна плита слугує дахом. Шість дерев'яних рам вікон на рівні першого та другого поверхів південного фасаду будівлі замінили на металопластикові, що неприпустимо для пам'яток архітектури [12].

Протягом 2009 р. проводилось опорядження фасадів пам'ятки: фарбування білою фасадною фарбою, облицювання кахляною плиткою поверхні цокольного поверху південного та західного фасадів, сходів та цегляного ганку входу на західному фасаді.

У травні 2011 р. було реконструйовано ділянку Огорожі монастирського саду, пам'ятки архітектури місцевого значення, охоронний № 893/46-Кв, яка прилягає до західного фасаду корпусу № 39. У серпні цього ж року в рамках виконання робіт по реконструкції дороги уздовж північного фасаду виконано роботи по вимощенню цоколю пам'ятки клінкерною цеглою жовтого кольору на залізобетонній основі.

Однак уже в середині 2014 р. спостерігається поступове відшарування облицювальної плитки на західному фасаді в цокольній частині та пошкодження декоративної штукатурки на ганку входу внаслідок перезволоження. З плином часу деструкція декоративного облицювання цоколю як західного, так і південного фасадів прогресує. Це є наслідком усе того ж перезволоження цоколю пам'ятки.

У зв'язку з посиленням деструктивних процесів декоративного оздоблення фасадів цокольного поверху пам'ятки внаслідок перезволоження конструктивних елементів, Свято-Успенською Києво-Печерською Лаврою було замовлено ТОВ «Випробувальний центр будівельних конструкцій» інженерно-геологічні вишукування, які проводилися у липні 2015 р. з метою вивчення літолого-геологічної будови, гідрогеологічних умов, геоморфологічних особливостей, визначення фізико-механічних властивостей ґрунтів, конструктивних елементів, розмірів і ґрунтів основи існуючих фундаментів з метою відновлення експлуатаційної придатності будівлі корпусу № 39. Результати виконаних досліджень надані у науково-технічному звіті «Інженерно-геологічні вишукування на майданчику по об'єкту корпус № 39 Києво-Печерської лаври в м. Києві. Відновлення експлуатаційної придатності з надбудовою», якими встановлено:

- на момент виконання робіт у межах майданчика вишукувань екзогенні геологічні процеси (зсуви, водно-ерозійні тощо) не спостерігаються;

- серед природних чинників впливу на гідрогеологічні умови ділянки першочергове значення має близьке розташування долини р. Дніпро і сильно розчленований ре-

льеф довкілля, який сприяє інтенсивності поверхневого стоку під час опадів та сніготанення;

- серед техногенних необхідно вказати щільну забудову з різними глибинами залягання фундаментів, наявність підпірних стінок як на стрічковому фундаменті, так і на заглибленій палевій основі, наявність підземних споруд (підвалів і т. і.), значне покриття території асфальтом, розгалужену мережу інженерних комунікацій (водогонів, зливостоків та дренажів), які можуть бути джерелом техногенних витоків. Одним з факторів впливу на гідрогеологічні умови ділянки є стан інженерних мереж;

- ґрунтові води розповсюджені у вигляді водоносного горизонту у четвертинних делювіальних відкладах, залягають на глибині від 3,0 до 5,0 м від денної поверхні, на 1,5–2,55 м нижче рівня фундаментів (зафіксовані свердловинами навколо споруди) з абсолютними позначками від 160,5 до 163,8 м. Потужність водоносного горизонту за даними вишукувань складає 2–4 м;

- живлення водоносного горизонту відбувається за рахунок інфільтрації атмосферних опадів та техногенних чинників (витоки з інженерних мереж);

- фундаменти корпусу стрічкові, складаються з цегли на вапняному цементі. При обстеженні фундаментів суттєвих пошкоджень та дефектів в них не встановлено;

- північно-східна стіна цокольного (напівпідвального) поверху має суттєві пошкодження тиньку та фарбового шару внаслідок перезволоження за рахунок всмоктування вологи з ґрунту. Проектом виконання робіт з реставрації необхідно передбачити влаштування гідроізоляції стін цокольного поверху [15].

Отже, беручи до уваги наведене вище, незважаючи на складний історичний період розвитку нашої країни, включаючи зміну політичних сил і ідеологій, численні війни, революції, окупацію, встановлення та відновлення незалежності нашої країни, численні перебудови та пристосування з часу її заснування, пам'ятка до нашого часу збереглася в первісному вигляді, у задовільному технічному стані. Хоча протягом декількох останніх десятиліть об'єкт потерпає від незначних перезволожений у цокольній частині, все ж, відповідно до останніх ґрунтових досліджень, зазначене перезволоження не вплинуло на несучі конструкції, про що свідчить відсутність просідань чи деформацій фундаментів пам'ятки, а також і стійкість її фасадів.

Таким чином, виконавши роботи по вертикальній та горизонтальній гідроізоляції фундаментів та фасадів цокольної частини, зробивши ревізію всіх інженерних водонесучих мереж на предмет витоків води, окремо проінспектувавши дренажну систему під пам'яткою та водовідвідну систему в цілому на предмет їх цілісності, пам'ятка буде убезпечена в майбутньому від негативного впливу надмірного перезволоження, що забезпечить її охорону і збереження при раціональному використанні ще на багато століть для прийдешніх поколінь. Зазначені заходи по усуненню негативних факторів впливу на

конструктивні елементи пам'ятки мають виконуватись на підставі науково-проектної документації, затвердженої та погодженої згідно вимог чинного законодавства.

Керуючись пунктом 11 (об'єкти культурної спадщини місцевого значення) Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 27.11.2001 р. № 1760, констатуємо, що пам'ятка «Крамниця для продажу ікон і книжок» є цінною невід'ємною складовою архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври і зберегла свою форму та матеріально-технічну структуру, відповідає критерію автентичності, безпосередньо пов'язана з історичними подіями, віруваннями, життям та діяльністю видатних людей, є твором архітектора А.П. Середи, зразком монастирської архітектури кінця XIX ст., коли споруджувались будівлі господарського та житлового призначення в стриманих формах історизму чи цегляного стилю.

ДЖЕРЕЛА

1. Бердяев Н. Смысл истории. М.: Мысль, 1990. 268 с. URL https://vtoraya-literatura.com/pdf/berdyayev_smysl_istorii_1969_ocr.pdf. (дата звернення 25.04.2023).
2. Бондар Ю.О. Історико-культурні заповідники як форма збереження національної спадщини. Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». Ч. 2. Київ : Рідний край, 1995. С. 485–487.
3. Горбик В.О. Проблеми охорони культурної спадщини України на сучасному етапі. *Черкащина в контексті історії України: Матеріали Третьої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої проблемам охорони, збереження і використання історико-культурної спадщини* (Черкаси, 18 квітня 2007 р.). Черкаси : Вид. Чабаненка Ю.А., 2008. С. 8–12.
4. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. *Відомості Верховної Ради*, 2000. № 39. С. 333.
5. *Звід пам'яток історії та культури України*. Київ : Кн. 1, ч. 3.: С – Я / Редкол. тому: Відп. ред. П. Тронько та ін. 2003. Упоряд.: В. Горбик, М. Кіпорненко, Н. Коваленко, Л. Федорова. Київ : Українська енциклопедія, 2011. С. 1340–1341.
6. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Паспорт пам'ятки, Рилкова Л.П. Доповнено Кірякова Л.М. Київ, 1987, 1999, 5 с.
7. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Матеріали обстеження, корпус № 39. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут «Укрпроекреставрація». Київ, 1980. 21 с.
8. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Заключення о техніческом состоянии корпуса № 39 Киево-Печерского заповедника по ул. Январского восстания, 21 эксперта-инженера Ю. Рыжевского, утвержденный заместителем начальника технического управления Киевского горисполкома А.Г. Евдокимовым от 19 января 1988 г. (дело №893).
9. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Протокол рабочего совещания по вопросу перенасыщения грунтов в основании корпуса № 39 от 28.04.1990.
10. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Акт відділу від 02.11.2001.
11. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Акт відділу від 15.07.2008. № 93.
12. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Акт відділу від 03.12.2008 № 231, Акт від 10.12.2008 № 230.
13. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Акт відділу від 22.07.2008 № 123.

хомих пам'яток. Акт відділу від 22.07.2008 № 123.

14. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Матеріали наукового відділу охорони та моніторингу стану нерухомих пам'яток. Акт відділу від 27.11.2008 № 232.

15. Науково-технічний звіт «Інженерно-геологічні вишукування на майданчику по об'єкту «Корпус № 39 Києво-Печерської Лаври в м. Києві. Відновлення експлуатаційної придатності з надбудовою» ТОВ «Випробувальний центр будівельних конструкцій». Київ, 2015. 33 с.

16. Сыромятников А.К., Харламов В.А. Отчет об археологических исследованиях траншеи прокладываемого ливнепровода на территории сада Ближих пещер. КИПИКЗ. НА ИА НАН Украины №1990/51. Київ, 1990. С. 3–5.

17. Центральний державний історичний архів України ф. 128, оп. 1, спр. 1617, 2574, 3399.

Zahryva N.A. Matter of research of the state of protection and preservation of the cultural heritage object – «icons and book sale store» of the National reserve «Kyiv-Pechersk lavra»

In the proposed article the author tries to describe, systematize, analyze information little known to the general public, from the founding of the monument to the present day: a monument inspection and its results, proposals, and measures to eliminate the impact of negative factors on the technical condition of structural elements of the monument, the introduction of the landscaping of the surrounding area to maximize the preservation and protection of the architectural monument, its sustainable use in the process of adaptation to certain conditions of its use by relevant services of Svyato Uspensky Kyiv Pechersk Lavra (male monastery) of the UOC-MP which allows the monument free and indefinite use.

Key words: architectural heritage, architectural monument, National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra», preservation of cultural heritage, historical and cultural reserves, monument protection, ensemble of architectural monuments of the National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra», repair-restoration works.

REFERENCES

1. Berdyayev, N. (1990). *Smysl istorii* [The Meaning of History]. Moscow: Mysl. Retrieved from https://vtoraya-literatura.com/pdf/berdyayev_smysl_istorii_1969_ocr.pdf. [in Russian].
2. Bondar, Yu.O. (1995). *Istoryko-kulturni zapovidnyky yak forma zberezhenia natsionalnoi spadshchyny* [Historical and cultural reserves as a way of preserving the national heritage]. *Vseukrainska naukova konferentsia «Istorychne kraieznavstvo v Ukraini: tradytsii i suchasnist»* [All-Ukrainian scientific conference «Historical Ethnography in Ukraine: Traditions and Modernity»], part 2, 485 – 487pp. Kyiv. Ridnyi Krai. [in Ukrainian].
3. Horbyk, V. O (2008). *Problemy okhorony kulturnoi spadshchyny Ukrainy na suchasnomu etapi* [Problems of protection of the cultural heritage of Ukraine at the present stage]. *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy: Materialy Tretoi naukovy-kraieznavchoi konferentsii Cherkashchyny, prysvyachenoj problemam okhorony, zberezhenia i vykorystannia istoryko-kulturnoi spadshchyny* [Cherkasy Region in the context of the history of Ukraine: Presentations from the third scientific conference of Cherkasy region, dedicated to the protection, preservation and use of historical and cultural heritage (Cherkasy, 18 April 2007)], (pp. 8–12). Cherkasy: Ed. Chabanenko Y. A. [in Ukrainian].
4. *Zakon Ukrainy «Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny»* (8 chervnia 2000) [The Law of Ukraine «Protection of Cultural Heritage» (8 June 2000)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady* [Bulletin of the Verkhovna Rada]. (2000), (39). [in Ukrainian].
5. Tronko, P. (Ed.), V. Horbyk, M. Kipornenko, N. Kovalenko, L. Fedorova (Comps.). (2011). *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy* [Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine], book. 1, part 3.: С – І, pp. 1340 – 1341. Kyiv. Ukrainian Encyclopedia. [in Ukrainian].
6. *Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovo vidilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok* [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Materials of the Scientific Department for the Protection and Monitoring of Historic Monuments]. *Pasport pamiatky Monument documentation*. Rylkova, L.P.; completed by Kiryakova, L.M, Kyiv. (1987, 1999). [in Ukrainian].
7. *Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovo vidilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok* [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Materials of the Scientific Department for the Protection and Monitoring of Historic Monuments]. *Materialy obstezhennia, korpus № 39, Ukrain-skyi spetsialnyi naukovy-restavratsiinyi proektnyi instytut «Ukrproekrestavratsiia»* [Survey Materials, Building № 39, Ukrainian Special Research and Restoration Design Institute «Ukrproekrestavratsiia»]. Kyiv: 1980. [in Ukrainian].
8. *Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovo vidilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok* [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Materials of the Scientific Department for the Protection and Monitoring of Historic Monuments]. *Zaklyucheniye o tekhnicheskoy sostoyanii korpusa №39 Kiyevy-Pecherskogo zapovednyka po ul. Yanvarskoho vosstaniya, 21, eksperta-inzhenera Yu. Ruzhevskoho utverzhdennoy zamestitelem*

nachalnyka tekhnicheskogo upravleniya Kiyevskoho goryspolkom A.G. Evdokimova vid 19 yanvarya 1988 g. (delo №893) [Conclusion on the technical condition of the building №39 of Kyiv-Pechersk Reserve located on Yanvarskogo Vosstaniya 21 by expert engineer Y. Ry-zhevsky, approved by the Deputy Head of the Technical Department of the Kyiv City Executive Committee A.G. Evdokimov dated 19 January 1988 (case № 893)]. [in Ukrainian].

9. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovoho viddilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Documentation of the Scientific Department for the Protection and Condition Monitoring of Historic Monuments]. Protokol rabochego soveshchaniya po voprosu perenasushcheniya gruntov v osnovanii korpusa № 39 ot 28.04.1990 g., 3. [Minutes of the working meeting on the case of oversaturation of soil at the base of the building № 39] dated 28.04.1990. [in Ukrainian].

10. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovoho viddilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Documentation of the Scientific Department for the Protection and Condition Monitoring of Historic Monuments]. Akt viddilu vid 02.11.2001 r. [Act of the Department dated 02.11.2001]. [in Ukrainian].

11. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovoho viddilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Documentation of the Scientific Department for the Protection and Condition Monitoring of Historic Monuments]. akt viddilu vid 15.07.2008 r., № 93 [Act of the Department dated 15.07.2008. [in Ukrainian].

12. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovoho viddilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Documentation of the Scientific Department for the Protection and Condition Monitoring of Historic Monuments]. Akt viddilu vid 03.12.2008 r. №231, akt vid 10.12.2008. №230 [Act of the Department dated 03.12.2008 №231, akt dated 10.12.2008. №230]. [in Ukrainian].

13. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovoho viddilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Documentation of the Scientific Department for the Protection and Condition Monitoring of Historic Monuments]. Akt viddilu vid 22.07.2008 r. №123 [Act of the Department dated 22.07.2008 №123. [in Ukrainian].

14. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Materialy naukovoho viddilu okhorony ta monitorynhu stanu nerukhomykh pamiatok [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Documentation of the Scientific Department for the Protection and Condition Monitoring of Historic Monuments]. Akt viddilu vid 27.11.2008 r. №232 [Act of the Department dated 27.11.2008 №232. [in Ukrainian].

15. Naukovo-tekhnichniy zvit: «Inzhenerno-heolohichni vyshukuvannia na maidanchyku po ob'ektu № 39 Kyievo-Pecherskoi Lavry v m. Kyievi. Vidnovlennia ekspluatatsiinoi prydatnosti z nadbudovoiu» [Scientific and technical report «Engineering and Geological Surveys on the Site of the Buildings» of Building № 39 of the Kyiv-Pechersk Lavra in Kyiv. Restoration of serviceability with an additional structur.». TOV «Vyprobuvalniy tsentr budivelnnykh konstrukttsii» [LLC «Testing Center for Building Structures»]. Kyiv. (2015). [in Ukrainian].

16. Suromiatnykov, A.K., Kharlamov, V.A. (1990). Otchet ob arkhеolohicheskyykh issledovaniyakh transhey prokladuvaemogo livnestoka na terrytoryi sada Blyzhykh peshcher KPHYKZ [Report on Archaeological Research of the Trench of the Stormwater Runoff in the Territory of the Garden of the Near Caves of Kyiv KPGIKZ]. (1990). Kyiv. NASU Institute of Archaeology №1990/51. [in Ukrainian].

17. TsDIA Ukrainy` f. 128, op.1, sprava 1617, ark. 68, sprava 2574, ark. 52, sprava 3399, ark. 45.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94 (477): 726:2 – 523.4

Н.В. Міллер

ХРАМИ МІСТЕЧКА ВОРОНІЖ: ІСТОРІЯ ПОБУДОВИ ТА ЗНИКНЕННЯ ЦЕРКВИ СЯТОЇ ТРІЙЦІ

Стаття подає відомості з метричних та сповідальних розписів Троїцької церкви м. Вороніж, матеріали фондів державних архівів України, етнографічні, картографічні, періодичні та літературні джерела, що розкривають факти з історії спорудження, перебудо-ви (XVII–XVIII ст.) та перевезення до села Любитове Крелевецького повіту наприкінці XIX ст. дерев'яної церкви Святої Трійці містечка Вороніж Глухівського повіту (нині смт Вороніж Шосткинського райо-ну Сумської області). Витяги з церковних літописів повідомляють про фундаторів, священнослужителів та значних парафіян храму. Систематизовані маловідомі документи та кресленики, що стосу-ються досліджуваного храму і вперше введені до наукового обігу, роз-кривають особливості побудови дерев'яного храму в сотенному мі-стечку Вороніж Ніжинського полку, розповідають про договір, який підписували на початку XIX ст. парафіяни Свято-Троїцької церкви зі своїм священником Григорієм Івановичем Кулжинським.

Ключові слова: м. Вороніж, церква Св. Трійці, Гаврило Пішовець, Яким Матвієвський, Григорій Кулжинський, с. Любитове.

Питанню вивчення православної історії містечка Во-роніж у різні часи було присвячено ряд статей у місцевій пресі та краєзнавчих збірниках: етнографа Івана Абра-мова, краєзнавців Артема Андреева, Віктора Терлецько-го, Тетяни Рязанової, Владислава Кириєвського та інших. 2010 року шосткинський письменник, дослідник історії рідного краю Віктор Терлецький видав книгу «Православ-ний Вороніж» [13], у якій подав відомі на той час матері-али про воронізькі храми, церковнослужителів різного рангу, навів імена віруючих-благодійників, членів попе-чительства шести воронізьких церков. 2015-го року свою наукову роботу «Релігійні та освітні установи смт Воро-ніж від започаткування до сьогодення» [10] презенту-вав дослідник Антон Кулик. Він доповнив книгу В.В. Те-рлецького новими архівними документами, світлинами та креслениками храмів.

Доля церков Воронежа перекикається з долею бага-тьох пам'яток релігійної архітектури часів Гетьманщини. Унаслідок адміністративно-територіальних перетворень містечко Вороніж у період 1648–1657 років стає сотенним і належить до Ніжинського полку. Багата козацька стар-шина зі своєї набожності та можливостей уклалада чи-малі кошти в побудову церков. Не став винятком і Воро-ніж. Чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський), який першим зробив історичний опис населених пунк-тів Гетьманщини, зокрема й Воронежа, писав: «Поселе-ние по началу едвали несовременное Глухову. При Гет-манщине Воронеж один выставлял сотню козаков и в нем было сотенное управление. Тогда местечко было бо-гатое, торговое и людное. Потому было здесь до 7 при-ходских храмов. Здесь была и протопопия или духовное правление» [7, с. 338–339]. Незважаючи на згадані вище дослідження, саме історія створення й зникнення, безпе-речно, однієї з найстаріших культових споруд древньо-го сотенного містечка Вороніж – дерев'яної церкви Святої Трійці – покрита багатьма таємницями. Тому завданням

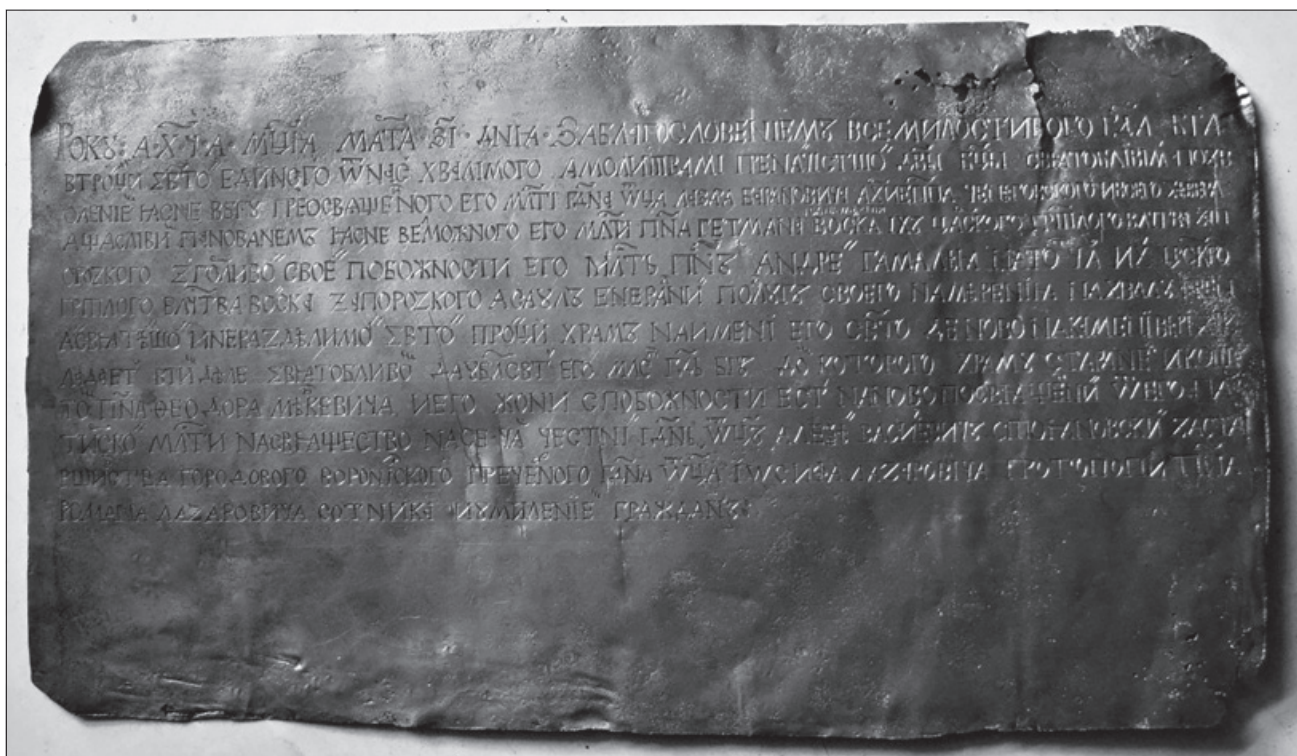

Рис. 1. Закладна дошка Свято-Троїцької церкви у сотенному містечку Вороніж Ніжинського полку (нині Сумська область). 17 березня 1691 р. Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

цієї статті є поетапне дослідження історії Троїцької церкви від часу її спорудження, перебудови, демонтажу, перевезення й зведення в іншому поселенні, подання відомостей про фундаторів храму та священнослужителів.

Пролити світло на час побудови храму Святої Трійці допомогла свинцева табличка (закладна дошка) (рис. 1), яка зберігається в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. На ній зазначено, що 17 березня 1691 року розпочато будівництво Троїцької церкви в сотенному містечку Вороніж Ніжинського полку. Судячи з напису на цій закладній дошці, храм освячений на побудову з дозволу архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича, з милості гетьмана Івана Мазепи й сприяння осавула Війська Запорізького Андрія Гамалії, який на 1692 рік володів двором у містечку Вороніж, а також заснував слобідку Гамаліївка неподалік Воронежа (належала до Воронізької сотні), «старанием и коштом пана Феодора Ме(?)кевича и его жоны» (точно ідентифікувати прізвище мецената не вдалось). Священнонамісником був «честный господин отец Алексей Васильевич Стояновский», за «старшинства городского воронежского пречестного господина отца Иосифа Лазаровича протопопи...» і за сотникування у Воронежі рідного брата протопопа Йосипа Лазаревича – Романа Лазаревича (1689–1709), з 1710 року судді Ніжинського полку [6]. Отже, зібралася дуже добра «компанія» спільників, людей багатих і впливових на той час, що й сприяло побудові в містечку Вороніж Свято-Троїцького храму. Місцем розташування церкви став пагорб

у південно-східній частині Воронежа над старим Путивельським шляхом на правому березі річки Осота (нині перехрестя вулиць Шевченка й Соборної).

Скільки ж часу проіснувала Троїцька церква, сфундована такою шановною громадою? Відповідь знайшлась у статті нашого відомого земляка, етнографа Івана Абрамова «Розшуки про П. Куліша й його батьківщину». У зносі до публікації наведено витяг з рукописної грамоти митрополита Київської, Галицької й Малої Руси Рафаїла Заборовського від 4 вересня 1745 року: «Настоящего 1745 г., сентября 4 протопопи Кролевецкой города Воронежа церкви живоначальной Троицы верей Иоанн Стрельбицкий с прихожанами доположением нам представили, что приходская показання Троицкая Воронежская деревянная церковь пришла (невиразно – І. Абрамов), (мабуть, «в негодность» – авторка) и починить оной немощно, почему де они желают вновь церковь деревянную ж в то же именование по ей обветшалої церкви соорудить» [1, с. 45]. Чи «состроили» нову Троїцьку церкву в ті роки – невідомо. А от майже через 40 років, згідно з грамотою Київського й Галицького митрополита Гавриїла від 13 березня 1779 року та «по доношению Глуховского духовного правления, священника и прихожан прошением», дано дозвіл на побудову нової дерев'яної церкви в містечку Воронежі коштом парафіян «на другом месте близ оной в то же именование», але вже на кам'яному фундаменті [14, арк. 1–1 зв.] (рис. 2). Побудову нового храму взяв на себе один з найбагатших парафіян, сотенний хо-

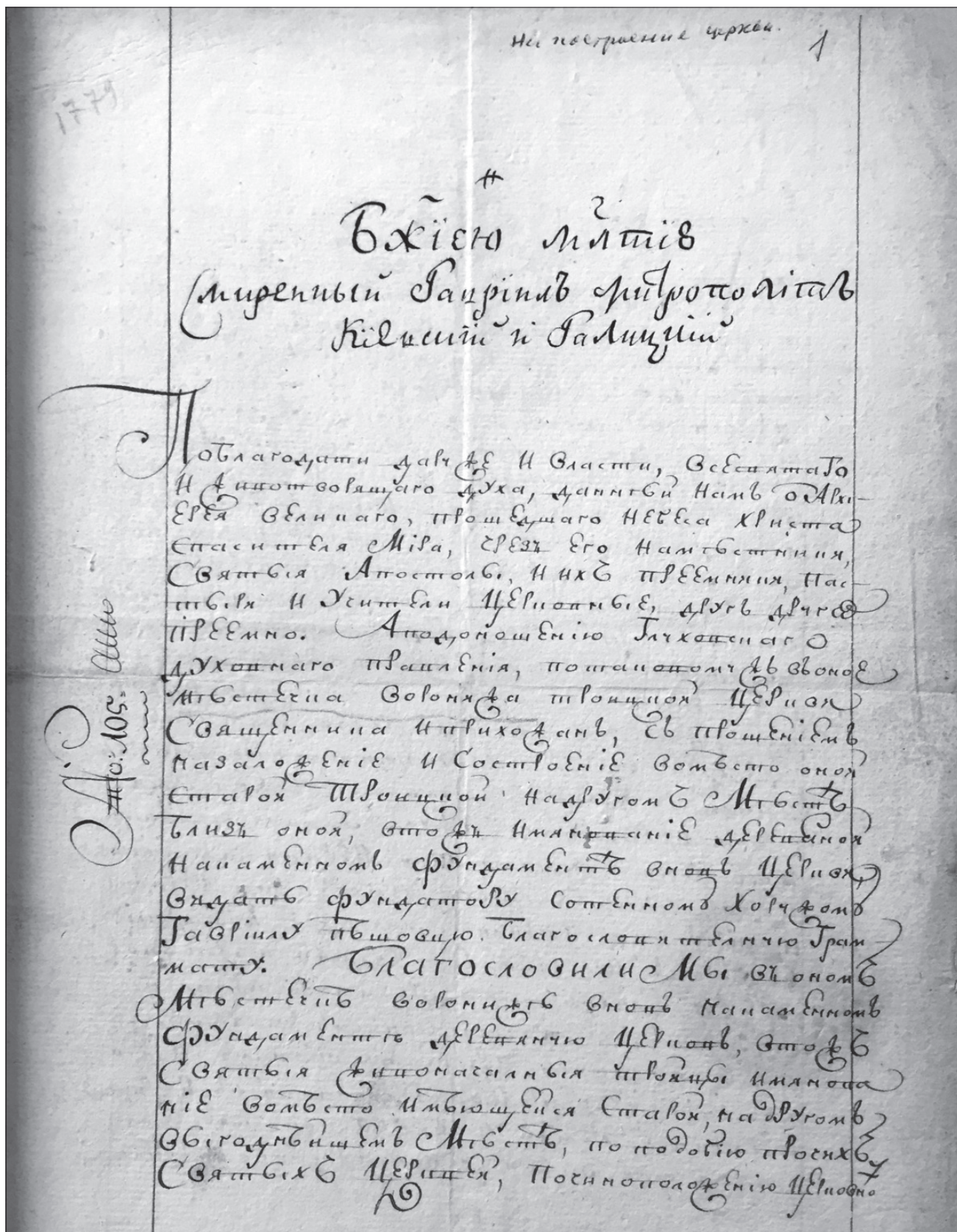

Рис. 2. Грамота Київського і Галицького митрополита Гавриїла від 13 березня 1779 року.
Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 2232, оп. 1, стр. 42, арк. 1

рунжий Гаврило Пішовець, який і отримав «благословенну» грамоту на ту богоугодну справу. Треба окремо зупинитись на такій цікавій особі, як Гаврило Пішовець. Про нього та побудову ним Троїцької церкви до цього часу збереглися легенди у Воронежі.

Гаврило Дем'янович Пішовець, приблизно 1737 р. н., багатство нажив, перебуваючи довгий час на посаді сотенного хорунжого. Його духівниця (за 1805 рік) повідомляє, що мав він у Воронежі дім з різними сільсько-господарськими будівлями в районі кутка Троєщина, а ще дуже багато земельних угідь в околицях Воронежа [4, арк. 1–3]. Виховав синів, Саву й Івана, та дочок, Параску й Катерину. Доньок успішно видав заміж із добрим посагом, а сину Івану, гвардії капралу, дісталися великі статки за заповітом старого Гаврила. Доля сина Сави невідома. Отож, Гаврило Дем'янович і вирішив увічнити своє славне ім'я, побудувавши у Воронежі нову Троїцьку церкву. Але щось перешкоджало побудові цієї церкви в містечку, тому храм зводився довго й складно. Ось як про це говорить устами свого героя Івана Костюченка відомий земляк Гаврила Пішовця, Пантелеймон Куліш, у своїй повісті «Огненный змей»: «Змей с деньгами летал к нашему Гаврилку, что хотел строить Троицкую церковь; да Богу не угодно было нечистое приношение, и потому древо ночью разлеталось по болотам» [11, с. 250]. Вірогідніше, причиною повільної побудови церкви стала судова тяжба, у яку потрапив саме в той час Гаврило Пішовець. Збереглася бувальщина про те, що він повинен був брати участь у побудові Тріумфальної арки в Новгороді-Сіверському до приїзду туди в 1787 році цариці Катерини II. Нібито за розпорядженням кролевецького повітового маршалка, дворянин із містечка Вороніж Гаврило Пішовець отримав доручення приймати матеріали, які надходили до місця проведення робіт. Та як говорять перекази, він категорично відмовився виконувати розпорядження: чи то через нелюбов до Катерини II, чи то через зайнятість на побудові Троїцької церкви у Воронежі. Як наслідок, була надіслана скарга губернському предводителю дворянства, а звідти – губернатору Бібікову. «Дабы пример сей послушности мог служить Пешовцу раскаянием, а другим в предосторожность, повелеть предать его суду, к поступлению по законам», – таке було рішення губернатора [13, с. 65].

Грамота митрополита Київського й Галицького Гавриїла давала наступні вказівки: щодо розмірів церкви, то її висота мала бути «аршин шести вершков», довжина – «аршина осмя вершков», ширина – «аршина четверях вершков»; церковне начиння виготовити з матеріалів, «щоб церковне сосуды были серебрянные, а по самой необходимой нужде оловянные...»; облачення священників – «хотя б шелковые» [15, арк. 1–3]. Старий храм потрібно було розібрати після закінчення побудови нового, який поставити неподалік на більш зручному місці. Якщо документи говорять, що стару церкву зруйнували 1787 року й збудували поряд дерев'яну дзвіницю, то слід гадати, що нова вже була готова. Тобто 8 років знадобилося вороніж-

цям, щоб збудувати невеличку дерев'яну церковку в традиційному для того часу стилі козацького бароко.

Про подальшу долю храму дізнаємося з газети «Черниговские епархиальные известия» за 1862 рік, яка повідомляла, що за наказом Чернігівської єпархії та зі згоди мешканців була скорочена кількість церков у містечку Вороніж з шести до чотирьох. Парафіян Троїцької церкви приписали до Михайлівського храму, а також прийняли рішення про перетворення її в кладовищенську при діючій Спасо-Преображенській церкві [3, с. 300–302].

Газета «Черниговские епархиальные известия» за 1875 рік подає у «Списке кладбищных церквей в Черниговской епархии...» й Троїцьку церкву м. Вороніж, що входила до 3-го благочинія Глухівського повіту [12, с. 44].

Понад 100 років від часу останньої побудови простояла у Воронежі Троїцька церква, аж поки наприкінці XIX ст. її розібрали й перевезли до села Любитове Кролевецького повіту. Дуже довго місцеві краєзнавці гадали, куди ж поділася розібрана Троїцька церква. Були публікації в місцевій пресі, що нібито її перемістили до села Пирогівка (нині Шосткинський район), бо там до цього часу зберігся дерев'яний Покровський храм 1777 року побудови. Але ця версія зазнала критики. Тільки нещодавно воронізьким краєзнавцям удалося розгадати цю таємницю. Допомогла публікація нашого земляка, етнографа Олександра Шрамченка в журналі «Киевская старина» за 1904 рік: «Теперь этой церкви в м. Воронеж нет. Она была одноглавая, деревянная, выстроенная в 80-х годах XVIII века. Несколько лет тому назад она была продана жителям с. Любитова, Кролевецкого уезда, задумавшим строить себе церковь» [16, с. 52–53]. Про те, що Троїцька церква потрапила до села Любитове, повідомлялося ще в книзі спогадів батька Олександра Шрамченка – Миколи Олексійовича: «Церкви этой (деревянной) теперь нет в м. Воронеже; несколько лет назад она была продана на слом в с. Любитов Кролевецкого уезда, где на ново построена» [17, с. 54].

Відшукати слід Троїцької церкви в селі Любитове допомогла книга спогадів Василя Кременя «Любитове – моє рідне село». У ній є розділ про побудову церкви й подані її кресленики з Державного архіву Чернігівської області. Але в книзі В. Кременя нічого не говорилося про перевезення її з Воронежа. У Державному архіві Чернігівської області зберігається оригінальний кресленик цього храму. Початковий напис на кресленику «Проект на переустройство здания деревянной церкви во имя св. Троицы в м. Воронеже предполож. перенести в деревню Любитов Кролевецкого уезда Чернигов. губер.» з невідомої причини було виправлено на «Проект устройства деревянной церкви во имя св. Троицы в деревне Любитове Кролевецкого уезда Чернигов. губер.» [5, арк. 1–1 зв.] (рис. 3). Бана храму на кресленику виконана в шатровому стилі. Вважаємо, що в часи, коли цей храм знаходився у Воронежі, він мав баню в стилі бароко. Згідно з проектом, церква в селі Любитове була хрестоподібного типу, на цегляно-

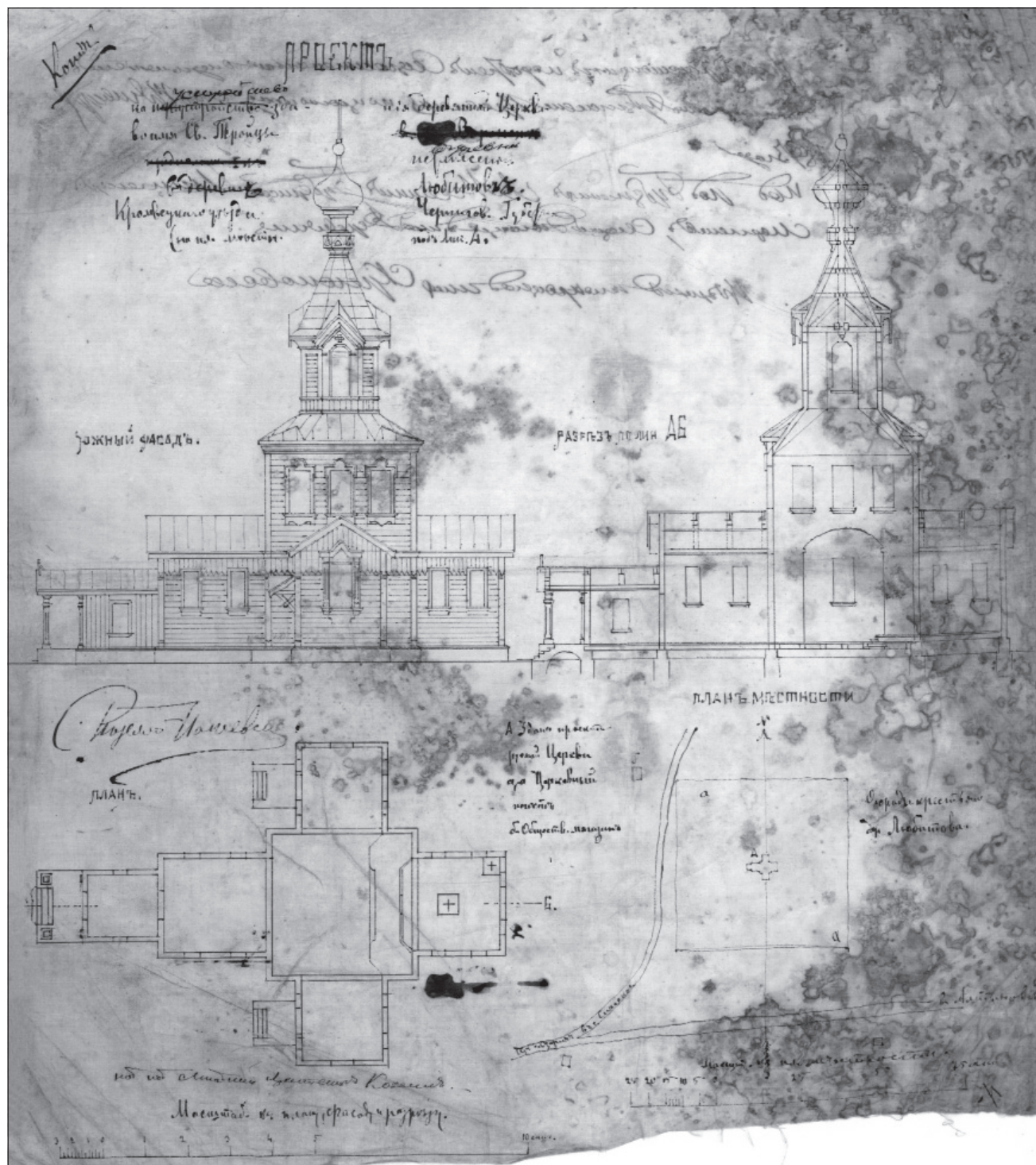

Рис. 3. Кресленіє Троїцької церкви в с. Любитові Кролевецького повіту Чернігівської губернії.
Державний архів Чернігівської області, ф. 127, оп. 27, спр. 22

му підмурку, з «чималим притвором і великою вітварною частиною, однією центральною банею. Вона мала типовий для XIX ст. шатровий стиль [...]. У зовнішньому оздобленні храму використовували дерев'яні колони, різьблене обрамлення вікон і дашка» [8, с. 135–136]. Будівництво Свято-Троїцького храму у селі Любитові за-

вершилось 12 листопада 1894 року.

Відомін про Троїцьку церкву ще знаходимо в одному документі воронізького Соборно-Михайлівського храму, а саме у «Ведомости о церкви Соборно-Аристратиго-Михайловской ...» за 1910 рік. Там, зокрема, говориться, що церква має «под лавками с землей» (під магазинами і зем-

лями церковними), що до 1892 року належала «приписной кладбищенской Свято-Троицкой церкви м. Воронежа 2285 кв. саж., на каковую землю есть план, хранящийся в архиве приходской церкви составлен в 1870 году [...]». Дом для священников церковный деревянный с кухней и всеми надворными постройками под соломой с глиной крышей, на церковной земле бывшей Свято-Троицкой...» [2, приватна колекція]. Дата, указана в цьому документі, дає нам підстави вважати, що саме 1892 року Свято-Троїцька церква й була демонтована для перевезення в село Любитове.

Незайвим буде дещо повідомити про священнослужителів цього храму, особливо тих, які зробили певний внесок у соціально-культурний розвиток містечка Вороніж.

Отже, якщо 1691 рік вважати роком побудови першої Троїцької церкви, то її першим священником був Олексій Васильович Стояновський. У XVIII ст. у цьому храмі проводили Божі служби Матвій Титов (сповідні розписи за 1739 рік), ієрей Іван Стрельбицький (згадка за 1745 рік). У 1756 році посаду священника виконував Іван Іванович Дем'янович, а вікарія – Григорій Кандиба.

З 1781 року (можливо, і раніше, але відсутні метричні книги) священницьку службу аж до самої смерті в 1795 році ніс Яким Матвієвський, 1737 року народження. Рід Матвієвських відомий як священницький, нащадки Якіма згадуються на різних церковних посадах ще на початку XX ст., дехто з них був репресований. Відомий Яким Матвієвський в історії Воронежа й тим, що його рідна сестра Ірина була дружиною Дем'яна Куліша, який доводився рідним братом діду відомого письменника, уродженця м. Вороніж Пантелеймона Куліша. А ще, зважаючи на роки служби Якіма Матвієвського, можна гадати, що він всіляко сприяв побудові нового Свято-Троїцького храму як діючий священник і настоятель. Іван Спиридонович Абрамов у статті «Розшуки про П.О. Куліша й його батьківщину» навів витяг із документа «Реєстр про память священнику Иоакиму Матвиеву с прихожани его, что кто хочет за спасение своей души от доброхотного своего подаяния на колокол до храму его приходской воронежской живоначальной тройці дати» [1, с. 46–47]. Це список жертводавців на дзвін для нової Троїцької церкви. Документ датований 1784 роком. Після смерті Якіма Матвієвського певний час наглядаючими священниками Троїцької церкви були Нестор Продма (Михайлівська церква) та Іван Щуцький (Трисвятительська). Приблизно з кінця 1790-х років до смерті у 1804 році церковні треби у Свято-Троїцькому храмі вже відбував зять Якіма Матвієвського – ієрей Тимофій Дмитрович Яновський.

Окремо хочеться зупинитися на постаті панотця воронізького Свято-Троїцького храму Григорія Івановича Кулжинського (1777–1838). Службі в цьому храмі він віддав 34 роки (1804–1838), тобто до самої смерті. Відповідно до «Ведомости церкви Святотроицкой Глуховского повета местечка Воронежа за 1830 год» 4 лютого 1804 року священником воронізького храму Св. Трійці призначено Івана Григоровича Кулжинського, який до цього слу-

жив дяком при Анастасіївській церкві м. Глухова [15, арк. 1–3]. Цікаво, що за тодішньою традицією в Україні парафіяни підписували «контракт» із священником, зразок якого у статті «Договор прихожан с избранным ими священником» нам подав виходець із відомої воронізької родини Шрамченків – етнограф, журналіст, перекладач Олександр Шрамченко. «1804 году генваря 28 дня, мы нижеподписавшиеся Глуховского повета, местечка Воронежа, церкви святых живоначальных Троицы прихожане дали сей контракт Глуховской ружной Анастасиевской церкви диакону Григорию Кулжинскому сакидону? (Сакидон – це прізвисько по-вуличному батька священника Івана Антоновича, мешканця Глухова – авторка) в том, что избирая мы его на место умершого нашего приходского священника Тимофея Яновского целопарохиальным священником, имеем, за рукоположением его для жития его ж определить церковный двор, в котором строения: хата с комнатою, сеньми и коморою, и при оном дворе огород, с которого против школьного строения в поперек для дьячка сажней на 10, да для больницы назначается, так как сие теперь строение есть на три против того саженой» [16, с. 53–54]. У кінці цього документа є підпис і завірення Г.І. Кулжинського в беззаперечному виконанні контракту та праведному служінню парафіяльній громаді.

У вдячній пам'яті вороніжців ім'я Григорія Кулжинського як священника, що в своїй парафії одним із перших почав робити віспощепплення й зберіг сотні дитячих життів, залишиться назавжди. Діяла при церкві й церковно-парафіяльна школа та шпиталь. А ще він відомий як батько письменника, етнографа, педагога Івана Григоровича Кулжинського – учителя М. Гоголя та Є. Гребінки. До речі, у духовниці Івана Кулжинського згадуються давні ікони, що дісталися йому від батька-священника з Воронежа: «В кабинете есть другой старый образ на холосте, в рамке: Пресвятая Троица, венчающая Богоматерь, а с другой стороны Святой Николай и с третьей стороны Святая Варвара. Это остаток из погоревшего в местечке Воронеж нашего дома...» [9, с. 290].

Після смерті Г. Кулжинського до 1862 року, часу приєднання парафії Троїцької церкви до Соборно-Михайлівської, служби там у свій час проводили: Пилип Адамович, Гаврило Лукашевич, Микита Гусаковський, Павло Якимович, Лука Виридарський. Декілька років правив там Варфоломій Лазарович Борзаковський. З 1853 до 1861 наглядаючим був Лука Виридарський (священнонамісник Соборно-Михайлівського храму). З 1862 року, як сказано вище, парафіяни Свято-Троїцької церкви були приписані до Соборно-Михайлівської, а сама церква отримала статус кладовищенської з відповідними там церковними відправами до 1892 року, часу перевезення до села Любитове.

Вивчення історії храму Святої Трійці в містечку Воронежі не завершується на цій статті. На сьогодні не знайшлося жодної фотографії церкви, невідомі прізвища зодчих, багато лакун і в описі зовнішнього та внутрішнього вигляду згаданої церкви різних років побудови. Важливість

цієї розвідки полягає в тому, що в ній систематизовано попередні дослідження й уперше висвітлена інформація, яка суттєво доповнить сторінки історії одного з найдревніших населених пунктів Сіверщини – містечка Вороніж.

ДЖЕРЕЛА

1. Абрамов І. Розшуки про П.О. Куліша й його батьківщину. *Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови*. Київ, 1931. Т. 3. С. 45–51.
2. Ведомости о церкви Соборо-Аристратиго-Михайловской местечка Воронеж, Черниговской епархии Глуховского уезда за 1910 год. (Копія документа. Приватна колекція).
3. Высочайшие повеления и распоряжения святаейшего правительствующего Синода. *Черниговские епархиальные известия*. 1862. Часть официальная. № 30. С. 300–302.
4. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. 631, оп. 4, spr. 1, 5.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. 127, оп. 27, spr. 22.
6. Закладна дошка Свято-Троїцької церкви у сотенному містечку Вороніж Ніжинського полку (нині Сумська область). 17 березня 1691 р. / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарнавського 17 березня 2020 р. URL [https://www.facebook.com/choim.org/photos/17-%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%8F-1691-%D1%80-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%97%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8-%D1%83-%D1%81%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BA%D1%83-%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%97%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97](https://www.facebook.com/choim.org/photos/17-%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%8F-1691-%D1%80-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%97%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8-%D1%83-%D1%81%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BA%D1%83-%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%97%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97)
7. Историко-статическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. Чернигов : Черн. губ. тип., 1873. 436 с.
8. Кремень Василь. Любитове – моє рідне село. Київ : Грамота, 2015. 319 с.
9. Кулжинский С.С. Краткая история и генеалогия рода Кулжинских. Дубна, 2007. 527 с.
10. Кулик А.А. Релігійні та освітні установи смт Вороніж від зачаткування до сьогодні. Глухів : Глухівський національний університет імені О. Довженка, 2015. 31 с.
11. Кулиш П. Огненный змей. *Киевлянин*, Киев : В университетской типографии, 1841. С. 181–288.
12. Список кладбищных церквей в Черниговской епархии, с показанием свечной прибыли, полученной в них в течение 1873 г., предназначенной общепархиальным съездом 1874 г. на пополнение процентного сбора по епархии. *Черниговские епархиальные известия*, 1875. Часть официальная. № 2. С. 44.
13. Терлецький В.В. Православний Вороніж. Шостка, 2010. 94 с.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАУК), ф. 2232, оп. 1, spr. 42, 2 арк.
15. ЦДІАУК, ф. 2232, оп. 1, spr. 51, 8 арк.
16. Шр-ко А. Договор прихожан с избранными ими священником. *Киевская старина*. 1904. Год двадцать третий. Том LXXXIV. Январь-Март. С. 52–53.
17. Шрамченко Н.А. Воспоминания и стихотворения. Киев : Типография К.Н. Милевского, 1900. 110 с.

Miller N.V. Temples of the town of Voronizh: the history of the construction and disappearance of the Holy Trinity Church

The article presents information from the metrical books of the Trinity and Mykhailivska Churches in Voronizh, materials from the funds of the state archives of the cities of Kyiv, Chernihiv, ethnographic, cartographic and literary sources that reveal facts about the history of construction, reconstruction (17th – 19th centuries) and moving to the village Liubytovo, Krolevets district, at the end of the 19th century of the wooden church of the Holy Trinity in the Town of Voronizh, Hlukhiv district (now Voronizh, Shostka district).

The work informs in detail about all stages of the construction, functioning and disappearance of one of the iconic objects of the town. Extracts of the church books (metrical, confessional, clerical) gives more information about the founders, priests, and significant parishioners of the temple. Little-known documents and blueprints related to the church under study and introduced into scientific circulation for the first time reveal the features of the construction of Cossacks wooden church in ancient

Town of Voronizh of Nizhyn Regiment; talks about the contract signed at the beginning or the 19th century between parishioners of the Holy Trinity Church and their priest Hryhoriy Ivanovych Kulzhynsky. The study emphasizes the importance of smallpox vaccination, which H. Kulzhynsky did to the children of his parish thus saving hundreds of lives.

Key words: Voronizh, Holy Trinity Church, Havrilo Pishovets, Yakym Matviyevsky, Hryhoriy Kulzhynsky, village Liubytovo

REFERENCES

1. Abramov, I. (1931). Rozshuky pro P.O. Kulisha y yoho batkivshchynu [Search for P.O. Kulish and his homeland]. *Naukovyi zbirnyk Leninhradskoho tovarystva doslidnykiv ukrainkoï istorii, pysmenstva ta movy*, vol. 3, pp. 45–51. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Vedomosti o tserkvi Soboro-Arstratigo-Mikhaïlovskoy mestechka Voronezha, Chernigovskoy eparkhii Glukhovskogo yezdza 1910 god [Records of the Cathedral-Arstratikho-Mikhailovsky Church of Voronezh, Chernihiv Diocese of Glukhovskiy Uyezd for 1910]. (1910). (Kopiiia dokumenta, pryvatna kolektsiia). [in Russian].
3. Vysochayshiye poveleniya i rasporyazheniya svyateyshogo pravitel'stvu yushchogo Sinoda [The highest commands and orders of the Holy Governing Synod]. (1862). *Chernigovskiy eparkhial'n-yye izvestiya*. 1862. Chast' ofitsial'naya, vol. 30, pp. 300–302. [in Russian].
4. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali DASO), f. 631, op. 4, spr. 1, 5.
5. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. 127, op. 27, spr. 22.
6. Zakladna doshka Sviato-Troitskoï tserkvy u sottenomu mistechku Voronizh Nizhynskoho polku (nyni Sumska oblast). 17 bereznia 1691 r.. Chernihivskiy istorichnyi muzei imeni V.V. Tarnovskoho 17 bereznia 2020 r. URL <https://www.facebook.com/choim.org/photos/17-%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%8F-1691-%D1%80-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BE-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%97%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B8-%D1%83-%D1%81%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%87%D0%BA%D1%83-%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%97%D1%86%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97> [in Ukraine].
7. Istoriko-statisticheskoye opisanie Chernigovskoy eparkhii. Kn. 7. Starodubskiy, Mglinskiy, Novozybkovskiy, Glukhovskiy i Nezhinskiy yezdy [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Book 7. Starodub, Mglin, Novozybkov, Glukhov and Nezhin districts]. (1873). Chernigov: Chernigov Nuberskaya Typography. [in Russian].
8. Kremen, V. (2015). Liubytovo – moie ridne selo [Lyubytovo is my native village]. Kyiv: Hramota. [in Ukrainian].
9. Kulzhynskiy, S.S. (2007). Kratkaya istoriya i genealogiya roda Kulzhynskikh [A brief history and genealogy of the Kulzhynsky family]. Dubna. [in Russian].
10. Kulyk, A. (2015). Relihiini ta osviti ni ustanovy smt Voronizh vid zapochatkuvania do sohodennia [Religious and educational institutions of the village Voronizh from the beginning to the present]. Hlukhiv: Hlukhivskiy natsionalnyi universitet imeni O. Dovzhenka. [in Ukrainian].
11. Kulysh, P. (1841) Ognenny zmei [Fire serpent]. Kyevlianin, Kyev: V universitetskoi tipografii, pp. 181–288. [in Russian].
12. Spisok kladbishchnykh tserkvey v Chernigovskoy eparkhii, s pokazaniyem svechnoy pribyli, poluchennoy v nikh v techeniye 1873 g., prednaznachennoy obshcheyeparkhial'nym s'yezdom 1874 g. Na popoleniye protsentnogo sbora po eparkhii. *Chernigovskiy eparkhial'n-yye izvestiya*. 1875. Chast' ofitsial'naya. [Chernihiv diocesan news. The official part], 2. [in Russian].
13. Terletskiy, V. (2010). Pravoslavnyi Voronizh [Orthodox Voronezh]. Shostka. [in Ukrainian].
14. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali TsDIAUK), f. 2232, op. 1, spr. 42, 2 ark.
15. TsDIAUK, f. 2232, op. 1, spr. 51, 8 ark.
16. Shramchenko, A. (1904). Dogovor prikhozhan s izbrannym imi svyashchennikom. [Agreement of parishioners with their chosen priest]. *Kiyevskaya starina*, vol. LXXXIV. January–March, pp. 52–53. [in Russian].
17. Shramchenko, A. (1900). Vospominaniya i stikhotvoreniya [Memoirs and poems]. Kyev: Tipografiya K.N. Milevskogo. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 18.05.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94(477):726:2–523,4

В.Д. Кириєвський**ЦЕРКВИ КОРОПА**

У статті викладена історія церков містечка Коропа, колишнього адміністративного центру Коропської сотні Ніжинського полку. Наведені нові, раніше невідомі архівні документи, що були виявлені останнім часом. Також враховані новітні краєзнавчі публікації стосовно коропських церков. Стаття стане в нагоді для складання оновлених путівників до Коропа.

Ключові слова: церква, дзвіниця, іконостас, вівтар, церковно-причтовий будинок, сторожка, страхова вартість.

Ще до заснування у Коропі козацької сотні постав в 1630-х рр. посеред сонячного бору на лівому березі Десни перша дерев'яна Троїцька церква. За козаків з'явилася у Коропі фортеця з довжиною валів у 744 сажні [1, с. 130]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1767 р. у межах фортеці – «внутрі города» – було вже три церкви [4, с. 353]: нова велика соборна Троїцька стояла на Базарній площі, неподалік неї – Успенська та на виїзді з фортеці – Преображенська. Ще чотири церкви знаходились за межами фортеці: дві дерев'яні (Михайлівська та Воздвиженська) й дві кам'яні (Вознесенська та розташована поряд з нею на другому ярусі кам'яної дзвіниці Іллінська церква). Мабуть, з того часу й побутує тут приповідка: «Город Короп – сім церков...» [7, с. 50; 8, с. 32].

За описом Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., в містечку Коропі було 7 церков [9, с. 396]. А наприкінці XVIII ст. тут нараховувалося 8 церков та 7 дзвіниць [11, с. 16]. Менша кількість дзвіниць обумовлена однією спільною для Вознесенської та Іллінської церков. Приход у них також був один – Вознесенський. Восьмою церквою у Коропі була Покровська дерев'яна, збудована у 1796 р. в межах колишньої фортеці, біля північних її воріт. Збереглися сповідальні відомості за 1796 р. прихожан усіх сімох церков: «1) Святія Живоначалнія Троици, 2) Вознесенія Господня, 3) Успенія Богоматере, 4) Святого Архистратига Христова Михаила, 5) Покрова Пресвятия Богородицы, 6) Воздвиженія Честнаго Креста Господня, 7) Преображенія Господня» [3].

У 1902 р. в Коропі з'явилася ще дев'ята Феодосіївська церква поряд з Троїцькою. Троїцька церква значиться у страхових документах 1910 р. як Троїцько-Феодосіївська [10, арк. 354/8]. Кількість приходів у Коропі не збільшилася: залишилося 7, хоча церков вже було 9. Дві з них (Іллінська та Феодосіївська) опалювалися печами, були теплі при холодних, неопалювальних Вознесенській та Троїцькій церквах. Нині в Коропі збереглося 4 кам'яні церкви: Вознесенська (1756 р.), Іллінська (1764 р.), Успенська (1900 р.) та Феодосіївська (1902 р.).

Подаємо опис коропських церков за хронологією їх побудови.

1. Троїцька церква

Найстаріший храм Коропа – Троїцька церква – вперше згадується у документах 1633 р. [7, с. 68; 8, с. 33]. Вона була дерев'яна, триверха, стояла на Ярмарковій площі. У

містечку на Троїцин день відбувався ярмарок, відомий з 1665 р. [4, с. 357]. У 1716 р. збудували нову дерев'яну, дуже високу й обширу Троїцьку церкву, що стала соборним храмом Коропа [4, с. 353; 5, с. 17].

8 грудня 1727 р. у Троїцькій церкві було зачитано універсал гетьмана Данила Апостола (1654–1734) щодо передачі Коропа з усіма навколишніми селами на утримання Генеральної військової артилерії Гетьманщини [12, с. 14].

За даними Генерального опису Лівобережної України 1767 р., церкві належало 7 торгівельних лавок на Базарній площі [4, с. 356]. Наприкінці XVIII ст. три з п'яти основних вулиць починалися від Троїцької церкви: Борова (нині Чернігівська), Краснопільська (нині Київська), Михайлівська (нині Шевченка) [12, с. 15–16].

У 1853 р. Троїцька церква зазнала ремонту – під неї підвели цегляний фундамент, підмурок [2, с. 140; 8, с. 33]. У храмі зберігалися залишки старого іконостаса та дві великі старовинні ікони із зображеннями трьох апостолів [4, с. 353]. Тут знаходилася особливо шанована ікона Троєручиці, прославлена в межах всієї Чернігівської єпархії [5, с. 46]. Церква мала два бокові вівтарі на честь Божої Матері та святого Миколая Чудотворця [8, с. 33].

Водночас поряд із церквою збудували два дерев'яні церковно-причтові будинки для проживання священника та псаломщика. Будинки стояли на цегляних фундаментах, були криті соломою під глину, тобто соломою, попередньо вимоченою в «полув'язкій» глині. Перший будинок (12,8 х 7,5х2,6 м) мав 12 вікон, 11 дверей (з них 4 – двостулкові, 3 – одинарні), 3 печі (з них 1 – руська, 2 – голландські). Будинок містив коридор (5,7 х 2,1 х 2,5 м), зроблений з шалівки. У дворі священника стояв амбар у одній зв'язці з сараєм (15,9 х 4,2 х 2,5 м), з колод, пофарбований олійною фарбою, критий соломою. Ще було дощате гумно (14,2 х 9,9 х 2,4 м), крите соломою під глину, з дощатим навісом (5,4 х 3,5 х 2,1 м). Другий будинок (12,8 х 5,6 х 2,6 м) мав 10 вікон, 5 одинарних дверей, 4 печі (з них 1 – руська, 3 – голландські). При будинку були сіні (6,5 х 1,9 х 2,3 м) з шалівки. У дворі псаломщика стояв амбар (7,6 х 6,3 х 2,1 м), зроблений з колод, з дощатою підлогою та стелею, критий соломою під глину, з одним вікном та двома дверима. Також був сарай (5,4 х 6,8 х 2,6 м) з колод, критий тесом. Неподалік цих двох нових будинків стояв ще старий дерев'яний будинок (15,4 х 6,2 х 2,1 м), критий соломою під глину. Він мав 12 вікон, 5 дверей, 4 печі (2 – руські, 2 – голландські). У дворі знаходився амбар у одній зв'язці з сараєм (13 х 5,6 х 2,5 м), з колод, з двома дверима та одними воротами, критий соломою під глину [10, арк. 354/8].

На початку 1880-х рр. Троїцька церква поступово замінила старі лавки на Базарній площі на нові. Першими були збудовані дві дерев'яні лавки (3,5 х 3,2 х 2,5 м та 2,8 х 2,8 х 2,5 м), криті залізом, з одним вікном та дверима у кожній лавці. У 1885 р. була збудована ще третя, дещо

Рис. 1. Троїцька та Феодосіївська церкви.
Фото початку ХХ ст.

менша (2,4 x 2,4 x 2,1), теж з вікном та дверима й крита залізом. Крім дерев'яних лавок були збудовані ще шість кам'яних. Усі вони мали однаковий розмір, знаходячись в одній зв'язці, загальною довжиною 33 м, шириною – 6,1 м, висотою – 3,3 м, криті залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. При церкві стояли дві цегляні сторожки, криті залізом. Перша (5,4 x 4,7 x 2,5 м) була з трьома вікнами, двома дверима та двома печами (руською та голландською), з сіними (4,7 x 2,5 x 1,8 м) з вершкових соснових дошок. Друга сторожка (4,5 x 4,5 x 2,3 м) мала два вікна та одні двері [10, арк. 354/8].

За страховим описом 1910 р., дерев'яна Троїцька церква стояла на цегляному фундаменті, зовні була обшита тесом та пофарбована олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви – 37 арш. (26,3 м), найбільша ширина – 50 арш. (35,5 м), висота до верху карниза – 20 арш. (14,2 м); на церкві були одна велика глава та чотири менші. Великих вікон – 24 шт., малих – 16 шт.; дверей зовнішніх, стулчастих, обшитих залізом – 3 шт., одинарних – 1 шт., внутрішніх – 5 шт. Середній іконостас мав довжину 11 $\frac{3}{4}$ арш., висоту 18 арш.; іконостаси в приділах (Божої Матері та св. Миколи Чудотворця) обидва були однакового розміру: довжиною 8 $\frac{3}{4}$ арш., висотою 11 арш. [10, арк. 354/8].

Страхова вартість Троїцької церкви разом з трьома іконостасами становила у 1910 р. 2500 руб. Її збереженість визнана задовільною, тобто церква простояла б ще не одне століття. Страхова вартість Феодосіївської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 5000 руб. Загалом страхова оцінка нерухомого майна Троїцько-Феодосіївської церкви становила в 1910 р. 8950 руб. [10, арк. 354/8].

У 1911 р. усі три дерев'яні церковні лавки Троїцької церкви на Базарній площі були передані в оренду. Того ж року був розібраний за ветхістю найстаріший прицерковний будинок та сарай-амбар біля нього. На звільненому місці збудували в 1914 р. новий, майже такий за довжи-

ною, дерев'яний будинок (14,2 x 8,6 x 2,8 м), обкладений цеглою, на кам'яному фундаменті, критий залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою, з цегляним погребом під будинком. У будинку було 13 вікон, 8 дверей (з них 2 двері одностулкові), 4 печі (з них 2 руські, 2 голландські). При будинку був коридор з шалівки (8,6 x 1,8 м) з двома вікнами (1,4 x 0,9 м) [10, арк. 354/8].

У 1928 р. церкву обстежив відомий дослідник української архітектури Стефан Таранушенко (1889–1976). У звіті він вказав, що церква складена з соснових брусів і за 212 років свого існування стала ветхою: «Троїцька церква в Коропі має форми поважної монументальної будови саме того типу, який був вироблений і поширений в XVII ст. на Україні в містах і значних монастирях як соборний і який послужив прототипом численних мурованих соборів... Загальне враження від зовнішнього вигляду пам'ятки – поважна урочистість, спокійна гармонійна зрівноваженість» [11, с. 67].

Троїцький собор у Коропі закрили у 1929 р. й невдовзі, у 1930-х рр., його розібрали [8, с. 33]. Отже, пішла на дрова більшовикам одна з найвидатніших пам'яток народної монументальної дерев'яної архітектури XVIII ст. на Лівобережжі. На місці церкви більшовики встановили сцену для своїх виступів перед коропцями, потім у 1960-х рр. збудували поряд на Базарній площі чотириповерхову будівлю райкому компартії (нині райрада, вул. Кибальчича, 1).

2. Феодосіївська церква

Оскільки у величезному Троїцькому храмі було дуже холодно взимку, постало питання збудувати поряд з ним малу теплу церкву. Так у 1902 р. з'явилася кам'яна Феодосіївська церква [10, арк. 354/8], зовні нетинькована відповідно до панівного тоді в Російській імперії заощадливого «кирпичного стилю» в архітектурі.

За страховим описом 1910 р., кам'яна Феодосіївська церква стояла на такому ж кам'яному фундаменті, була покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 19 $\frac{1}{2}$ арш., найбільша ширина – 14 арш., висота до верху карниза – 11 арш. Одноглава церква мала 12 вікон і 10 дверей (трьох зовнішніх, стулчастих, обшитих залізом; четверо внутрішніх, стулчастих; трьох одинарних). Довжина іконостаса складала 11 арш., висота – 7 арш. Церква опалювалася трьома печами. Одноярусна дзвіниця мала загальну висоту до верху карниза 20 арш. (14,2 м) [10, арк. 354/8]. Вона була поєднана з церквою, утворювала спільну залу, тому Феодосіївська церква належить до церков «залового типу».

Феодосіївська церква теж була закрита більшовиками в 1930 р., хрести з купола та дзвіниці були скинуті, восьмирики під куполами розібрані на цеглу, дірки перекриті бляхою та влаштовано кінозал у довгому приміщенні церкви. У 1987 р. кінотеатр переробили під дискотеку. Нині в колишній Феодосіївській церкві перебуває регіональний історико-археологічний музей (вул. Вознесенська, 2-а).

3. Успенська церква

Успенська церква, як і Троїцька, знаходилася на Базарній площі в центрі Коропської фортеці. Дерев'яна Успенська церква згадана в документі 1750 р. [6, с. 17]. Відомо тим, що її священником з 1840-х рр. був Іван Йосипович Кибальчич (1810–1878) – батько народника, революціонера Миколи Кибальчича (1853–1881), який винайшов потужну бомбу, що вбила у 1881 р. московського царя Олександра II (1818–1881).

У 1874 р. поряд з Успенською церквою збудували дерев'яний церковно-причтовий будинок (13,5 x 4,6 x 2,6 м) на кам'яному фундаменті, у підвалі якого улаштували кухню та погріб. Стіни будинку обклали цеглою, всередині потинькували. Дах покрили залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. У будинку було 12 вікон (1,2 x 0,7 м) з подвійними рамами, а також 8 двостулкових дверей (4 – зовнішніх, 4 – внутрішніх) і 4 печі (2 руські та 2 голландські). При будинку улаштували коридор (8,7 x 1,8 x 2,1 м) з шалівки. У дворі стояв амбар (5 x 5,1 x 2,1 м) з колод, критий соломом під глину, з дощатою підлогою та стелею, з одними дверима. За амбаром знаходився сарай з навісом у одній зв'язці (10,5 x 5,7 x 2,1 м), зроблений з вершкових дошок, критий соломом під глину [10, арк. 354/9].

У 1880 р. збудували церковну сторожку (7 x 5,7 x 2,5 м) з цегляними стінами, покриту залізом, яка мала чотири вікна (1 x 0,6 м), четверо дверей, дощаті сіни (5,7 x 2 x 2,4 м) [10, арк. 354/9].

У 1898 р. при Успенській церкві спорудили дзвіницю з дзвонами на чотирьох дубових стовпах з перекладами під залізним дахом, пофарбованим зеленою олійною фарбою; стовпи зверху і знизу були обшиті шалівкою з різьбою та карнизами. Висота до верху карниза становила 10 арш. (7,1 м), довжина – 6 арш. 14 верш. (5 м), ширина – 6 арш. 10 верш. (4,7 м) [10, арк. 354/9].

Нову кам'яну Успенську церкву [6, с. 17] на кам'яному фундаменті звели 1900 року. Вона була покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою, як зовні, так і всередині потинькована. Довжина церкви становила 39 арш. (28,2 м), найбільша ширина – 20 арш. (14,4 м), висота до верху карниза – 10 ½ арш. (7,5 м). Церква мала одну велику главу, великих вікон – 21 шт., малих (полувікон) – 3 шт.; дверей зовнішніх, стулкових, обшитих залізом – 3 шт., одинарних – 1 шт.; дверей внутрішніх одинарних – 2 шт. В інтер'єрі було улаштовано головний іконостас (довжина – 16 арш. (11,4 м), висота – 9 арш. (6,4 м) та іконостаси в приділі (довжина – 10 арш. (7,1 м), висота – 7 арш. (5 м). Найближчий до церкви єврейський житловий будинок знаходився зі східного боку на відстані 21 сажня (21 м) [10, арк. 354/9].

У 1901 р. внутрішні стіни Успенської церкви розписали живописом. Боковий вівтар було названо на честь святого великомученика Георгія [8, с. 34].

Страхова вартість Успенської церкви разом з іконостасами у 1910 р. складала 10000 руб., вартість дзвіни-

Рис. 2. Успенська церква. Фото 2010 р.

ці – 200 руб., вартість будинку – 800 руб., амбару – 75 руб., сараю з навісом – 125 руб., сторожки – 50 руб., разом – 11250 руб. [10, арк. 354/9].

У 1931 р. коропські більшовики закрили Успенську церкву, замінили позолочений хрест купола на червону зірку, а потім й саму церкву зробили пролетарською будівлею з крупорушкою, пиломарою, електростанцією та складом [8, с. 34].

Уже за часи незалежності України у 1993 р. склад з Успенської церкви прибрали, зробили ремонт фасаду, потинькували, пофарбували й розмістили там історико-археологічний музей. У 1997 р. церкву віддали релігійній громаді для богослужінь (вул. Успенська, 1).

4. Преображенська (Спаська) церква

Дерев'яна Преображенська церква стояла в межах Коропської фортеці, біля західних її воріт по дорозі до козацької столиці Батурина. Уже у 1743 р. церква стала ветхою, потребувала негайного ремонту. Проте прихожани не мали для цього коштів й мусили разом зі своїми священниками звернутися за допомогою до борзенського протопопа Величковського, а він – до Ніжинської полкової канцелярії [4, с. 354–355].

За даними Генерального опису Лівобережної України 1767 р., при Преображенській церкві діяли «школа, шпиталь и шинковой двор» [4, с. 356]. Школа навчала дітей, шпиталь лікував, а шинок давав гроші на утримання обох закладів.

У 1790 р. була збудована нова кам'яна Преображенська церква [4, с. 354; 6, с. 17; 10, арк. 354/1]. Вона споруджена в перехідних стильових архітектурних формах від пізнього бароко до класицизму [2, с. 139]. Храм мав боковий вівтар на честь Різдва Богородиці [8, с. 34].

1883 року у західній частині церковного подвір'я постала двоярусна кам'яна дзвіниця. Вона мала висоту 40 арш. (28,4 м), довжину 22 ½ арш. (16 м), ширину 10 ¼ арш. (7,3 м), була покрита залізом, пофарбованим

Рис. 3. Преображенська (Спаська) церква.
Фото кінця XIX ст. [2, с. 139]

зеленою олійною фарбою. У дзвіниці перебувала церковна сторожка [10, арк. 354/1]. 1907 року збудовано сарай (4,5 x 4,3 x 2,1 м) з вершкових дошок, покритий залізом, з одними дверима [10, арк. 354/1].

За страховим описом 1910 р., кам'яна Преображенська стояла на такому ж кам'яному фундаменті. Вона була як зовні, так і в середині потинькована, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 40 $\frac{3}{4}$ арш. (28,9 м), найбільша ширина – 20 $\frac{3}{4}$ арш. (14,9 м), висота до верху карниза – 19 арш. (13,5 м). Церква мала одну велику главу, 14 великих і 16 малих вікон, дверей зовнішніх, стулкових, обшитих залізом – 3 шт., одинарних – 2 шт., внутрішніх – 4 шт. Довжина головного іконостаса становила 16 (11,4 м) арш., висота – 11 $\frac{1}{2}$ арш. (8,2 м); іконостас у приділі мав довжину 6 $\frac{1}{2}$ арш. (4,7 м), висоту – 9 арш. (6,4 м) [10, арк. 354/1].

Страхова вартість Преображенської церкви разом з іконостасами становила у 1910 р. 10000 руб., вартість дзвіниці – 4000 руб., вартість сараю – 10 руб., разом – 14010 руб. [10, арк. 354/1]. У храмі зберігалася шанована ікона Божої Матері, прославлена в межах всієї Чернігівської єпархії [5, с. 46].

Преображенську церкву закрили 1931 р. Богослужіння відновили під час німецької окупації. У 1943 р. у купол влучила бомба й опалила храм усередині. У 1947–1948 рр. його розібрали на цеглу для будівництва маслозаводу [8, с. 34]. Нині на місці церкви стоїть пам'ятник-меморіал «Скорботна мати» (з правої сторони Вознесенської вулиці між будинками № 14–24).

5, 6. Вознесенська церква з Іллінською церквою у дзвіниці

Дерев'яна Вознесенська церква знаходилася за межами Коропської фортеці, за півтора сажнів від її західних воріт на подовженій Могиленській вулиці (нині Вознесенській), де були колись кургани в бору сонця – Хороборі. У 1746 р. церква прикупила собі двір на Базарній площі за 20 рублів [4, с. 354].

Будівництво нової кам'яної Вознесенської церкви розпочалося 1748 року коштом отамана Генеральної артилерії Гетьманщини Петра Мартиновича Юркевича, нащадка коропських купців, і завершилося 1756 р. [10, арк. 354/2]. Храм належить до споруд нового тетраконхового (чотирьопелюсткового) квадратного в плані типу, що саме з'явився в Гетьманщині й набував все більшого поширення з характерними високими трикутними фронтонами з усіх боків.

За даними Генерального опису Лівобережної України 1767 р., при Вознесенській церкві діяли школа та шпиталь; також церква мала на Базарній площі три торговельні лавки та двір [4, с. 353].

Упродовж XIX ст. храм зазнав незначних ремонтів, зміну форми купола, деяких прибудов, як-то кам'яної ризниці та малих дерев'яних тамбурів на входах, проте зберіг свою первісну форму.

1889 року при церкві збудували дерев'яний церковно-причтовий будинок для квартири священника. Будинок

Рис. 4. Вознесенська церква. Фото 1960-х рр.

Рис. 5. Іллінська церква. Фото початку ХХ ст.

(16,7 x 8,3 x 3,2 м) стояв на цегляному фундаменті, зовні був тинькований, критий соломною під глину. Будинок мав: 9 вікон (1,4 x 0,8 м) та 4 напіввікна; 14 дверей (3 – зовнішніх, 10 – внутрішніх (3 – одностулкових, 7 – двостулкових); 3 печі (1 – руська, 2 – голландські). У 1893 р. у дворі священника поставили амбар (4,6 x 4,3 x 2,1 м) з колод, критий залізом, пофарбований зеленою олійною фарбою, з дощатим полом та стелею, з одними дверима. Також збудували сарай (14,9 x 5 x 2,1 м) з вершкових соснових дошок, критий соломною під глину [10, арк. 354/2].

За страховим описом 1910 р., кам'яна Вознесенська церква стояла на такому ж кам'яному фундаменті, була як зовні, так і в середині тинькована, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 32 ½ арш. (23,1 м), найбільша ширина – 21 ½ арш. (15,3 м), висота до верху карниза – 20 арш. (14,2 м). На церкві була одна велика глава. Налічувалося 16 великих і 7 малих вікон; дверей зовнішніх, стулкових, обшитих залізом – 3 шт., одинарних – 1 шт.; дверей внутрішніх – 3 шт. Іконостас мав довжину 14 ½ арш. (10,3 м) і висоту 15 арш. (10,5 м). Найближча до церкви цивільна будівля – козацький житловий будинок – знаходився з південно-західного боку на відстані 30 арш. (24 м) [10, арк. 354/2].

Протягом 1756–1764 рр. поряд з Вознесенською церквою тривало будівництво кам'яної триярусної дзвіниці [10, арк. 354/2]. На її нижньому ярусі розмістили церковно-приходську школу (праворуч) і новий шпиталь (ліворуч). Над школою та шпиталем була влаштована тепла Іллінська церква, тобто з печами для опалення взимку. Вище над церквою знаходилася власне чотиригранна дзвіниця, увінчана восьмериком з куполом, як на Вознесенській церкві. Дзвіниця мала довжину 21 арш. (14,9 м), ширину – 17 арш. (12,1 м), висоту до верху карниза – 20 арш. (14,2 м); дверей зовнішніх – 3 шт., одинарних – 1 шт.; дверей внутрішніх – 4 шт.; вікон у Іллінській церкві – 14 шт., у школі – 16 шт. Іконостас Іллінської церкви мав довжину 8 ½ арш. (6,1 м) і ви-

соту 6 арш. (4,3 м). У церкві і школі для опалення було улаштовано по дві голландські печі [10, арк. 354/2].

У 1934 р. коропські комсомольці здерли хрести з куполів Вознесенської церкви та її дзвіниці, дзвони відправили на переплавку. У школі запрацювала винокурня артілі імені III Інтернаціоналу, а в Іллінській церкві зберігали зерно для цієї винокурні. Під час війни дзвіниця зазнала значних пошкоджень й стала руїною. Вознесенська церква вистояла й відновила богослужіння у 1947 р. [8, с. 33].

Вознесенська церква разом з руїнами своєї дзвіниці під назвою Іллінської церкви у 1963 р. потрапили до списку пам'яток архітектури УРСР. Нині ці два об'єкти є пам'ятками національного значення під охоронними номерами 3444 та 3445 відповідно. Вознесенська церква – це самобутня пам'ятка, яка архітектурно близька до старих українських дерев'яних церков. У ній частково зберігся настінний олійний живопис кінця XVIII ст. [13, с. 134]. На її честь названа Вознесенська вулиця.

7. Михайлівська церква

Дерев'яна Михайлівська церква стояла при дорозі від західних воріт фортеці на село Риботин. Священник Архангело-Михайлівської церкви Іоанн Осипович відомий по справі 1732 р., на яку посилається архієпископ Чернігівський Філарет (Гумілевський) у своєму історично-статистичному описі Чернігівської єпархії 1874 р. видання [4, с. 356]. За даними Генерального опису Лівобережної України 1767 р., Михайлівській церкві належали дві ниви над шляхом до села Царовки та двір на коропському базарі [4, с. 356; 8, с. 15].

На початку XIX ст. Михайлівська дерев'яна церква згоріла. У 1837 р. звели нову кам'яну однойменну церкву [6, с. 17; 10, арк. 354/4], поєднану з дзвіницею видовженим переходом. Церква і дзвіниця були збудовані в архітектурних формах пізнього російського класицизму [2, с. 141] з характерними для нього чотириколонними портиками, увінчаними трикутними фронтонами.

У церкві зберігалася ікона святителя Миколая, списана з оригіналу чудотворної ікони Миколая з Рихлівського монастиря на прохання своїх прихожан як «пам'ятник благодарности святителю Миколаю», що захистив коропців від епідемії холери в 1848 р., яка вщухла після хресної ходи з чудотворною іконою навколо містечка [4, с. 357].

Михайлівська церква мала поряд на Михайлівській вулиці дерев'яний будинок (9 x 6,4 x 2,5 м), покритий залізом. У ньому було 7 вікон, 8 дверей (2 – зовнішніх, одинарних; 4 – внутрішніх одинарних та 2 стулкових), 2 печі (руська та голландська). При будинку знаходився коридор (4,7 x 2,3 x 2,1 м) з шалівки. У дворі стояв амбар (5 x 5 x 2,1 м) з колод, критий залізом, з дощатою підлогою та стелею, з одними дверима. Ще був сарай (5,3 x 5,3 x 2,1 м) з дошок, критий соломною під глину, з воротами, та навіс (3,3 x 3 x 1 м) над погребом, критий соломною, з одними воротами [10, арк. 354/4].

У 1900 р. збудували нову кам'яну церковно-приходську школу (10 x 10,3 x 3,2 м) на такому ж кам'яному фундаменті, криту залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою.

Рис. 6. Дзвіниця Михайлівської церкви.
Фото початку ХХ ст. [2, с. 141]

У будівлі налічувалось: 9 вікон (1,47 x 0,6 м) з подвійними рамами, 7 зовнішніх і 3 внутрішніх дверей, 2 печі (руська та голландська). При школі були два однакові за розміром коридори (10 x 2,1 x 2,5 м) з шалівки. У 1900 р. збудували навіс (5 x 4,2 x 2,1 м) з вершкових дошок [10, арк. 354/4].

За страховим описом 1910 р., кам'яна Михайлівська церква стояла на такому ж кам'яному фундаменті. Вона була як зовні, так і в середині потинькована, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 44 арш. (31,2 м), найбільша ширина – 26 арш. (18,5 м), висота до верху карниза – 12 арш. (8,5 м). На церкві була одна велика глава, на фасадах розміщувалось 27 великих і 10 малих вікон. Кількість зовнішніх, стулкових, обшитих залізом дверей складала 3 шт., одинарних – 1; дверей внутрішніх – 5 шт. Іконостас мав довжину 11 ½ арш. (8,2 м), висоту – 11 арш. (7,8 м). Висота одноярусної дзвіниці до верху карниза складала 30 арш. (24 м) [5, арк. 354/4]. За переказом, найбільший дзвін на дзвіниці важив 32 пуди, «його густий голос котився далеко округою» [8, с. 35].

Страхова вартість Михайлівської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 8000 руб., церковно-приходської школи – 500 руб., навісу – 10 руб., будинку – 300 руб., амбару – 70 руб., сараю – 25 руб., навісу – 5 руб. Загалом страхова оцінка нерухомого майна Михайлівської церкви становила 8910 руб. [10, арк. 354/4].

Церква була знищена більшовиками у 1931 р. [8, с. 35]. За іншими даними, зокрема архітектора В. Вечерського, її зруйнували у середині ХХ ст., тобто в 1950-х рр. [2, с. 141]. Вірянам вдалося зберегти ікону святителя Миколая, яка під час війни з німцями була принесена до Феодосіївської церкви, але 1947 р. потрапила до рук невідомих людей. Копія ікони святителя Миколая, що зберігалася у Вознесенському храмі, зараз перебуває в Успенській церкві [8, с. 35].

8. Хресто-Воздвиженська церква

Дерев'яна Хресто-Воздвиженська церква була збудована 1797 р. [6, с. 17; 10, арк. 354/3]. Вона постала на місці старої церкви за межами Коропської фортеці, біля північних її воріт, праворуч на пагорбі. До церкви вела одна з п'ятьох основних вулиць тодішнього Коропа, що звалася Закоропською. «Закоропська вулиця була прокладена з центру міста вздовж старого русла р. Короп у напрямку с. Оболоння Понорницької сотні Чернігівського полку (сучасна вул. Кибальчича)» [12, с. 15].

У 1818 р. церква була заново відремонтована [10, арк. 354/3]. Відтоді вона мала боковий вівтар Хрещення Господнього [8, с. 35]. У 1885 р. до неї прибудували нову дерев'яну двоярусну дзвіницю загальною висотою до верху карниза 14 арш. (10 м) [10, арк. 354/3]. Дзвіниця мала масивний купол та шпиль [2, с. 141].

У 1892 р. для квартири священника збудували дерев'яний церковно-причтовий будинок (12 x 7,1 x 2,6 м). Він стояв на кам'яному фундаменті, зовні та всередині був потинькований, покритий залізом, мав 12 вікон (1,1 x 0,7 м) з подвійними рамами, 8 дверей (4 – двостулкові, 4 – одностулкові), 3 печі (1 – руська, 2 – голландські), чулан та сіні (6,2 x 2,1 x 2,1 м) з шалівки. У дворі стояв амбар (3,3 x 3,1 x 2 м), складений з колод, критий соломом під глину, з дощатою підлогою та стелею, з одними дверима. Також був довгий сарай (14,5 x 2,8 x 2,1 м), зроблений з вершкових дошок, критий соломом під глину [10, арк. 354/3].

У 1894 р. для псаломщика збудували квартиру – дерев'яний церковно-причтовий будинок (8,7 x 4,7 x 2,5 м), покритий залізом, пофарбований зеленою олійною фарбою. У будинку було 6 вікон (1,5 x 0,5 м), 3 дверей одностулкових, 1 піч руська. Будинок мав сіні (5 x 2,6 x 1,8 м) з шалівки. У дворі стояв навіс (4,8 x 3,8 x 2,1 м) з шалівки, з таким же шалівковим дахом [10, арк. 354/3].

За страховим описом 1910 р., дерев'яна Хресто-Воздвиженська церква стояла на кам'яному фундаменті, була обшита тесом, пофарбована олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею складала 47 арш. (33,3 м), найбільша ширина – 25 ¾ арш (18,3 м), висота до верху кар-

Рис. 7. Хресто-Воздвиженська церква.
Фото кінця XIX ст. [2, с. 141]

низа – 17 арш. (12,1 м). Вінчала церкву одна велика та дві менші глави, на фасадах знаходилося 46 великих та 6 малих вікон; налічувалося дверей зовнішніх, стулкових – 4 шт., одинарних – 2 шт.; дверей внутрішніх – 6 шт. Великий іконостас мав довжину 16 арш. 7 вершків (11,7 м), висоту – 13 $\frac{3}{4}$ арш. (9,7 м). У приділі був улаштований іконостас довжиною 8 арш. (5,7 м), висотою – 4 $\frac{1}{2}$ арш. (3,2 м). Найближча до церкви цивільна будівля – міщанський житловий будинок – знаходився на південному боці на відстані 33 арш. (23,4 м) [10, арк. 354/3].

Страхова вартість Хресто-Воздвиженської церкви разом з іконостасами та дзвіницею становила у 1910 р. 9500 руб., вартість будинку священника – 1000 руб., амбару – 25 руб., сараю – 75 руб., будинку псаломщика – 300 руб., навісу – 10 руб., разом – 10910 руб. [10, арк. 354/3].

Ще до революції поблизу храму був збудований міст на баржах через річку Карпівка, що отримав в народі назву плавучого мосту. Нині міст уже не плаває, стоїть на палях, а зветься по старому плавучим мостом [8, с. 19].

У 1932 р. Воздвиженську церкву біля плавучого мосту обстежив та сфотографував відомий дослідник української архітектури С. Таранушенко (1889–1976). Він зазначив, що «внаслідок ремонтів церква обросла навколо до половини висоти зрубів стін прибудовами-притворами. Церква має багато вікон великого розміру. В зрубках стін вони прорізані в кожній грані, а в восьмигранному зрубі стін центральної дільниці навіть в два ряди. Воздвиженська церква тризрубна, триверха. Форма і енергійна утягнутість догори зрубу стін центральної дільниці, яскраве освітлення її, різке зменшення об'єму зрубу стін у восьмерику тої ж дільниці Коропської Воздвиженської церкви примушують згадати про принципи побудови церков «баштового» типу». Таранушенко вказав, що в Україні майже не збереглося церков, у яких зруб центральної дільниці має форму чотиригранної призми [11, с. 227]. Невдовзі після обсте-

ження Воздвиженської церкви Таранушенком коропські більшовики, незважаючи на її архітектурну цінність, зруйнували храм дощенту (нині маємо пустинний пагорб наприкінці вулиці Кибальчича перед криницею з каплицею святої Мотрони, спорудженої у 2010 р.).

9. Покровська церква

Покровська церква була збудована 1796 р. Цього ж року окремо від церкви спорудили дзвіницю [10, арк. 354/5]. Тридільна, триверха, дерев'яна, в струнких високих пропорціях [2, с. 139] церква стояла в колишніх межах Коропської фортеці, біля північних її воріт на оболонській дорозі за Десну.

У 1847 р. Покровську церкву дещо розширили двома боковими приділами. Також підвели під неї цегляний підмурок, а згодом, у 1852 р., потинькували всередині [11, с. 227]. Перед входами до церкви було влаштовано невисокі прибудови з ганками. Неподалік збудували цегляну сторожку (6,8 x 4,6 x 2,5 м), криту залізом, з трьома вікнами (0,8 x 0,5 м), двома дверима та однією руською піччю [10, арк. 354/5].

За церквою стояли три дерев'яні церковно-причтові будинки з дворами. У першому будинку (12,4 x 4,6 x 2,5 м) проживав священник. Будинок стояв на кам'яному фундаменті, був обкладений цеглою, критий соломною під глину, мав 12 вікон (1 x 0,6 м) з двійними рамами, 7 дверей (5 – одноствулкових, 2 – двоствулкових), 4 печі (1 – руська, 3 – голландські). У дворі знаходився амбар (3,7 x 3,5 x 2,1 м), зроблений з колод, критий залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою, з дощатим полом та стелею, з дверима. Був ще й сарай (6,8 x 4,6 x 2,1 м) з вершкових дошок, критий залізом, пофарбованим червоною олійною фарбою [10, арк. 354/5].

У другому будинку (8,2 x 6,9 x 2 м) проживав псаломщик. Будинок був критий соломною під глину, мав сіни (3,1 x 1,6 x 1,8 м) з шалівки, 8 вікон (0,8 x 0,6 м), 5 дверей, 3 печі (1 – руська, 2 – голландські). У дворі стояв дощатий сарай (8,2 x 5,3 x 2,1 м) з вершкових дошок, критий соломною під глину [10, арк. 354/5].

Третій будинок (13,8 x 5,1 x 2 м) здавався церквою в оренду. Він був критий соломною під глину, мав 8 вікон (0,9 x 0,6 м), 5 дверей, 2 печі (1 – руська, 1 – голландська). У дворі стояв дощатий сарай (8,2 x 5,3 x 2,1 м) з дошок, критий шалівкою [10, арк. 354/5].

Покровська церква позначена на триверстовій карті 1863 р. разом із іншими церквами Коропа в одному ряду – трьома дерев'яними (Воздвиженською, Успенською, Троїцькою) та однією кам'яною (Преображенською).

У 1880-х рр. для псаломщика збудували новий кам'яний будинок розмірами 8,5 x 5,7 x 2,8 м. Він стояв на кам'яному фундаменті, був критий залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою, мав 5 вікон (1,1 x 0,6 м), 4 одноствулкові двері, 2 печі (руська та голландська), сіни (6,1 x 1,8 x 2,1 м) з вершкових дошок. У дворі псаломщика збудували сарай (7,6 x 2,8 x 3,7 м) з вершкових

Рис. 8. Покровська церква. Фото початку ХХ ст.

дошок та навіс (3,7 x 3,7 x 1,8 м) з дошок та залізним дахом. У 1904 р. збудували ще один сарай (7,8 x 5,3 x 3 м) з вершкових соснових дошок, зовні пофарбований олійною фарбою та покритий залізом [10, арк. 354/5].

За страховим описом 1910 р., дерев'яна Покровська церква стояла на цегляному фундаменті, зовні була обшита тесом і пофарбована олійною фарбою, усередині тинькована, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 30 ½ арш. (24,4 м), найбільша ширина – 25 ½ арш. (18,1 м), висота до верху карниза – 7 ½ арш. (5,3 м). Вінчала храм одна велика й дві менші глави. На фасадах налічувалося: 25 великих і 12 малих вікон; трое зовнішніх, стулкових, обшитих залізом та четверо внутрішніх дверей. Головний іконостас мав довжину 9 ¾ арш. (6,9 м) і висоту 10 арш. 10 верш. (7,5 м). Два однакові іконостаси в приділах (бокових вівтарях) мали довжину 7 ½ арш. (5,3 м) і висоту 6 арш. 2 верш. (4,4 м). Найближча до церкви цивільна будівля – єврейський житловий будинок – знаходився з північно-східного боку на відстані 11 сажнів (23 м) [10, арк. 354/3].

Дерев'яна дзвіниця Покровської церкви стояла на цегляному фундаменті, зовні була обшита тесом та пофарбована олійною фарбою, крита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Загальна висота дзвіниці становила 18 арш. (12,8 м), довжина – 11 ¼ арш. (8 м), ширина – 11 ¼ арш. (8 м) [10, арк. 354/3].

Страхова вартість Покровської церкви разом з трьома

іконостасами становила у 1910 р. 6000 руб., вартість дзвіниці – 1000 руб., а її збереженість визначалась як задовільна, тобто церква і дзвіниця простояла б ще не одне століття. Загалом страхова оцінка нерухомого майна Покровської церкви становила в 1910 р. – 7225 руб. [10, арк. 354/5].

У 1912 р. збудували новий дерев'яний будинок для священника (15,4 x 7,3 x 2,5 м) на кам'яному фундаменті, обшитий тесом і пофарбований олійною фарбою, критий залізом, з сінями (3 x 2,5 x 2,1 м) із шалівки та дощатим коридором (1,8 x 2,4 x 2,5 м). Будинок мав 11 вікон (1,1 x 0,5 м), 14 дверей (3 зовнішніх, з них 2 – одностулкових, 1 – двостулкових; 11 – внутрішніх, з них 3 – одностулкових, 8 – двостулкових), 4 печі (1 – руська, 3 – голландські). У дворі стояв новий сарай (4,7 x 3,5 x 2,1 м) з колод, критий залізом, пофарбований зеленою олійною фарбою, з дощатим полом та стелею, дверима. Був ще й сарай (6,8 x 4,6 x 3 м) з дошок, критий залізом [10, арк. 354/5]. Старий будинок священника був переданий в оренду разом з ще трьома старішими церковними будинками, розташованими поблизу церкви.

У 1932 р. Покровську церкву обстежив та сфотографував відомий дослідник української архітектури С. Таранушенко (1889–1976). Він відзначив її архітектурні особливості, отже, її неабияку цінність. Проте невдовзі коропські більшовики зруйнували Покровську церкву. Нині на перехресті вулиць Кибальчича та Прорізної знаходиться не примітний пустир на святому місці з правого (східного) боку, по дорозі до Плавучого мосту.

ДЖЕРЕЛА

1. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. Київ : Наукова думка, 1969. 222 с.
2. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ, 2002. 592 с.
3. Державний архів Чернігівської області, ф. 712, оп. 1, спр. 206.
4. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов : Земская типография, 1874. 443 с.
5. Календарь Черниговской губернии на 1906 год. Чернигов, 1905. 281 с.
6. Корноухов Е.А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908 гг. Вып. 7. Чернигов, 1908. 402 с.
7. Михайленко В.М. Короп: Популярні нариси. Чернігів : Ранок, 2009. 104 с.
8. Михайленко В. Короп – європейське містечко / Сіверський інститут регіональних досліджень; Ред. кол.: В.М. Бойко (голова ред.) [та ін.]. Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. 77 с.
9. Опіс Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ : Археографічна комісія ВУАН, 1931. ХХІ. 593 с.
10. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге, ф. 799, оп. 33, д. 2359.
11. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ : Будівельник, 1976. 336 с.
12. Токарев С.А. Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст. Чернігів : Десна Поліграф, 2016. 120 с.
13. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ, УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. 1006 с.

Kyryievskyi V.D. Churches of Korop

The article describes the history of churches in the town of Korop, the former administrative center of the Korop Hundred of the Nizhyn Regiment. The article presents new, previously unknown archival documents that were discovered recently. Also taken into account are the latest local lore publications about the churches of Korop. The article will be useful for compiling updated guides to Korop.

Even before the foundation of the Cossack hundred in Korop, in the 1630s, the first wooden Trinity Church was built in the middle of a sunny

pine forest on the left bank of the Desna. Under the Cossacks, a fortress appeared in Korop with a length of ramparts of 744 fathoms. Within the fortress - «inside the city», according to the General Description of Left Bank Ukraine in 1767, there were already three churches. The new large Trinity Cathedral stood on Bazarnaia Square, near it is Assumption Church and at the exit from the fortress is the Transfiguration Church. Four more churches stood outside the fortress: two wooden churches - Mykhailivska and Vozdvizhenska and two stone ones - Voznesenska church and the Illina church located next to it on the second tier of the stone bell tower. Apparently, since that time, the legend about «The city of Korop - seven churches...» has been circulating in Korop.

According to the description of the Novhorod-Siver Governorate in 1779-1781, there were 7 churches in the town of Korop. And at the end of the 18th century there were 8 churches and 7 belfries in Korop. The smaller number of bell towers is due to one common bell tower at the Ascension and Illina churches. They also had one parish - Voznesensky. The eighth church in Korop was the Pokrovska wooden church, built in 1796 within the boundaries of the former fortress, near its northern gate. Confessional information for 1796 of the parishioners of all seven churches has been preserved: 1) Holy Life-giving Trinity, 2) Ascension of the Lord, 3) Dormition of the Mother of God, 4) Holy Archangel of Christ Michael, 5) Intercession of the Most Holy Mother of God, 6) Exaltation of the Holy Cross of God, 7) Transfiguration of the Lord.

In 1902, a ninth Theodosius Church appeared in Korop along with the Trinity Church. The Trinity Church is listed in the insurance documents of 1910 as the Trinity-Theodosius Church. The number of parishes in Korop did not increase, it remained the same - seven, although there were already nine churches. Two of them - Illinska and Feodosiivska were heated by furnaces, they were warm in the cold, unheated Voznesenska and Troitska churches. Today, four stone churches have been preserved in Korop - Voznesenska (1756), Illinska (1764), Uspenska (1900) and Feodosiivska (1902).

Key words: church, bell tower, iconostasis, altar, church and rectory building, careful, insurance cost.

REFERENCES

1. Apanovych, O. M. (1969). *Zbroini syly Ukrainy pershoi polovyny XVIII st. [The Armed Forces of Ukraine in the first half of the eighteenth century]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Vecherskyi, V.V. (2002). *Vtrachenі obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy [Lost objects of the architectural heritage of Ukraine]*. Kyiv: NDIITAM. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (DACHO), f. 712, op. 1, spr. 206.
4. *Istoriko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoi eparkhii. Kniga 5. Gub. gorod Chernigov. Uezdy: Chernigovskiy, Kozeletskiy, Surazhskiy, Krolevetskiy i Osterskiy [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Book 5. The city of Chernigov. Districts: Chernigov, Kozletsky, Surazhsky, Krolevetsky and Oster]. Chernyov: Zemskaya tipografiya. (1874). [in Russian]*.
5. *Kalendar Chernigovskoy gubernii na 1906 god. [Calendar of Chernihiv province for 1906]. Chernigov. (1905). [in Russian]*.
6. Kornoukhov, E.A. (1908). *Alfavitnyy spisok tserkvey Chernigovskoy eparkhii. Trudy Chernigovskoy gubernskoy arkhivnoy komissii 1906-1908 gg. Vyp. 7. [Alphabetical list of churches in Chernigov diocese. Proceedings of the Chernigov provincial archival commission 1906-1908. Vol. 7]. Chernigov. [in Russian]*.
7. Mykhailenko, V.M. (2009). *Korop: Populiarni narysy [Korop: Popular essays]*. Chernihiv: Ranok. [in Ukrainian].
8. Mykhailenko, V. (2013). *Korop – yevropeiske mistechko [Korop is a European town]*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisladyplomnoi osvity. [in Ukrainian].
9. *Opys Novhorod-Siverskoho namisnytstva (1779–1781) [Description of the Novgorod-Seversk Viceroyalty (1779-1781)]*. Kyiv: Arkheohrafichna komisii VUAN. (1931).
10. Rossiyskiy gosudarstvennyi istoricheskiy arkhiv v Sankt-Peterburge (RHIA), f. 799, op. 33, d. 2359.
11. Taranushenko, S.A. (1976). *Monumentalna dereviana arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy [Monumental wooden architecture of the Left Bank of Ukraine]*. Kyiv: Budivelnik. [in Ukrainian].
12. Tokarev, S.A. (2016). *Koropska sotnia Nizhynskoho polku u druii polovyni XVII - XVIII st. [The Korop Sotnia of the Nizhyn Regiment in the second half of the seventeenth and eighteenth centuries]*. Chernihiv: Desna Polihraf. [in Ukrainian].
13. *Chernihivshchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv region: Encyclopedic reference book]*. Kyiv: URE im. M. P. Bazhana. (1990). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94(477.51)

Н.М. Товстоляк

З ІСТОРІЇ ПАРАФІЇВСЬКОГО МАЄТКУ П.І. ХАРИТОНЕНКА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена деяким аспектам історії Парафіївського маєтку початку ХХ ст. Його власник, П.І. Харитоненко (1853–1914), – знаменитий український підприємець у галузі цукрової промисловості і меценат. На основі маловідомих матеріалів та архівних документів розглянуто основні стадії будівництва залізниці Гризоровка-Качанівка у 1912–1913 рр., роботу архітектора А.Є. Білогруда з проектування та будівництва маєтку у 1911–1914 рр. Доведено, що роботи з модернізації маєтку сприяли економічному та історико-культурному розвитку регіону. Авторка звернула увагу на необхідність подальшого дослідження історії Парафіївського маєтку у контексті поглибленого комплексного вивчення історії провідних українських регіонів.

Ключові слова: Парафіївський маєток, П.І. Харитоненко, А.Є. Білогруд, Парафіївський цукровий завод, залізнична гілка.

Історія Парафіївського маєтку представляє значний дослідницький інтерес. Понад 150 років маєток належав відомим історичним постатям, зокрема родинам визначних українських громадських діячів і меценатів Тарновських (1808–1897) та відомому підприємцю в галузі цукрової промисловості, меценату П.І. Харитоненку і його доньці О.П. Олів (1897–1918). На території маєтку власниками було створено зразкове в економічному відношенні господарство, значна частина орної землі з середини ХІХ ст. була під плантаціями цукрового буряку, у с. Парафіївка був побудований цукровий завод. Перлиною маєтку став палацово-парковий комплекс садиби Качанівка – визначний український історико-культурний осередок. Комплексне вивчення великих українських маєтків залишається актуальною проблемою історичної науки, зокрема історичного краєзнавства.

Перші дослідження історії Парафіївського маєтку періоду П.І. Харитоненка розпочалися після створення Державного історико-культурного заповідника «Качанівка» на початку 80-х рр. ХХ ст. Значну науково-дослідну роботу було проведено співробітниками заповідника, зокрема заступником директора з наукових питань, а потім головним зберігачем фондів Г.А. Петренком [1; 2], завідувачем відділу екскурсійної роботи О.М. Петренко [3] та ін. Історії династії Харитоненків присвячені численні дослідження краєзнавців та науковців Слобожанщини, серед яких історико-документальне видання І.О. Шудрика і Л.А. Даниленка [4]. Але наукових публікацій, присвячених історії Парафіївського маєтку П.І. Харитоненка, поки ще недостатньо. За результатами роботи у фондах архівних установ Сум, Чернігова, Ніжина нами було опубліковано статті, присвячені технічній культурі Парафіївського маєтку [5], соціокультурному розвитку та народній освіті економії маєтку [7; 8], меценатським справам родини Харитоненків [6]. Але поки ще поза увагою залишилися питання залізничних шляхів сполучення між маєтком та магістральними залізницями, а також діяльність архітектора А.Є. Білогруда – автора проєктів виробничих та житлових приміщень Парафіївського маєтку. Мета

статті – на основі документів державних архівів міст Сум, Чернігова та Ніжина висвітлити основні стадії будівництва залізниці Григоровка-Качанівка, розглянути проекти маєткових споруд архітектора А.Є. Білогруда та їх значення для подальшого соціокультурного й економічного розвитку маєтку.

Павло Іванович Харитоненко (1853–1914), знаменитий український підприємець, громадський діяч і меценат початку XX ст., професіонал у галузі цукрово-бурякової промисловості, назавжди прославився своїми успіхами у комерційній діяльності. Він пройшов шлях від купця до спадкового дворянина. Його заслуги були визнані не лише у Російській імперії, але й поза її межами, і назавжди виکارбувалися в пам'яті людей Сумщини та Слобожанщини. Особливістю економічної стратегії П.І. Харитоненка і його батька І.Г. Харитоненка було те, що у своїх маєтках вони створювали окремі економічні регіони, а специфіка виробництва цукру вимагала високого розвитку як агротехнічного, так і заводського виробництва. Це було неможливо без вирішення проблем соціального та культурного розвитку краю, освітньої та професійної підготовки кадрів. З 80-х рр. XIX ст. Харитоненки приділяли значну увагу будівництву залізниць до своїх заводів та маєтків як найбільш перспективних, швидких та надійних шляхів сполучення.

У квітні 1897 р. П.І. Харитоненко придбав у відомого громадського діяча, мецената і власника Музею українських старожитностей В.В. Тарновського його Парафіївський маєток площею 8352 дес. зі славнозвісною садибою Качанівка, Парафіївським цукровим заводом, заснованим у 1850 р., та земельними володіннями, що були розташовані у Полтавській та Чернігівській губерніях. Тарновські та Харитоненки були знайомі із середини XIX ст. На початку 50-х рр. XIX ст. сумський купець І.Г. Харитоненко купував цукор-пісок у В.В. Тарновського-старшого. В.В. Тарновський-молодший та П.І. Харитоненко у другій половині XIX ст. були власниками колекцій: перший – української старовини, другий – творів мистецтва та живопису; обидва захоплювалися паркобудівництвом. У другій половині 90-х рр. XIX ст. В.В. Тарновський-молодший, морально і фізично зламаний смертю дружини, самогубством сина, тяжкими хворобами, неможливістю особисто управляти розладнаними справами, був змушений продати свій улюблений маєток, обравши найкращого з покупців – П.І. Харитоненка.

Під керівництвом талановитого архітектора Г. Шольца у Парафіївському маєтку розпочалася реконструкція палацово-паркового комплексу, економії. На початку XX ст. новим власником було проведено перебудову Парафіївського цукрового заводу та технічне переобладнання сільськогосподарського виробництва. П.І. Харитоненко проводив значні за обсягом капіталовкладень роботи. У 1897–1902 рр. у Парафіївському маєтку було проведено капітальну реконструкцію палацу та усіх споруд, включаючи садибну церкву Георгія Хозевіта; було побудовано нові

будівлі, необхідні для маєтку, зокрема електростанція. Одночасно велися роботи з модернізації Парафіївського цукрового заводу. Можна припустити, що наступними об'єктами будівництва мали стати виробничі і соціокультурні об'єкти у с. Парафіївка та будівництво залізниці Качанівка – Григоровка, але світова економічна криза початку XX ст., події першої російської революції 1905–1907 рр., руйнівна пожежа на Павлівському рафінадному заводі у Сумах були вагомими причинами відтермінування модернізації Парафіївського маєтку.

Роботи в маєтку продовжилися в 1911–1913 рр. Нове будівництво пов'язано з ім'ям молодого архітектора Андрія Євгеновича Білогруда (1875–1933). Він народився у м. Житомир, навчався в Академії мистецтв, у 1910 р. закінчив Вище мистецьке училище, отримав звання художника-архітектора. У 1911–1913 рр. на замовлення Академії мистецтв працював у Чернігівській губернії. Для реставрації Батуринського палацу йому було доручено зробити фотофіксацію об'єкта, дослідити його стан, зробити замальовки та креслення, розробити проєкт реставрації палацу. З цими роботами він успішно справився, але реалізовано було лише відновлення покрівлі палацу.

У 1911–1913 рр. А.Є. Білогруд працював над проєктами для П.І. Харитоненка. На його замовлення архітектор виконав проєкти контори Парафіївського маєтку, житлових споруд для службовців заводу, проєкт пташника у садибі Качанівка. Найбільш монументальною та значною за своїм будівельним об'ємом була контора Парафіївського маєтку. Вона мала два фасади, прикрашені колонадою з восьми колон, дві бічні стіни мали по 7 вікон. Парадний фасад контори мав троє аркових вхідних дверей. Усередині, паралельно парадного фасаду, були чотири кімнати: для сторожа, касира, табельника та архіву. Їх двері виходили у так звану «ожидальню» (приймальню). Біля знаходилась кімната телефоніста. Приймальня мала «уборную» – кімнату для гігієнічних потреб з двох кабінетів (по одному очку). З приймальні на одній осі був вхід у велике приміщення. Уздовж його поділяли навіпіл дві колонади (по 6 колон кожна). Праворуч за колонами знаходились столи Парафіївської економії, ліворуч за колонами – столи заводського управління. Із зали з колонами йшли двері до двох кабінетів та вихід до другої приймальні, з якої вели двері ще до двох кабінетів [9, с. 23]. Контора маєтку була побудована у 1914 р. [10, с. 42], але до нашого часу будівля не збереглася.

А.Є. Білогрудом були виконані проєкти одноповерхових житлових будинків на 8 кімнат для службовців маєтку. Розташування кімнат дозволяло використовувати будинки на 1–3 родини [9, с. 22]. У таких будинках мешкали управляючий маєтком В.Т. Голодайко [12, арк. 1-зв.], управляючий цукровим заводом інженер-технолог С.І. Панфілов [13, арк. 3], управляючий маєтками П.І. Харитоненка, сумський підприємець і меценат І.О. Асмолов [13, арк. 32].

Для господарського двору садиби Качанівка А.Є. Білогрудом у 1912 р. було розроблено проєкт пташника [9, с. 24].

Це була одноповерхова споруда з фасадом, прикрашеним двома парами колон, між якими знаходились скляні аркові двері. Усередині, ліворуч від входу, були улаштовані гвинтові сходи, які вели на дах споруди, праворуч – кімната для робітників, далі – ліворуч і праворуч – по одному приміщенню для птиці; половину всього пташника займало велике приміщення з виходом у парк. Можна припустити, що біля цього виходу знаходився вигул для птиці. Пташник було побудовано у 1914 р. [10, с. 46], але у 1927 р. його знищила пожежа.

Для доставки вантажів та своєчасного вивозу цукру П.І. Харитоненко планував побудувати Парафіївську залізничну гілку (19 верст) до найближчої станції Григоровка Лібаво-Роменської залізниці, яка дозволяла б швидко доставити вантаж до балтійського порту Лібава і через мережу інших залізниць – до чорноморських портів, а також у широтному напрямку – до Європи та на Схід. Торговий дім «І.Г. Харитоненко з сином» мав контори у Москві, Харкові, Томську, Владивостоку, Баку, представництва за кордоном.

П.І. Харитоненко мав достатній досвід залізничного будівництва. На початку ХХ ст. майже усі його цукрові заводи були розташовані біля залізничних колій. Він був одним з найбільших акціонерів Белгород-Сумської залізниці, її експлуатація почалася у 1901 р., її часто називали «Харитоненківською», одна з її станцій мала назву «Харитоненко» [14, с. 104].

У 1912–1913 рр. були проведені необхідні узгодження з різними службами Управління Лібаво-Роменської залізниці, установами Чернігівської губернії. Указом імператора від 14 лютого 1912 р. нова залізнична гілка підлягала передачі у власність Управління Лібаво-Роменської залізниці. Указом чернігівського губернатора № 817 від 29 березня 1913 р. було складено оціночний опис землі, відчуженої під Парафіївську гілку (колія зі смугами відводу). Оціночні документи узгоджувалися зі службами Управління Лібаво-Роменської залізниці [15, арк. 26–27].

Основні роботи зі спорудження залізничної гілки розпочалися навесні та тривали до осені 1913 р.: для монтажу верхньої будови залізничної колії влітку була підписана угода з управлінням Лібаво-Роменської залізниці щодо постачання баластних потягів на будівництво [15, арк. 7–7-зв.]; одночасно велось спорудження різноманітних будівель і будов соціально-житлового призначення. Для успішної роботи та зв'язку з іншими станціями велике значення мало прийняття до експлуатації у жовтні 1913 р. телеграфної лінії Парафіївка-Григоровка [15, арк. 79]. Під час спорудження залізнична гілка мала назву Парафіївська, а робоча назва станції – «Парафіївка» [15, арк. 56]. Після відкриття регулярного руху вона отримала офіційну назву «ст. Кочановка» (правопис 1916 р.) (сучасна Качанівка) [14, с. 34].

Для будівництва залізниці та її експлуатації було закуплене необхідне обладнання, матеріали та конструкції, у тому числі – продукція товариства «Сумські

машинобудівні заводи», акціонером якого був П.І. Харитоненко. Так, на будівництві Парафіївської залізничної гілки було встановлено мостову ферму виробництва цього товариства [15, с. 10].

У 1913 р. на ст. Качанівка збудували вокзал, пасажирську та товарну платформи, пакгаузи, паровозне депо, водонапірну вежу, казарму для залізничників, систему водопостачання, туалети, огорожі, будки, житлові будинки та господарські споруди для них [13, арк. 96].

Важливе місце відводилось санітарному та медичному обслуговуванню залізничників. На цукровому заводі з часів Тарновських функціонувала лікарня для робітників та членів їх сімей. Для медичного обслуговування залізничників Парафіївської гілки головний лікар Лібаво-Роменської залізниці Д. Баранов запропонував лікарям та медичному персоналу лікарні Парафіївського цукрового заводу здійснювати медичну допомогу працівникам залізничної гілки за сумісництвом з оплатою 10 руб. на місяць, а також лікарі отримували річний безкоштовний проїзний квиток для проїзду по гілці та компенсацію витрат на ліки [13, арк. 166].

Витрати на спорудження Парафіївської залізничної гілки на 1 жовтня 1913 р. склали 363584 руб. 95 коп. [13, арк. 138]. 7 грудня 1913 р. її було прийнято у казну. 3 12 грудня 1913 р. в Управлінні Лібаво-Роменської залізниці розглядався проект договору на повернення П.І. Харитоненку капіталу, витраченого на спорудження Парафіївської залізничної гілки [13, арк. 161–161зв.]. За цим договором гроші підлягали поверненню відповідно до затвердженої Міністерством шляхів сполучення виконавчої розцінкової відомості з 1 січня 1914 р. до 1 січня 1927 р. У 1915 р. деякі роботи було продовжено, зокрема побудовано тупик для розвантажування бураку безпосередньо у водяний транспортер [15, арк. 1]. Роботи з будівництва Парафіївської залізничної гілки проводилися під керівництвом повіреного у справах дійсного статського радника П.І. Харитоненка, директора Парафіївського цукрового заводу С.І. Панфілова, управляючого маєтками І.О. Асмолова та керівниками відповідних служб Управління Лібаво-Роменської залізниці.

13 червня 1914 р. несподівано помер П.І. Харитоненко. За його заповітом власницею Парафіївського маєтку стала його донька Олена Павлівна Олів (Харитоненко) (1879–1948). Її чоловік, барон М.С. Олів, брав активну участь в управлінні маєтком, вартість якого на той час складала разом із садибою, цукровим заводом, залізничною гілкою та економіями 4659474 руб. 34 коп. [16, арк. 10-зв.]. Особливу увагу подружжя Олівів приділяло економічному розвитку маєтку; подружжя мріяло про мистецький осередок у садибі Качанівка. Їм вдалося отримати охоронні документи нової влади на садибу Качанівка, але декретом Ради народних комісарів УРСР від 16 січня 1919 р. «Про націоналізацію цукрової промисловості» Парафіївський завод разом із маєтком було націоналізовано [17, арк. 15]. Цукровий завод реорганізували у державний бу-

ряково-цукровий завод ім. К. Маркса, заводські плантації буряку адміністрація роздала робітникам [12, арк. 49].

У цілому модернізація Парафіївського маєтку відповідала виробничим і культурним вимогам українського соціумного часу, а поява Парафіївської залізничної гілки сполучила маєток і значні території навколо нього з іншими регіонами імперії й іноземними державами, що сприяло його економічному і культурному розвитку.

Історія Парафіївського маєтку початку ХХ ст. підтверджує, що нові українські підприємці, зокрема П.І. Харитоненко, з великим ентузіазмом піднімали українську економіку та культуру, і якби не події 1917–1918 рр., українські губернії розвивалися б іншим, цивілізованим шляхом. На нашу думку, сучасним краєзнавцям, науковцям необхідно продовжити вивчення історії провідних промислових регіонів. Особливо слід приділяти увагу усній історії, фіксації спогадів старожилів, яких майже не залишилося. Залучення до цієї роботи молоді сприятиме вивченню досвіду підприємницької та благодійної діяльності попередніх поколінь українських підприємців.

ДЖЕРЕЛА

1. Петренко Г.А. Качанівка після Тарновських. *Трудова Слава*. 1990. № 21. С. 3.
2. Петренко Г. Качанівські студії. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2000. № 1. С. 21–40.
3. Петренко О.М. Спогади старожилів як джерело до вивчення історії палацово-паркового ансамблю «Качанівка». *Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя XIX – початку XX століття: Матеріали Міжнародної наукової конференції 6–7 вересня 2007 р.* 2007. С. 89–99.
4. Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання. Суми : Видавництво «Слобожанщина», 2003. 192 с.
5. Товстоляк Н.М. Технічна культура качанівської садиби початку ХХ ст. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харк. нац.пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. Харків : Колегіум, 2012. Вип. 45. С. 191–194.
6. Товстоляк Н.М. Благодійність родини Харитоненків як складник стратегії підприємницької діяльності та культурного розвитку їх українських маєтків. *Чорноморський літопис*. 2014. № 9. С. 97–104.
7. Товстоляк Н.М. Парафіївський маєток Павла Івановича Харитоненка 1898–1917 рр. – історико-культурний осередок чи зразкове в економічному відношенні господарство? *Література та культура Полісся*. Вип. 63: Історико-культурний простір та його наповненість окремими явищами [відп. ред. і упор. Г.В. Самойленко]. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 229–238.
8. Товстоляк Н.М. Церква та народна освіта в економіях Парафіївського маєтку Чернігівської губернії XIX – початку ХХ ст.: соціокультурні трансформації періоду модернізації поміщицьких господарств. *Література та культура Полісся*. Вип. 69: Історико-соціальні та культурні процеси України та Полісся в сучасних дослідженнях / відп. ред. і упор. Г.В. Самойленко. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. С. 294–303.
9. Ежегодник Общества архитекторов-художников. Выпуск седьмой. Санкт-Петербург, 1912.
10. Ежегодники императорского Общества архитекторов-художников. Санкт-Петербург, 1914. Выпуск 9.
11. Відділ збереження документів у м. Ніжин Державного архіву Чернігівської області (далі – ВДАЧОН), ф. 1342, оп. 1, спр. 12.
12. ВДАЧОН, ф. 1342, оп. 1, спр. 51.
13. ВДАЧОН, ф. 1341, оп. 1, спр. 52.
14. Официальный указатель железнодорожных и других пассажирских сообщений. С ноября 1916 года. Редактор С.К. Дьяков. Москва, 1916. 302 с.
15. ВДАЧОН, ф. 1341, оп. 1, спр. 73-а.
16. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 235, оп. 1, спр. 169.
17. ДАСО, ф. 350, оп. 1, спр. 39.

Tovstoliak N.M. From the history of P.I. Kharytonenko Parafiivka estate at the beginning of the XX century

The article is devoted to some aspects of the history of the Parafiivka estate of the early twentieth century. Its owner, P.I. Kharytonenko (1853–1914), was a famous Ukrainian sugar industry entrepreneur and philanthropist. On the basis of little-known materials and archival documents, the author examines the main stages of the construction of the Hryhorivka–Kachanivka railway in 1912–1913; the work of architect A.Ye. Bilohrud on the design and construction of the estate in 1911–1914. It is proved that the work on the modernization of the estate contributed to the economic, historical and cultural development of the region. The author draws attention to the need for further research into the history of the Parafiivka estate in the context of an in-depth comprehensive study of the history of leading Ukrainian regions.

Key words: Parafiivka estate, P.I. Kharytonenko, architect A.Ye. Bilohrud, Parafiivka's sugar-refinery factory, railway.

REFERENCES

1. Petrenko, H.A. (1990). Kachanivka pislia Tarnovskyykh [Kachanivka after Tarnovsky]. *Trudova Slava*, 21, 3. [in Ukrainian].
2. Petrenko, Hryhorii. (2000). Kachanivski studii [Kachanivka studies]. *Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 1, pp. 21–40. [in Ukrainian].
3. Petrenko, O.M. (2007). Spohady starozhylyv yak dzherelo do vvychnennia istorii palatsovo-parkovoho ansamblu «Kachanivka» [The old residents memories as source for study Kachanivka palace-park ensemble history]. *Dvorianski sadyby yak osередky kulturno-mystetsko-ho ta dukhovnoho zhyttia XIX – pochatku XX stolittia: Materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii 6–7 veresnia 2007 r.*, pp. 89–99. [in Ukrainian].
4. Shudrik, I.O., Danylenko, L.A. (2003). [Kharitonenko dynasty. Historical-documentary edition] *Dynastiia Kharytonenkiv. Istoryko-dokumentalne vydannia*. Sumy: Publ. «Slobozhanshchyna». [in Ukrainian].
5. Tovstoliak, N.M. (2012). Tekhnichna kultura kachanivskoi sadyby pochatku XX st. [A technical culture in Kachanivka Estate at the beginning of the XX century]. *Zbirnyk naukovykh prats. Seriiia «Istoryia ta heohrafiia»*. Khark. nats. ped. un-t im. H.S. Skovorody, issue 45, pp. 191–194. Kharkiv: Kolehium. [in Ukrainian].
6. Tovstoliak, N.M. (2014). Blahodiinist rodyny Kharytonenkiv yak skladnyk stratehii pidpriemnytskoi diialnosti ta kulturnoho rozvytku yikh ukrainytskyykh maletkiv [Kharitonenko family charity as a part of strategy entrepreneurial activity and cultural evolution their Ukrainian estate]. *Chornomorskyi litopys*, (9), pp. 97–104. [in Ukrainian].
7. Tovstoliak, N.M. (2011). Parafiivskyy maletok Pavla Ivanovycha Kharytonenka 1898–1917 rr. – istoryko-kulturnyi osередok chy zrazkove v ekonomichnomu vidnoshenni hospodarstvo [Pavlo Ivanovich Kharitonenko (1853–1914) Parafiivka estate – historical-cultural centre or model in all respect economy]. *Literatura ta kultura Polissia. Issue 63: Istoryko-kulturnyi prostir ta yoho napovnenist okremymi yavyschcham*, pp. 229–238. Nizhyn: Publ. NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].
8. Tovstoliak, N.M. (2012). Tserkva ta narodna osvita v ekonomiiakh Parafiivskoho maletku Chernihivskoi hubernii XIX-pochatku XX st.: sotsiokulturni transformatsii periodu modernizatsii pomishchyskyykh hospodarstv [A church and people education in Parafiivka estate economies of Chernigiv province in XIX – at the beginning XX century: sociocultural transformation at the period of modernization landowners estates]. *Literatura ta kultura Polissia. Issue 69: Istoryko-sotsialni ta kulturni protsesy Ukrainy ta Polissia v suchasnykh doslidzhenniiakh*, pp. 294–303. Nizhyn: Publ. NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].
9. *Ezhegodnik Obschestva arhitektorov-hudozhnikov* [Annual of architects-painters Society]. (1912). Issue 7. Saint Petesburg. [in Russian].
10. *Ezhegodnik imperatorskogo Obschestva arhitektorov-hudozhnikov* [Annual of architects-painters imperial Society]. (1914). Issue 9. Saint Petesburg. [in Russian].
11. Viddil zberezhenia dokumentiv u m. Nizhyn Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti (dali VDACHON), f. 1342, op. 1, spr. 12.
12. VDACHON, f. 1342, op. 1, spr. 51.
13. VDACHON, f. 1341, op. 1, spr. 52.
14. Diakov, S.K. (Ed). (1916). *Ofitsialnyi ukazatel zheleznodorozhnykh i drugih passazhirskikh soobshcheniy* [Official guide railways and passengers communications. From November of 1916]. Moscow. [in Russian].
15. VDACHON, f. 1341, op. 1, spr. 73-a.
16. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali DASO), f. 235, op. 1, spr. 169.
17. DASO, f. 350, op. 1, spr. 39.

Стаття надійшла до редакції 25.05.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 727.377 Н. Терещенко

Ю.А. Шишкіна**РЕМІСНИЧЕ УЧИЛИЩЕ ім. Н.А. ТЕРЕЩЕНКА:
ІСТОРІЯ БУДІВНИЦТВА ТА РЕОРГАНІЗАЦІЇ**

Стаття присвячена історії створення, будівництва та реорганізації Глухівського ремісничого училища ім. Н.А. Терещенка – одного з найстаріших та найавторитетніших навчальних закладів України. Він пройшов довгий історичний шлях – від ремісничого училища, у якому навчалося 32 учні, до вищого навчального закладу I–II рівнів акредитації як складової частини Сумського національного аграрного університету. За своїми архітектурними якостями будівля Ремісничого училища є однією з найоригінальніших споруд відповідних установ злам XIX–XX ст., пам'яткою громадсько-просвітницької діяльності родини Терещенків. Включена до «Зводу пам'яток історії та культури України».

У роботі висвітлюється питання благодійницької діяльності відомої родини цукрозаводчиків Терещенків, що залишила значний слід в історії України в цілому і Глухова зокрема. У коло їхньої діяльності входила торгівля та промислове підприємництво, державна служба та громадські справи, просвітництво та благодійність. Вони спрямовували свої зусилля на благо суспільства, були засновниками багатьох музеїв, фінансували будівництво церков, засновували лікарні і притулки для бідних та знедолених, давали кошти на утримання шкіл, ліцеїв, університетів, які і донині використовують за призначенням.

Ключові слова: ремісниче училище, архітектура, будівництво, реорганізація, меценати, благодійність.

Для людини має велике значення просторове середовище, у якому проходить її життя, і ми намагаємось відповідним чином формувати це середовище. Свідченням цього є всесвітня історія містобудівного мистецтва. Україна також має стародавній містобудівний перебіг, але протягом тривалого часу її культурно-історична спадщина зазнавала цілеспрямованого нищення.

Існує розуміння необхідності збереження історично

успадкованих пам'яток містобудування. Дослідженням вцілілих архітектурних пам'яток займалися В. Січинський [1], С. Таранушенко [2], Г. Логвин [3], Ф. Ернст [4], В. Вечерський [5] та інші науковці, даючи змогу сприймати спадщину минулого – пам'ятки архітектури й містобудування, історично сформоване міське середовище – не тільки як історичну даність, а й як творче джерело, як підґрунтя для розвитку сучасної архітектури з подальшим її збереженням та можливістю раціонального використання.

Одним із прикладів збережених архітектурних об'єктів кінця XIX ст. у Глухові є Ремісниче училище ім. Н.А. Терещенка. Як власне пам'ятка, так і навчальний заклад, розташований у ній, мають неперерічну, понад 120-річну, історію створення та існування, безпосередньо пов'язану з прізвищем його засновника.

Відома родина цукрозаводчиків Терещенків залишила значний слід в історії України в цілому і Глухова зокрема. У коло їхньої діяльності входила торгівля та промислове підприємництво, державна служба та громадські справи, просвітництво та благодійність. Коріння роду походить з відомого міста в історії українського козацтва – Глухова – останньої столиці Лівобережної України. Місто було важливим торгово-економічним центром майже до кінця XVIII ст., яке внаслідок ліквідації гетьманства втратило свій столичний статус і поступово занепадало [6, с. 246]. Після реформи 1861 року не всі поміщики Глухівського повіту змогли ефективно вести своє господарство в нових капіталістичних умовах. Вони з довколишніх маєтків переселяються до міста, будують собі одно- та двоповерхові

Рис. 1. Глухівське ремісничее училище ім. Н.А. Терещенка (1899 р.)

Рис. 2. Велика зала Глухівського ремісничого училища ім. Н.А. Терещенка (1899 р.)

будинки, виконані у формах пізнього провінційного класицизму та в різних «історичних стилях», зокрема в стилістиці італійського ренесансу. Поміщицькі садибні будинки виходили на червоні лінії вулиць, а служби містились в глибині двору. Уся рядова забудова в середмісті була переважно двоповерховою. Будинки ставилися по червоних лініях із дотриманням протипожежних розривів. У 1866 році на центральній вулиці Глухова будується особняк Артемія Терещенка в еклектичних архітектурних формах з класицистичними та неоренесансними деталями [5, с. 290].

Накопичення капіталу не було самоціллю Терещенків – воно йшло паралельно із вдосконаленням виробництва і створенням умов для ефективної роботи власних цукрових заводів. У 1870 р. вони заснували «Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків» з початковим капіталом у 3 млн. руб. [7, с. 40].

Відповідно до вимоги засновника династії Артемія Терещенка, у першій статті установчого статуту сімейного Товариства зазначалась сума щорічного відрахування відсотків від прибутку підприємств до Фонду Терещенків, які будуть спрямовуватись на благодійність та меценатство. Цю вказівку неухильно виконували всі нащадки Артемія протягом існування Товариства. Завдяки цьому здійснювалась меценатська діяльність у багатьох містах України. Фонд допомагав усім гідним людям здійснювати їх проекти, спрямовані на покращення життя суспільства, сприяти їх розвитку, незалежно від національності чи віросповідання [8, с. 54]. Невипадково гаслом родини був вислів «Прагнення до суспільної користі», а її підприємницька діяльність та благодійництво отримали високу

оцінку як громадськості, так і державної влади. Найвищим указом від 12 березня 1870 р. Терещенкам було надано дворянство [6, с. 253] не за статки, а за благодійні справи. Також вони отримали золоту медаль з написом «За старанність» та золоту медаль Священного Синоду [7, с. 18].

Товариство за 33 роки існування перетворилось на велику сільськогосподарсько-промислову імперію, що охоплювала багато сфер діяльності. Якщо Артемії був засновником цукрової промислової групи, то його старший син, Нікола Артеміївич, маючи неперевершені організаторські здібності та репутацію людини, що завжди тримає своє слово, був її творцем. Він ніколи не зупинявся на досягнутому, спрямовував свою діяльність на благо суспільства, фінансував будівництво церков, лікарень та притулків для бідних та знедолених, шкіл, ліцеїв та університетів, які і донині використовують за призначенням [8, с. 56]. У духовному заповіті Нікола Артеміївич детально розподілив свої капітали та майно, не забувши про тих, кому допомагав за життя, призначивши пожертви благодійним товариствам, притулкам, лікарням, навчальним закладам, церквам та монастирям багатьох міст.

Чимало зробила родина меценатів і для свого рідного міста Глухова. Їх родинною рисою були працьовитість, ощадливість та прагнення приносити користь громаді; вони були відомі своєю активною життєвою позицією й самовідданою працею. Нікола Терещенко більше 20 років очолював глухівське міське самоврядування. Це свідчило про загальну повагу земляків, здобуту своєю діяльністю, а саме земськими справами, просвітництвом та благодійністю. Глухівчани вшанували почесного грома-

Рис. 3. Майстерня ремісничого училища (початок XX ст.)

дянина міста, встановивши йому у 1909 році бронзовий пам'ятник (знищений більшовиками), що було визнанням особливих заслуг перед громадою [7, с. 68].

Загалом родина Терещенків пожертвувала Глухову 1,5 млн. руб. На їх пожертвування були збудовані об'єкти громадського та культового призначення: ремісниче училище, жіноча та чоловіча гімназії, учительський інститут, приміщення банку, безкоштовна лікарня св. Єфросинії, земська лікарня, притулок для дітей-сиріт, Трьох-Анастасіївська церква. Архітектура більшості з цих будівель тяжіє до класицизму, окрім пансіона чоловічої гімназії, вирішеного в стилістиці англійської неоготики [5, с. 290].

У 70-х роках XIX ст. Терещенки були орендарями майже всіх повітових земель під цукровий буряк. Цукрові заводи у Крупці, Шалигіному, Воронежі, Хуторі-Михайлівському, Тьоткиному перейшли до їх рук. Постає потреба у кваліфікованих спеціалістах для роботи на цих заводах, тому у 1899 році було відкрито Ремісниче училище ім. Н.А. Терещенка (рис. 1, 2), половина випускників якого, за умовою засновника, направлялися на роботу до його цукрових заводів. Для потреб училища Нікола Артемійович викупив будинок колишньої військової казарми, перебудувавши його за проектом київського архітектора Миколи Ракінта [9, с. 40], унаслідок чого постала мурована споруда, що складалася з трьох корпусів. Протягом свого існування і донині вона не зазнала значних перебудов і втрат, за винятком деяких декоративних деталей на фасадах та в інтер'єрі, а також елементів опорядження подвір'я. Ремонтно-реставраційні роботи проходили у 1992–1993 рр., 2003–2004 рр. Дуже видовжена Г-подібного плану будівля фіксує північну межу історичного середмістя, розташувалась на правому березі пересохлого струмка Нетечі (Малотечі) на

початку колишнього передмістя Білополівки біля вулиці Терещенків. З південного боку до ділянки прилягає стадіон. Причільковим фасадом будівля виходить на червону лінію вулиці, відіграючи роль архітектурного акценту серед прилеглої малоповерхової забудови.

Пам'ятка «Ремісниче училище ім. Н. Терещенка» розміщена на схилі, що спадає в західному напрямку, до долини р. Есмань. Відтак кожен з трьох корпусів, що формують лінійну композицію, витягнуту зі сходу на захід, має свою поверховість: східний корпус одноповерховий, західний – двоповерховий на підвалі, а середній – двоповерховий, з'єднаний з західним і східним одноповерховими вставками. Розпланувальна структура всієї будівлі коридорна, з однобічним розташуванням аудиторій, які всі орієнтовані на південь.

Будівля вирішена в архітектурних формах історизму, застосованих дещо еклектично. Західний корпус – у стилістиці провінційного класицизму; решта корпусів – у стилістиці романтизму з домінуванням неоготичних мотивів. Західний корпус має рустовані фасадні площини першого поверху, портик тосканського ордера на другому поверсі в центральній кріповці південного фасаду й аналогічний двоколонний портик на західному фасаді. З арсеналу форм неокласицизму походять такі елементи й деталі, як горизонтальні імпости й архівольти аркових вікон, розвинений антаблемент, трикутні фронтони. Основними засобами архітектурної виразності неоготичної частини будівлі, що має два симетрично розташовані тривіконні ризаліти, є метричний шерг вузьких вікон – прямокутних на першому поверсі, аркових – на другому, з масивними сандриками, підвіконними полицями, розвиненим зубчастим фризом і карнизом. Вікна другого поверху в ризалітах мають стрілчасті завершення.

Рис. 4. Аттестат ремісничого училища (початок XX ст.)

Підмурки стрічкові бутові, стіни цегляні, потиньковані й побілені, перекриття плоскі по дерев'яних балках, сходи дерев'яні, підлоги дощаті й цементні. Будівля первісно обігрівалася голландськими грубами. Нині опалення водяне. Дахи вальмові, по дерев'яних кроквах, укриті покрівельною сталлю. Фасади мають двобарвне пофарбування, кольори якого неодноразово змінювались [10, с. 331].

Ремісниче училище ім. Н.А. Терещенка спочатку було трикласним. У 1899 р. був проведений перший набір учнів. Перший педагогічний колектив складався з 7-ми чоловіків. У 1929 р. у складі педколективу з'явилися і жінки – викладачки гуманітарних дисциплін. Через 100 років кількість жінок-педагогів складала вже понад 40 %, за раз – більше 50 % [11, с. 4].

Навчальний процес було організовано так, щоб учні щоденно поєднували теоретичні заняття з практичними (рис. 3). Перші випускники 1902 р. одержали кваліфікацію майстрів слюсарно-механічної та столярно-модельної справи. Вони могли працювати механіками, машиністами, токарями, слюсарями, столярами в поміщицьких маєтках на цукрових і винокурних заводах та інших механізованих підприємствах (рис. 4). Ремісниче училище здійснило 16 випусків, давши професію 446 випускникам.

Зміни в політичній системі початку XX ст. вплинули на долю навчального закладу. 1919 року його було реор-

ганізовано у професійно-технічну школу, яка готувала техніків-механіків з холодної обробки металів. При ній була організована кустпромшкола з підготовки кадрів ремісників для сільськогосподарських підприємств [12, с. 2]. У 1929 році навчальний заклад було реорганізовано у Глухівський технікум механізації сільського господарства, який готував механізаторів для МТС та радгоспів, ремонтних заводів, колгоспів.

З 1931 по 1938 р. технікум разом зі створеним у Глухові інститутом коноплі, сільськогосподарським інститутом та чотирма радгоспами входив до складу Глухівського коноплекомбінату та разом з техніками-механіками готував техніків-технологів з первинної обробки коноплі і молодших агрономів-коноплеводів.

Із перших днів нападу фашистів у технікумі на базі майстерень ремонтували трактори й автомобілі для фронту; на курсах було підготовлено 25 жінок-комбайнерів. За час тимчасової окупації Глухова фашисти знищили навчально-виробничу базу, частину обладнання вивезли в Німеччину, частково зруйнували приміщення, спалили всі меблі та більшу частину книг, знищили ливарний цех. Завдані збитки склали 825 тис. руб. У 1943 р., після звільнення міста від фашистських загарбників, технікум одним з перших в Україні відновив роботу. У 1945 р. було відкрито відділення електрифікації сільського господарства. На базі

Рис. 5. Пам'ятка архітектури «Глухівське ремісниче училище ім. Н.А. Терещенка» (сучасний вид). Фото Ю. Москаленка

технікуму було організовано курси голів колгоспів, водіїв, бригадирів.

1950–60-ті роки були роками розвитку матеріальної бази, нових звершень, результатом чого стало визнання навчального закладу на державному рівні. У 1966–1967 рр. тут відкриваються відділення гідромеліорації та механізації гідромеліоративних робіт, а сам навчальний заклад реорганізовано у технікум гідромеліорації та електрифікації сільського господарства. На базі ливарного цеху, майстерень із токарної та слюсарної справи учні залучались до виконання замовлень на випуск товарної продукції. Виготовлені в технікумі вертикальні свердлильні верстати постачались до сільгосп підприємств усієї країни. Протягом 1971–1981 рр. на розбудову технікуму витрачено близько 5 млн. руб. Будівельні роботи здійснювались організацією «Глухівхімбуд» за участю співробітників та студентів, громадський корпус будувався власними силами. Навчальний заклад надавав допомогу «Глухівхімбуду» в спорудженні місцевих об'єктів: маслосирзаводу, комбикормового заводу, санстанції, стадіону «Дружба». Викладачі й співробітники відділення електрифікації І.В. Петров, О.С. Шутенко, С.І. Кириченко, В.Д. Винда першими в районі здійснили прийом телепередач, побудували ретранслятор, який забезпечив робо-

ту телевізорів глухівчан. 1989 року у зв'язку з розвитком новітніх технологій було здійснено перехід до нових спеціальностей, створено лабораторії «Основи автоматики» та «Автоматизації технологічних процесів», обладнано комп'ютерні класи.

Проголошення незалежності України та реформування системи освіти дало поштовх новим змінам. У 1991 р. навчальний заклад було реорганізовано в політехнікум імені С.А. Ковпака, а у 1994 р. він став першим в системі аграрної освіти області коледжем. Усупереч кризі, навчальний заклад розвивався, зміцнювалась матеріально-технічна база. Для забезпечення кадрами фінансового спрямування агропромислового виробництва у 1997 році було відкрито відділення бухгалтерського обліку. Одним з перших в Україні коледж почав готувати бакалаврів.

У 2003 р. коледж став структурною ланкою Сумського національного аграрного університету. Протягом 2003–2012 рр. ліцензовано нові спеціальності: «Фінанси», «Організація виробництва», «Організація та регулювання дорожнього руху», «Обслуговування комп'ютерних систем та мереж», «Виробництво і переробка продукції рослинництва». 2012 року навчальний заклад став агротехнічним інститутом імені С.А. Ковпака Сумського національного аграрного університету.

Значна увага у виші приділяється розвитку дуальної освіти. До традиційних напрямків – підготовка робітничих професій та проходження практики на виробництві, включаючи й закордонну – додалась участь в українсько-німецькому проєкті «Сприяння розвитку професійної освіти в аграрних коледжах України». У його рамках з 2017 року в навчальному закладі діє локальний офіс урядів України та Німеччини, проходять практичні семінари за участю представників аграрних вишів України, інформаційні заходи тощо. Багата історія, сформовані десятиліттями традиції, сучасна матеріально-технічна база, досвідчений педагогічний колектив, який готує висококваліфікованих фахівців не тільки для аграрного сектору, дають можливість із впевненістю дивитися в майбутнє [13].

Глухівський коледж Сумського НАУ є одним із найстаріших та найавторитетніших закладів України. Навчальний заклад пройшов довгий історичний шлях від Ремісничого училища ім. М.А. Терещенка, у якому навчалось 32 учні, до вищого навчального закладу I–II рівнів акредитації, став складовою частиною Сумського національного аграрного університету [14, с. 48].

За своїми архітектурними якостями будівля Ремісничого училища ім. Н. Терещенка є однією з найоригінальніших споруд навчальних закладів зламу XIX–XX ст., пам'яткою громадсько-просвітницької діяльності відомої родини українських меценатів (рис. 5). Включена до «Зводу пам'яток історії та культури України» (том «Сумська область»). У 1998 р. поставлена на державний облік як пам'ятка архітектури місцевого значення з охоронним № 341–См [10, с. 331]. Входить до переліку об'єктів Національного заповідника «Глухів».

Історико-культурна спадщина кожного народу є ключовим елементом формування національної самоідентифікації, і досить важливо усвідомлювати і розуміти значення її ефективного збереження, відновлення та відповідального використання у сучасних умовах.

ДЖЕРЕЛА

1. Січинський В. Історія українського мистецтва: Архітектура. Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956. Т. 1. 180 с.
2. Таранушенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII–XVIII віків. Київ : Держбудвидав УРСР, 1959. 280 с.
3. Логвин Г.Н. По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ : Мистецтво, 1968, 462 с.
4. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. Київ : Видавниче товариство «Криниця», 1919. 112 с.
5. Вечерський В.В. Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць. Київ : НДІТІАМ, 2003. 560 с.
6. Ковалинський В.В. Меценати Києва. Київ : Київ, 1998. 528 с.
7. Ковалинський В.В. Родина Терещенків. Київ : Преса України, 2003. 388 с.
8. Терещенко М. Перший олігарх: Михайло Іванович Терещенко (1886–1956): Незвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся. Київ : Ніка-Центр, 2012. 228 с.
9. Белашов В., Жукова С., Коваленко Ю., Москаленко Ю., Панасюк В. Глухів. На зламі тисячоліть: Історико-краєзнавчий нарис. Суми : АС-Медіа, 2002. 96 с.
10. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ : Видавничий дім А.С.С., 2005. 586 с.
11. Рева О.П. Із історії коледжу. Студентський меридіан. 2004. № 4, березень.

12. Рябой Л. Коледж працює на майбутнє України. Народна трибуна. 1999. № 80 (11360).

13. Коледж. Історична довідка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://gati.snau.edu.ua/history/>.

14. Освіта: Кузня професіоналів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hetman.tv/nomera/2007/2007-3-4-15/>.

Shyshkina Yu.A. N.A. Tereshchenko craft school: history of construction and reorganization

The article is devoted to the history of the creation, construction, and reorganization of the Hlukhiv Tereshchenko Craft School, one of the oldest and most authoritative educational institutions in Ukraine. It has come a long way from a vocational school with 32 students to a higher education institution of the I-II accreditation levels as an integral part of Sumy National Agrarian University. In terms of its architectural qualities, the building of the Craft School is one of the most original structures of the relevant institutions of the turn of the nineteenth and twentieth centuries, a monument to the public and educational activities of the Tereshchenko family. It is included in the Code of Historical and Cultural Monuments of Ukraine.

The work highlights the charitable activities of the famous Tereshchenko family of sugar producers, which left a significant mark on the history of Ukraine in general and Hlukhiv in particular. Their activities included trade and industrial entrepreneurship, civil service and public affairs, education and charity. They directed their efforts to the benefit of society, were the founders of many museums, financed the construction of churches, founded hospitals and shelters for the poor and disadvantaged, and provided funds for the maintenance of schools, lyceums, and universities, which are still used for their intended purpose.

Key words: craft school, architecture, construction, reorganization, patrons, charity.

REFERENCES

1. Sichynskyi, V. (1956). *Istoriia ukrainskoho mystetstva: Arkhitektura [History of Ukrainian art: Architecture]*. (Vol. 1). Niu-York : Naukove tovarystvo im. Shevchenka v Amerytsi. [in Ukrainian].
2. Taranushenko, S. (1959). *Pamiatnyky arkhitektury Slobozhanshchyny XVII–XVIII vikiv [Architectural monuments of the Slobozhanshchyna of the XVII–XVIII centuries]*. Kyiv : Derzhbudvydav URSR. [in Ukrainian].
3. Lohvyn, H.N. (1968). *Po Ukraini: Starodavni mystetski pamiatky [Ukraine: Ancient artistic monuments]*. Kyiv : Mystetstvo. [in Ukrainian].
4. Ernst, F. (1919). *Ukrainske mystetstvo XVII–XVIII vikiv [Ukrainian art of the XVII–XVIII centuries]*. Kyiv : Vydavnyche tovarystvo «Krynysia». [in Ukrainian].
5. Vecherskyi, V.V. (2003). *Spadshchyna mistobuduvannia Ukrainy: Teoriia i praktyka istoryko-mistobudivnykh pamiatkookhoronnykh doslidzhen naselennykh mist [The heritage of urban planning in Ukraine: Theory and practice of historical and urban monument protection research of settlements]*. Kyiv : NDIITIAM. [in Ukrainian].
6. Kovalynskyi, V.V. (1998). *Metsenaty Kyieva [Kyiv patrons]*. Kyiv : Kyi. [in Ukrainian].
7. Kovalynskyi, V.V. (2003). *Rodyna Tereshchenkiv [Tereshchenko family]*. Kyiv : Presa Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Tereshchenko, M. (2012). *Pershyi oliharkh: Mykhailo Ivanovych Tereshchenko (1886–1956): Nezvychna istoriia zhyttia moho dida, yak yii rozpovila b meni moia babusia [The first oligarch: Mikhail Ivanovich Tereshchenko (1886–1956): The unusual story of my grandfather's life, as my grandmother would have told it to me]*. Kyiv : Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
9. Bielashov, V., Zhukova, S., Kovalenko, Yu., Moskalenko, Yu., Panasiuk, V. (2002). *Hlukhiv. Na zlami tysiacholit: Istoryko-kraieznachnyi narys [Hlukhiv. At the turn of the millennium: A historical and local history essay]*. Sumy : AS-Media. [in Ukrainian].
10. Vecherskyi, V.V. (2005). *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: Vyiavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia [Architectural and urban monuments of the Left Bank of Ukraine: Identification, research, and recording]*. Kyiv : Vydavnychi dim A.S.S. [in Ukrainian].
11. Reva, O.P. (2004). *Iz istorii koledzhu [From the history of the college]*. *Studentskyi meridian*, 4, berezen. [in Ukrainian].
12. Riaboi, L. (1999). *Koledzh pratsiuie na maibutnie Ukrainy [College works for the future of Ukraine]*. *Narodna trybuna*, 80 (11360). [in Ukrainian].
13. Koledzh. *Istorychna dovidka [College. Historical background]*. Retrieved from <http://gati.snau.edu.ua/history/>. [in Ukrainian].
14. Osvita. *Kuznia profesionaliv [Education. A forge of professionals]*. Retrieved from <http://www.hetman.tv/nomera/2007/2007-3-4-15/>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.08.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

РОЗДІЛ II. КОЗАЦЬКА ДОБА ТА НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.5)738.81

В.І. Мезенцев

ЗОБРАЖЕННЯ ЗАХІДНИХ ВОЇНІВ НА КАХЛЯХ З РОЗКОПОК БАТУРИНА

Стаття розглядає відомі натеper рідкісні керамічні полив'яні та теракотові пічні кахлі з фігурами європейських найманців доби гетьманування Івана Мазепи (1687–1709 рр.), знайдені в ході розкопок м. Батурина Чернігівської обл. в 1995–2013 рр. Аналізується вигляд, одяг, прикраси, взуття, озброєння, бойовий обладунок і кінське спорядження зображених воїнів, аргументується їхнє західне походження та спростовуються інші інтерпретації цих сюжетів деякими дослідниками кахлів Батурина. Вказані польські, голландські та інші західноєвропейські мистецькі твори з образами військових XV–XVIII ст. та надруковані зразки, на які могли взорувати батуринські кахлярі. Акцентовуються культурні зв'язки столиці Гетьманщини з Європою та впливи барокової графіки на творчість майстрів кахлів у період найвищого розквіту міста за І. Мазепи. Тут описані та опубліковані гіпотетичні комп'ютерно-графічні реконструкції найзначніших цілих антропоморфних кахлів Батурина того часу.

Ключові слова: керамічні пічні кахлі, рельєфи європейських найманців, мальовані голландські облицювальні плитки, західні гравюри, гетьман І. Мазепа, козацька старшина, Батурин, Гетьманщина.

У 1995–2021 рр. Батуринська археологічна експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка проводила розкопки пам'яток гетьманської столиці у м. Батурині Чернігівської обл. Через великомасштабну агресію Росії в Україну минулого і цього року польові дослідження міста було скасовано.

Від 2001 р. поспіль проєкт історико-археологічного вивчення Батурина XVII–XVIII ст. спонсорує Канадський інститут українських студій (KIUC) Альбертського університету в м. Едмонтоні та Дослідний інститут «Україніка» у м. Торонто в Канаді [1]. Цей проєкт є у складі Центру українських історичних досліджень ім. Петра Яцика при Торонтському відділі KIUC (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). Колишній директор KIUC, видатний історик Гетьманщини проф. Зенон Когут заснував Батуринський проєкт 2001 р. і керував ним до 2015 рр. Він лишається його авторитетним академічним дорадником. Головою Батуринської археологічної експедиції є науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» у Батурині археолог Юрій Ситий (Чернігів). У 2001–2013 рр. Володимир Мезенцев брав участь у розкопках цього міста як співкерівник експедиції і є виконавчим директором Батуринського українсько-канадського археологічного проєкту KIUC в Торонто.

Дотепер Батурин щасливо уникнув російської окупації, бомбардувань і руйнувань. Там збереглися усі музеї старожитностей та експонати заповідника «Гетьманська столиця», реконструйовані цитадель, палаци гетьманів, судова палата і церкви XVII–XIX ст. (рис. 2).

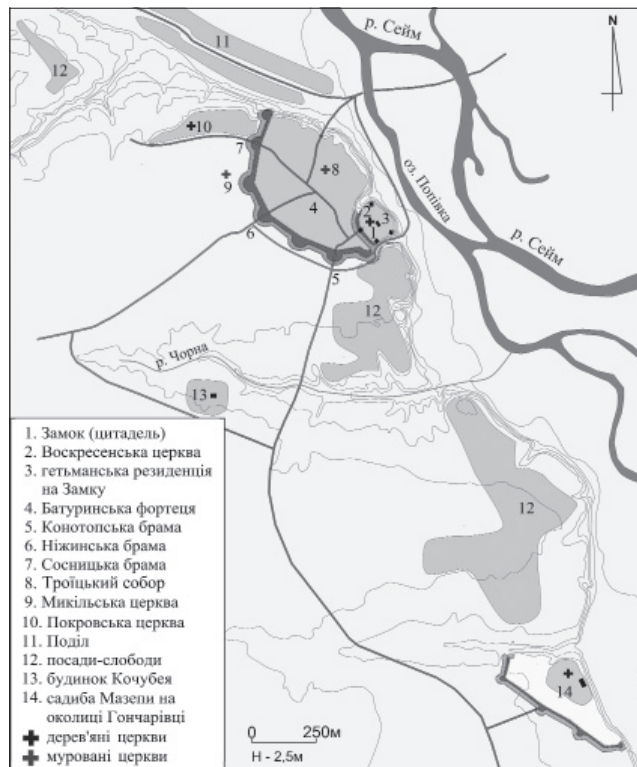

Рис. 1. План Батурина з околицями до зруйнування 1708 р. Реконструкція Ю. Ситого, В. Мезенцева та О. Бондаря, комп'ютерна графіка О. Бондаря 2017 р.

За 25 років розкопок Батурина у його Музеї археології зібрано одну з найзначніших в Україні колекцій ранньомодерних керамічних пічних кахлів. Вони прикрашені переважно рослинними і геометричними орнаментами та рідше рельєфами людей, янголів, тварин, птахів, гербів і релігійних символів. За орнаментами та сюжетними зображеннями Ю. Ситий виділив 353 типи цих виробів XVII–XVIII ст. [2].

Кажли міста того часу досліджували археологи Ю. Ситий, Лариса Виногородська, Людмила Мироненко і автор, а також мистецтвознавці Ірина Штанкіна та Агнія Колупаєва [3]. У 2022–2023 рр. З. Когут, В. Мезенцев та Ю. Ситий видали науково-популярні буклет і статті про кахлі з фігурами воїнів гетьмана Івана Мазепи (1687–1709 рр.) з розкопок Батурина 1995–2013 рр. українською і англійською мовами з численними кольоровими ілюстраціями у Канаді та США [4].

Ця праця спеціально розгляне відомі натеper пічні кахлі з зображеннями європейських найманців Мазепиної столиці до її розорення російським військом у 1708 р. Тут, у світлі останніх історико-археологічних студій ранньомодерних Батурина, українського і євро-

Рис. 2. Цитадель батуринської фортеці з гетьманською резиденцією XVII ст., реконструйовані 2008 р. на основі археологічних досліджень. Аерофото з архіву Національного заповідника «Гетьманська столиця»

пейського вбрання та військової справи Гетьманщини, опишемо і проаналізуємо вигляд, зачіски, одяг, прикраси, взуття, зброю, броні й спорядження воїнів і коней та обґрунтуємо західну приналежність цих образів і атрибутів, яка дискутується деякими дослідниками кахлів Батурина. Статтю ілюстровано фото оригінальних кахлів, новими більш точними і професійними промальовками контурів їхніх рельєфів та гіпотетичними реконструкціями двох найважливіших цілих екземплярів технікою комп'ютерної графіки (рис. 3, 4, 6–11). Вони виготовлені істориком і художником Сергієм Дмитрієнком (Чернігів), який спеціалізується у мистецькому оформленні публікацій по Батуринському археологічному проекту. Автор врахував консультації та слушні зауваження щодо вищезгаданого буклета 2022 р. Л. Виногородської, Л. Мироненко, знавця найманого війська гетьманів, історика Олексія Сокирка, мазеполога і дослідниці козацьких портретів, історика Ольги Ковалевської (Київ) та провідного фахівця з одягу й взуття України та Європи Нового часу митця Сергія Шаменкова (Одеса) [5].

Дотепер кахлі з образами воїнів знайшли тільки в ході розкопок залишків гетьманської резиденції на цитаделі, старшинських, заможних козацьких чи міщанських хат на території колишніх фортеці та прилеглого південного поса-

ду, флігеля для слуг Мазепиної садиби на південній околиці Батурина Гончарівка, гончарних горнів за її укріпленнями та у кам'яниці генерального судді Василя Кочубея кінця XVII ст. на західній околиці міста (рис. 1–4, 6–11). Знахідки кахлів з європейським кавалеристом (тип 45 за типологією Ю. Ситого, рис. 7) у гончарних горнах Батурина надійно засвідчують їхнє місцеве виробництво. Це дає підставу приписати знайдені антропоморфні кахлі місцевим батуринським майстрам. Таке твердження автора поділяє дослідниця керамічного ремесла міста до 1708 р. Л. Мироненко. На кахлях Києва і Чернігова Мазепиної доби такі рельєфи західних офіцерів і жовнірів невідомі.

Унікальними знахідками серед керамічних виробів козацької держави є кахлі Батурина з фігурами піших європейських офіцерів (рис. 3, 4). 2001 р. під час розкопок решток житла заможного козацького старшини, сучасника І. Мазепи, на фортеці поблизу Воскресенської церкви 1803 р. в розвалі кахляної печі виявили прямокутну лицьову кахлю (15 x 23,5 см) [6]. За Ю. Ситим, кахлі цього типу (65 за його типологією) також знайшли в процесі археологічних досліджень на місці того житла у 1997 р. та залишків флігеля для прислуги чи гостей Мазепино-го маєтку на Гончарівці 2009 р. Дві майже цілі однотипні кахлі виставлено в Музеї археології Батурина (рис. 3).

Рис. 3. Полів'яні пічні кахлі з фігурою європейського офіцера-найманця Мазепиного часу (тип 65). Фото А. Конопця, промальовки рельєфів С. Дмитрієнка 2022 р. Усі кахлі з розкопок Батурина зберігаються в Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця»

Вони недбало вкриті зеленою, жовтою, брунатою і темно-коричневою поливою. Л. Мироненко вказує на їхній невдалий поліхромний розпис [7]. На обох кахлях з дрібними відмінностями високим рельєфом зображено стилізованого пішого воїна у профіль з бородою, вусями й довгим волоссям чи перукою, що спадає на спину. Він вбраний у мундир вище колін, підперезаний поясом, і рясно прикрашений галунами на грудях і гаптуванням на полах. На правій кахлі обабіч галунів чи петлиць простежені малі круглі гудзики. Голова покрита крилатим капелюхом зі стрічкою навколо тулії та, можливо, з пером, що звисає з криси позаду на лівій кахлі.

На обох кахлях на правих рукавах мундира від плеча майже до ліктя показані поздовжні рельєфні лінії. Це нагадує французьку моду кінця XVII ст. прикріплення на плечах військових мундирів пишних пучків чи бахроми з кольорових стрічок, як попередників пізніших офіцерських еполетів (порівняй рис. 3, 15) [8]. Не виключаючи здогадки автора, С. Шаменков допускає, що ці лінії також могли передавати декоративні розрізи на рукавах, які мали, наприклад, церемоніальні однострої палацових швейцарських, австрійських і саксонських гвардійців XVII ст. [9].

Як бачимо, чоловік вбраний у широкі штани. Однак його ноги на рівні колін обрізано нижнім краєм кахлі. Він тримає у руці меч лезом догори мов би у позі салютування. До лівого стегна причеплена шабля, а на праве плече покладено вигнутий лук.

Л. Виногородська, Л. Мироненко та О. Сокирко справедливо твердять, що на обох цих кахлях представлено офіцера-найманця у європейському одязі XVII ст. Цей сюжет, найімовірніше, запозичили з західного мистецтва чи виготовили кахлі з використанням імпортової матриці [10].

Автор погоджується, що там передано європейського

офіцера-найманця, правдоподібно, з піхотних чи артилерійських підрозділів І. Мазепи. Місцеві кахлярі могли створити його образ на основі натурних спостережень за такими у Батурині. Документи кінця XVII–XVIII ст. згадують кількох німецьких офіцерів і членів генералітету, що служили у гетьманському війську [11]. Так, експерт з артилерійської справи, саксонський офіцер Фрідріх фон Кенігсек був генеральним гарматним осавулом Гетьманщини, який героїчно загинув в обороні Мазепиної столиці від московської навали у 1708 р. [12]. До охочепіхотного корпусу сердюків та охотницьких кінних полків компанійців, окрім українців, переважно з Правобережжя і Запоріжжя, приймали багато поляків, литовців, волохів та південних слов'ян [13]. Ці формування головно охороняли гетьманські резиденції у Батурині як гвардія і почесна варта володаря козацької держави [14]. Чужоземні найманці широко використовувались в арміях багатьох країн тогочасної Європи.

Також допускаємо, що батуринські майстри вищеописаних кахлів могли взорувати на довершені малюнки офіцерів і солдат інфантерії на голландських керамічних облицювальних плитках чи їхніх європейських імітаціях XVII – початку XVIII ст. Див., наприклад, рис. 15. Джерела наслідування і прототипи для кахлярів Мазепиної столиці розглянемо після опису знайдених там кахлів.

Треба врахувати, що кахляр передав західний реалістичний мальований образ у традиційній техніці рельєфу на кераміці та розпису різнобарвною поливою. Він його адаптував, стилізував й переробив у самобутній народній, дещо умовній, наївній манері форми тіла, вбрання і зброю та, можливо, довільно українізував: додав європейському воїну шаблю і лук з козацького арсеналу. Зауважимо, що на обох кахлях спереду на мундирі, поверх

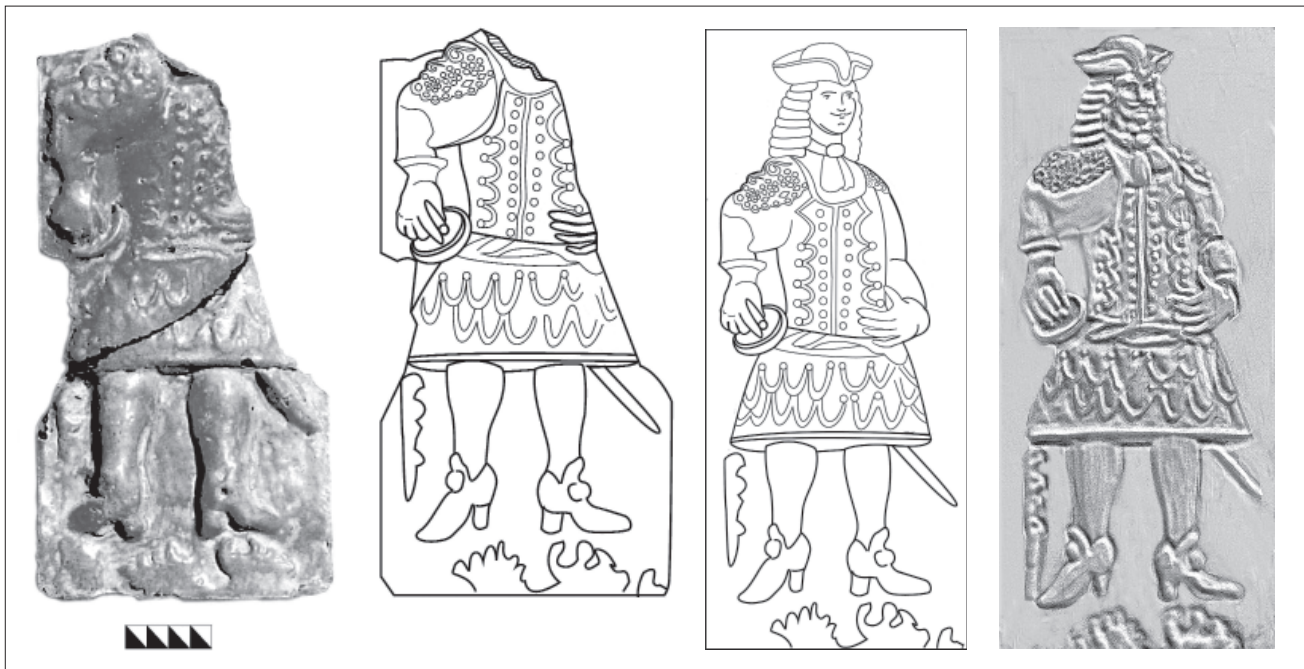

Рис. 4. Глазурована керамічна кахля з рельєфом західного офіцера-найманця (тип 114) з печі кам'яниці В. Кочубея у Батурині, біля 1700 р. Знімок А. Конопацького, промальовка й зіп'ютектичні реконструкції цілої кахлі технікою комп'ютерної графіки С. Дмитрієнка 2022 р.

рельєфних «галунів», намальовані темно-коричневою глазур'ю широкі смуги (рис. 3). Вони виглядають як горизонтальні нашивки чи петлиці, котрі часто опоряджували різні види верхнього плечового одягу в ранньомодерній Україні та Речі Посполитій [15].

На відміну від названих дослідників, тільки І. Штанкіна, на підставі зображення мундира, капелюха та зачіски військового на цих кахлях, вважає його офіцером російської армії у перуці «з перев'язаною бантом косою» кінця XVII – початку XVIII ст. Вона вказує на розміщення у Батурині загалу московського війська, що охороняв гетьмана [16].

Однак з її поглядом не можна погодитись. Якщо І. Штанкіна вбачає у постаті на кахлях офіцера частин російської армії, реформованих царем Петром I з 1699 р., то проти цього свідчить відтворена промальовкою на обох кахлях борода воїна (рис. 3). Вона у тих вестернізованих регулярних формуваннях царем не дозволялась. Інші дослідники кахлів не виявили там коси з бантом на зачісці/перуці. Мода чоловікам носити косу поширилась у Європі значно пізніше Мазепиного часу, з 1740-х рр. [17].

Дійсно, у 1669–1708 рр. в Батурині та інших значних містах Гетьманщини задля її військового контролю царський уряд насадив залоги з московських стрільців [18]. Їхні полки лишались неререформованою частиною збройних сил царя Петра. Рядові та старшини московських стрільців носили традиційні однострої допетрівської доби: довгі до п'ят каптани, високі ковпакоподібні шапки, часто з хутряною опушкою, народного стилю чи шоломи. Вони були консервативно озброєні застарілими на той час гнотовими рушницями-пищалами, шаблями і великими берди-

шами, а не мечами й луками [19]. Жодний з атрибутів їхнього вбрання і озброєння не фігурує на описаних кахлях. Також офіцери московських стрільців та реформованих регулярних російських полків «німецького» строю армії Петра I не носили на плечах бахроми/пучків з кольорових стрічок, прототипів еполетів, за французькою модою офіцерських мундирів кінця XVII ст. [20]. Вище вказувалось на рельєфні смуги на рукаві нижче плеча мундира воїна на обох кахлях (рис. 3). Усе це протирічить його ідентифікації як російського офіцера.

С. Шаменков впевнено відкидає усі спроби виявити на відомих антропоморфних кахлях Мазепиної столиці будь-які елементи російських військових костюмів. Він також датує одяг і взуття зображених там не пізніше кінця XVII ст., до реформ російської армії Петром I на початку наступного століття [21].

У 2003 р. в процесі реставрації кам'яниці генерального судді В. Кочубея у Батурині Ю. Ситий дослідив там розвал кахляної печі, яку спорудили біля 1700 р. Кахлі там вкриті рідкісною і дорогою бірюзовою поливою та оздоблені чепурними рельєфними рослинними орнаментами. Серед них знайшли одну кахлю з людським образом, що розміщалась у центрі переднього фасаду груби. Остання була реконструйована у натурі й експонується в Будинку-музеї В. Кочубея заповідника «Гетьманська столиця».

Відреставрована оригінальна лицьова кахля (тип 114) має вузьку прямокутну форму, шириною 13,5 см і висотою 25,6 см (рис. 4). Більша частина фігури на кахлі добре збереглась, лише втрачено її верхній край з головою чоловіка, лівими плечем і рукою. Зображення має

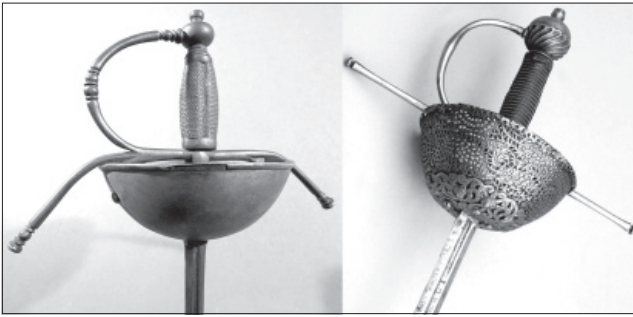

Рис. 5. Шпаги з напівсферичними гардами «іспанська чаша» XVII–XVIII ст. Світлина з Інтернету

високий рельєф та покриття монохромною бірюзовою глазур'ю [22]. Форма і розміри цієї кахлі близькі до двох розглянутих вище зразків з профілем офіцера-найманця типу 65. Порівняй рис. 3, 4.

На кахлі з печі покою генерального судді фронтально показано озброєного воїна у статичній позі в бароковому західноєвропейському одязі й взутті кінця XVII – початку XVIII ст. Він вбраний у довгий, нижче колін, приталений двобортний мундир з двома рядами круглих гудзиків та розширеними полами, панчохи на литках, черевики на високих підборах з довгими язиками та, мабуть, з пряжками. Подібний рельєф ніг чоловіка у панчохах до колін і черевиках на високих підборах за тогочасною європейською модою є на фрагменті іншої кахлі з Мазепиної столиці (рис. 6).

На кахлі типу 114 мундир військового підперезано кушаком і густо декоровано на грудях і полах візерунками з галунів чи гаптування. Він нагадує багато розшиті довгі приталені шляхетські чоловічі цивільні каптани й мундири типу жюстокор («justaucorps» французькою мовою), які були поширені у Європі від 1660-х рр. до кінця XVIII ст. [23].

Права рука воїна покладена долонею на рук'я шпаги чи рапіри з напівсферичною гардою. Прямий кінець шпаги в округлих піхвах висувається нижче мундира біля лівої ноги. На плечі й потовщеному рукаві вище ліктя правої руки зображено дрібні рясні рельєфні завитки. Їх можна прийняти за стилізовані кучері довгої пишної перуки, що спадала на плечі й спину чоловіка за європейською модою на зламі XVII–XVIII ст. [24].

С. Дмитрієнко уявно відтворив контурними лініями втрачені частини фігури з головою воїна, довгою перукою, трикутним капелюхом того часу та покладеною на талію лівою рукою. Він також підготував гіпотетичну кольорову реконструкцію цієї цілої кахлі методом комп'ютерної графіки (рис. 4). В ході відбудови кахляної печі палати В. Кочубея у центрі її чільного фасаду реставратори відтворили кахлю з цілою постаттю західноєвропейського кавалера у довгому приталеному каптані-жюстокорі, крилатому капелюсі з пір'ям та шпагою другої половини XVII ст. [25].

Незважаючи на деяку стилізацію і лубочність, рельєф людини на описаній кахлі типу 114 є найбільш реалістич-

ним, детальним та інформативним у порівнянні з іншими відомими натеper антропоморфними сюжетами на таких виробках Мазепиної столиці (рис. 3, 6–10). Там вірніше й точніше передані форми і пропорції тіла, фасон і декор барокового військового костюма й взуття та європейська зброя, шпага з характерним ефесом кінця XVII – початку XVIII ст. Схожість фігур піших офіцерів, оздоблення їхніх західних мундирів на кахлях типів 65 і 114, габаритів та форм цих артефактів дозволяє припустити, що їх виготовили ті самі майстри Батурина (рис. 3, 4).

Попередні дослідники по-різному інтерпретували одяг, взуття, зброю та етнічну приналежність (українську чи чужоземну) особи, репрезентованої на кахлі з груби Кочубеєвої резиденції. Л. Мироненко та І. Штанкіна твердять, що там представлено козацького старшину в багато прикрашеному кунтуші, високих чоботях з вигнутою шаблею на боці [26]. Як гадає остання, джерелами наслідування для батуринських майстрів служили живописні старшинські портрети та козацькі печатки [27]. Л. Вингородська вважає зображеного на цій кахлі російським офіцером в однострої часів Петра I [28]. Ю. Ситий бачить там «лицаря зі зброєю, в камзолі та чоботях» [29]. На переконливу думку О. Сокирка, на описаній кахлі показано пана, вбраного за бароковою голландською або французькою військовою модою. Першовзірцем для кахляря Батурина могла бути західноєвропейська гравюра [30].

2005 р. автор уперше розглянув антропоморфну кахлю з печі оселі В. Кочубея у спеціальній статті. Порівняв її з іншими рельєфами воїнів на кахлях з розкопок Мазепиної столиці й зробив висновок, що на ній зображено західноєвропейського шляхтича чи офіцера кінця XVII – початку XVIII ст. [31].

У цій праці, на основі детального опису рельєфу на кахлі та її нової точнішої промальовки С. Дмитрієнком, ми розвиваємо і доповнюємо нашу первинну версію (рис. 4). Там фронтально представлено пішого європейського офіцера зі шпагою у піхвах, вірогідно, найманця, подібно до такого на кахлях типу 65. Схожість образів військовиків на цих кахлях та їхніх розмірів і форм визнає також Л. Мироненко [32].

Висновок автора ґрунтується на наступних аргументах, котрі суперечать наведеним іншим трактовкам зображення на кахлі з господи генерального судді.

Козаки та їхні старшини, навіть полковники і гетьмани, звичайно користувались шаблями як особистою статусною зброєю, а не шпагами й рапірами, популярними у Західній і Центральній Європі. За описом рельєфу на цій кахлі та на її ретельній промальовці С. Дмитрієнком, офіцер явно озброєний шпагою чи рапірою. Під його правою долонею виразно окреслено рельєфну круглу, очевидно, півсферичну, чашовидну, масивну гарду для захисту кисті й пальців фехтувальника (рис. 4).

Реставратори груби у Кочубеєвих покоях та цієї кахлі у натурі відповідно відтворили на ній ефес і прямий клинок шпаги в округлих піхвах [33]. Гарда шпаги чашовид-

ної форми виникла в Іспанії XVI ст. і розповсюдилась по Європі у XVII–XVIII ст. (рис. 5). За походженням, вона називалась «іспанська чаша» («Spanish cup hilt/guard» англійською мовою) [34]. Спортивні шпаги і рапіри дотепер мають подібні напівсферичні суцільнометалеві гарди. Вони не характерні для польських, угорських, татарських і турецьких шабел, котрі типово вживали козаки та їхня верхівка у XVII – середині XVIII ст. На тогочасних шаблях руку на держак захищало, як правило, пласке перехрестя, іноді з бічною дужкою чи ланцюжком між ним і наверхшам [35]. Див., наприклад, рельєф руків'я шаблі з такою хрещатою гардою на боці офіцера на кахлях типу 65 (рис. 3).

С. Дмитрієнко слушно зауважив, що двобортний мундир з двома рядами гудзиків, зображений на кахлі типу 114, ймовірно, належав якійсь європейській армії рубежу XVII–XVIII ст. Як згадувалось вище, О. Сокирко вбачає там голландський або французький однострій. Важливо, що мундири («німецьке плаття») реформованих частин російської армії царя Петра I та шведського війська за короля Карла XII були однострійними з одним рядом гудзиків. Так само, зазвичай, в один ряд нашивали гудзики чи гапники на козацьких жупанах, свитках, кармазинах і польських шляхетських кунтушах та іншому верхньому одязі ранньомодерної України і Речі Посполитої [36].

За аналізом строю і взуття воїна на розглядуваній кахлі, С. Шаменков вважає хибним його визначення Л. Виногородською як офіцера реформованої армії Росії початку XVIII ст. На його погляд, там представлено офіцера-найманця піших рот т. зв. «гетьманських німців» Мазепино-го війська кінця XVII ст. [37].

Нагадаємо, що у містах Гетьманщини розміщувались гарнізони не з реформованих царем Петром російських полків, а з московських стрільців. Останні достовірно служили у Батурині в 1669–1708 рр. Однак вище відзначались відмінності їхніх довгополих однострійних каптанів та озброєння допетрівської доби від багато декорованих коротших європейських мундирів, мечів і шпаг офіцерів-найманців, переданих на кахлях типів 65 і 114.

Виявлені на кахлі з кам'яниці В. Кочубея рельєфи черевиків з язиками, пряжками і високими підборами були модним взуттям чоловіків, зокрема військових, шляхтичів та аристократів, у Західній Європі XVII–XVIII ст. (наприклад, рис. 14, 15) [38]. Як відомо з археологічних знахідок, козаки й міщани ранньомодерної Центральної України звичайно носили широкі шкіряні чоботи східного типу з внутрішніми чи зовнішніми невисокими підборами або без них [39].

Тож, на нашу думку, батуринські кахлярі створили вищезрозглянуті образи на основі реального вигляду піших європейських офіцерів-найманців Мазепино-го війська, їхніх примітних портретних рис, зачісок, борід, вусів, одностроїв, взуття й озброєння, або вони наслідували такі сюжети на гравюрах Заходу чи малюнках на керамічних облицювальних плитках голландського стилю XVII – початку XVIII ст. (наприклад, рис. 13–15). Рельєф воїна та

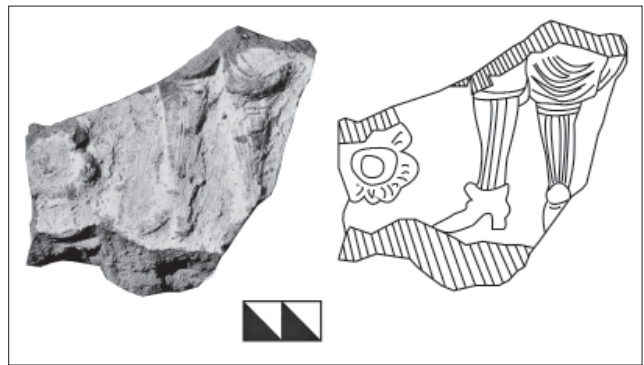

Рис. 6. Фрагмент теракотової побіленої кахлі доби І. Мазепи з рельєфом ніг чоловіка у європейському бароковому вбранні й черевиках, знайдений на цитаделі. Фото В. Мезенцева, промальовка рельєфу С. Дмитрієнка 2022 р.

його покриття бірюзовою поливою на кахлі печі дому В. Кочубея (тип 114) є унікальним серед таких виробів козацької держави і визначним зразком декоративної майоліки Батурина доби його найвищого піднесення до 1708 р.

Аналогіями батуринським кахлям з пішими європейськими офіцерами-найманцями є добірка теракотових і глазурованих пічних кахлів другої половини XVII ст., знайдених у м. Черкасах в 1999 р. та 2004 р. Там збереглись рельєфні стилізовані зображення трьох піших рядових західноєвропейських барокових мушкетерів, вишикуваних в ряд. Вони озброєні мушкетами, шаблями і мечем чи палашем у піхвах на поясах, вбрані у капелюхи з широкими полями, довгі камзоли, підперезані поясами, широкі штани до колін та, правдоподібно, панчохи на литках. Воїни взуті у короткі чоботи й черевики з гострими носами на високих підборах. Голови передано схематично, умовно з ледь поміченими очима, гострими носами, підборіддями й волоссям, укладеним назад. Дослідник цих артефактів Дмитро Куштан вважає, що кахлярі Черкас наслідували образи мушкетерів з голландських книжкових ілюстрацій та козаків з мушкетами на печатках гетьманів і Війська Запорізького XVII ст.

Над фігурами мушкетерів на кахлях є пояснюючий кириличний напис «жолѣдаки», що означає жовніри, котрих гетьмани наймали за платню [40]. Ці кахлі, знайдені у Черкасах, засвідчують участь західноєвропейських піших мушкетерів-найманців у жолдацьких підрозділах гетьманів від другої половини XVII ст. Вони існували в Гетьманщині від 1669 р. до 1765 р. [41]. За документами 1729 р. й 1757 р., ротами жолдаків командували капітани-німці [42]. На жаль, археологи не виявили у Батурині кахлів зі зображеннями і тлумачними назвами цього роду збройних сил гетьманів.

2006 р. під час розкопок на території цитаделі Батурина XVII ст., біля західного, напільного, валу, знайшли малий уламок пічної теракотової кахлі (без покриття емаллю) з рельєфом людських ніг [43]. Ю. Ситий відносить цю знахідку до Мазепино-го періоду. В публікаціях інших дослідників Батурина вона не представлена (рис. 6).

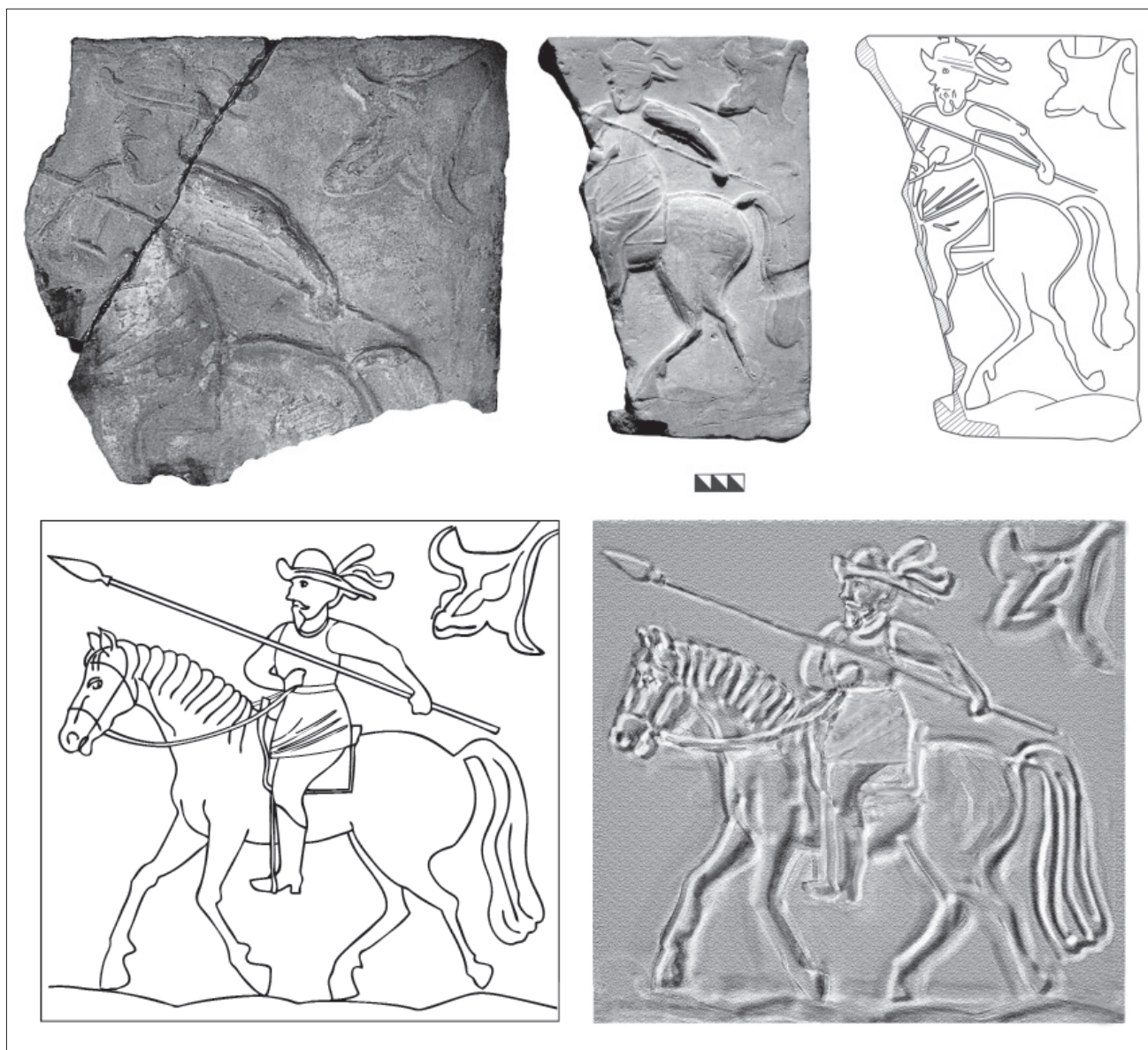

Рис. 7. Уламки теракотових кахлів Мазепиного часу з європейським панцирним кавалеристом XVII ст. (тип 45). Знімки А. Конопацького, промальовка рельєфу та гіпотетичні комп'ютерно-графічні реконструкції цілої кахлі С. Дмитрієнка 2022 р.

Ця кахля недбало замазана шаром вапна як і багато теракотових зразків. Такі кахлі були дешевші за вкриті поливою. Коли стіни кахляних печей бруднились сажею, їх часто білили крейдою [44].

На фрагменті простежуються рельєфи нижніх частин ніг чоловіка, вбраного у широкі штани типу бриджів, що спускаються нижче колін, зі складками. Його гомілки обтягнуті панчохами, які прикрашені поздовжніми рельєфними лініями від стоп до колін. Тонкі подвійні поперечні рельєфні лінії зверху панчів могли передавати функціональні й декоративні підв'язки, котрі закріплювали їх під колінами. Вціліла стопа правої ноги, яка поставлена у профіль, вірогідно, взута у черевик з високим підбором.

На фрагменті відсутні мілітарні атрибути. На жаль, його

малий розмір не дозволяє надійно визначити цивільний чи військовий стан зображеного там чоловіка. Однак вважаємо, що його одяг і взуття репрезентують європейську барокову моду у вигляді, дещо стилізованому й переданому місцевою технікою рельєфу на кераміці (рис. 6). Штани-бриджі нижче колін («breeches» англійською мовою), панчохи на литках з підв'язками та елегантні черевики на високих підборах належать до цивільного й військового чоловічих костюмів шляхтичів і міщан Західної та Центральної Європи XVII–XVIII ст. [45].

З писемних джерел відомо, що, крім іноземних найманців, у гетьманській столиці перебували європейські дипломати, військові інженери, як фортифікатор і богослов Адам Зернікау з Прусії, німецькі лікарі та італійські

майстри при дворі І. Мазепи [46]. У своїх дописах царським властям про нелояльність І. Мазепи В. Кочубей згадував, що гетьман утримував польських слуг і поси́льни́х та капелу музик з Польщі [47]. Чи не зобразили батуринські керамісти якогось цивільного європейця на розглянутій кахлі? Знайдена на цитаделі, вона могла оздоблювати грубу будиноків двору гетьмана чи його охоронців, покоєвих і прислуги, серед яких були західні службовці, військовики та гості.

У Батурині знайдено кілька цікавих кахлів Мазепино́ї доби з композиціями кінних воїнів (рис. 7–11). В ході розкопок залишків гетьманської резиденції на цитаделі у 2001 р. і 2006 р., хати заможного козацького старшини на південному посаді та гончарних горнів на околиці Гончарівка, на схилах високого берега р. Сейм, виявили фрагменти теракотових лицьових кахлів з рельєфом вершника (тип 45). У Музеї археології Батурина виставлено два значні уламки правої частини кахлів цього типу. За Л. Мироненко, ціла кахля мала квадратну форму, розміром 22 x 22 см [48].

На обох фрагментах є рельєф воїна верхи на коні у профіль (рис. 7). Його торс до пояса, вірогідно, захищає панцир з латами на руках (поручами). Нижче пояса показані поли порівняно короткого камзолу зі складками на тканині. На голові чоловіка крилатий капелюх, прикрашений перами. Він має бороду й порівняно коротке волосся, що вибивається з-під капелюха ззаду.

Ліва витягнута рука тримає спис наперевіс. На більшому, правому, уламку кахлі вціліла майже уся витягнута ліва нога вершника без стопи у вузьких обтислих штаних. Там збереглась задня половина крокуючого коня. У верхньому правому кутку обох фрагментів кахлів є рельєфний профіль стилізованої квітки з трьома пелюстками, найімовірніше, лілеї [49].

Ю. Ситий виготовив найповнішу промальовку кахлі цього типу. Він додав до її більшого фрагменту виявлений ним уламок з передньою частиною коня з ногами у русі, але без голови (рис. 8). С. Дмитрієнко підготував гіпотетичні чорно-білу й кольорову комп'ютерно-графічні реконструкції цілої кахлі типу 45 (рис. 7). Серед кахлів Батурина з вершниками на екземплярах цього типу форми й пропорції тіла, одяг і обладунок воїна та кінь передані найбільш реалістично, виразно й динамічно з порівняно меншою стилізацією і умовністю (рис. 7–10).

Думки дослідників про особу на вищеописаних кахлях та джерела для створення цього сюжету розійшлися. Ю. Ситий справедливо назвав її «європейським вершником» і шляхтичем у крилатому капелюсі з пером на коні та скрізь друкував свою найповнішу промальовку кахлі [50]. Його інтерпретацію поділяє С. Шаменков. О. Сокирко також визнає західним фасон капелюха з піднятим спереду полем і плюмажем того кавалериста [51]. Відмінно, Л. Виногородська гадає, що на цих кахлях вибагливо репрезентовано самого гетьмана у панцирі й шапці з пером. Їх виготовили на замовлення І. Мазепи для оформлення грубо

Рис. 8. Графічна реконструкція цілої кахлі типу 45 Ю. Ситого

його резиденції [52].

Проте ми заперечуємо таке припущення археологині, бо спис не був особистою статусною зброєю гетьманів, як шабля, булава та пірнач. Сідок, озброєний одним списом, більше схожий на європейського рядового кавалериста у кірасі, ніж на офіцера, а тим більш гетьмана. Невідомі описи та оригінальні портрети українських гетьманів до середини XVIII ст., включно з І. Мазепою, де вони вбрані у західноєвропейські костюми з крилатими капелюхами, оздобленими плюмажами. На зображальних джерелах козацькі правителі мають одяг, взуття та персональну парадну зброю й регалії влади за традиціями української і річпосполитської вищої еліти раннього модерну. Лише знаємо портрети І. Мазепи та інших гетьманів у бронях, іноді з шоломами, переважно західного зразка, з мантиями, орденськими стрічками і коштовними фібулами, але без крилатих капелюхів. Тільки останній гетьман козацької держави Кирило Розумовський (1750–1764 рр.) на портретах другої половини XVIII ст. вбраний виключно за тогочасними європейськими і російськими придворними модами або в мундири фельдмаршала Російської імперії з орденами [53].

Не можна прийняти висновок статті Л. Мироненко 2013 р. про те, що «воїн з густою бородою в обладунках і зі списом в руці» на кахлях типу 45 є, «без сумніву, російського походження» [54]. Вона тоді непереконливо твердила, що одяг вершників на кахлях Батурина повторює моду російського військового костюма другої половини XVII ст., і вбачала там впливи озброєння Росії. За Л. Мироненко, місцеві майстри перенесли в декор кахлів ці атрибути представників російської за-

Рис. 9. Фрагменти теракотових кахлів доби І. Мазепи з рельєфом вершника зі списом (тип 41). Світлини А. Конопацького (ліворуч) та В. Мезенцева, промальовки рельєфів С. Дмитрієнка 2022 р.

логи у гетьманській столиці [55].

Проти її висновків служать наступні аргументи. Вище вже згадувалось розміщення у 1669–1708 рр. в Батурині та інших важливих містах Гетьманщини гарнізонів московських стрільців й описувались їхні відмінні старомосковські однострої і озброєння. Підкреслимо, що вони були пішими мушкетерами, не пересувались на конях, не вживали списів, європейських крилатих капелюхів з плюмажами, коротких камзолів і броней.

Старші московські стрільці, справді, звичайно мали бороди, які цар Петро І наказав голити боярам, дворянам та військовим реформованих частин армії Росії. Проте у Гетьманщині, як і на Заході, заборони носити бороди не було. Сам І. Мазепа пережив ці петрівські реформи з бородою. Нагадаємо, що Л. Мироненко визнає зображеного на кахлях типу 65 європейським офіцером-найманцем. Хоч, за промальовкою обох цих кахлів С. Дмитрієнком, він також мав бороду (рис. 3).

Створені царем Петром регулярні кавалерійські полки драгунів мали уніформу «французького фасону», але кірас не вживали. Вони були озброєні карабінами, пістолями й палашами, а не списками [56]. До того ж про залучення російських драгунів до залоги московських стрільців у Батурині до 1708 р. невідомо.

Очевидно, розглядувані кахлі типу 45, як і розкопані фундаменти груб гетьманського палацу на цитаделі, виготовили під час його перебудови й розширення І. Мазепою між 1687 р. та 1700 р. Пізніше він декорував свою головну резиденцію на Гончарівці. Офіцери і солдати реформованих частин російської армії могли з'явитись у Батурині не раніше початку XVIII ст.

Тому, автор підтримує й розвиває визначення вершника на кахлях типу 45, яке обстоює Ю. Ситий. За одягом, захисним обладунком і озброєнням він виглядає як західноєвропейський рядовий важкий кавалерист зі списом, кірасир чи рейтар часів Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.). Додамо, що на найповнішій промальовці тієї кахлі Ю. Ситим відтворено ліву стопу воїна у взутті з високим підбором (рис. 8). Як вказувалось вище, це була від-

мінна риса західноєвропейських шляхетських черевиків та ботфортів XVII–XVIII ст. від звичайно пласкостопих чобіт східного типу козаків і міщан Центральної України того часу (рис. 4, 6, 14, 15). О. Сокирко вважає, що на цій кахлі вершник глибоко сидить у сідлі за європейським звичаєм з майже прямими ногами, випустивши стремена на повну довжину. Високі підбори допоміжно фіксують його стопи у стременах (рис. 7) [57].

Панцир і спис важкого кавалериста на кахлі не дозволяють віднести його до гетьманських драгунів у «німецькому платті». Ці підрозділи мали інше озброєння без кірас і лише пересувались на конях, а бились у строї як піші мушкетери [58].

На нашу думку, майстри Батурина запозичили зображення на описаних кахлях з професійних реалістичних поширених малюнків панцирних кавалеристів з піками на голландських керамічних облицювальних плитках XVII ст. На користь цього є типова орнаментация кутів тих виробів малюнками геральдичних лілей з трьома пелюстками («fleur-de-lis» французькою мовою) (рис. 15). Їхні варіації найбільше зустрічаються на плитках Нідерландів саме протягом Тридцятирічної війни [59]. Можна гадати, що незвичайні профілі стилізованих лілей з трьома пелюстками, які збереглися на верхніх правих кутах обох уламків кахлів з європейським вершником, є адаптованою і спрощеною реплікою того характерного кутового орнаменту мальованих голландських плиток XVII ст. технікою рельєфу на кераміці (порівняй рис. 7, 8, 15). На більшості антропоморфних кахлів Мазепиної столиці звичайні місцеві рельєфні рослинно-квіткові мотиви розташовані у їхніх нижніх частинах і умовно показують рослинність на землі (рис. 4, 6). За Л. Виногородською, це властиво декору кахлів Гетьманщини в цілому.

На ранньомодерних західноєвропейських гравюрах також є чимало реалістичних витончених зображень кірасирів та рейтарів з піками на баских конях (рис. 13, 14) [60]. Такі гравюри з кінними й пішими солдатами і офіцерами, надруковані у популярних військових підручниках, часто копіювали розписувачі голландських кераміч-

них облицювальних плиток XVII ст. [61]. До визначення взірців і прототипів для кахлярів Батурина ще звернеться детальніше нижче.

Тож, серед знайдених кахлів з вершниками Мазепиною столиці на розглянутих екземплярах типу 45 найбільш виразні впливи західного барокового мистецтва і менш помітні риси народної лубочної манери, яка домінувала у декорі рельєфних кахлів Гетьманщини (наприклад, рис. 9, 10).

Під час розкопок решток гетьманської резиденції на цитаделі у 1996 р., 2005 р. і 2006 р. знаходили уламки пічних теракотових лицьових кахлів з рельєфом вершника Мазепино часу. Фрагменти кахлів цього типу 41 виявили також на фортеці 1996 р., 2005 р. та 2013 р. Ю. Ситий промалював контури рельєфів уламків і зробив графічну чорно-білу реконструкцію цілої кахлі того типу (рис. 10). Тут надруковано світлини двох фрагментів однотипних кахлів, які знайшли на цитаделі у 1996 р. і 2006 р., з їхніми промальовками С. Дмитрієнка (рис. 9) [62].

Графічно відтворена Ю. Ситим кахля типу 41 мала підквадратну форму і габарити 19 x 22,5 см. На ній намальовано коня у профіль з сідоком, повернутим торсом в анфас. Правою рукою він тримає, вірогідно, округлу булаву, а лівою рукою – ратище списа з прапорцем чи корогвою, піднятим догори.

Рельєф фігури виконано примітивно. Аморфно окреслена голова без деталей обличчя і волосся. Руки й пальці зображено схематично, спрощено і умовно. Жупан чи інший верхній одяг чоловіка прикрашено на грудях чотирма горизонтальними рельєфними лініями, що передають нашивки чи петлиці, подібно як спереду мундира європейського офіцера-найманця на кахлях типу 65 (рис. 3, 9). Правий чобіт без позначення підбору намальовано з масивною шпорою, завершеною коліщатком з шипами (репейками).

Голову коня між вухами оздоблено пучком з пір'я. Передні ноги коня крокують, а задні стоять прямо. Між ногами коня збереглась тільки верхня частина спини собаки з головою і довгим хвостом, закрученим кільцем догори [63]. На знімку більшого уламку кахлі, знайденого на цитаделі 1996 р., у верхньому правому кутку фрагментарно вцілів мілкий рельєф, правдоподібно, стилізованої квітки з округлою серцевиною і радіальними пелюстками чи вигнутими тичинками (рис. 9).

Л. Виногородська відносить описану композицію на кахлях типу 41 до числа таких виробів Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. з кінними козаками [64]. За Л. Мироненко, булава та прапор у руках вершника дозволяють вважати його гетьманом чи представником козацької старшини. Хоч вона слушно зауважила, що козаки й кіннотники Московії XVI–XVII ст. вживали шпори вкрай рідко. Замість них вони користувались нагайкою за традицією степових кочовиків. Тільки від початку XVIII ст. у регулярній кавалерії Росії почали застосовувати шпори на ботфортах і переходити на європейський спосіб верхової їзди [65].

За Ю. Ситим, під час багаторічних розкопок у Батурині виявили тільки один фрагмент бронзової шпори XVII ст.

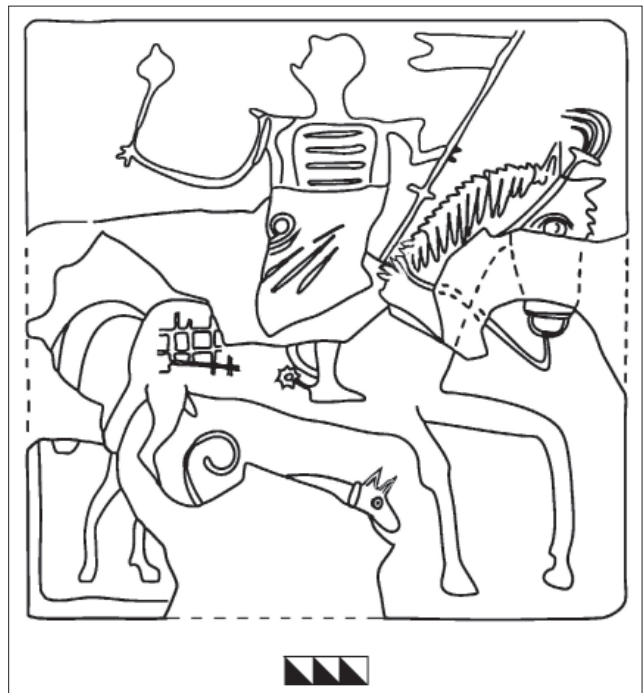

Рис. 10. Графічна реконструкція цілої кахлі типу 41 Ю. Ситого

Його знайшли 2007 р. на цитаделі [66]. Таку конструкцію шпор із зубчастим коліщатком, зазвичай, вживали рейтарів і кірасири у Німеччині, Польщі та Литві наприкінці XVI – на початку XVII ст. [67]. Гадаємо, що знайдена шпора належала кавалеристу польсько-литовської залоги, котра розміщувалась у цитаделі за володіння Батурином Короною в 1625–1648 рр. Однак, на думку Л. Мироненко, зображений на кахлі гетьман чи козацький старшина міг носити шпори на чоботях як данину європейській моді та ознаку високого соціального і військового статусу [68]. До її позиції схиляється Ю. Ситий.

Через обмеженість оригінальних фото частин кахлів типу 41 і на базі лише реконструктивної промальовки такої цілої кахлі Ю. Ситого іншим дослідникам важко однозначно ідентифікувати репрезентованого там сідока (рис. 9, 10). Тому ми не виключаємо його інтерпретації Л. Мироненко, але нижче обґрунтуємо можливість іншої візії.

Так, наявність шпор у вершника на кахлі може вказувати на його приналежність до європейських кавалеристів і на запозичення цього сюжету чи його окремих деталей з творів західного мистецтва. Зокрема, усі готичні кінні лицарі, зображені на рельєфних пічних кахлях XV–XVI ст. з музеїв старожитностей м. Кракова у Польщі, мають довгі остроги (наприклад, рис. 12) [69]. Різні види шпор, включно з зубчастими коліщатками, також зустрічаємо на деяких малюнках військових і цивільних на голландських облицювальних плитках XVII–XVIII ст. (рис. 15). На численних західноєвропейських гравюрах XVI–XVIII ст. з фігурами кірасирів і рейтарів показані їхні шпори з колі-

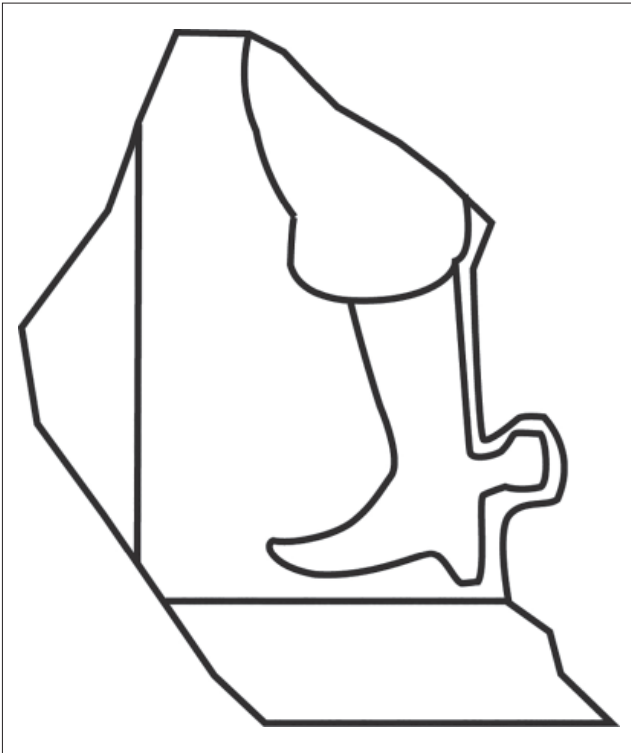

Рис. 11. Уламок кахлі із зображенням ноги у чоботі зі шпорою, знайдений на цитаделі. Промальовка рельєфу Ю. Ситого

щатками з довгими шипами-репейками (рис. 13, 14) [70].

За фото більшого уламка кахлі типу 41 та її промальовками Ю. Ситого і С. Дмитрієнка, на ратищі списа, нижче лівої руки вершника, виразно позначено перехрестя чи гарду для захисту долоні пікінера (рис. 9, 10). Такий елемент нетиповий для списів козаків, московитів, татарів і турків, але притаманний кавалерійським пікам європейських панцирних воїнів. Див. піки з круглими гардами кінного лицаря на кахлі XV ст. з Національного музею Кракова та кірасирів і рейтарів на ранньомодерних гравюрах Західної Європи (рис. 12, 13). Під вістрями їхніх пік часто причеплені прапорці, подібно як на батуринських кахлях, що аналізуємо [71].

Незвичайною для кінського обладунку козаків є також прикраса голови коня пучком пір'я (рис. 9, 10). Однак подібні плюмажі бачимо на головах та іноді на крупах біля хвостів коней на малюнках європейських і турецьких кавалеристів, особливо вельмож, на обличкувальних плитках Нідерландів Нового часу, а також на багатьох західноєвропейських гравюрах з кірасирами й рейтарами [72]. Парадне оздоблення бойового коня пучком з пір'ям разом з булавою у руці сідока вказують на його елітний статус і високий військовий чин. За О. Сокирко, рядові роти гетьманських драгунів німецького кшталту були загалом українцями й поляками. Однак командували ними західноєвропейські офіцери [73].

Рельєфна стилізована квітка у верхньому правому кутку більшого уламка кахлі типу 41 хоч пошкоджена і гра-

фічно відтворена не повністю, але нагадує стилізовані квіткоподібні, рослинні, павукообразні («spider corner pattern» англійською мовою) та інші різноманітні вигадливі орнаменти, намальовані на кутах голландських облицювальних плиток другої половини XVII–XVIII ст. (рис. 9, 15) [74]. Як вже згадувалось, у 1620–50-х рр. на кутах цих плиток здебільше малювали варіації геральдичних французьких лілей. Їхньою імітацією міг бути рельєф квітки у верхньому правому кутку кахлів типу 45 з фігурою європейського панцирного кавалериста (рис. 7).

Оформлення верхнього військового й цивільного плечового одягу горизонтальними петлицями чи нашивками з галунів на грудях, як рельєфно показано на кахлях типів 41 і 65, було розповсюдженою модою по цілій ранньомодерній Центрально-Східній Європі та Османській імперії (рис. 3, 9, 10) [75]. У XVII–XVIII ст. булави й пірначі/буздигани різних форм і орнаментативні були церемоніальною зброєю та символами влади не тільки правителів козацької держави, полковників і кошових Запорозької Січі, а також гетьманів, воєвод та ротмістрів Речі Посполитої, воєначальників і сановників Оттоманської Порти й багатьох країн Заходу та Сходу [76].

Все це дозволяє припустити, що на кахлях типу 41 майстри Мазепиної столиці зобразили європейського воєначальника зі шпорами, булавою і кавалерійською пікою з прапорцем на парадно прикрашеному плюмажем коні. Вони могли запозичити вигляд західних зброї та спорядження воїна і коня від реальних іноземних найманців-кавалеристів, послів та членів їхніх почтів у Батурині, або перейняти їх з готичних польських чи ранньомодерних голландських кахлів і гравюр Західної Європи (наприклад, рис. 12–15).

Не виключено, що на розглядуваному типі кахлів місцеві майстри еклектично поєднали козацькі, гетьманські та європейські лицарські види вбрання, оздоб, взуття, владних інсигній, клейнодів, військового обладунку й озброєння. Серед таких є незвичайне опорядження шпорою пласкостопого козацького чобота без виділеного підбору (рис. 10). Усі ці сполучені західні та українські елементи однаково спрощені й знівельовані стилем народного примітивізму, властивого більшості кахлів козацького жанру.

О. Сокирко вважає еклектичну суміш та вільний відхід від побутової правдивості у зображеннях на антропоморфних кахлях Мазепиної столиці цілком природними і відповідними бароковій стилістиці взагалі. До цих прийомів вдавались гравери, іконописці й тим більш майстри українського декоративно-ужиткового мистецтва раннього Нового часу [77].

Про відношення батуринських кахлів типу 41 до численних виробів з озброєними вершниками Центральної України XVII–XVIII ст. говорять і залишки характерного зооморфного мотиву. Як описано вище, між ногами коня там вціліла верхня частина рельєфу собаки (рис. 10). Подібні зображення малих тварин, схожих на псів з довгими хвостами під ногами коней, відомі на інших кахлях з вершниками того часу, знайдених у Середній Наддніпрянщині [78].

Л. Виногородська вважає, що так на кахлях з рельєфами кінних козаків зі списками проявились відголоски композиції двобою св. Георгія з драконом, яка була одним з прообразів цього сюжету для кахлярів Гетьманщини. У народній традиції змія згодом передавали на кахлях у вигляді собаки під ногами коня козака [79].

Зауважимо, що на кахлях з вершниками, поширених у ранньомодерній Центральній Україні, представлені не тільки козаки, а іноді чужинці. Наприклад, на фрагментах кахлі XVII – початку XVIII ст., виявлених в м. Умані Черкаської обл., зображено турка чи татарина у тюрбані зі списом на коні. Його верхній одяг також спереду оформлено горизонтальними нашивками. Між ногами коня там так само знаходиться малий собака зі закрученим кільцем хвостом догори чи інший звір [80]. Це є на користь гіпотези про репрезентацію на кахлях типу 41 з Мазепиної столиці європейського воєначальника з владними регаліями і списом на незвичайно вбраному коні у народній наївній манері.

Л. Мироненко повідомляє, що на цитаделі знайшли дрібний уламок полив'яної поліхромної дорожньої кахлі з зображенням ноги у невисокому чоботі з гострим носом, високим підбором і шпорою. У чобіт заправлені неширокі шаровари [81]. Однак дослідниця не коментувала представленого там чоловіка і не датувала кахлю.

На жаль, не маємо світлини того уламка кахлі, а лише промальовку її рельєфу Ю. Ситого, опубліковану в працях Л. Мироненко (рис. 11). Це обмежує наші судження про цей артефакт до рівня припущень.

Як відзначалось вище, у XVII–XVIII ст. взуття з високими підборами носили головним чином військові та цивільна еліта Західної й Центральної Європи (рис. 14, 15). Однак Ю. Ситий та О. Сокирко, на підставі археологічних даних, вважають, що козацька старшина й шляхта Мазепиної столиці перейняли цю моду. На кінець XVII – початок XVIII ст. високі підбори були ознакою їхнього статусу, і мода могла поширитись на заможних козаків міста. Втім, козацька кіннота переважно вживала чоботи з низькими підборами чи пласкостопі та без шпор [82]. Козаки та інші чоловіки Гетьманщини почали вбиратись у шаровари з 1670–80-х рр. Одночасно шаровари увійшли у вжиток в Речі Посполитій під впливом турецької моди [83].

Нагадаємо, що, окрім українців, до легкої кавалерії компанійців та піхотних сердюцьких полків гетьманів наймали багато поляків, литвинів, волохів й балканських слов'ян. Серед сердюків також були кіннотники як драгуни [84]. За О. Сокирком, крім компанійців, сердюків і жолдаків, надвірне військо, що охороняло Мазепині ставки у Батурині, складали легкокавалерійська волоська хоругва та рота драгунів. Останню зорганізували й екіпірували на «німецький» лад. Від початку ротою гетьманських драгунів командував капітан-німець. Вона служила гетьманам Івану Самойловичу (1672–1687 рр.) та І. Мазепі у Батурині [85].

Це дозволяє датувати розглядуваний уламок кахлі з ногою у шароварах Мазепиною добою, до розорення геть-

Рис. 12. Полив'яна керамічна пічна кахля XV ст. з рельєфом лицаря з пікою на коні. Національний музей у м. Кракові в Польщі. Фото В. Мезенцева

манської столиці у 1708 р. Гадаємо, що місцеві керамісти, на основі натурних спостережень за поліетнічним військом у Батурині, зобразили на цій кахлі польського чи волоського кавалериста-найманця, або козака з роти гетьманських драгунів німецького зразка, які вживали шпори. Останній опції віддає перевагу Ю. Ситий. Також можливо, що на описаному сюжеті місцеві кахлярі довільно скомбінували козацькі та західні вбрання, взуття й кавалерійські атрибути (рис. 11). Більше археологічних знахідок кахлів з воїнами Мазепиної столиці з численними кольоровими ілюстраціями детальніше розглянуто у нашому буклеті на цю тему 2022 р. [86].

Проведене дослідження цих кахлів виявило там шість зображень європейських осіб та атрибутів: рельєфи озброєних піших офіцерів-найманців (типи 65, 114), вершників зі списками (типи 41, 45) і частин ніг чоловіків на двох фрагментах кахлів (рис. 3, 4, 6–11). Порівняно велику кількість таких сюжетів на кахлях Батурина можна пояснити перевагами столиці козацької держави, розміщенням там осідків і війська гетьманів, де служило чимало іноземних найманців, широкими дипломатичними, торговими та культурними контактами міста з Заходом і Сходом й проникненням туди європейських видань і творів образотворчого мистецтва, особливо за І. Мазепи.

Кохлів із західними сюжетами та кінним козаком зі списом типу 45-А найбільше знайдено в ході розкопок на місці й поблизу решток гетьманського палацу в цитаделі, спорудженого гетьманами Дем'яном Ігнатовичем (Многорішним, 1669–1672 рр.) та І. Самойловичем (рис. 1, 2, 6–11). Ю. Ситий встановив, що І. Мазепа перебудував і розширив цей палац між 1687 р. та 1700 р. Тоді там звели

Рис. 13. Кірасир з пікою на гравюрі Я. де Гейна, яка ілюструвала західноєвропейський підручник для вишколу кавалеристів XVII ст. (посилання 60)

дві великі кахляні печі, фундаменти яких розкопали археологи. Дослідник гадає, що грубу опочивальні гетьмана обличкували кахлями з козаком і європейським панцирним воїном на конях (типи 45, 45-А, рис. 7) [87].

Ю. Ситий та Л. Мироненко переконливо вважають, що І. Мазепа сам замовив розкішний декор на кахлях його розкопаної резиденції на батуринській околиці Гончарівка, побудованій перед 1700 р. (рис. 1). Виявлені там кахлі свідчать про його витончений мистецький смак [88]. На нашу думку, не менш вірогідно, що замовником зображень західних кавалеристів та кінного козака на кахлях типів 41, 45, 45-А для груб гетьманського палацу в цитаделі також був І. Мазепа (рис. 7–10).

Здобувши вищу освіту в Польщі, Німеччині, Франції та Італії, він був закоханий у європейське мистецтво, літературу та культуру [89]. За його регіменту книги, преса і портретний живопис Заходу доставлялись до Батурина. Так, французький дипломат Жан де Балюз, який 1704 р. відвідав «замок» І. Мазепи (очевидно, його укріплену головну резиденцію на Гончарівці), повідомив, що «принц» і «господарь України» мав «добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки» [90]. Гетьман отримував французькі та голландські газети й «слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах». У залі його палацу висіли гарні портрети французького короля Людовика XIV, австрійського цісаря, польського короля, турецького султана та інших іноземних володарів [91].

Генеральний писар і згодом гетьман на еміграції Пилип Орлик (1709–1742 рр.) захоплено згадував про те, що у «величній» бібліотеці І. Мазепи, окрім найкращих київських видань, були німецькі й латинські стародруки (інкунабули) і багатоілюстровані рукописи у дорогінінних оправах. За Орликовою оцінкою, цим книжковим скарбам не було рівних у тогочасній Україні [92].

Археологи також виявили сліди проникнення до геть-

Рис. 14. Кінний кірасир зі списом на гравюрі французької школи XVIII ст. Світлина з відкритого інтернет-сайту

манської столиці європейської літератури і художніх творів. Під час розкопок залишків службового приміщення Мазепиною маєтку на Гончарівці у 2012–2013 рр. знайшли чотири бронзові пластини з гравіруванням, котрі автор визначив як уламки оправи книги. Таку атрибуцію цих артефактів підтримали Ю. Ситий та Л. Виноградська. Остання приписує реалістичне класичне зображення янгола з сурмою на одній пластинці ранньомодерному італійському гравюру. Згодом, знайдені бронзові пластини відламали від оправи якоїсь католицької релігійної книги, котру виготовили в Італії у епоху Відродження чи бароко й привезли до книгозбірні палацу І. Мазепи на Гончарівці [93]. Усі його маєтки розграбувало і спалило московське військо у 1708 р. [94].

І. Мазепа не тільки міг замовити майстрам його столиці зображення озброєних європейських вершників на кахлях для оформлення груб своєї резиденції на цитаделі, а також надати їм взірці з західних книжкових ілюстрацій власної бібліотеки та придворних колекцій гравюр, малювання, чи розписної кераміки. Наприкінці XVII–XVIII ст. кахлярі для створення сюжетів, композицій і орнаментів на різьблених дерев'яних формах для рельєфних глиняних кахлів та їхнього розпису поливою часто копіювали твори професійних українських і європейських граверів, малярів та іконописців [95].

Вище вказувалось, що, окрім гетьманської цитаделі, кахлі із зображеннями піших і кінних західних військових та козаків знайшли також в ході розкопок решток жи-

Рис. 15. Голландські керамічні облицювальні плитки XVII ст. з малюнками піших офіцерів та панцирних кавалеристів. Перше і друге фото з вебсайту фірми «Regts – Delft Tiles» у Нідерландах надруковано за її дозволом: www.regtsdelfttiles.com. Останні два знімки з відкритих інтернет-сайтів

тел на фортеці та посадах (типи 41, 45, 45-A, 65) і в розвалі печі кам'яниці генерального судді В. Кочубея на західній околиці Батурина (тип 114) (рис. 1, 3, 4, 7–10). Вірогідно, члени генералітету, урядовці, старшини та, мабуть, заможні козаки й міщани, які населяли ці ділянки, прикрашали груби своїх осель такими європейськими мілітарними мотивами за авторитетним прикладом І. Мазепи. Ю. Ситий вважає, що багатий генеральний суддя та інші представники козацької еліти, в міру своїх достатків, намагались суперничати з гетьманом у декорі кахляних пе-

чей [96]. Вони могли купувати у тих самих батуринських майстрів копії керамічних кахлів, замовлених І. Мазепою, чи замовляти їм кахлі з подібними пішими й кінними західними найманцями і козаками. Тож, наслідуювання прикладу гетьмана та місцеве виробництво таких популярних пічних кахлів сприяли їхньому поширенню у Мазепиній столиці до її розгрому 1708 р.

Як виключення, згадаємо кахлі типів 65 і 114 з унікальними рельєфами піших європейських офіцерів-найманців, котрі виявили тільки серед залишків груб домівки стар-

шини на фортеці, флігеля для гостей на Гончарівці та Кочубеєвого покою (рис. 1, 3, 4). Такі кахлі дотепер невідомі в оформленні печей навіть гетьманських палаців і ніде більше у Батурині та Гетьманщині. Але це також показує пріоритетне використання пічних кахлів із західними військовими сюжетами козацькою верхівкою Мазепиної столиці.

За винятком кахлів типу 45 з кінним кірасиром першої половини XVII ст., місцеві майстри могли відобразити на кахлях фігури сучасних їм козаків та європейських найманців і, можливо, цивільних, яких вони бачили у столиці І. Мазепи (рис. 3, 4, 6, 9–11). Тому ці артефакти є цінними візуальними джерелами для вивчення вигляду його воїнів, їхніх зачісок, вбрання, прикрас, взуття, зброї, військового й кінського спорядження та поліетнічного складу збройних сил гетьмана. Зображення на них незаперечно свідчать про залучення чужинців до Мазепиною війська.

Прототипами рельєфів козаків-вершників на кахлях Батурина і України XVII–XVIII ст. могли служити рельєфи кінних лицарів з острогами, піками та мечами на пічних кахлях готичного стилю Польщі XV–XVI ст. (наприклад, рис. 12). Дослідник кахлів з озброєними вершниками Центральної України XVII–XVIII ст. Д. Куштан справедливо вважає найбільш близькими до них за типологією та іконографією готичні кахлі Центральної Європи, особливо Польщі та Чехії, XV – початку XVI ст. [97]. Також гадаємо, що, завдяки далеким міжнародним зв'язкам столиці Гетьманщини за І. Мазепи, кахлярі там користувались як взірцями керамічними майоліковими голландськими плитками для облицювання стін та камінів і мощення підлог («tegels» голландською й «chinoiserie» французькою мовами), або їхніми німецькими, фламандськими чи гданськими імітаціями XVII – початку XVIII ст. (наприклад, рис. 15). Аналогії малюнків на цих виробках з деякими рельєфами на антропоморфних кахлях Батурина вказувались вище.

У XVII–XVIII ст. серед розмаїття сюжетів на тих плитках Нідерландів улюбленими були високопрофесійні малюнки озброєних піших мушкетерів та пікінерів, їхніх офіцерів, легких і важких кавалеристів у кірасах. Там досконало й детально, з незначною стилізацією, передані бароккові костюми, взуття, броні, бойовий обладунок, шпори, списи, шпаги, мечі, пістолі та мушкети воїнів [98]. Голландські розписувачі плиток здебільше копіювали реалістичні високохудожні гравюри, які ілюстрували популярні західноєвропейські підручники для вишколу піхотинців і кавалеристів. У XVII ст. вони найчастіше використовували такі видання з гравюрами відомого голландського художника Якоба де Гейна молодшого (Jacob de Gheyn II, див., наприклад, рис. 13) [99]. Ці підручники багаторазово передруковували голландською, англійською, німецькою і французькою мовами від 1607 р. [100].

Дослідник вищеописаних кахлів з рельєфами піших мушкетерів-найманців у складі жолдацьких формувань гетьманів другої половини XVII ст., знайдених у Черкасах, відзначив схожість зображень з гравюрами Я. де Гейна з підручників для вправ західноєвропейських мушкетерів [101].

1657 р. І. Мазепа студював артилерійську справу в Нідерландах [102]. Він міг мати у своїй добірній бібліотеці подібні авторитетні й поширені у Європі багатоілюстровані військові трактати та модні у XVII–XVIII ст. голландські мальовані облицювальні плитки чи їхні дешевші репліки у мистецькій збірці при палаці в Батурині й надавати їх як графічні взірці кахлярам, виконавцям його замовлень.

З кінця XVII – початку XVIII ст. знамениті й престижні керамічні та фаянсові плитки і столовий посуд Нідерландів та їхні європейські імітації почали поширюватись у Польщі, Україні та Росії. Відтоді прослідковують впливи характерного синьо-білого малювання кобальтовою поливою голландського стилю на декор пічних кахлів і елітного посуду Львівщини, Київщини, Чернігівщини та Харківщини [103]. Л. Мироненко простежила такі впливи у колористиці серії поліхромних глазурованих рельєфних кахлів, знайдених у процесі розкопок решток палацу І. Мазепи на Гончарівці, який завершили до 1700 р. [104].

У палаці-музеї К. Розумовського (1799 р.) заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині виставлена значна колекція майолікових кахлів з антропоморфними та іншими мотивами і пишними візерунками пізньобароквої голландської стилістики середини XVIII – початку XIX ст. Ці кахлі обличковували груби, т. зв. «голландки», та каміни двох амбітних палаців і «національних» (державних) установ К. Розумовського у Батурині другої половини XVIII ст. Чимало їхніх фрагментів виявили під час археологічних досліджень залишків втрачених споруд того гетьмана [105]. Проте дотепер раніших кахлів та плиток для облицювання стін чи мощення підлог голландського стилю, датованих Мазепиною добою, у Батурині не знайдено.

Незважаючи на це, проведений детальний порівняльний аналіз зображень воїнів на кількох кахлях Мазепиної столиці показує їхні подібні риси з малюнками офіцерів інфантерії та кавалеристів, барокових строїв, військових і кінських обладунків, озброєння та орнаментациї на ранньомодерних плитках Нідерландів і гравюрах Заходу. Нагадаємо, що такі європейські аналогії виявлені на кахлях з рельєфами двох піших офіцерів-найманців (типи 65, 114), кінного кірасира чи рейтара часів Тридцятирічної війни (тип 45), згодного воєначальника на парадно прикрашеному коні (тип 41) і кутових квіткових орнаментів на цих кахлях з вершниками (порівняй рис. 3, 4, 6–10, 13–15). На такий підставі автор припускає, що кахлярі столиці І. Мазепи взували на малюнки на голландських облицювальних плитках чи їхніх європейських імітаціях, або на гравюрі Заходу з подібними мілітарними сюжетами XVII – початку XVIII ст.

Однак вони не копіювали, а у різній мірі запозичували, адаптували й стилізували реалістичні графічні зображення у техніці рельєфу на кераміці та розпису кахлів монохромною чи різнокольоровою поливою. На деяких розглянутих кахлях Батурина образи та атрибути європейських воїнів і коней значно перетлумачені й спрощені у народній лубочній, іноді наївній, манері за традиціями тогочасного деко-

ративно-ужиткового керамічного мистецтва України. Як вказувалося вище, на кахлях з пішим офіцером-найманцем типу 65, кінним воєначальником типу 41 та, можливо, на уламку кахлі з рельєфом ноги у чоботі зі шпорою батуринські майстри також могли на свій розсуд нереально поєднати західні та козацькі елементи (рис. 3, 9–11).

На нашу оцінку, кахлі з воїнами є одними з кращих, інформативних і репрезентативних зразків художньої кераміки Батурина періоду його найвищого розквіту за І. Мазепи (рис. 3, 4, 6–8). Вони збагатили скарбницю мистецтва українського бароко та дозволяють судити про культурні відносини столиці Гетьманщини з Заходом і стимулюючи впливи барокової графіки на творчість її кахлярів.

Ці артефакти показують культуру побуту та артистичні уподобання гетьмана, старшинської верхівки, заможних козаків і міщан, популярність європейських військових і козацьких сюжетів в оформленні груб їхніх покоїв і обізнаність тих замовників та ремісників-дизайнерів кахлів з мистецтвом Заходу. Вони також демонструють процвітання кахлярства Батурина у золоту добу Мазепиного правління. Отже, дослідження антропоморфних пічних кахлів з розкопок міста допомагає висвітлити ще недостатньо вивчену високу культуру столиці козацької України та її динамічний розвій у європейському цивілізаційному просторі.

ПОСИЛАННЯ

1. Висловлюємо глибоку подяку директорці Канадського інституту українських студій (КІУС) проф. Наталії Ханенко-Фрізен, директорку відділу цього інституту в Торонто проф. Франку Сисину та президенту Дослідного інституту «Україніка», виконавчому директору Ліги українців Канади мігр Оресту Стецеву за фінансування Батуринського археологічного проекту та всебічну допомогу. У 2021–2023 рр. КІУС підтримав проєкт грантами з Вічного фонду д-р Богдана Стефана Запотоновича та д-р Марії Грицайко-Запотович. Історико-археологічні студії Батурина та публікації проєкту також підтримують щорічними субсидіями Фонд кафедр українознавства у Нью-Йорку, Крайові управи Ліги українців і Ліги українок Канади, їхні торонтські відділи, Кредитова спілка «Будучність», Українська кредитова спілка, фундації «Будучність» і «Прометей» в Торонто та українсько-американська організація «Zorya, Inc.» (м. Грінвіч, штат Коннектикут у США). Найціннішими приватними жертводавцями на дослідження гетьманської столиці у 2022–2023 рр. є п. Олена Негрич, д-р Юрій Іванчишин (Торонто) і п. Майкл-Стивен Гумницький (м. Мерфрісборо, штат Тенесіс в Америці).
2. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* Торонто, 2020. С. 19. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>
3. Колупаєва А. *Українські кахлі XIV – початку XX ст.: Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть.* Львів, 2006. С. 150, 156–157; Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. *Пам'ятки України: історія та культура*, 2008, № 3. С. 28–38; Мезенцев В.І. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз. *Сіверщина в історії України: Наукове видання.* Вип. 13. Глухів – Київ, 2020. С. 129–139. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2020.pdf; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles' Reconstructions, 17th–18th c. *Сіверщина в історії України: Наукове видання.* Вип. 14. Ніжин, 2021. С. 66–74. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2021.pdf. Див. також посилання 2, 4, 6, 10, 16, 31.
4. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Кахлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина.* Торонто, 2022. <https://www.academia.edu/99209178>; вказані автори. *Зображення воїнів Івана Мазепи на кахлях з розкопок Батурина. Голів України.* № 19. Торонто, 16 травня 2023 р. С. 7–11. <https://www.academia.edu/101902340>; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Images of Hetman Mazepa's Warriors Discovered in Baturyn. *Ukrainian Echo.* Vol. 37. № 11. Toronto, June 20, 2023. S. 1–3. https://www.academia.edu/103824774/339_; вказані

автори. Researchers discover images of Hetman Mazepa's warriors in Kozak state capital Baturyn. *The Ukrainian Weekly.* Vol. XCI. № 25. Parsippany N.J., June 18, 2023. P. 10, 12.

5. Дуже дякую цим колегам за обмін думками, дискусії, професійні та детальні оцінки моїх праць, аргументів, припущень і висновків про зображення військових на кахлях Мазепиною столиці та їхніх комп'ютерно-графічних реконструкцій С. Дмитрієнком у 2022–2023 рр.

6. Виногородська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок на території батуринської фортеці 2001–2002 рр. *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії.* Київ, 2008. С. 272. Рис. 3: 4. Табл. VII, 10, 11. Табл. XXXII, 5.2.

7. Див. посилання 104.

8. <https://en.wikipedia.org/wiki/Epaulette>

9. Див., наприклад, https://en.wikipedia.org/wiki/Swiss_Guards#/media/File:Cent_suissees_retouched.jpg.

10. Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. С. 35. Рис. 3: 7; Мироненко Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників як додаткове джерело до вивчення вбрання та озброєння гетьманського війська. *Матеріали.* Вип. 53: Археологічні студії. Київ, 2013, С. 59; її ж. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. Кандидатська дисертація. Київ, 2013. С. 126. Див. також посилання 6.

11. Див. посилання 42, 73, 85.

12. Mezentsev V. An Archaeological and Historical Survey of Baturyn, the Capital of Hetman Ivan Mazepa, *Mazepa and His Time: History, Culture, Society.* Ed. G. Siedina. Alessandria, 2004. P. 247–248; Павленко С. *Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники.* Київ, 2004. С. 222–223.

13. Опанович О. *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ, 1969. С. 95.

14. Сокирко О. Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII століття. *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко.* Київ, 2012. С. 500–505.

15. Див. посилання 36, 75.

16. Штанкіна І. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії.* Київ, 2008. С. 257. Табл. VII, 10, 11. Табл. XXXII, 5.2.

17. <https://my18thcenturysource.tumblr.com/post/185655696310/hairstyles-of-the-18th-century-as-requested>

18. Алмазов О. Роль стрілецьких голів у Батурині у відносинах гетьманів Лівобережної України з Московією в 1670–1680-і рр. *Сіверянський літопис.* 2014. № 4. С. 17–22; Павленко С. *Батуринська фортеця.* Київ, 2019. С. 112–117.

19. <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/Lomonos98/pisarev.htm>

20. Див., наприклад, <https://forma-odezhda.com/encyclopedia/uniforma-kavalerii-petra-i>; <https://library.vladimir.ru/news/reforma-russkoj-armii-xviii-v-i-voinskij-ustav-petra-i.html>. Див. також посилання 8, 56.

21. Див. посилання 5.

22. Ситий Ю. Обстеження будинку Кочубея в Батурині. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця».* Ніжин, 2006. С. 171.

23. <https://en.wikipedia.org/wiki/Justacorps>.

24. Див. посилання 17.

25. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Кахлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина.* Іл. 11.

26. Мироненко Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників. С. 59; її ж. Керамічний комплекс Батурина. С. 126. Див. посилання 27.

27. Штанкіна І. Батуринські кахлі. С. 256–257. Табл. XXXII, 5.1.

28. Виногородська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. С. 37. Фото 14.

29. Див. посилання 22.

30. Див. посилання 5.

31. Мезенцев В. Декоративні рельєфи кахлів з будинку Кочубея в Батурині: місцеві та західні сюжети. *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини.* Глухів, 2005. С. 204–217. Рис. 2.

32. Мироненко Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників. С. 59.

33. Див. посилання 25.

34. <https://www.michaeldlong.com/product/spanish-cup-hilt-rapier>; <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/27362>; <https://ru.wikipedia.org/wiki/Шпара>

35. Тоїчкін Д. *Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.* Київ, 2013. С. 98–380. Рис. 1, 2, 9, 16, 24. <http://resource.history.org.ua/item/0008804>; <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatsstvo/kozatski-shabli-xvii-stolitnya>

36. Свешніков І. *Битва під Берестечком.* Рівне, 2008. С. 208–209; Липа К., Руденко О. *Військо Богдана Хмельницького. Українська мілітарна історія.* Київ, 2010. С. 10, 17, 28, 30, 33, 59; Шаменков С. Одяг, військово спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини

- ни середини – другої половини XVII ст. *Стрій. Дослідження з історії одягу*. 2020. № 2. Ч. 2. С. 20–25. Мал. 7–14. [http://www.fashionencyclopedia.com/fashion_costume_culture/European-Culture-17th-Century/Seventeenth-Century-Footwear.html](https://chtyvo.org.ua/authors/Shamenkov_Serhii/Odiah_viiiskove_sporiadzhennia_ta_zovnishnii_vyhliad_kozatskoi_starshyny_seredyiny_druhoi_polovyny_XV;https://dvka.com.ua/жупан-основний-елемент-стройового-о.Див. також посилання 75.</p>
<p>37. Сокирко О. Гетьманські «німці»: війська іноземного автономізму другої половини XVII – початку XVIII ст. <i>Україна в Центральній-Східній Європі</i>. Вип. 11. Київ, 2011. С. 255, 260.</p>
<p>38. <a href=); <https://www.rct.uk/collection/themes/exhibitions/charles-ii-art-power/the-queens-gallery-buckingham-palace/high-heels-fit-for-a-king;https://my18thcenturysource.tumblr.com/post/619771046075203584/why-men-wore-high-heel-shoes-in-the-17th-and-18th>
39. Свешніков І. *Битва під Берестечком*. С. 202–204. Рис. 31; Липа К., Руденко О. *Військо Богдана Хмельницького*. С. 23; Шаменков С. Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини. С. 33, 34. Мал. 7–9, 13, 14.
40. Куштан Д. Сюжетні кахлі козацької доби в Черкас. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. Вип. 15. Київ, 2006. С. 68–69, 71. Рис. 1: 1, 2; його ж. Сюжетніе изразцы периода позднего барокко (по материалам Центральной Украины). *Ніжинська старовина*. Вип. 10/13. Київ, 2010. С. 46, 172. Рис. 3: 6.
41. Сокирко О. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. *Український історичний журнал*. 2006. Вип. 4. С. 64–75.
42. Лазаревский А. *Описание старой Малороссии*. Т. 2: Полк Нежинский. Киев, 1893. С. 222–223.
43. Коваленко В., Ситий Ю., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. Т. 1. Науковий архів Інституту археології НАНУ за 2006 р. С. 27. Рис. 112, II: 8.
44. Виноградська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок на території батуринської фортеці С. 274.
45. <https://en.wikipedia.org/wiki/Breeches>; http://www.fashionencyclopedia.com/fashion_costume_culture/European-Culture-17th-Century/Breeches.html. Див. також посилання 38.
46. Мацьків Т. *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709*. Мюнхен, 1988. С. 105; Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Вид. 2. Ред. Л. Винар. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. С. 172.
47. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Упоряд. С. Павленко. Київ, 2007. С. 380, 382, 383, 385.
48. МIRONENKO Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників. С. 61.
49. Там само.
50. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць*. Ред. В. Смолій та ін. Київ, 2008. С. 262. Рис. 4.
51. Див. посилання 5.
52. Виноградська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. С. 35. Рис. 3: 11. Фото 8.
53. Див. Ковалевська О. *Таємниці козацьких портретів*. Київ, 2019. С. 26–28, 52–53, 79, 118–120, 192–193, 208–209, кольорові ілюстрації між стор. 224–225.
54. МIRONENKO Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників. С. 61; її ж. Керамічний комплекс Батурина. С. 128.
55. У 2023 р., після ознайомлення з нашим буклетом *Кохлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина* (Торонто, 2022), Л. МIRONENKO змінила свої попередні уявлення про ці зображення і в цілому не заперечує їхні інтерпретації автора статті.
56. Див., наприклад, <https://library.vladimir.ru/news/reformarusskoj-armii-xviii-v-i-voinskij-ustav-petra-i.html> та посилання 20.
57. Див. посилання 5.
58. Сокирко О. Гетьманські «німці». С. 257.
59. Van Dam J.D., et al. *Dutch Tiles in the Philadelphia Museum of Art*. Philadelphia, 1984. P. 174–175; Pluis J. *De Nederlandse Tegel. The Dutch Tile. Decors en benamingen. Designs and Names, 1570-1930*. Leiden, 1998. P. 535.
60. <https://www.google.ca/search?source=univ&tbm=isch&q=Jacob+de+Gheyn+II,+The+Exercise+of+Cavalry>
61. Van Dam J.D., et al. *Dutch Tiles in the Philadelphia Museum of Art*. P. 122–123; Van Lemmen H. *Delfware Tiles*. London, 1997. P. 72.
62. Коваленко В., Ситий Ю., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2006 р. Альбом, т. 1. Рис. 59: 23, 200, 202.
63. Виноградська Л., Ситий Ю. Батуринська кахля. С. 35. Рис. 3: 10; МIRONENKO Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників. С. 59. Рис. 2, 1; її ж. Керамічний комплекс Батурина. С. 127. Рис. 77: 1.
64. Там само.
65. МIRONENKO Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників. С. 59, 61.
66. Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в смт Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області в 2007 р. Т. 1. Науковий архів Інституту археології НАНУ за 2007 р. С. 12. Рис. 73: 9.
67. Бохан Ю. *Узбраенне войска Великого княжества Литовского другой паловы XIV – канца XVI ст.* Мінск, 2002. С. 222–226.
68. Див. посилання 65.
69. Moskal K. *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. Kraków, 2012. S. 78, 80, 94, 99.
70. Див. посилання 60.
71. Див., наприклад, Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Кохлі з фігурами воїнів Івана Мазепи з розкопок Батурина*. Л. 26 та посилання 60.
72. Там само і див. Pluis J. *De Nederlandse Tegel*. P. 159. Pl. 105.
73. Сокирко О. Гетьманські «німці». С. 255.
74. http://www.delfter-fliese.de/english_ekmotive.htm. Див. також посилання 59.
75. Див., наприклад, *Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття*. Каталог історико-мистецької виставки 2003 р., м. Львів. Укладач В. Недяк. Київ, 2003. С. 13, 14, 39, 50; Радішевський Р., Свербигуз В. *Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко*. Київ, 2006. С. 101, 139, 155, 163, 275, 332, 381, 417, 503; Ковалевська О. та ін., *Гетьман: Шляхи*. Київ, 2009. С. 73. Лл. 35, 41, 42, 44, 47, 56, 57, 60, 69, 103, 106, 168, 172, 177, 215; Шаменков С. Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини. Мал. 1в,г; 2д; 3а,д,е; 4в,е; 5а,в; 6б; 8б; 9в; 11; 13. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Кармазин>. Див. також посилання 36.
76. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Булава>
77. Див. посилання 5.
78. Колупаєва А. *Українські кахлі XIV – початку XX ст.* С. 168; Куштан Д. Сюжетніе изразцы периода позднего барокко. С. 47, 172. Рис. 3: 5.
79. Виноградська Л. Орнаментальні мотиви на українських рельєфних изразцах XVI–XVII століть. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей*. Вип. 16. Київ, 2007. С. 443.
80. Куштан Д. Сюжетніе изразцы периода позднего барокко. С. 47, 172. Рис. 3: 5.
81. МIRONENKO Л. Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. із зображеннями піших воїнів та вершників. С. 61. Рис. 1: 4; її ж. Керамічний комплекс Батурина. Рис. 76: 4.
82. Див. посилання 39.
83. Шаменков С. Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини. С. 35; його ж. Шаровари в костюмі українського козацтва XVI–XVIII ст., *Археологія та фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, 2021. С. 330–338. https://chtyvo.org.ua/authors/Shamenkov_Serhii/Sharovary_v_kostiumi_ukrainskoho_kozatstva_XVIXVIII_st.
84. Див. посилання 13.
85. Сокирко О. Гетьманські «німці». С. 259–260; його ж. Гетьманські преторіанці. С. 503–505.
86. Див. посилання 4.
87. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині. С. 257–262. Рис. 1–4.
88. Ситий Ю., МIRONENKO Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. *Сіверянський літопис*. 2010. № 4–5. С. 15.
89. Таїрова-Яковлева Т. *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»*. Київ, 2013. С. 183–184; Павленко С. *Іван Мазепа: догетьманський період*. Київ, 2020. С. 72–84.
90. Мацьків Т. *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах*. С. 104–105.
91. Там само. С. 105.
92. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. С. 67; Таїрова-Яковлева Т. *Іван Мазепа*. С. 183–184.
93. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. *Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепино двору*. Торонто, 2013. С. 18–20. https://www.academia.edu/8505024;Dimnik_M.,Mezentsev_V.Excavations_in_Baturyn_in_2012,Canadio-Byzantina.№24.January_2013.P.10.Fig.6.https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/article/view/875/755
94. *Батуринський архів та інші документи з історії українського гетьманства 1690–1709 рр.* Упоряд. Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2021. С. 292–294.
95. *Історія української культури*. Т. 3: *Українська культура другої половини XVII–XVIII століть*. Ред. В. Смолій та ін. Київ, 2003. С. 940; Колупаєва А. *Українські кахлі XIV – початку XX ст.* С. 156, 159, 161, 164, 169, 175.
96. Ситий Ю. Обстеження будинку Кочубея в Батурині. С. 173.
97. Куштан Д. Сюжетніе изразцы периода позднего барокко. С. 42, 44, 48.
98. Див., наприклад, De Jonge C.H. *Nederlandse tegels*. Amsterdam,

1970. Pls. 3, 32, 42–47, 82, 86, 87, 125; Sprui J.E. *Rechtsgeleerde muurbloempjes uit de 17e eeuw*. Amsterdam, 1989. P. 28, 34, 38, 40, 42, 44, 54, 56, 62, 64; Pluis J. *De Nederlandse Tegel*. P. 60, 62, 107–109, 116, 132, 353–357, 517, 532, 543, 552, 570, 592, 593, 601. Pls. 7, 20, 39, 54, 56, 64, 93, 99, 115, 123, 154, 159. Див. також посилання 59, 61.

99. Див. посилання 61.

100. Див. англomовне видання Jacob de Gheyn II, *The Exercise of Arms for Calivres, Muskettes, and Pikes*. The Hague, 1607. https://books.google.ca/books?id=Lxb0QUR_T7gC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Див. також посилання 60, 61.

101. Куштан Д. Сюжетные изразцы периода позднего барокко. С. 46.

102. Павленко С. Иван Мазепа: догетьманський період. С. 73–74.

103. *Історія українського мистецтва*. Т. 3: *Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття*. Ред. М. Бажан та ін. Київ, 1968. С. 323, 324, 328, 330–333; Колупаєва А. *Українські калі XIV – початку XX ст.* С. 157, 171–176, 194, 195.

104. Щиро дякую Л. Мироненко за цінну консультацію про пічні калі Мазепиної столиці у 2023 р.

105. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Археологічні дослідження Батурина 2016 року. Керамічні оздоби палацу Івана Мазепи*. Торонто, 2017. С. 23, 27. <https://www.academia.edu/33729749>; Dimnik M., Mezentsev V. *Excavations at Baturyn in 2016, Canadico-Byzantina*. № 28. January 2017. P. 14–15. Fig. 4. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/article/view/1975/1808>

Mezentsev V.I. Stove tiles featuring Western warriors from excavations of Baturyn

This article examines the glazed ceramic and terracotta (unglazed) stove tiles or «kakhli» bearing the relief images of European mercenaries from the reign of Hetman Ivan Mazepa (1687–1709). They were discovered during the 1995–2013 excavations in the town of Baturyn, Chernihiv province, Ukraine, which was the capital of the seventeenth- and eighteenth-century Cossack state, or Hetmanate.

The Canada-Ukraine Baturyn Archaeological Project is sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta and the Ukrainian Research Institute in Toronto, Canada. This project is administered by The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research at the CIUS Toronto Office (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). In 2021–2023, CIUS supported it with a grant from the Dr. Bohdan Stefan Zaputovich and Dr. Maria Hrycaiko Zaputovich Endowment Fund. The Ukrainian Studies Fund in New York also supports the Baturyn project with annual subsidies. The most generous individual benefactors of the archaeological and historical investigations of early modern Baturyn are Ms. Love Helen Negrych, Dr. George J. Iwanchyshyn (Toronto), and Michael S. Humnicky (Murfreesboro, TN, USA).

The author analyses in details the visages, clothing, ornaments, footwear, weapons, military accoutrements, and horse harness of several infantry officers and cavalymen portrayed on the tiles and substantiates their Western origins, contesting the other interpretations of these images proposed by the earlier researchers of Baturyn. He believes that its tile-makers («kakhliari») have used as templates some Polish, Dutch, and other European majolica revetment tiles or engravings picturing the militaries from the fifteenth to early eighteenth centuries and presents several examples in the article.

These locally manufactured stove tiles with rare depictions of I. Mazepa's warriors are the most informative, thought-provoking, and representative Baturyn earthenware items from its golden age. They serve as the visual evidence of engaging the European mercenaries in the hetman's army and allow us to trace the cultural connections between the Cossack capital and the West, including the stimulating influence of baroque graphics on the town's decorative ceramics. These artefacts provide a valuable new insight into the culture and lifeways, artistic tastes, and Western orientation of the hetman, the Cossack officer class, and wealthy burghers in I. Mazepa's capital. Thus, our research on the anthropomorphic stove tiles excavated in Baturyn helps to elucidate the theretofore little known culture of the Cossack state capital and its dynamic development within the sphere of European civilization. This article is richly illustrated with the photos of original tiles, drawings of their reliefs, and hypothetical computer graphic reconstructions of two broken tiles with the best human images.

Key words: ceramic stove tiles, European mercenaries in reliefs, Dutch majolica revetment tiles, Western engravings, Hetman I. Mazepa, Cossack elite, Baturyn, the Ukrainian Cossack state, or Hetmanate.

REFERENCES

1. Vyslovliuemo hlyboku podiaku dyrektortsi Kanads'koho instytutu ukrains'kykh studiï (KIUS) Prof. Natalii Khanenko-Frizen, dyrektoru viddilu ts'oho instytutu v Toronto Prof. Franku Sysynu ta prezidentu Doslidnoho instytutu «Ukrainika», vykonavchomu dyrektoru Lihy ukrains'iv Kanady Orestu Stetsevu, M.A., za finansuvannia

Baturyns'koho arkeolohichnoho proiektu ta vsebichnu dopomohu. U 2021–2023 rr. KIUS pidtrymav proiekt hrantamy z Vichnoho fondu Dr. Bohdana Stefana Zaputovycha ta Dr. Marii Hrytsaiko-Zaputovych. Istoryko-arkeolohichni studiï Baturyna ta publikatsii proiektu takozh pidtrymuit' shchorichnymy subsydiiamy Fond kafedr ukrainoznavstva u New York, Kraiovi upravly Lihy ukrains'iv i Lihy ukrainok Kanady, ikhni toronts'ki viddily, Kredytova spilka «Buduchnist'», Ukrain's'ka kredytova spilka, fundatsii «Buduchnist'» i «Prometei» v Toronto ta ukrains'ko-amerykans'ka orhanizatsiia «Zorya, Inc.» (Greenwich, CT, USA). Naishchedrishymy pryvatnymy zhertvodavtsiamy na doslidzhennia het'mans'koï stolytsi u 2022–2023 rr. ie Ms. Olena Negrych, Dr. Yuri Iwanchyshyn (Toronto) i Mr. Michael S. Humnicky (Murfreesboro, TN, USA).

2. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopkyu Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koï stolytsi XVII – pochatku XVIII st.* Toronto, 2020. S. 19. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>

3. Kolupaieva A. *Ukrains'ki kakhli XIV – pochatku XX st.: Istoriia. Typolohiia. Ikonohrafiia. Ansamblivst'.* L'viv, 2006. S. 150, 156–157; Vynohrods'ka L., Sytyi Yu. *Baturyns'ka kakhliia, Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kul'tura*, 2008, № 3. S. 28–38; Mezentsev V.I. *Baturyns'ki kakhli z herbamy P. Orlyka ta I. Mazepy: rekonstruktsii ta analiz, Siversshchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 13. Hlukhiv – Kyiv, 2020. S. 129–139. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/siversshuna/siversshuna_2020.pdf; Mezentsev V.I., Sytyi Yu.M., Kovalenko Yu.O. *Excavations at Baturyn in 2020 and Stove Tiles' Reconstructions, 17th-18th c., Siversshchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 14. Nizhyn, 2021. S. 66–74. http://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/siversshuna/siversshuna_2021.pdf. Dyv. takozh posylannia 2, 4, 6, 10, 16, 31.

4. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Kakhli z fihuramy voïniv Ivana Mazepy z rozkopok Baturyna*. Toronto, 2022. <https://www.academia.edu/99209178>; vkazani avtory. *Zobrazhennia voïniv Ivana Mazepy na kakhliakh z rozkopok Baturyna, Homin Ukrainy*. Rik LXXV. № 19. Toronto, 16 travnia 2023 r. S. 7–11. <https://www.academia.edu/101902340>; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Images of Hetman Mazepa's Warriors Discovered in Baturyn, Ukrainian Echo*. Vol. 37. № 11. Toronto, June 20, 2023. S. 1–3. <https://www.academia.edu/103824774/339>; vkazani avtory. *Researchers discover images of Hetman Mazepa's warriors in Kozak state capital Baturyn, The Ukrainian Weekly*. Vol. XCI. № 25. Parsippany N.J., June 18, 2023. P. 10, 12.

5. Duzhe diakuiu tsym koleham za obmin dumkamy, dyskusii, profesiini ta detal'ni otsinky moikh prats', arhumentiv, prypushchen' i vysnovkiv pro zobrazhennia viis'kovykh na kakhliakh Mazepynoï stolytsi ta ikhnikh komp'iuterno-hrafichnykh rekonstruktsii S. Dmytrienkom u 2022–2023 rr.

6. Vynohrods'ka L., Sytyi Yu. *Kolektsiia kakhliiv z rozkopok na terytorii baturyns'koï fortetsi 2001–2002 rr., Baturyns'ka starovyna. Zbirnyk naukovykh prats', prysviachenyi 300-littiu Baturyns'koi trahedii*. Kyiv, 2008. S. 272. Rys. 3: 4. Tabl. VII, 10, 11. Tabl. XXXII, 5.2.

7. Dyv. posylannia 104.

8. <https://en.wikipedia.org/wiki/Epaulette>

9. Dyv., napryklad, https://en.wikipedia.org/wiki/Swiss_Guards#/media/File:Cent_suissees_retouched.jpg.

10. Vynohrods'ka L., Sytyi Yu. *Baturyns'ka kakhliia*. S. 35. Rys. 3: 7; Myronenko L. *Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st. iz zobrazhenniamy pishykh voïniv ta vershnykh iak dodatkovye dzerelo do vyvchennia vbrannia ta ozbroiennia het'mans'koho viis'ka, Magisterium*. Vyp. 53: *Arkeolohichni studiï*. Kyiv, 2013. S. 59; ii zh. *Keramichnyi kompleks Baturyna XVII – pochatku XVIII st. Kandydats'ka dysertatsiia*. Kyiv, 2013. S. 126. Dyv. takozh posylannia 6.

11. Dyv. posylannia 42, 73, 85.

12. Mezentsev V. *An Archaeological and Historical Survey of Baturyn, the Capital of Hetman Ivan Mazepa, Mazepa and His Time: History, Culture, Society*. Ed. G. Siedina. Alessandria, 2004. P. 247–248; Pavlenko S. *Otochennia het'mana Mazepy: soratnyky ta prybychnyky*. Kyiv, 2004. S. 222–223.

13. Opanovych O. *Zbroini syly Ukrainy pershoï polovyny XVIII st.* Kyiv, 1969. S. 95.

14. Sokyrko O. *Het'mans'ki pretorianci. Nadvirni formuvannia Ivana Mazepy kintsia XVII – pochatku XVIII stolittia, Theatrum Humanae Vitae. Studiï na poshanu Natali Yakovenko*. Kyiv, 2012. S. 500–505.

15. Dyv. posylannia 36, 75.

16. Shtankina I. *Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st., Baturyns'ka starovyna. Zbirnyk naukovykh prats', prysviachenyi 300-littiu Baturyns'koi trahedii*. Kyiv, 2008. S. 257. Tabl. VII, 10, 11. Tabl. XXXII, 5.2.

17. <https://my18thcenturysource.com>.

18. Almazov O. *Rol' strilets'kykh holiv u Baturyni u vidnosynakh het'maniv Livoberezhnoi Ukrainy z Moskvou v 1670–1680-i rr., Siverians'kyi litopys*. 2014. № 4. S. 17–22; Pavlenko S. *Baturyns'ka fortetsiia*. Kyiv, 2019. S. 112–117.

19. <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/Lomonos98/pisarev.htm>

20. Dyv., napryklad, <https://forma-odezhda.com/encyclopedia/uniforma-kavalerii-petra-i>; <https://library.vladimir.ru/news/reforma->

russoj-armii-xviii-v-i-voinskij-ustav-petra-i.html. Div. takozh posylannia 8, 56.

21. Div. posylannia 5.

22. Sytyi Yu. Obstezhennia budynku Kochubeia v Baturyni, *Materialy mizhnarodnoi naukovykh konferentsii z nahody 295-i richnytsi z dnia smerti het'mana Ukrainy Ivana Mazepy ta 10-richchia zapovidnyka «Het'mans'ka stolytsia»*. Nizhyn, 2006. S. 171.

3. <https://en.wikipedia.org/wiki/Justacorps>.

24. Div. posylannia 17.

25. Kohut Z., Mezentssev V., Sytyi Yu. *Kakhli z fihuramy voiviv Ivana Mazepy z rozkopok Baturyna*. Il. 11.

26. Myronenko L. Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st. iz zobrazhenniamy pishykh voiviv ta vershnykiv. S. 59; ii zh. Keramichnyi kompleks Baturyna. S. 126. Div. posylannia 27.

27. Shtankina I. Baturyns'ki kakhli. S. 256–257. Tabl. XXXII, 5.1.

28. Vynohrods'ka L., Sytyi Yu. Baturyns'ka kakhli. S. 37. Foto 14.

29. Div. posylannia 22.

30. Div. posylannia 5.

31. Mezentssev V. Dekorativni rel'iefy kakhli z budynku Kochubeia v Baturyni: mistsevi ta zakhidni suzhety, *Zberezhennia istoriko-kul'turnykh nadban' Siverschyny*. Hlukhiv, 2005. S. 204–217. Rys. 2.

32. Myronenko L. Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st. iz zobrazhenniamy pishykh voiviv ta vershnykiv. S. 59.

33. Div. posylannia 25.

34. <https://www.michaeldlong.com/product/spanish-cup-hilt-rapier/>; <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/27362>; <https://ru.wikipedia.org/wiki/Shpaga>

35. Toichkin D. *Klynkova zbroia kozats'koï starshyny XVI – pershoï polovyny XIX st.* Kyiv, 2013. S. 98–380. Rys. 1, 2, 9, 16, 24. <http://resource.history.org.ua/item/0008804>; <https://spadok.org.ua/ukrayinske-kozatstvo/kozatski-shabli-xvii-stolittya>

36. Svieschnikov I. *Bytva pid Berestechkom*. Rivne, 2008. S. 208–209; Lypa K., Rudenko O. *Viis'ko Bohdana Khmel'nyts'koho. Ukrain'ska militarina istoriia*. Kyiv, 2010. S. 10, 17, 28, 30, 33, 59; Shamenkov S. *Odiash, viis'kove sporiadzhennia ta zovnishnii vyhlad kozats'koï starshyny seredyi – druhoï polovyny XVII st., Strii. Doslidzhennia z istorii odiashu*. 2020. № 2. Ch. 2. S. 20–25. Mal. 7–14. https://chtyvo.org.ua/authors/Shamenkov_Serhii/Odiash_viiskove_sporiadzhennia_ta_zovnishnii_vyhlad_kozatskoï_starshyny_seredyi_druhoï_polovyny_XVII_st._Strii_Doslidzhennia_z_istorii_odiashu; <https://dvka.com.ua/zhupan-osnovnyi-element-stroiovoho-o>. Div. takozh posylannia 75.

37. Sokyryko O. *Het'mans'ki "nimtsi": viis'ka inozemnoho avtoramentu druhoï polovyny XVII – pochatku XVIII st., Ukraina v Tsentral'no-Skhidnii levropi*. Vyp. 11. Kyiv, 2011. S. 255, 260.

38. http://www.fashionencyclopedia.com/fashion_costume_culture/European-Culture-17th-Century/Seventeenth-Century-Footwear.html; <https://www.rct.uk/collection/themes/exhibitions/charles-ii-art-power/the-queens-gallery-buckingham-palace/high-heels-fit-for-a-king>; <https://my18thcentury.tumblr.com/post/619771046075203584/why-men-wore-high-heel-shoes-in-the-17th-and-18th>

39. Svieschnikov I. *Bytva pid Berestechkom*. S. 202–204. Rys. 31; Lypa K., Rudenko O. *Viis'ko Bohdana Khmel'nyts'koho*. S. 23; Shamenkov S. *Odiash, viis'kove sporiadzhennia ta zovnishnii vyhlad kozats'koï starshyny*. S. 33, 34. Mal. 7–9, 13, 14.

40. Kushtan D. *Siužetnii kakhli kozats'koï doby z Cherkas, Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koï doby v Ukraini: Zbirka naukovykh statei*. Vyp. 15. Kyiv, 2006. S. 68–69, 71. Rys. 1: 1, 2; ioho zh. *Siužetnyie izraztsy perioda pozdnego barokko (po materialam Tsentral'noi Ukrainy), Nizhyn'ska starovyna*. Vyp. 10/13. Kyiv, 2010. S. 46, 172. Rys. 3: 6.

41. Sokyryko O. *Zholdats'ki formuvannia v Het'manshchyni 1669–1765 rr., Ukrain's'kyi istorichnyi zhurnal*. 2006. Vyp. 4. S. 64–75.

42. Lazarevskii A. *Opisanie staroi Malorossii*. T. 2: *Polk Nezhiinskii*. Kiev, 1893. S. 222–223.

43. Kovalenko V., Sytyi Yu., Mezentssev V. ta in. *Naukovyi zvit pro arkeologichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh istoriko-kul'turnoho zapovidnyka "Het'mans'ka stolytsia" v smt. Baturyn Bakhmats'koho r-nu Chernihivs'koï oblasti v 2006 r.* T. 1. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeologii NANU za 2006 r.* S. 27. Rys. 112, II: 8.

44. Vynohrods'ka L., Sytyi Yu. *Kolektsiia kakhli z rozkopok na terytorii baturyns'koï fortetsi*. S. 274.

45. <https://en.wikipedia.org/wiki/Breeches>; http://www.fashionencyclopedia.com/fashion_costume_culture/European-Culture-17th-Century/Breeches.html. Div. takozh posylannia 38.

46. Mats'kiv T. *Het'man Ivan Mazepa v zakhidno-ovropeiskykh dzerelakh, 1687–1709*. Miunkhen, 1988. S. 105; Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. Vyd. 2. Red. L. Vynar. New York – Kyiv – L'viv – Paryzh – Toronto, 2001. S. 172.

47. *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Uporiad. S. Pavlenko. Kyiv, 2007. S. 380, 382, 383

48. Myronenko L. Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st. iz zobrazhenniamy pishykh voiviv ta vershnykiv. S. 61.

49. Tam samo.

50. Sytyi Yu. *Het'mans'ki palatsy Ivana Mazepy v Baturyni ta detali*

ikhnoho ozdoblennia, Het'man Ivan Mazepa: postat', otochennia, epokha. Zbirnyk naukovykh prats'. Red. V. Smolii ta in. Kyiv, 2008. S. 262. Rys. 4.

51. Div. posylannia 5.

52. Vynohrods'ka L., Sytyi Yu. Baturyns'ka kakhli. S. 35. Rys. 3: 11. Foto 8.

53. Div. Kovalevs'ka O. *Taiemnytsi kozats'kykh portretiv*. Kyiv, 2019. S. 26–28, 52–53, 79, 118–120, 192–193, 208–209, kol'orovi iliustratsii mizh stor. 224–225.

54. Myronenko L. Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st. iz zobrazhenniamy pishykh voiviv ta vershnykiv. S. 61; ii zh. Keramichnyi kompleks Baturyna. S. 128.

55. U 2023 r., pislia oznaiomlennia z nashym bukletom *Kakhli z fihuramy voiviv Ivana Mazepy z rozkopok Baturyna* (Toronto, 2022), L. Myronenko zminyla svoi poperedni uiavlennia pro tsi zobrazhennia i v tsilomu ne zaperechuie ikhni interpretatsii avtora statii.

56. Div., napryklad, <https://library.vladimir.ru/news/reforma-russkoj-armii-xviii-v-i-voinskij-ustav-petra-i.html> ta posylannia 20.

57. Div. posylannia 5.

58. Sokyryko O. *Het'mans'ki "nimtsi"*. S. 257.

59. Van Dam J.D., et al. *Dutch Tiles in the Philadelphia Museum of Art*. Philadelphia, 1984. P. 174–175; Pluis J. *De Nederlandse Tegel. The Dutch Tile. Decors en benamingen. Designs and Names, 1570–1930*. Leiden, 1998. P. 535.

60. <https://www.google.ca/search?source=univ&tbm=isch&q=Ja+cob+de+Gheyn+II,+The+Exercise+of+Cavalry>

61. Van Dam J.D., et al. *Dutch Tiles in the Philadelphia Museum of Art*. P. 122–123; Van Lemmen H. *Delfware Tiles*. London, 1997. P. 72.

62. Kovalenko V., Sytyi Yu., Mezentssev V. ta in. *Naukovyi zvit pro arkeologichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh istoriko-kul'turnoho zapovidnyka "Het'mans'ka stolytsia" v smt. Baturyn Bakhmats'koho r-nu Chernihivs'koï oblasti v 2006 r.* T. 1. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeologii NANU za 2007 r.* S. 12. Rys. 73: 9.

63. Vynohrods'ka L., Sytyi Yu. Baturyns'ka kakhli. S. 35. Rys. 3: 10; Myronenko L. Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st. iz zobrazhenniamy pishykh voiviv ta vershnykiv. S. 59. Rys. 2, 1; ii zh. Keramichnyi kompleks Baturyna. S. 127. Rys. 77: 1.

64. Tam samo.

65. Myronenko L. Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st. iz zobrazhenniamy pishykh voiviv ta vershnykiv. S. 59, 61.

66. Sytyi Yu., Kovalenko V., Mezentssev V. ta in. *Naukovyi zvit pro arkeologichni doslidzhennia v okhoronnykh zonakh istoriko-kul'turnoho zapovidnyka "Het'mans'ka stolytsia" v smt. Baturyn Bakhmats'koho r-nu Chernihivs'koï oblasti v 2007 r.* T. 1. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeologii NANU za 2007 r.* S. 12. Rys. 73: 9.

67. Bokhan Yu. *Uzbraienne voiska Velikoho kniazhestva Litovskoho druhoï palovy XIV – kantsa XVI st.* Minsk, 2002. S. 222–226.

68. Div. posylannia 65.

69. Moskal K. *Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*. Kraków, 2012. S. 78, 80, 94, 99.

70. Div. posylannia 60.

71. Div., napryklad, Kohut Z., Mezentssev V., Sytyi Yu. *Kakhli z fihuramy voiviv Ivana Mazepy z rozkopok Baturyna*. Il. 26 ta posylannia 60.

72. Tam samo i div. Pluis J. *De Nederlandse Tegel*. P. 159. Pl. 105.

73. Sokyryko O. *Het'mans'ki "nimtsi"*. S. 255.

74. http://www.delfter-fliese.de/english_eckmotive.htm. Div. takozh posylannia 59.

75. Div., napryklad, *Het'man Ivan Mazepa: pohliad kriz' stolittia*. Katalog istoriko-mystets'koï vystavky 2003 r., m. L'viv. Ukladach V. Nediak. Kyiv, 2003. S. 13, 14, 39, 50; Radyshevs'kyi R., Sverbyhuz V. *Ivan Mazepa v sarmats'ko-roksolans'komu vymiri vysokoho baroko*. Kyiv, 2006. S. 101, 139, 155, 163, 275, 332, 381, 417, 503; Kovalevs'ka O. ta in., *Het'man: Shliakhy*. Kyiv, 2009. S. 73. Il. 35, 41, 42, 44, 47, 56, 57, 60, 69, 103, 106, 168, 172, 177, 215; Shamenkov S. *Odiash, viis'kove sporiadzhennia ta zovnishnii vyhlad kozats'koï starshyny*. Mal. 1v,h; 2d; 3a,d,e; 4v,ie; 5a,v; 6b; 8b; 9v; 11; 13. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Karmazyn>. Div. takozh posylannia 36.

76. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Bulava>

77. Div. posylannia 5.

78. Kolupaeva A. *Ukrains'ki kakhli XIV – pochatku XX st.* S. 168; Kushtan D. *Siužetnyie izraztsy perioda pozdnego barokko*. S. 47, 172. Rys. 3: 5.

79. Vinogradskaia L. *Ornamentalnyie motyvy na ukrainskikh rel'iefnykh izraztsakh XVI–XVII vekov, Novi doslidzhennia pam'iatok kozats'koï doby v Ukraini: Zbirka naukovykh statei*. Vyp. 16. Kyiv, 2007. S. 443.

80. Kushtan D. *Siužetnyie izraztsy perioda pozdnego barokko*. S. 47, 172. Rys. 3: 5.

81. Myronenko L. Baturyns'ki kakhli kintsia XVII – pochatku XVIII st. iz zobrazhenniamy pishykh voiviv ta vershnykiv. S. 61. Rys. 1: 4; ii zh. Keramichnyi kompleks Baturyna. Rys. 76: 4.

82. Div. posylannia 39.

83. Shamenkov S. *Odiash, viis'kove sporiadzhennia ta zovnishnii vyhlad kozats'koï starshyny*. S. 35; ioho zh. *Sharovary v kostiumi ukrains'koho kozatstva XVI–XVIII st., Arkeologhiia ta fortyfikatsiia Ukrainy*. Kam'ianets'-Podil's'kyi, 2021. S. 330–338. <https://chtyvo.org>.

- ua/authors/Shamenkov_Serhii/Sharovary_v_kostiumi_ukrainskoho_kozatstva_XVIXVIII_st.
84. Dyv. posylannia 13.
85. Sokyрко O. Het'mans'ki "nimtsi". S. 259–260; ioho zh. Het'mans'ki pretoriantsi. S. 503–505.
86. Dyv. posylannia 4.
87. Sytyi Yu. Het'mans'ki palatsy Ivana Mazepy v Baturyni. S. 257–262. Rys. 1–4.
88. Sytyi Yu., Myronenko L. Dekorativni kakhli z ozdoblennia novoviyavlenoi sporudy palatsovoho kompleksu Ivana Mazepy na Honcharivtsi, Siverians'kyi litopys. 2010. № 4–5. S. 15.
89. Tairova-Yakovleva T. Ivan Mazepa i Rosiis'ka imperiia. Istoriia «zrady». Kyiv, 2013. S. 183–184; Pavlenko S. Ivan Mazepa: dohet'mans'kyi period. Kyiv, 2020. S. 72–84.
90. Mats'kiv T. Het'man Ivan Mazepa v zakhidn'oevropeisk'kykh dzherelakh. S. 104–105.
91. Tam samo. S. 105.
92. Ohloblyn O. Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba. S. 67; Tairova-Yakovleva T. Ivan Mazepa. S. 183–184.
93. Kohut Z., Mezentssev V., Sytyi Yu., Skorokhod V. Rozkopky u Baturyni 2012 r. Kul'tura kozats'koi elity Mazepynoho dvoru. Toronto, 2013. S. 18–20. <https://www.academia.edu/8505024>; Dimnik M., Mezentssev V. Excavations in Baturyn in 2012, *Canadio-Byzantina*. № 24. January 2013. P. 10. Fig. 6. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/article/view/875/755>
94. Baturyn's'kyi arkhiv ta inshi dokumenty z istorii ukrains'koho het'manstva 1690–1709 rr. Uporiad. T. Tairova-Yakovleva. Kyiv, 2021. S. 292–294.
95. Istoriia ukrains'koi kul'tury. T. 3: Ukrains'ka kul'tura druhoi polovyny XVII–XVIII stolit'. Red. V. Smolii ta in. Kyiv, 2003. S. 940; Kolupaieva A. Ukrains'ki kakhli XIV – pochatku XX st. S. 156, 159, 161, 164, 169, 175.
96. Sytyi Yu. Obstezhennia budynku Kochubeia v Baturyni. S. 173.
97. Kushtan D. Siuzhetnyie izraztsy perioda pozdnego barokko. S. 42, 44, 48.
98. Dyv., napryklad, De Jonge C.H. *Nederlandse tegels*. Amsterdam, 1970. Pls. 3, 32, 42–47, 82, 86, 87, 125; Sprui J.E. *Rechtsgeleerde muurbloempjes uit de 17e eeuw*. Amsterdam, 1989. P. 28, 34, 38, 40, 42, 44, 54, 56, 62, 64; Pluis J. *De Nederlandse Tegel*. P. 60, 62, 107–109, 116, 132, 353–357, 517, 532, 543, 552, 570, 592, 593, 601. Pls. 7, 20, 39, 54, 56, 64, 93, 99, 115, 123, 154, 159. Dyv. takozh posylannia 59, 61.
99. Dyv. posylannia 61.
100. Dyv. anhlomovne vydannia Jacob de Gheyn II, *The Exercise of Arms for Calivres, Muskettes, and Pikes*. The Hague, 1607. https://books.google.ca/books?id=Lxb0QUR_T7gC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Dyv. takozh posylannia 60, 61.
101. Kushtan D. Siuzhetnyie izraztsy perioda pozdnego barokko. S. 46.
102. Pavlenko S. Ivan Mazepa: dohet'mans'kyi period. S. 73–74.
103. Istoriia ukrains'koho mystetstva. T. 3: Mystetstvo druhoi polovyny XVII–XVIII stolittia. Red. M. Bazhan ta in. Kyiv, 1968. S. 323, 324, 328, 330–333; Kolupaieva A. Ukrains'ki kakhli XIV – pochatku XX st. S. 157, 171–176, 194, 195.
104. Shchyro diakui L. Myronenko za tsinnu konsul'tatsiiu pro pichni kakhli Mazepynoi stolytsi u 2023 r.
105. Kohut Z., Mezentssev V., Sytyi Yu. *Arkheolohichni doslidy Baturyna 2016 roku. Keramichni ozdoby palatsu Ivana Mazepy*. Toronto, 2017. S. 23, 27. <https://www.academia.edu/33729749>; Dimnik M., Mezentssev V. Excavations at Baturyn in 2016, *Canadio-Byzantina*. № 28. January 2017. P. 14–15. Fig. 4. <https://uottawa.scholarsportal.info/ottawa/index.php/cb/article/view/1975/1808>

Стаття надійшла до редакції 10.08.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 930.2(477.52)СМОНЕВСЬКИЙ

о. Юрій Мицик
І.Ю. Тарасенко

ГЛУХІВ І СУСІДНІ МІСТА У ТВОРІ СТАНІСЛАВА СМОНЕВСЬКОГО

У статті розглянуто неопублікований твір польського історика Станіслава Смоневського (1793–1867), присвячений опису Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Особливу увагу приділено тій його частині, де йдеться про міста майбутньої Сумської області: Глухів, Конотоп, Путивль та ін. Розкрито характерні особливості світогляду Смоневського, який поділяв погляди польсько-шляхетської історіографії в українському питанні, показано комплікативний характер його праці. Водночас до неї включено окремі архівні документи; в одній з небагатьох у польській історіографії висвітлюється історія Сіверської України. В додатках наводяться уривки з описом вищезгаданих міст.

Ключові слова: Гетьманщина, воєводство, козаки, міста, краєзнавство.

Сіверщина завжди привертала увагу українських істориків. Досить згадати класичний твір Олександра Лазаревського (1834–1903) [1]. Однак цього аж ніяк не скажеш про польську історіографію. Причина цього полягала у географічній віддаленості Сіверщини від Польщі і у тому, що з 1648 р. вона, як і вся Лівобережна Україна, визволилася від гніту Речі Посполитої, а тій не вдалося відновити своє панування, як на Правобережжі. Все ж певне зацікавлення історією Сіверщини було, про що свідчить твір С. Смоневського.

Станіслав Смоневський (1793–1867) – польський історик і колекціонер, рукописна спадщина якого осіла у відділі рукописів Наукової бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові. Зокрема, він дуже цікавився історією воєводств Речі Посполитої. Цій темі він присвятив з десяток рукописів. Три з них присвячені воєводствам, які знаходились на території сучасної України. У рукописі «Województwa Kijowskie, Braclawskie, Czernichowskie» висвітлювалась історія Чернігівського воєводства, де Смоневський намагався описати її, притримуючись фактів [2]. Однак це не завжди йому вдавалось.

Почнемо з того, що Чернігівське воєводство існувало де-факто у 1635–1648 рр., а де-юре – у 1648–1795 рр. Смоневського не турбувало, що тут постала Гетьманщина – незалежна, а потім автономна Україна. Він у душі польсько-шляхетської історіографії вів розповідь про це воєводство як про складову частину Речі Посполитої. Він часом подає події 1635–1648 рр., коли реально існувало Чернігівське воєводство, разом з історією більш ранніх часів (навіть добативських!) і пізніших, коли це воєводство існувало лише в титулах можновладців Речі Посполитої. Козаки для Смоневського – савільники, розбійники, котрі виступають проти короля, чинять грабежі й нищення. При цьому він упереджено зображував деякі важливі події. Так, Конотопська битва 1659 р. була перемогою над московитами спільних українських і кримськотатарських військ. На боці останніх брали участь невеликі польські загони на чолі з Анджеєм Потоцьким, Станіславом Яблоновським, а також Юрієм Немиричем. Чисельність

цих загонів не перевищувала 3 тисячі вояків, серед яких були не тільки поляки, але й серби та волохи [3, с. 368.]. Смоневський же, всупереч фактам, приписує перемогу під Конотопом польській зброї і чомусь вважає, що, відступаючи від Конотопу, московити топилися в Десні(!). Інший приклад: історик приділяє певну увагу заслуженим діячам воєводства. Це зазвичай воєводи чи полководці Речі Посполитої. Даремно шукати тут українських діячів, навіть культурних чи релігійних. Виняток склав лише Л. Баранович: «Баранович Лазар. Архієпископ Чернігівський, Новгородський і всього Сівера. Поет-вчений і приятель вчених. Жив при Яні III». Того факту, що Річ Посполита після Андрусівського перемир'я 1667 р., і тим більше за короля Яна III Собеського (панував у 1674–1696 рр.), полишила спроби відвоювати Сіверщину, Смоневський не помічає... Додамо, що автор не вважає за потрібне посилається на використані джерела. Однак можна твердити, що опис воєводств на території України є компілятивним, і лише в деяких випадках Смоневським наводяться факти, які можливо взяті з тих джерел, що не збереглися до нашого часу.

Перейдемо до структури роботи. Спочатку говориться про географічне положення Чернігівського воєводства, його кордони й сусідів, описується його герб, вказується на поділ воєводства на два повіти: Чернігівський та Новгород-Сіверський. Потім перераховуються посади земських урядників, ріки й річки воєводства, врешті досить детально описується його столиця – Чернігів [4], подається «хроніка», тобто коротка історія міста [5]. Далі подано стислі описи основних міст воєводства за алфавітом (всього 87). Це насамперед Бахмач, Брянськ, Борзна, Глухів, Короп, Козелець, Кролевець, Мена, Муромськ (Моровськ), Ніжин, Новгород-Сіверський (велика довідка), Новомлин, Остер, Почеп, Погар, Попова гора, Путивль, Рильськ, Сівськ, Сосниця, Тулиголов та ін. Деякі міста, як от Батурин, Ніжин, Носівка, чомусь потрапили і у опис Київського воєводства, що свідчить про певну незавершеність праці Смоневського. Часом у ній подається тільки назва міста, найчастіше – кілька рядків. Якщо це був досить значний центр і у ньому відбувалися важливі події, тоді історична довідка була розлогою (крім Чернігова вирізняється таким чином Брянськ, Любеч, Новгород-Сіверський). Як уже говорилося, подано список заслужених діячів воєводства і наводяться тексти двох документів, у т. ч. лист Суппан Казіаги до Стефана Чарнецького від 10.02.1661 р. Врешті йде «Додаток до міст Чернігівського воєводства», де вміщено трохи інформації про Брянськ, Глухів, Конотоп, Путивль, Чернігів та деякі інші міста. Окремо перераховуються ріки, що течуть у Чернігівському воєводстві.

Отже, ця праця Смоневського як історичне дослідження має ряд недоліків. Тим не менш вона є однією з небагатьох робіт у польській історіографії XIX – першої половини XX ст., присвячених Сіверщині, і вже одна ця обставина викликає зацікавленість краєзнавців. Тому варто навести уривки з неї, які стосуються Глухова і деяких сусідніх міст,

в перекладі з польської мови. При цьому ми наводимо уривки з основної частини праці і з додатків до неї. Додамо, що слова, які не прочитуються, позначені нами так: (...)*, а слова в квадратних дужках проставлені нами для кращого розуміння тексту.

«Вороніж (Вороніж Великий). Неподалік міста був тут дуже великий став, котрий звали Пішовицьким (Pieszowickim) ставом.

Глухів над р. Єсмань. Тут був потужний замок.

1664 р. Київський воєвода Стефан Чарнецький обложив цей замок, у котрому укрилися збунтовані козаки разом з москалями. Але коли прибув до короля Яна Казимира посол мость Краузки (?) з проханням про мир, король прихилився до його прохання і наказав відступити від облоги...

Глухів. 1664 р. король Ян Казимир обложив тут москалів, котрі мужньо боронилися і змусили короля відступити. Король довідався, що Богун – вождь козаків, які були при королі, зноситься з москалями і про все їм доносить. Він обіцяв командувачам Шеремету і князю Ромодановському, якщо вони тут, під містом, виступлять (?) проти короля, то він з тилу вдарить на короля і так польське військо буде знищене. Коли Богун був доказово викритий у злочині, то король наказав розстріляти його разом з іншими.

Конотоп. ...Тут була митна комора у 1640 р. 29 червня 1659 р. наше військо під командуванням коронного обозного Анджея Потоцького, коронного стражника Станіслава Яблоновського з допомогою козаків, котрими командував їхній гетьман Іван Виговський, розбили тут 30 000 москви, котрими командував князь Трубецькой. Останній невдовзі помер через отриману рану. Загинули на полі битви московські генерали: Пожарський, Рад(...)*, Прокопович Ляпунов і обидва князі Бартолімські(?) (Bartolimski). Від переможених дістався обоз із здобиччю, 40 возів. Мужі польські заощадили сили, а ріка Десна поглинула тих, хто [з московитів] її перепливав [відступаючи].

Конотоп. У 1659 р. в здобичі було взято 70 гармат і кілька мортир, надзвичайно великих; 43 прапори, 7 воєвод і 300 бояр, а 10 (...)* і т. д...

Путивль. Путивль над Сеймом і великими багнами. Тут був потужний замок. У 1321 р. великий князь литовський Гедимін здобув це місто зі всією землею, прилеглої до Литви. У 1449 р. татари Золотої Орди або Кипчацької, підмовлені Михайлом, сином великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича, зайняли це місто, але вже того ж року король Казимир Ягеллович відібрав його.

У 1499 р. великий князь московський Іван Васильович зайняв це місто зі всією землею і взяв до неволі князя Богдана Глинського з його дружиною і з цілим (...)*.

У 1603. Димитрій Самозванець з допомогою коронних панів здобув це місто. Цього ж року Борис Іван Васильович Шуйський, московський вождь, обложив це місто, але сандомирський воєвода Юрій Мнішек змусив його до відступу, завдавши йому значної поразки.

1659. В липні татари, котрі допомагали королю Яну Казимиру, наздогнали тут командувачів московського війська Пожарського і Акімова, які відступали з-під Конотопа і розгромили їхнє військо.

У 1664 р. наше військо під командуванням короля Яна Казимира здобуло тут цілковиту перемогу над москалями, котрих було 50 000 під командуванням генерала Черкаського. До цієї звитяги найбільше причетний збавитель батьківщини руський воевода Стефан Чарнецький. [Князь] Черкаський втік в ліси, котрі тут простягаються на 20 миль, а [стольник] Змеев (Zmija) укрився в замку і мужньо боронився....

Путивль. Місто оточене в трьох сторін озером, зміцнене потужним замком – ровами, валами і палісадами.

У 1658 р. москалі розбили тут загін тих козаків, котрі були союзні Речі Посполитій. У 1664 р. король відправив звідси велике коронне військо з козаками і татарами в московську землю, котрі вчинили там велике спустошення, в кількох битвах москалів було розбито, взято в полон князя Ромодановського і сина Шеремета, котрих відіслали королеві.

Сосниця над р. Убіддю. В її околиці були великі ліси. У 1648 р. збунтовані козаки пограбували і спалили це місто.

Тулиголов. В його околицях були великі ліси».

ДЖЕРЕЛА

1. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Київ, 1888–1902. Т. 1–3.
2. Biblioteka Naukowa PAU i PAN (далі: Bibl. Nauk. PAU i PAN), спр. 494.
3. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. 680 с.
4. Bibl. Nauk. PAU i PAN, спр. 494, арк. 3–3 зв.
5. Bibl. Nauk. PAU i PAN, спр. 494, арк. 3 зв. – 6.

Mytsyk, Yu.A., Tarasenko, I.Yu. Hlukhiv and neighboring towns in the work of Stanislaw Smonevsky

The article examines the unpublished work of the Polish historian Stanislaw Smonevsky (1793-1867), devoted to the description of the Kyiv, Bratslav, and Chernihiv voivodeships. Special attention is paid to that part of it, which refers to the cities of the future Sumy region: Hlukhiv, Konotop, Putivl, etc. The characteristic features of the worldview of Smonevsky, who shared the views of Polish-noble historiography on the Ukrainian issue, are revealed, and the compilative nature of his work is shown. At the same time, it includes separate archival documents, one of the few in Polish historiography that covers the history of Siverska Ukraine. The appendices contain excerpts describing the above-mentioned cities.

Key words: Hetmanate, Voivodeship, Cossacks, cities, local history.

REFERENCES

1. Lazarevskyi, A.M. *Opisanie Staroi Malorossii*. Kiev, 1888–1902. Vol. 1–3. [In Russian].
2. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, spr. 494.
3. Bulvinskyi, A. (2008). *Ukrainsko-rosiiski vzaiemyny 1657–1659 rokiv v umovakh tsyvilizatsiinoho rozmezhuvannia na skhodi Yevropy [Ukrainian-Russian Relations in 1657–1659 in the Context of Civilizational Differences in Eastern Europe]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Bibl. Nauk. PAU i PAN w Krakowie, spr. 494, ark. 3–3 zv.
5. Bibl. Nauk. PAU i PAN w Krakowie, spr. 494, ark. 3-zv. – 6.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94 (477.51)«18»

О.М. Герасимчук

МІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ УКРАЇНИ ДО СХІДНОГО ЗАКУБАННЯ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

У статті висвітлюється перебіг міграційних рухів українців Північного Лівобережжя до Східного Закубання у другій чверті ХІХ ст. Детально аналізуються труднощі переселення й особливості адаптації мігрантів до умов життя на новій території.

Ключові слова: Закубання, козаки, міграції, переселенський рух, Північне Лівобережжя, Чорноморське козацьке військо.

Міграційні рухи населення, які відбуваються на різних історичних етапах і ведуть до перерозподілу людських ресурсів між економічними районами, є важливою темою досліджень через їхні наслідки для історичного розвитку різних областей. Історико-економічне вивчення міграційних процесів дає нам важливий матеріал для аналізу формування економіки країн та їх регіонів.

Пріоритетним напрямком зовнішньої політики царського уряду Російської імперії на Північному Кавказі у першій половині ХІХ ст. було розширення кордонів держави і включення до її складу нових захоплених територій. У першій чверті ХІХ ст. «звільнений» російськими конкістадорами від місцевого населення кубанський край, який до того належав Кримському ханству, було заселено вихідцями з Чернігівської і Полтавської губерній. Ці землі дістали назву Чорноморського козацького війська. Метою заселення спустошених земель було господарське освоєння нових територій та охорона рубежів розширеної імперії.

Наступним напрямком російської агресії стали регіони, які тоді належали Туреччині, а саме придунайські землі й чорноморське узбережжя Кавказу. Під час чергової російсько-турецької війни 1828–1829 рр. полки кубанських козаків було перекинуто на Дунай та в Закубання (землі на південь від річки Кубань), зокрема під Анапу. Так перші українці потрапили в закубанський край [1, с. 10].

Після завершення війни з Туреччиною й укладення 2 вересня 1829 р. Адріанопольського мирного договору до Росії відійшли території Східного Закубання від гір Кубані до поста Св. Миколая (між Поті й Батумом). У 1830 р. росіяни відібрали в турків Гагри, а в 1831 р. – Геленджик [2, с. 147].

Питання міграцій українців у першій половині ХІХ ст. на Північний Кавказ та в Закубання вже частково досліджували А. Дзагалов [13], Є. Петренко [11], С. Сазонова [2; 3; 12], певні відомості про ці процеси ми отримуємо від дослідників дорадянської доби – М. Веселовського [9], В. Новицького [5], О. Туренка [6], Ф. Щербини [8]. Попри те, що всі вищезгадані дослідники вказували на важливу роль українців у міграційних процесах кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., спеціальні дослідження, які б детально розкрили питання оселення переселенців з українських земель на лівому березі річки Кубань та

на Чорноморському узбережжі Кавказу в другій чверті XIX ст., відсутні, – вищеназвані вчені лише згадували вихідців з України в цьому регіоні в контексті загально-російського чи загальноукраїнського міграційного руху. Тому метою нашої статті є висвітлення особливостей переселення на Східне Закубання у другій чверті XIX ст. та ролі українців у цьому процесі.

Після завершення бойових дій на Кавказі на початку 30-х рр. XIX ст. перед російською владою постало питання колонізації новоприєднаних територій, оскільки наявного там на той час військового й цивільного населення не вистачало ні для охорони нового кордону, ні для ведення господарської діяльності. Уздовж берега Чорного моря починається будівництво 17 укріплень (так званої Чорноморської берегової лінії), в яких передбачалося розмістити військові гарнізони з козаків-переселенців, а довкола заснувати станиці, де поселити прибулих селян [2, с. 147]. Як і для колонізації Кубані та Північно-Східного Кавказу, російські правлячі кола проблему заселення почали традиційно вирішувати шляхом залучення на нові землі людей, які потерпали від браку землі в себе на батьківщині, проте мали бажання вести аграрну діяльність. Такими перенаселеними й малоземельними губерніями на той час були українські Полтавська та Чернігівська губернії [3, с. 75].

У 1829 р. з'являються перші урядові розпорядження щодо заселення новоприєднаної території за Кубанню. Спочатку передбачалося, що в Закубання, переважно в район Анапи, буде переселено близько 800 козацьких сімей з України. Згодом заплановану кількість збільшили до 1 тис. сімей [4]. Планувалося також поселити між Кубанню й Анапою 2 тис. осіб колишніх запорізьких козаків з Усть-Дунайського козачого війська [5, с. 344]. Проте здійснити заплановане в перші роки після припинення війни уряду не вдалося через те, що землі навколо Анапи були заселені адигейцями, які вороже ставилися до прибулих на їхню територію чужинців. Тому охочих поселитися в Анапі чи поблизу фортеці було небагато через побоювання помсти з боку горців [4].

Нового розвитку питання переселення в Закубання українських селян та козаків набуло в 1832 р. Як уже зазначалося, ключовим південним форпостом на чорноморському узбережжі Кавказу повинна була стати Анапа, яку росіяни відбили в турків ще 12 червня 1828 р. [6, с. 145]. У фортеці, окрім гарнізону й чиновників, перебували на той час ще приїжджі купці, а також арештантські військові робітничі роти. Для заселення Анапського району й охорони південного кордону цього населення було явно недостатньо. Тому в 1832 р. за проектом командира Окремого Кавказького корпусу Г. Розена в регіоні було вирішено поселити 1000 українських козацьких сімей [3, с. 75]. Комітет Міністрів погодився з пропозицією Розена, проте попередньо було дано розпорядження спочатку відіслати в Анапу 69 сімей козаків для побудови житла для майбутніх переселенців. Цих козаків

називали «майстровими» [4].

З метою прискорення процесу колонізації небезпечного краю Розен запропонував також допустити за Кубань усіх охочих, звільняючи прибулих від податків і повинностей. Передбачалося, що такими охочими, у першу чергу, будуть козаки Війська чорноморського й Донського, а також казенні селяни. Селян на новій території позбавляли обов'язку нести військову службу, проте від нападів кавказців вони повинні були себе охороняти власноруч [5, с. 28]. Для швидшої колонізації новозахопленої території закубанським переселенцям спочатку дозволялося оселятися уздовж чорноморського узбережжя без детального з'ясування властями походження мігрантів і прибулих без паспортів. Окрім цього, залишався в силі виданий ще 22 березня 1828 р. указ Державної Ради щодо дозволу відсилати на Кавказьку лінію затриманих волоцюг віком до 35 років, яких віддавали в найми козакам. На думку влади, цей захід був «корисним як для козаків, так і для припинення бродяжництва» [7, с. 91, 96]. Освоєння анапського регіону й перетворення його в безпечну територію планувалося здійснити упродовж 25-ти років [4].

Після штурму російської армії фортеця Анапа являла собою одну суцільну руїну, оскільки майже всі будинки в ній були зведені переважно з турлуку (пліт, обмазаний глиною) і були зруйновані ядрами [5, с. 19]. Тому за пропозицією тодішнього командуючого кавказьким військом графа Паскевича було прийняте рішення спорудити нове Анапське поселення, в якому планувалося спочатку побудувати для майбутніх переселенців 100 казенних будинків [5, с. 19; 8, с. 344].

До 1835 р. в Анапі було зведено лише 63 будинки: 22 – дерев'яних, 13 – обкладених сирцем, 28 – турлучних. Кожен з будинків був розрахований на 2 сім'ї. Проте помешкань на всіх не вистачило, і головною причиною невиконання планів став брак будівельних матеріалів, оскільки ще до переселень в Закубання попередні чорноморські мігранти на лівому березі Кубані вирубали всі ліси на будівельні матеріали. Будівельну деревину довелося доставляти морем з Ростова [3, с. 75]. У 1836 р. Анапу відвідав новоросійський і бесарабський генерал-губернатор граф М. Воронцов. Один з учасників цієї поїздки побачив Анапу такою: «Анапа має вигляд великого малоросійського селища. Будинки тут переважно мазанки й укріті очеретом. Вулиці майже відсутні, а житла розкидані за азійським зразком, то тут, то там». Далі очевидець повідомляв, що жителі «вирушають під конвоем за водою до річки Анапи за дві версти від фортеці. Фортечні коні пасуться за фортецею під прикриттям гармати» [9, с. 65].

Дані щодо кількості прибулих з Чернігівської та Полтавської губернії в Закубання в 30-ті роки XIX ст. у різних джерелах різняться. За підрахунками В. Новицького у 1832 р. із Чернігівської та Полтавської губерній для поселення в Анапу прибуло 124 сім'ї, а за даними С. Сазонової – 119 сімей, які налічували 401 чоловіка і 287 жінок [3, с. 76; 5, с. 28]. У книзі Ф. Щербини «Історія

Кубанського козачого війська» читаємо: «У 1832 р. було призначено для переселення в Анапу 150 сімейств малоросійських козаків. Переселенці повинні були прямувати з Кременчука через Керч і Тамань в Анапу. Їм була дозволена видача казенного провіанту на всьому шляху слідування й асигновано навіть гроші на змазування підвід. Чи ці переселенці, чи інші, з'явилися в Анапу двома партіями – одна складалася із 134 сімей, а інша – із 66 сімей, проте в Анапі не виявилося достатньо приміщень для прибулих. Наказний отаман Чорноморського війська Заводовський дав розпорядження тимчасово розмістити анапських переселенців у чорноморських куренях чи станицях. Одна частина переселенців розмістилася в куренях Вищестеблівському, Старотитарівському та Ахтанізовському в очікуванні побудови для них приміщень в Анапі, а інша вирушила в Чорномор'я на заробітки. У документах того часу анапські переселенці називаються «майстровими козаками» [8, с. 344–345].

Переселяти мешканців Чернігівської та Полтавської губерній в Закубання передбачалося переважно з тих повітів, де було найбільше малоземельних козаків та селян. У запрошеннях до переселення за підписом Малоросійського військового губернатора перераховувалися всі переваги й пільги переселенцям, а також витрати, які брала на себе держава у зв'язку з переселенням. Чиновники ретельно стежили за тим, щоб з боку місцевої влади не було жодних утисків і примусу до переселення. Перевага при переселенні надавалася тим сім'ям, в яких було більше чоловіків середнього віку (25–35 років); переселенці не повинні були мати боргів і судимості [4].

У Державному архіві Краснодарського краю зберігся іменний список майстрових козаків і їх сімей із Чернігівської та Полтавської губерній, які мали бажання переселитися в Анапу. Список датований 24 травня 1832 р. У ньому записані 123 сім'ї, котрі налічували 371 особу чоловічої статі та 316 жінок. Проте відомо, що з цієї кількості в дорогу вирушили лише 69 сімей: вірогідно, що інші не були схвалені владою до переселення [4]. Згідно даних цього ж архіву, у 1833 р. із Чернігівської та Полтавської губерній прибули до Анапи 43 козацькі сім'ї [10]. Ф. Щербина в своїй книзі зазначає: «За одним з паперів відомо, що до лютого 1835 р. прибуло в Анапу 119 сімей малоросійських переселенців, зарахованих до козаків» [8, с. 345]. Загалом упродовж 1832–1837 рр. з України в Анапу та в найближчі до неї станиці прибуло близько 3 тис. осіб обох статей [11, с. 13].

Козаки, які погодилися на переселення й отримали на це дозвіл, повинні були прибути до 15 червня 1832 р. до Кременчука, у дорогу ж вирушили 22–26 червня. Як і за організованого переселення на Кубань та в Кавказьку область, упродовж шляху переселенців з Чернігівської та Полтавської губерній до Анапи уряд брав на себе піклування про них. Їм було надано підводи та видано на дорогу провіант. У Кременчуці переселенці були розділені на дві партії, кожну з яких супроводжував чиновник,

особисто призначений у той час виконуючим обов'язки Новоросійського й Бесарабського генерал-губернатора Ф. Паленом. Кожна партія прямувала маршрутом від Кременчука до Керчі. Супроводжуючому чиновнику для потреб переселенців видавали 500 руб., копію маршруту, список сімей переселенців із зазначенням кількості їхньої худоби, а також відкритий лист для місцевого керівництва населених пунктів упродовж маршруту прямування. При пред'явленні цього листа місцева влада повинна була забезпечувати переселенців ночівлею, а також надавати пасовища й водопій для худоби.

На шляху прямування від дня переправи через Дніпро усім переселенцям віком від 7 років незалежно від статі видавали продукти у розмірі солдатського пайка, а для менших дітей – половину пайка. Для забезпечення козаків продуктами місцева влада на шляху переселенців заготовляла «в натуре провіант, рівномірно м'ясною порцію по полфунту на п'ять днів в тиждень, а для мушкетерів сверх того по три винних порції» (оригінал правопису документів тут і далі збережено – О.Г.). Дитячий пайок можна було брати грошми для придбання інших продуктів. У Криму та Чорномор'ї для попередження шлункових захворювань не рекомендувалося вживати в їжу рибу та фрукти й некип'ячену воду. Місцева влада зобов'язувалася хворих переселенців приймати на лікування [4].

Після прибуття в Анапу переселенцям було видано землеробські знаряддя, насіння, робочу худобу, за казенний рахунок придбано для них 100 рушниць із багнетами та 10 тис. патронів. На місці оселення переселенці упродовж трьох років зобов'язані були «завести міцну осілість». Їм було надано ділянки землі розміром від 5 до 10 десятин у повну приватну власність і ділянку під садибу – 300 кв. сажнів; офіцерським сім'ям – по 600 кв. сажнів. Переселенці також отримували пільги: звільнення від податків, військового постюю й повинностей (окрім земських зобов'язань) на 15 років.

Усі прибулі в Анапу з України мали хист лише до сільськогосподарської праці, а займатися ремеслом, будівництвом, військовою справою вони не вміли й не бажали. Усе це утруднювало їхнє облаштування в Анапському поселенні й до 1838 р. вони перебували на повному державному забезпеченні [3, с. 75–76]. У березні 1834 р. капітан Новіков, плац-майор Анапи, прохав командуючого Чорноморською лінією генерала Малиновського надати українським переселенцям біля Джемете (укріплення під Анапою) ділянки під городи, яких вони вкрай потребували. У 1835 р., згідно Височайшого указу, наказано було купити для анапських переселенців, що не мали худоби, 19 пар волів [8, с. 345].

У 1830–1835 рр., окрім планових переселенців, у район Анапи у значній кількості самостійно прибували поміщицькі селяни-втікачі, військові дезертири й злочинці. Почувши про свободу на нових землях, об'єднавшись у ватаги, волоцюги під чужими іменами рушили за Кубань, добуваючи в дорозі засоби для існування різними проти-

законними шляхами [3, с. 76].

Неврожай 1833–1834 рр. в Україні, Воронезькій губернії, області Війська Донського, на Північному Кавказі став ще одним спонукальним мотивом для переселення в Закубання [5, с. 29]. Історик В. Новицький писав: «Вони (втікачі – О.Г.) вважали, що з переселенням у цей новий край повинна опуститися непрозора завіса на все їхнє минуле. Покидаючи свої оселі, залишаючи жінок і дітей, вони поспішали за Кубань з думкою про безкарність і з цілковитим переконанням, що з отриманням ними нового статусу в дикому й віддаленому краї, усі їхні колишні вчинки залишаться невідомими» [5, с. 28].

У самій Анапі на той час не було потреби в нових мешканцях, оскільки населення фортеці складав військовий гарнізон. Тому самовільні прибульці відразу потрапляли в досить складні життєві умови. Як уже зазначалося, до захоплення росіянами Анапи навколишні території були заселені адигейцями, які були зовсім не в захваті від того, що їх витіснили, а їхні землі окупували чужинці. Про напружену обстановку в цій місцевості можна судити й за змістом однієї з інструкцій гарнізонам командуючого Кавказькою лінією О. Вельямінова, де один з пунктів вказував: «Суворо заборонити козакам, як тим, які служать, так і тим, які не служать, а також і малолітнім, які можуть носити зброю, виходити і виїздити із станиць без вогнепальної зброї» [18, с. 194]. В. Новицький зазначав: «Ватаги вихідців, не маючи ні прихистку, ні хліба, не знаходили можливості прохарчуватися власноручною працею: окраїни Анапи були землями недругів; їх не лише неможливо було обробляти, а навіть сміливці, що виходили з фортеці на кілька кроків, були ціллю для ворожої кулі». Вислати прибулих додому було нереально, оскільки достеменно не було відомо звідки вони вибули [5, с. 29].

Військовий міністр був настільки стурбований пересуванням цієї маси людей на південь, що навіть запропонував створити кордон від Астрахані й Саратова до Єкатеринослава для попередження втеч кріпаків на Кавказ [3, с. 76]. Побожуючись голоду й епідемій, анапське керівництво на прохання неодружених переселенців у 1833 р. дозволило їм вибути в Чорномор'я. Сімейним же була надана допомога на спорудження у фортеці турлучних будинків, а в Джеметейському укріпленні – тимчасових землянок. Таким чином в Анапі було поселено ще 50 сімей, а в Джеметей – 100 сімей [5, с. 30].

Попри всі обмеження, наплив неорганізованих груп переселенців до Анапи не припинявся. Згідно тодішнього законодавства, волющого слід було відправляти до Сибіру, проте через брак населення для освоєння пустельних територій указом Сенату від 4 листопада 1835 р. було наказано всіх затриманих без документів віддавати в рекрути або зараховувати до військово-будівельних чи арештантських рот [2, с. 148]. З таких затриманих було сформовано три роти, які розміщувалися в Геленджіку, Ставрополі й Кавказьких Мінеральних водах [12, с. 126]. Принагідно зазначимо, що лише в одній Чернігівській гу-

бернії на той час кількість бездомних селян сягала близько 15 тис. осіб і вони становили потенційний контингент нелегальних переселенців [13, с. 11]. Проте 1833–1834 рр. видалися несприятливими для Кавказького краю: посуха й неврожай поставили населення цього регіону перед загрозою тривалого голодування. У 1834 р. уряд дозволив охочим повернутися з Кавказу в місця виселення до покращення ситуації. Цим скористалися 6340 сімей, які повернулися з цього регіону назад в Україну й прилегло до неї російські райони [12, с. 126].

У 1836 р. розпорядженням барона Розена для полегшення важкого становища переселенців, що мешкали в Анапі й поблизу неї, було продовжено термін видачі паспортів для охочих виїхати на заробітки у Чорномор'я. Також чиновник розпорядився, щоб літніх анапських переселенців, від яких було мало користі, вислати на батьківщину [8, с. 345]. Тоді ж за його ініціативою було видано царський указ стосовно неповернення власникам поміщицьких селян-втікачів. Їх записували в козаки для охорони, а поміщикам, які прагнули повернути собі селян, видавали компенсацію: за дорослого чоловіка – 250 руб., за жінку – 100 руб., за хлопчика до 14 років – 125 руб., а за дівчинку – 50 руб. [5, с. 30–31].

У 1836 р. з'являються перші закубанські станиці – Благовіщенська (поселено 30 сімей) і Миколаївська (за 6 верст від Анапи, поселено 110 сімей, нинішня станиця Анапська). Станиці будувалися зусиллями самих переселенців під охороною військових загонів [5, с. 31–32]. У лютому 1837 р. барон Розен розпорядився поселити поблизу Витязевої балки, між Анапою й Джеметейським укріпленням (за 14 верст від Анапи), 200 сімей переселенців. Станицю цю назвали Витязькою, її вирішили обгородити, а розкиданих по узбережжю переселенців поступово збирати й тут поселяти [8, с. 345].

Що стосується умов життя переселенців, то вони перебували в досить важкому становищі, були розкидані на всій території Закубання й виживали за рахунок підробітків у чорноморських станицях. У 1836 р. в сім'ї чорноморських козаків були роздані на виховання діти-сироти анапських переселенців. У 1837 р. цар Микола I своїм указом заборонив переселенцям самовільно покидати анапський район. У 1838 р. генерал Заводовський дав розпорядження розшукати анапських переселенців і відіслати їх в нові побудовані біля Анапи станиці. Очевидно, що переселенці поверталися неохоче, якщо їх доводилося силою розшукувати й оселяти. Щоб заселити станиці, у 1837 р. сам Микола I подав ідею щодо залучення в Анапський район чорноморських козаків, призначивши їм 100 рублів одноразової допомоги на двір і трирічну пільгу від військової служби. Тим не менше, Анапа передусім притягувала все-таки вільних поселенців, тобто поміщицьких селян-втікачів і різних шукачів пригод [8, с. 345–346].

Розпорядженням уряду в 1841 р. для поселення на лівому березі Кубані прибуло ще 93 сім'ї державних селян із центральноросійських губерній, так званих «харківських

поселян» (364 чоловіки та 306 жінок), проте для них, як і для інших у минулі роки, не знайшлося місця для осілого проживання. Анапське керівництво зі згоди отамана Чорноморського козачого війська Заводовського вирішило тимчасово відіслати ці сім'ї в Чорномор'я й поселити там на вільній військовій землі, доки для них не облаштують житло в Закубанні.

Близько трьох років ці переселенці без будь-яких пільг перебували у невизначеному становищі і з кожним роком їхні умови проживання в Чорномор'ї ускладнювалися. Їм забороняли користуватися орною землею та сінокосами, мати городи, пасти худобу на загальних пасовищах. Щорічно їх переводили з одного місця на інше, поки не постало питання, щоб через брак вільних земель їх взагалі виселити за межі Війська. Анапське керівництво розуміло, що якщо так піде й надалі, то ці переселенці вщент розоряться, однак і поселити їх у Закубанні було ніде. Тому в 1843 р. в кінці Кизилташського лиману за річкою Нашук, біля урочища під назвою Суворовська батарея, розпочалося будівництво нової станиці – Суворовської. Її заснування, на думку командування, мало також стратегічне значення, бо повинно було забезпечити козакам контроль за лиманом для попередження запливання туди горців на човнах. У новій станиці передбачалося оселити 160 сімей, об'єднавши 120 сімей малоросійських поселян (з Чернігівщини й Полтавщини), що проживали в Анапі, і 40 сімей «харківських поселян» з тих 93 сімейств, що вже три роки перебували в Чорномор'ї [2, с. 148].

На початку будівництва до нього були залучені лише колишні чернігівські та полтавські поселенці з Анапи. Трохи попрацювавши на важких роботах, вони лише чекали зручної нагоди, щоб утекти звідти назад в Анапу. На початку червня 1843 р. з Чорномор'я прибули «харківські поселяни», щоб взяти участь в будівництві. Скориставшись цим, малоросійські переселенці кинули роботу і, захопивши робочу худобу, поїхали в Анапу для збору врожаю, маючи намір залишитися там до зими. Анапське керівництво змушене було силоміць повертати останніх до станиці. За таку непокору генерал М. Будберг наказав суворо покарати винуватців і пригрозив їм військовим судом. Тим малоросійським поселенцям, що втекли з будівництва, заборонили повертатися в Анапу взагалі, а в станиці Суворівській вони в найкоротший термін повинні були побудувати собі нове житло. Це розпорядження було виконане: малоросійські поселенці поспішно покинули свої казенні житла в Анапі й перейшли в станицю Суворівську. Характерним було те, що одночасно «харківські поселяни» попрохали, щоб у станиці Суворівській їх поселили окремо від кварталів українців, і щоб українські подвір'я жодним чином не межували з російськими. Цей факт свідчить про те, що вже тоді переселенці усвідомлювали свою етнічну належність, яка тривалий час зберігалася між українськими та російськими вихідцями на нових місцях поселення [2, с. 149].

У серпні 1843 р. в Анапі проїздом побував барон Ав-

густ фон Гакстгаузен, прусський чиновник, письменник, дослідник аграрних відносин Росії та Кавказу. Він залишив у щоденнику запис: «Містечко це жалюгідне, не облаштоване, і лише нові будинки Російських чиновників і офіцерів нагадують деякий Європейський комфорт» [14, с. 3]. У 1846 р. Анапі було надано статус міста, проте це мало що змінило в її вигляді [15, с. 13].

Заснування станиці Суворівської не вирішило проблему повної осілости закубанських поселян, серед яких станом на 1844 р. ще не мали свого житла 225 сімей і 365 осіб одиноків. Через брак орної та сінокосної землі селити їх було вже ніде, попри вже існуючі поселення та станиці. Частина переселенців, яких планували розмістити в Закубанні, продовжувала залишатися в Чорномор'ї. Згідно нового розпорядження військового правління від 4 лютого 1849 р., їм було запропоновано полишити територію або назавжди приписатися до Чорноморського війська. Тих, хто не погодився, було вирішено вислати з Чорномор'я, «дабы люди сии, чуждые и неизвестные для войска, оставаясь здесь, не были в тягость казакам и не творили беспорядки». Подальша їх доля невідома [2, с. 149–150].

Станом на 1 січня 1852 р. в закубанських поселеннях загалом перебувало 3053 чоловіки і 2359 жінок [5, с. 32]. В 1855 р. у розпал Кримської війни гарнізони Чорноморської берегової лінії були виведені з фортець. «Закубанські поселяни» були вислані на територію Чорноморського й Кавказького козачих військ, де згодом увійшли до складу єдиного Кубанського козачого війська [8, с. 836]. 17 травня 1855 р. росіяни вийшли з Новоросійська. 28 травня російське військо залишило Анапу. Росіяни перед відходом зруйнували фортечні мурі, спалили всі будівлі в Анапі, підірвали порохові погреби, знищили гармати [15, с. 13]. Анапу зайняв 8-тисячний загін турецьких військ. Чорноморська берегова лінія фактично припинила своє існування [16, с. 26].

Після завершення Кримської війни, 10 липня 1856 р. росіяни знову повернулися до Анапи. 31 березня 1860 р. Анапа й Новоросійськ перестали бути містами й височайшим повелінням були перетворені на селища. Знову містом Анапа стала у 1866 р. [15, с. 13]. Після бурхливого минулого місто поступово відійшло від статусу військово-стратегічного пункту й перетворилося в мирне курортне містечко, де мало що нагадувало про війну. Від колишніх грізних мурів залишилися лише ворота, які стоять і дотепер, та земляний вал, а все каміння жителі розтягли на будинки та паркани [9, с. 71].

За даними перепису 2010 р. в Анапі мешкало приблизно 1300 етнічних українців (2,24 % населення). Насправді ж їх значно більше, але процес асиміляції за більше ніж півтора століття зробив свою справу. Це і є наслідки тих сміливих вихідців з Чернігівщини та Полтавщини, які були першопрохідниками в освоєнні цього віддаленого від України краю [17].

Завдяки агресії Російської Федерації проти України історія з переселеннями українців у Закубання отрима-

ла продовження. Знову, як і двісті років тому, у Краснодарський край ринув потік переселенців з України. Туди лише за 2022 р. з однієї Херсонської області з вини росіян прибуло близько 14 тис. біженців [19]. Частина з них потрапила в Закубання, й Анапа знову зустріла українців. На одному з будинків, які отримали переселенці в якості житла, мешканка Анапи помітила табличку, де замість «улиця Парковая» було написано «вул. Паркова» й обурилася тим, що українці на території Росії вже встановлюють свої порядки і якщо так далі піде, то така політика перекинеться в школи, медичні та інші заклади [20]. Так воно й буде, бо історія росіян нічому не вчить.

Отже, масове заселення анапського району, що розпочалося в 1832 р., на початковому етапі здійснювалося силами вихідців із Північного Лівобережжя України. Перший етап заселення Анапи був ретельно організованим урядовим заходом, який здійснювався під контролем влади. Невідповідність запланованої кількості мігрантів і тієї, що реально прибула, можна пояснити непопулярністю порівняно з Кубанню в українців краю, що приховував у собі небезпеки нападів з боку гірських племен та захворювань малярією. Довгий час переселенці в Закубанні не могли нормально облаштуватися за браком вільної землі, а військова обстановка заважала господарчому освоєнню території. До того ж спроба об'єднати в нових станицях росіян та українців, попри на перший погляд їх близькості занять і звичаїв, навпаки, вела до відокремлення цих етнічних груп, що накладало свій відбиток на побут і культуру в цих поселеннях упродовж тривалого часу.

ДЖЕРЕЛА

1. Цветков В. Казачий край. *Былое* (Ежемесячное приложение к журналу «Родина»). 1996. № 7. С. 10–11.
2. Сазонова С.Е. Поселение выходцев из Малороссийских губерний в Закубанском крае в первой половине XIX в. *Козацька спадщина*. Вип. 4. Дніпропетровськ : Пороги, 2008. С. 147–150.
3. Сазонова С.Е. История заселения Анапского района украинскими переселенцами (30–60-е гг. XIX века). *Культурная жизнь Юга России*. 2008. № 3 (28). С. 75–78.
4. Токарева В. Заселение Анапы в 30-е гг. XIX века. URL : [www.anapafuture.ru](http://anapafuture.ru). (дата звернення: 16.06.2021 р.).
5. Новицкий В. Анапа и Закубанские поселения. *Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества*. Кн. 2 / Под ред. В.А. Соллогуба, А.А. Харитонов. Тифлис : Тип-я Канцелярии Наместника Кавказского, 1853. С. 14–44.
6. Туренко А.М. Исторические записки о войске черноморском. Киев : Тип-я А. Давиденко, 1887. 149 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. 1833. Отд. 1. Санкт-Петербург : Тип-я II Отд-я Собств. Его Имп. Величества Канцелярии, 1834. 832 с.
8. История Кубанского казачьего войска: в 2 т. / Сост. Щербина Ф.А. Екатеринодар : Тип-я Тов-ва Печ. и Изд. дела «ПЕЧАТНИК», 1910–1913. Т. 2. История войны казаков с закубанскими горцами. 1913. 869 с.
9. Веселовский Н.И. Военно-исторический очерк города Анапы. Петроград : Тип-я Гл. Упр. Уделов, 1914. 86 с.
10. Список первых переселенцев-казаков, переселенных в Анапу в 1833 году из Полтавской и Черниговской губернии (43 семейств). URL : www.anapskiekazaki.ru. (дата звернення: 16.06.2021 р.).
11. Петренко Є.Д. Переселення козаків і селян України на Кубань (1792–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 1997. 20 с.
12. Сазонова С. Государственное регулирование переселения украинцев на территорию Кавказского линейного казачьего войска (конец XVIII – первая половина XIX в.). *Власть*. 2009. № 4. С. 123–127.
13. Дзагалов А.С. Переселення українських козаків і селян на Терек (1832–1904 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2009. 19 с.

14. Гакстгаузен А. Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. В 2-х ч. Санкт-Петербург : Тип-я Гл. Штаба Его Имп. Величества по Воен.-Уч. заведениям, 1857. 497 с.
15. Анапа и анапчане. Исторический и биографический очерк / Под общ. ред. М.И. Бокора. Анапа : Северный Кавказ, 1999. 213 с.
16. Васильев Е. Черноморская береговая линия (1834–1855 гг.). *Военный сборник*. Т. LXLVIII. 1874. С. 5–26.
17. Портал города Анапа. URL : www.anapagrad.com/city/ (дата звернення: 16.06.2021 р.).
18. Алоев Т.Х. Особенности военного противостояния на Кубанской линии в первой половине 1833 г. в контексте хаджретского присутствия в Восточном Закубанье. *Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН*. 2012. № 4(48). С. 191–197.
19. Беженцы из Херсона реализовали первый жилищный сертификат в Анапе // *EurAsiaDaily*. URL : www.eadaily.com/ru/news/2022/11/15/ (дата звернення: 27.04.2023 р.).
20. «Сидят в Анапе и ждут прихода ВСУ?». Украинцы переименовали улицу на свой лад // *Утрений Юг*. URL : www.utyug.info/new/25626/ (дата звернення: 26.04.2023 р.).

Herasymchuk O.M. Migration of the population of the Northern Left Bank of Ukraine to Eastern Trans-Kubania in the second quarter of the 19th century

The article highlights the course of migration movements of Ukrainians from the Northern Left Bank to Trans-Kubania regions in the second quarter of the 19th century. The difficulties of resettlement and the peculiarities of adaptation of migrants to living conditions in the new territory are analyzed in detail. The methodological basis of this research is the principles of historicism, scientificity and objectivity, which contributed to the achievement of impartiality and reliability in clarifying specific facts and showing the logic of changes in the historical process. The scientific novelty of the research is that the course of the migration of the population of the Left Bank of Ukraine to Eastern Trans-Kubania in the second quarter of the XIX century and the consequences of this resettlement were first studied. Based on the processed materials we can draw the following conclusions. Ukrainian settlers, overcoming all difficulties, contributed to population growth and intensive economic development of Trans-Kubania regions, while ensuring the protection of the southern borders of the Russian Empire. Since then, a Ukrainian ethnic group has been formed here, based on former Zaporizhzhya Cossacks and peasants from Ukraine, mainly from Chernihiv, Poltava, Kharkiv regions. The attempt to unite Russians and Ukrainians in new villages led to the separation of these ethnic groups, which left its mark on the way of life and culture in these settlements for a long time.

Key words: Trans-Kubania, Cossacks, migrations, migration movement, Northern Left Bank, Black Sea Cossack Army.

REFERENCES

1. Tsvetkov, V. (1996). Kazachiy kray [Cossack region]. *Byloe – The past (Yezhemesyachnoe prilozhenie k zhurnalu «Rodina»)*, 7, pp. 10–11. [in Russian].
2. Sazonova, S.E. (2008). Poselenie vykhodtsev iz Malorossiyskikh guberniy v Zakubanskom krae v pervoy polovine XIX v. [Settlement of immigrants from the Little Russian provinces in the Trans-Kubania region in the first half of the 19th century]. *Kozatska spadshchyna – Cossack heritage*. Vol. 4. Dnipropetrovsk, Ukraine, pp. 147–150. [in Russian].
3. Sazonova, S.E. (2008). Istoriya zaseleniya Anapskogo rayona ukrainiskimi pereselenzami (30–60 gg. XX veka) [The history of the settlement of the Anapa region by Ukrainian settlers (30–60s of the 19th century)]. *Kulturnaya zhizn Yuga Rossii – Cultural life of the south of Russia*, 3(28), pp. 75–78 [in Russian].
4. Tokareva, V. (n. d.). Zaselene Anapy v 30-e gg. XIX veka [The settlement of Anapa in the 30s XIX century]. Retrieved from <http://www.anapafuture.ru> [in Russian].
5. Novitzky, V. (1853). Anapa i Zakubanskie poseleniya [Anapa and Trans-Kuban settlements]. *Zapiski Kavkazskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva. – Notes of the Caucasian Department of the Imperial Russian Geographical Society*, vol. 2. Tiflis: Tip-ya Kantzelyarii Namestnika Kavkazskogo, pp. 14–44. [in Russian].
6. Turenko, A.M. (1887). *Istoricheskie zapiski o voiske chernomorskoy [Historical notes about the Black Sea army]*. Kiev: Tip-ya Davydenko. [in Russian].
7. Polnoe sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (1834) [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sbr. 2. Vol. VIII. (1833). Otd. 1. Sankt-Peterburg : Tip-ya II Otd-ya Sobstv. Ego Imp. Velichestva Kanzeliarii [in Russian].
8. Sherbina, F.A. (Comps.). (1913). *Istoriya Kubanskogo kazachego voiska (1910–1913) [History of the Kuban Cossack army]*: v 2 t. Yekaterinodar: Tip-ya tov-va pech. i izd. dela «PECHATNIK». Vol. 2. Istoriya voiny kazakov s zakubanskimi gorzami (1913) [The history of the war of the Cossacks with the Trans-Kuban highlanders]. [in Russian].

9. Veselovsky, N.I. (1914) *Voенно-istoricheskiy ocherk goroda Anapy* [Military-historical sketch of the city of Anapa]. Petrograd: Tip-ya gl.upr. udelov. [in Russian].

10. Spisok pervykh pereselentzev-kazakov, pereselennykh v Anapu v 1833 g. iz Poltavskoy i Chernigovskoy guberniyi (43 semeistva) [List of the first Cossack settlers resettled in Anapa in 1833 from the Poltava and Chernigov provinces (43 families)]. Retrieved from <http://www.anapskiekazaki.ru>. [in Russian].

11. Petrenko, Ye.D. (1997). *Pereselennia kozakiv i selian Ukrainy na Kuban (1792–1917)* [Resettlement of Cossacks and peasants of Ukraine to the Kuban (1792–1917)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

12. Sazonova, S. (2009). Gosudarstvennoe regulirovanie pereseleniya ukrayntsev na territoriyu Kavkazskogo lineynogo kazachego voiska (konets XVIII – pervaya polovina XIX v.) [State Regulation of the Resettlement of Ukrainians to the Territory of the Caucasian Line Cossack Army (late 18th – first half of the 19th century)]. *Vlast – Power*, 4, pp. 123–127. [in Russian].

13. Dzahalov, A.S. (2009). *Pereselennia ukrainskykh kozakiv i selian na Terek (1832–1904 rr.)* [Relocation of Ukrainian Cossacks and peasants to Terek (1832–1904)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].

14. Gakstgauzen, A. (1857). *Zakavkazskiy kray. Zametki o semeynoy i obschestvennoy zhizni i otnosheniyah narodov, obitayushchih mezdu Chernym i Kaspiyskim moryami* [Transcaucasian region. Notes on the family and social life and relations of peoples living between the Black and Caspian Seas]. V 2-x ch. Sankt-Peterburg: Tip-ya Gl. Shtaba Ego Imp. Velichestva po Voen.-Uch. zavedeniyam. [in Russian].

15. Boyura, M.I. (Ed.). (1999). *Anapa i anapchane. Istoricheskiy i biograficheskyy ocherk* [Anapa and Anapchane. Historical and biographical essay]. Anapa: Severniy Kavkaz. [in Russian].

16. Vasilev, E. (1874). *Chernomorskaya beregovaya liniya (1834–1855 gg.)* [Black Sea coastline (1834–1855)]. *Voennyi sbornik – Military collection*, vol. LXLVIII, pp. 5–26. [in Russian].

17. Portal goroda Anapa [Portal of the city of Anapa]. Retrieved from <http://www.anapagrad.com/city> [in Russian].

18. Alov, T.H. (2012). *Osobennosti voennogo protivostoyaniya na Kubanskoy linii v pervoy polovine 1833 g. v kontekste hadzhretskogo prisutstviya v Vostochnom Zakubane* [Features of the military confrontation on the Kuban line in the first half of 1833 in the context of the Hadjret presence in the Eastern Trans-Kuban region]. *Izvestiya Kabardino-Balkarskogo nauchnogo tsentra RAN*, 4(48), pp. 191–197. [in Russian].

19. Bezhtsy iz Khersona realizovali pervyy zhilishchnyy sertifikat v Anape [Refugees from Kherson implemented the first housing certificate in Anapa]. *EurAsiaDaily*. Retrieved from <http://www.eadaily.com/ru/news/2022/11/15/> [in Russian].

20. «Sidyat v Anape i zhdut prihoda VSU?» Ukraintsy pereimenovali ulitsu na svoy lad [Sitting in Anapa and waiting for the arrival of the Armed Forces of Ukraine? Ukrainians renamed the street in their own way]. *Utrenniy yug – Morning South*. Retrieved from <http://www.utyug.info/new/25626/> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК9 94(477)342.814

Н.А. Котельницький

ЗЕМСЬКА ЛІБЕРАЛЬНА ПАРТІЯ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЙСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ВІД СПРОБ ПРАКТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ І ПАРТНЕРСТВА ДО СОЦІАЛЬНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ТА ОПОНУВАННЯ (60–80-ті роки XIX ст.)

У дослідженні на основі маловідомих історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, з'ясовані базові складові клерикальної політики земської ліберальної партії північної України, яка була невідомою та органічною частиною етноконфесійної програми цієї течії визвольного руху у Російській імперії другої половини XIX ст. Автор приходить до висновку про те, що взаємовідносини між Російською Православною Церквою та опозиційною аристократичною фрондою регіону у другій половині XIX ст. пройшли еволюцію від прагнень партнерства та практичних спроб співробітництва до соціального змагання, конкуренції, опонування візаві. Демаркаційним маркером вказаних метаморфоз стала революційна зміна внутрішньополітичного курсу у Російській імперії – від епохи модернізації Олександра II до доби політичної реакції Олександра III.

Ключові слова: земська ліберальна фронда, північна Україна, клерикальна політика, Російська Православна Церква, духовенство, парафіяни.

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України продовжує залишатись актуальною, але малодослідженою проблемою вітчизняної історичної науки. Серед численних напрямів подвижницької та широкомасштабної діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону особливе місце займає клерикальна політика визвольного руху, яка й до цього часу була поза увагою дослідників. Відтак спробуємо у лаконічній формі заповнити існуючу прогалину в українській історіографії.

Епоха Великих реформ у Російській імперії (1856–1874) хоч і здійснила належний демократичний вплив на державу, проте не змінила суті буття духовенства як специфічної, герметично відокремленої страти суспільства, хоча якісно новий період історії вже яскраво свідчив про кризу так званої «державної церковності», яка полягала в очевидній реакційній архаїчності та соціальній консервативності клерикального світу імперії [1]. Церковні реформи 60–70-х років XIX ст., які були санкціоновані імператором Олександром II, відносно демократизували клерикальну корпорацію Російської імперії. Членам родин духовенства були надані громадянські права і свободи. Соціальна герметичність клерикального світу була підірвана шляхом надання молодим священнослужителям перспектив кар'єри за межами професійного релігійного ландшафту. З метою нейтралізації опозиційних настроїв у представників духовного сану до влади, нащадкам духовенства залишили ексклюзивні юридичні преференції: вони, як і їх батьки, були звільнені від сплати базових державних і муніципальних податків, виконання військової повинності; уникнули тілесних покарань – ганебного феодального архаїзму, який залишили для селянства [2].

Земська реформа 1864 р. надала клерикальним колам імператив суб'єктності у суспільному житті країни – духо-

венство отримало право балотуватися до інституцій земського самоврядування. Для перших каденцій функціонування губернських та повітових земських зібрань стала характерною помітна частка гласних – представників духовного сану. Як правило, вони обиралися депутатами зборів від виборчої курії землевласників. Щоправда, як справедливо вказував великий дослідник земств у Російській імперії Б. Веселовський, священники так і не змогли зайняти достойне місце у життєдіяльності інститутів земського самоврядування. Причиною цього, на думку ученого, було несприйняття священнослужителів у якості органічної частини депутатського корпусу земських зібрань представниками інших соціальних станів суспільства, переважно прогресивних землевласників [3, с. 50–51].

На наш погляд, зіграла свою роль і сама ліберально-демократична аура епохи Великих реформ: Російська Православна Церква справедливо вважалась феодальним інститутом, а в умовах вже другої після Петра I колосальної «вестернізації» держави на перше місце вийшли проблеми громадянських прав і свобод, політичного представництва, соціальної та економічної модернізації. Тим не менше, як би там не було, Церква отримала представництво у виборних громадських установах земського самоврядування, направила своїх делегатів, а відтак розраховувала на вирішення своїх проблем за допомогою інструментів та можливостей, якими оперували губернські та повітові земські зібрання і управи.

Проведені російською монархією церковні реформи, у цілому успішно розв'язавши комплекс невідкладних питань, мали й низку невирішених. Серед головних – достатнє фінансове забезпечення представників регіонального та провінційного кліру. Верховна влада обіцяла пенсійне забезпечення, але це було лише перспективою. Проблема полягала у тому, що духовенство не мало права займатися комерційною діяльністю. Скажімо, було заборонено здійснювати торгівельні операції, надавати свої приміщення в оренду розважальним закладам, надавати та брати в борг під банківські вексельні гарантії. У контексті цього священники не могли бути суб'єктами правочинних угод: заборонялось наймати адвокатів, бути повіреними та уповноваженими у справах інших осіб, клопотати про потреби власної родини тощо [4]. Так чи інакше, клірикам потрібно було шукати варіанти постійних джерел надходження коштів для життєдіяльності, оскільки благодійність пастви не була стабільним фінансовим чинником.

Одним з варіантів вирішення фінансових проблем Російська Православна Церква бачила у функціонуванні розгалуженої мережі парафіяльних піклувань, які були створені імперським законодавством 2 серпня 1864 р. Саме цим структурам дозволявся пошук коштів для утримання як парафій з їх інфраструктурою, так і штату священнослужителів. Втім, на відміну від земських установ самоврядування, які отримали постійний статус, парафіяльні піклування вважались громадськими добродійними

органами, діяльність яких прямо залежала від активності керівництва єпархій, регіональної влади, очільників провінційних парафій, жертвних внесків парафіян та гуманного філантропізму заможних персон, які проживали у конкретних громадах [5, с. 121–132]. Ймовірні метаморфози у діяльності піклувань компенсувалися великою довірою до них верховної влади, на відміну від виборних земських зібрань та управ [6, с. 70–72].

Іншим варіантом було тісне співробітництво з земським самоврядуванням. Згідно імперського законодавства, земства отримали право на впровадження постійно діючої системи оподаткування. На переконання клерикалів, це надавало реальні можливості для матеріального забезпечення духовенства та інфраструктури шляхом впровадження земських податків для потреб Церкви. Крім того, священнослужителі розраховували отримати вплив у земських школах, зайняти там непогано оплачувані педагогічні посади, підвищити свій суспільний авторитет шляхом участі у земських справах з дозволу керівництва [7, с. 420–421].

Земські інституції, зі свого боку, також малий свій інтерес у цьому плані. Як влучно відзначав дореволюційний дослідник російського лібералізму М. Іорданський, ліберальні земці також цікавилися інститутом церковної парафії. Імперське законодавство не передбачало наявності дрібної одиниці місцевого самоврядування, відповідно земські установи не мали належного впливу на селянські волості та громади. Саме у контексті цього земську опозицію цікавили парафіяльні піклування, адже у їх візії кожна парафія цілком могла стати дрібною одиницею земського самоврядування, причому кожна така структура у регіонах була перспективною спільнотою майбутніх земських виборців. Так чи інакше, а парафія була інструментом максимального зближення органів місцевого управління з населенням [8, с. 255–256].

Саме у цих двох напрямках і почалося співробітництво Російської Православної Церкви з опозиційною аристократичною фрондою північної України, адже земські органи отримали право участі у формуванні бюджетів парафіяльних піклувань. Проаналізуємо конкретні приклади цієї взаємодії на території краю.

21 вересня 1868 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання розглядалася проблема взаємовідносин Чернігівської духовної консисторії і Борзнянської повітової земської управи. Головним питанням, навколо якого кристалізувався конфлікт між інституціями, було створення системи парафіяльних піклувань. Чернігівська духовна консисторія надіслала Борзнянській земській повітській управі відозву, де у категоричній манері висловила свою позицію. Релігійне відомство однозначно заявило, що створенням парафіяльних піклувань займається виключно єпархіальне архієрейство, а не земські установи. На вже відкриті у Борзнянському повіті піклування ніхто не має права впливати, окрім Святійшого Синоду і єпархіального архієрея, тим більше, що у Борзнянському по-

вітовому земському зібранні немає жодного представника – депутата від духовенства [9, с. 27–29].

Керманич ліберальної партії І. Петрункевич виступив з промовою на засіданні зборів, у якій виклав своє бачення ситуації. Він заявив, що повітовому земству не слід залишати поза увагою подібні документи консисторії, оскільки церковне відомство не визнає права земських установ звертатися з клопотаннями до різних посадових осіб та інститутів відносно потреб функціонування земських та взагалі виборних громадських органів. Політик висловив переконання, що земські інститути формуються з таких же парафіян, які і утворюють відповідні піклування. Якщо б до їх складу входили виключно представники духовенства, яке не має до земських справ у більшості своїй відношення, тоді б і земські установи не вважали себе у праві втручатися у виключно релігійні справи. Однак, на думку лідера опозиційної аристократичної фронди, у конкретному випадку справа виглядала дещо інакше. Борзнянське повітове земство тому і звернулось до Чернігівської духовної консисторії з клопотанням щодо проблем створення та утримання парафіяльних піклувань, оскільки духовенство Борзнянського повіту виступило проти запропонованих ініціатив повітового земства. Відтак, на думку діяча, мова йде про конфлікт двох інтересів – земського і церковного.

В офіційній відповіді, надісланій Борзнянському повітовому земству, Чернігівська духовна консисторія особливо звертала увагу земства на проблеми свого корпоративного представництва і принципово наголошувала на тому, що як тільки воно з'явиться, духовне відомство не буде відмовляти у праві земським установам клопотати про свої інтереси. І. Петрункевич акцентував увагу повітових земських зборів на тому, що законодавство про земські установи взагалі не передбачає подібної постановки питання, оскільки земські інститути є виключно виборними громадськими представницькими органами. Якщо духовенство Борзнянського повіту не має представника у земських зібраннях, то це не проблема земських інституцій, а прояв вердикту виборців, які не виявили бажання делегувати своїх представників до установ місцевого самоврядування в особі репрезентантів Церкви. Відтак, на переконання очільника опозиції, заявлені вимоги консисторії свідчать про спроби посягання на законодавчо встановлені права і свободи земських інститутів клерикальними колами.

Прекрасно розуміючи увесь комплекс складнощів у відносинах між релігійною та громадською установами, І. Петрункевич запропонував направити відозву Чернігівської духовної консисторії до Чернігівського губернського земства як регіонального земського органу, з проханням надати експертну оцінку: які повноваження та компетенцію мають повітові земські установи за чинним законодавством у справі подання клопотань до інститутів церковної влади??? Які правові норми є у розпорядженні земських органів, щоб захистити та не поступатись

своїми законними правами та інтересами, при цьому не надаючи жодних привілеїв виборцям духовного сану??? Борзнянське повітове земське зібрання одногосно підтримало пропозицію і направило відозву до Чернігівського губернського земства [10, с. 30–31].

28 вересня 1868 р. Борзнянське повітове земське зібрання розглянуло питання упорядкування податкової системи в повіті. У ході обговорення виникли гострі дискусії навколо проблеми оподаткування активів нерухомості священнослужителів краю, у першу чергу – представників Російської Православної Церкви. Консервативне дворянство регіону ініціювало пропозицію про повне звільнення православних священників від сплати будь-яких податків у сегменті місцевого самоврядування, як це було зроблено на загальнодержавному рівні.

І. Петрункевич у своєму виступі від імені земської ліберальної партії заявив, що звільнення окремого соціального стану від сплати податків (у даному випадку духовенства) є категорично неприпустимим кроком. Лідер опозиційної аристократичної фронди наголосив на тому, що чинне імперське законодавство дозволяє звільняти від оподаткування земськими установами лише кілька окремих соціальних груп: осіб, які перебувають за межею бідності та персон, визнаних злидінними, себто які не мають постійного місця проживання. Оскільки духовенство, згідно діючої правової бази, не належить до вказаних верств суспільства, то і звільняти священників від податків, на переконання політика, немає жодних юридичних підстав. Діяч відзначив, що клопотання реакційного нобілітету буде сприйнято громадськістю як неповага до інтересів інших власників активів майна, нерухомості та платників податків, адже надання особливих станових преференцій для окремого соціального прошарку суспільства є прямим рудиментом феодальних порядків, рецидивом дореформеної епохи історії країни. Земські повітові збори підтримали аргументи очільника опозиції і ухвалили рішення про збереження оподаткування активів нерухомості священників краю [11, с.109].

20 вересня 1869 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання була розглянута відповідь чернігівського губернатора на циркуляр Міністерства внутрішніх справ щодо оподаткування земськими зборами земельних наділів, наданих верховною владою Російської імперії, зокрема Урядом, для утримання інфраструктури Російської Православної Церкви та корпорації духовенства. Лояльне ставлення губернської адміністрації регіону до урядових вимог про участь земських установ в утриманні церковних інституцій у формі сплати відповідних трансакцій викликала протест земської ліберальної фронди Чернігівської губернії.

Член опозиційної партії Н. Волк-Карачевський виступив із промовою по цьому питанню. Він наголосив на тому, що у Борзнянському повіті Чернігівської губернії, за незначним виключенням села Сидорівка, де існують подаровані державою землі у розпорядження парафії, по суті

немає земельних активів, які б були надані державними інститутами Церкви. Існує лише близько 550 десятин землі, подарованих повітовому кліру виключно приватними особами на благодійних засадах, з метою забезпечення життєдіяльності дрібних одиниць церковної інфраструктури. Ці земельні наділи вже обкладені системою повітових та губернських податків у розрахунку 64 руб. 87 коп. на кожну десятину. Втім, вказані ресурси не можна виключати з загального ареалу фіскальної бази, адже мова йде про власність, подаровану приватними персонами.

Після детального обговорення Борзнянське повітове земство постановило: 1. визнати такими, що підлягають земському оподаткуванню, усі землі, подаровані клерикальним колам приватними меценатами; 2. виключенням вважати село Сидорівка, де існують надані державою земельні активи у розпорядження Російської Православної Церкви; 3. надати адміністрації чернігівського губернатора комплекс аргументації, розрахунків та документації щодо вказаної проблеми [12, с. 4–5].

26 вересня 1870 р. на засіданні Борзнянського повітового земського зібрання було знову порушене питання про взаємовідносини земських інституцій та парафіяльних піклувань у регіоні. Від опозиційної аристократичної фронди виступив Н. Волк-Карачевський. У своїй промові член ліберальної партії Північного Лівобережжя акцентував увагу депутатського корпусу зборів на тому, що декілька напрямів діяльності земських інститутів та парафіяльних піклувань співпадають між собою, і цей нюанс треба раціонально використовувати з метою поліпшення життєдіяльності соціуму. Наприклад, як земські органи, так і парафіяльні піклування мають своїми завданнями пошук ресурсів для створення та утримання початкових шкіл, церковних парафій, установ допомоги злидненим і психічно хворим. На думку представника опозиції, взаємовигідні контакти земств з парафіяльними піклуваннями могли б бути дуже конструктивними, особливо на рівні виконавчих органів – повітових та губернських земських управ. Н. Волк-Карачевський відзначив, що парафіяльні піклування цілком могли б приносити користь широким колам громадськості, відкинувши вузькі корпоративні інтереси Російської Православної Церкви. Так, на переконання репрезентанта аристократичної фронди, парафіяльні піклування як благодійні громадські інституції, які сформувалися з представників не тільки клерикальних кіл, цілком були спроможні зайнятися комплексом суспільно значущих справ, які згідно імперського законодавства не входили до компетенції земських установ. Зокрема, вказані органи, у кооперації з земствами, могли б реалізувати функції нагляду за протипожежною інфраструктурою та відповідним спеціальним обладнанням, організації системи нічного патрулювання сіл та містечок краю, забезпечення сталості системи документообігу та канцелярської справи в установах міського та земського самоврядування тощо.

Н. Волк-Карачевський зазначив, що Церква є дуже важливою суспільною інституцією, а тому зобов'язана

брати участь у громадських справах, тим більше, якщо хоче мати впливи на світські, представницькі інститути самоврядування. І хоча вказані заходи є компетенцією сільських урядників, вони у своїй більшості не реалізуються, у тому числі в силу неграмотності згаданих провінційних чиновників. Російська Православна Церква ж має величезний вплив на майже усі стани суспільства, являючись консолідуючою духовною силою у бутті держави та населення. Борзнянське повітове земство одноголосно підтримало депутата і постановило: звернутись з відповідною ініціативою до Чернігівської духовної консисторії [13, с. 51–52].

Як бачимо, до початку 70-х років XIX ст. інститути Російської Православної Церкви та опозиційна аристократична фронда Чернігівської губернії мали декілька можливостей узгодити параметри та умови взаємовигідного співробітництва. Однак, на превеликий жаль, ці спроби завершилися невдачею. Причин цьому декілька. З одного боку, клерикальні кола розраховували на те, що земські установи фінансово забезпечать духовенство шляхом заміни регулярних внесків парафіян спеціальним земським податком, який буде сплачуватися усіма парафіянами у вигляді поземельного збору. У такий спосіб Церква уникнула б докорів у систематичних «церковних поборах», які мали велике поширення серед громадськості – основні релігійні обряди стали б безкоштовними для віруючих, а другорядні мали б фіксований прейскурант. Крім цього, священники сподівались, що органи земського самоврядування візьмуть на себе комплекс питань щодо поширення оренди церковної інфраструктури та комерційних угод по використанню продовольчих запасів. У конкретному грошовому еквіваленті духовенство бачило наступний кошторис для кожної парафії: 300 рублів псаломщикам, до 900 рублів настоятелям храмів. Окремим пунктом клерикали виставляли вимогу, щоб земські інституції фінансували існуючі церковні школи. Інститути земського самоврядування категорично відмовили Російській Православній Церкві у її бажаннях: по-перше, духовенство не надало жодних пропозицій навзаєм у відповідь, які б земства вважали привабливими; по-друге, земські установи принципово заперечували навіть теоретичну можливість панування у сфері народної просвіти інституцій Церкви [7, с. 432–436].

З іншого боку, клерикальний світ категорично заперечував вимоги органів самоврядування щодо отримання контролюючих функцій та нагляду з боку земських установ над церковними установами, адже для духовенства була принципово неприйнятна ініційована земськими лібералами концептуальна теза про виборність парафіянами священників. Викликала велику недовіру з боку священнослужителів й ідея виборності керманичів парафіяльних піклувань: опозиціонери бажали контролювати витрати з бюджетів цих установ та фінансові справи очільників релігійних осередків з метою уникнення корупції. Запроваджене земськими установами Північного Лівобережжя оподаткування було сприйняте Церквою як обра-

за, порушення усталених законодавчих норм Російської імперії та неповага до інтересів клерикального світу [14].

До речі, не можемо не погодитись з доктринальною думкою відомого інтелектуала Російської імперії другої половини XIX ст. М. Колюпанова, який, аргументовано критикуючи законодавство щодо парафіяльних піклувань, закликав брати приклад з інституту братств, які дуже успішно функціонували на українських землях, що входили до величної імперії – Речі Посполитої. На його думку, саме європейський принцип самоврядування громади та децентралізація влади є шляхом до успіху життєдіяльності суспільства [15, с. 380–384]. Далеко не випадково, на наше переконання, що найбільший успіх парафіяльні піклування мали саме в українських губерніях Російської імперії [16, с. 144–148].

Однак головним було інше. Ми абсолютно погоджуємося з висновками визначного сучасного дослідника історії Російської Православної Церкви О. Беглова, який справедливо наголошує на тому, що між Церквою та системою земського самоврядування не було довіри. Вони сприймали один одного як конкуренти; був наявний очевидний елемент суспільного змагання. Глобально клір та прогресивні земці продовжували належати до різних ідеологічних спектрів держави: перші – до консерваторів, другі – до демократів; метаморфози кастового мислення нікуди не зникли [14].

Необхідно відзначити, що попри фактичний провал співробітництва земських установ з органами Російської Православної Церкви, земська ліберальна партія Чернігівської губернії ініціювала оформлення партнерських відносин з клерикальними колами регіону, що, на наш погляд, промовисто свідчить про стійке намагання земської опозиції впливати на демократизацію релігійних інститутів краю, забезпечити лояльне ставлення духовенства до політичної сили, і, найголовніше, мати можливості для політичної агітації серед мирян – безпосередніх виборців земських зібрань. Наприклад, 24 вересня 1876р., на засіданні Городнянського повітового земства було розглянуто офіційна доповідь члена одноіменної повітової училищної ради О. Ліндфорса. Речник лібералів зауважив, що ні держава, ні вища клерикальна влада, ні Міністерство народної освіти не зробили усього потрібного, щоб священнослужителі стали органічною частиною системи освіти у модернізованій імперії Романових. Оратор наголосив на тому, що провінційне духовенство, в силу архаїчності релігійного виховання, відсутності новітньої прогресивної освіти та знання педагогічних новацій, великої завантаженості у службових та корпоративних справах, великою мірою недостатністю фінансового забезпечення власної родини, не мало жодних можливостей приділяти належну увагу своїй компетентності, присутності на заняттях та викладанню релігійних дисциплін у земських школах Городнянського повіту. Резюмуючи свої пропозиції, О. Ліндфорс ініціював наступне: 1. запровадити у початкових школах і училищах Городнянського повіту

Чернігівської губернії викладання релігійних дисциплін випускниками духовних учбових закладів, офіційно запросивши їх на службу до земських інституцій, з призначенням службового гонорару у розмірі 250 рублів на рік кожному. При цьому особливо наголосити, що вони не мають права втручатись у викладання світських предметів; 2. направити офіційне клопотання Чернігівському губернському земському зібранню про надання дозволу викладання Закону Божого світським персонам, які є студентами духовних учбових закладів [17]. Детально розглянувши доповідь О. Ліндфорса, Городнянське повітове земське зібрання одностайно ухвалило: усі пропозиції затвердити та узяти до виконання [18, с. 19]. Як бачимо, опозиційна аристократична фронда регіону офіційно запрошувала молоде духовенство краю стати де-факто найманими земськими службовцями.

На жаль, клерикальний світ не відповів взаємністю. Навесні 1881 р. у Російській імперії розпочалася нова доба в історії держави. Новий імператор Олександр III санкціонував початок періоду, який сучасники назвуть епохою контрреформ. У якісно нових умовах взаємовідносин Російської Православної Церкви та земської ліберальної партії північної України радикальним чином змінились. Верховна влада перейшла до відкритого і безапеляційного патронування Російської Православної Церкви та офіційної державної релігії – ортодоксального православ'я.

Одним з головних інструментів впровадження церковних контрреформ у регіонах та провінціях Російської імперії стало відкриття владою широкомасштабної мережі оновлених церковно-парафіяльних шкіл. Однак опозиційна ліберальна фронда, не бажаючи бути виконавцем реакційної програми імператора Олександра III, зайняла по відношенню до вказаних учбових закладів суто раціональну позицію. Зводилась вона до простого постулату: якщо самодержавство бажає відкривати ці школи – нехай це робить державним коштом і за рахунок бюджету Російської Православної Церкви, а не з кошторисів виборних інститутів місцевого самоврядування. Тільки у разі виконання цих умов земські установи погоджувалися допомагати церковно-парафіяльним школам фінансово, і, більше того, – передавати їм у користування будівлі власне земських початкових шкіл [19, с. 487–490].

Як справедливо відзначав В. Іванович, у такий спосіб, не опонуючи прямо російському абсолютизму, прогресивні земці, по-перше, жодним чином не бажали брати на себе політичну відповідальність за результати діяльності цих шкіл, а по-друге, виводили левову частку фінансування цих закладів за межі земських бюджетів і кошторисів селянського управління [20, с. 161].

Вже у контексті колосального поширення консервативної реставрації у духовній сфері, ініціативи верховної влади щодо участі земських інституцій у практичній реалізації « нової » релігійної політики отримали форми вимог та ультиматумів. Наприклад, 16–17 жовтня 1884 р. на засіданні Ніжинського повітового земського зібрання

було розглянуто офіційне клопотання Попечителя Київського учбового округу до директора народних училищ Чернігівської губернії. Інструктивний документ в ультимативній формі вимагав: викладання церковного співу усіма викладачами початкових навчальних закладів, які мають хист до музики; у разі відмови педагогів це робити наказувалось звільняти їх з займаних посад; у разі потреби запрошувати для викладання церковного співу духовних осіб; при прийнятті на службу педагогів до учбових закладів керуватись виключно їх спроможністю викладати церковний спів та організаційними здібностями створення церковних хорових колективів [21].

Зухвалий тон офіційного документа викликав опозиційне ставлення представників земської ліберальної партії Північного Лівобережжя. Так, член аристократичної фронди О. Шлікевич виступив у зібранні з промовою по цьому питанню. Він особливо наголосив на тому, що система народної просвіти у державі є переважно світською, за виключенням спеціалізованих релігійних закладів освіти. З огляду на це, ультимативні вимоги Попечителя Київського учбового округу щодо обов'язкового навчання церковному співу є абсолютно неприйнятними для початкових народних шкіл і училищ, адже вони виходять за межі компетенції світської освіти. Представник лібералів вказав на те, що побажання центральної освітньої бюрократії є не обов'язковими для земських інституцій регіону, адже чинне імперське законодавство, яке стосується системи місцевого самоврядування, жодним чином не зобов'язує і не регламентує участь земських установ у функціонуванні спеціалізованих корпоративних релігійних інститутів, за виключенням різного роду добровільних благодійних установ. Враховуючи це, О. Шлікевич заявив, що повітові земські збори повинні проігнорувати вимоги Попечителя Київського учбового округу [22, с. 14].

Ніжинське повітове земське зібрання, детально обговоривши порушене питання, постановило: направити до Міністра внутрішніх справ та Уряду клопотання про повну відміну або суттєве пом'якшення ультимативних вимог Попечителя Київського учбового округу як таких, що загрожують суцільною ліквідацією широкомасштабної мережі закладів початкової освіти у провінції – одного з епохальних досягнень системи земського самоврядування краю [22, с. 12].

У умовах політичної реакції та ідеологічної реставрації зовсім не дивно, що взаємовідносини земської ліберальної партії Чернігівської губернії з клерикальними інституціями краю суттєво погіршились – структури стали опонентами і конкурентами. Опозиційна аристократична фронда регіону вже не бачила жодного сенсу йти на широке співробітництво з духовенством, а Російська Православна Церква розчарувалась у започаткованих Олександром II церковних перетвореннях, спробах інституційної взаємодії з установами виборного управління.

Ці тенденції простежуються у зміні позицій ліберальних земців регіону. Так, зокрема, на засіданні чергової сесії

Чернігівського губернського земського зібрання 22 січня 1890 р. депутатським корпусом регіонального парламенту було розглянуто питання винагороди праці священнослужителів органами земського самоврядування Остерського повіту Чернігівської губернії. З промовою по цій проблемі виступив член опозиційної аристократичної фронди В. Варзар. У своєму виступі він відзначив, що Остерське повітове земське зібрання вважає недоцільним асигнувати з земського бюджету 100 рублів у якості службового гонорару священнику місцевої парафії, який мав обов'язок проводити церемонії присяги найманих службовців повітової земської управи. Депутат наголосив на тому, що будь-які видатки на послуги духовенства для земських інститутів не мають законодавчих підстав. Раніше органи місцевого самоврядування фінансували їх виключно як добровільні акти. Зараз же трансакції із земського бюджету вже нічим не були підкріплені. Враховуючи це, В. Варзар запропонував погодити рішення Остерського повітового земства, відмовити в асигнуванні 100 рублів у якості винагороди священнику місцевої парафії, а кошти спрямувати на фінансування профільних установ – мирових судових і селянських органів, оскільки селянство – головний виборець земських інститутів.

Чернігівське губернське земство одногослосно підтримало пропозицію В. Варзара і ухвалило наступне: не асигнувати з бюджету Остерського повітового земства 100 руб. у якості гонорару парафіяльному священнику, оскільки духовенство краю раніше вже отримувало регулярно ці винагороди; вказані кошти направити на утримання штату службовців селянських та мирових судових інстанцій [23, с. 210–213].

Узагальнюючи викладене та проаналізувавши історичні джерела, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу, можемо стверджувати про те, що клерикальна політика земської ліберальної партії північної України була органічною та невід'ємною частиною етноконфесійної програми досліджуваної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. Церковні реформи, реалізовані російським абсолютизмом, не дивлячись на свою прогресивність, так і не змогли вирішити питання фінансового забезпечення духовенства. Клерикальні кола розраховували вирішити цю проблему за рахунок функціонування парафіяльних піклувань, бюджети яких формувались коштом меценатів та широкомасштабного співробітництва із земськими інституціями, які у візії священнослужителів мали усі можливості для забезпечення інститутів Російської Православної Церкви у регіонах і провінції.

Категоричне небажання земських установ надавати клірикам вплив та контроль за процесами народної просвіти у земських школах, з одного боку, принципова відмова духовенства земським інститутам у справах виборності священників та керманічів парафіяльних піклувань, контролю органів місцевого самоврядування за витратами бюджетів парафіяльних піклувань та діяльністю

інститутів Церкви, з другого, не дали можливості імплементувати на практиці прогресивну ідею співробітництва земських інституцій та клерикальних кіл. Запроваджене земськими установами регіону оподаткування активів було сприйняте Церквою як образа, порушення ustalених законодавчих норм Російської імперії та неповага до інтересів клерикального світу.

Незважаючи на провал ідеї співробітництва між інститутами Російської Православної Церкви та установами земського самоврядування Північного Лівобережжя, земська ліберальна партія краю офіційно пропонувала священникам та священнослужителям регіону стати найманими службовцями земських установ з чітко визначеними професійними обов'язками та посадовими гонорарами виключно із земських бюджетів. Прогресисти за допомогою цих інструментів розраховували демократизувати клерикальну корпорацію зсередини, забезпечити лояльне ставлення духовенства до ліберальної опозиції та всебічно посилити свій політичний вплив серед парафіян – селянства, базового електорату земських виборчих процесів.

Старт доби контрреформ радикально змінив характер взаємовідносин між духовенством і членами опозиційної аристократичної фронди. Клерикальний світ і земська ліберальна партія стали опонентами, конкурентами, візаві. Представники Церкви, розчарувавшись у церковних реформах Олександра II, з великим натхненням сприйняли «новий» курс імператора Олександра III. Репрезентанти земської опозиції вважали категорично неприйнятними ультимативні вимоги Російської Православної Церкви до земських інститутів у сфері народної просвіти та фінансування широкомасштабної мережі оновлених церковно-парафіяльних шкіл як рупору реакції та політичної реставрації у державі. У результаті за ініціативою ліберальних земців краю земські органи відмовились фінансувати життєдіяльність кліру регіону.

У цілому історичні джерела переконливо свідчать, що взаємовідносини між Російською Православною Церквою та земською опозиційною аристократичною фрондою у другій половині XIX ст. пройшли еволюцію від прагнень партнерства та практичних спроб співробітництва до соціального змагання, конкуренції, опонування візаві. Демаркаційним маркером вказаних метаморфоз стала революційна зміна внутрішньополітичного курсу у Російській імперії – від епохи модернізацій Олександра II до доби політичної реакції Олександра III. На наше переконання, провал широкої взаємодії Церкви з системою виборних інституцій місцевого самоврядування став однією з причин системної кризи російського абсолютизму кінця XIX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Беглов А. Кризис «государственной церковности» в фокусе приходского вопроса (1860-е – 1917). *Государство. Религия. Церковь*. 2019. № 1–2. С. 58–89. DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2019-37-1/2-58-89>; Попова А. Александровская модернизация в глазах представителей духовного сословия. *Вестник Рязанского государствен-*

ного университета имени А. Есенина. 2017. № 4. С. 28–37.

2. Карнишина Н. Церковные реформы в России второй половины XIX в. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. История*. 2015. № 3. С. 34–40; Мендюков А. Церковная реформа Александра II. Актуальные проблемы гуманитарных знаний. Сборник научных статей. Самара : СГТУ, 2009. С. 153–176; Римский С. Церковные реформы Александра II. *Вопросы истории*. 1996. № 4. С. 32–48; Він же. Церковные реформы 60–70 гг. XIX в. *Отечественная история*. 1995. № 2. С. 163–171; Смирнова Т., Каримов А. Русская православная церковь в процессе модернизации Российской империи при Александре II. *Парадигмы истории и общественного развития*. 2018. Вып. 11. С. 21–26.

3. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет. СПб. : Издательство О.Н. Поповой, 1909–1911. Т. 3. 708 с.

4. Фот А. Правовой статус приходского православного духовенства во второй половине XIX – начале XX в. *Вестник Оренбургского государственного педагогического университета*. 2015. № 2(14). С. 92–103.

5. Кошелев А. О приходских попечительствах. Голос из земства. Выпуск первый. М. : Типография В. Готье, 1869. 242 с.

6. Молякова О., Иванов Ю. Церковно-приходские попечительства и начальное народное образование в России в 1864–1914 гг. *Вестник Тверского государственного университета. Серия «История»*. 2011. Выпуск 4. С. 70–82.

7. Римский С. Русская Православная Церковь в эпоху Великих реформ. М. : Общество любителей церковной истории, 1999. 568 с.

8. Иорданский Н. Земство и приход. *Образование*. 1903. № 7–8. С. 55–63.

9. *Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года*. Чернигов : Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. № 2. 140 с.

10. *Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года*. Чернигов : Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. № 2.

11. *Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1868 года*. Чернигов : Ильинская типография, аренд. губ. зем. управой, 1868. № 9.

12. *Журналы заседаний Борзенского уездного земского собрания 1869 года*. Киев : Типография И. и А. Давиденко, 1869. № 1. 189 с.

13. *Журналы заседаний очередного Борзенского уездного земского собрания 1870 года*. Чернигов : Земская типография, 1871. № 6. 76 с.

14. Беглов А. Земские проекты переустройства православного прихода в 1860–1890 гг. *Государство. Религия. Церковь*. 2014. № 1. С. 172–200.

15. Колупанов Н. Вопрос о церковно-приходских попечительствах. *Беседа*. 1872. № 12. С. 345–390.

16. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху Царя-освободителя. СПб. : Типография А. Лопухина, 1902. 190 с.

17. Доклад члена училищного совета от земства А.Ф. Линдфорса Городничьему земскому собранию. *Журналы очередного Городничьего земского собрания 1876 года*. Чернигов : Земская типография, 1877. С. 25–33.

18. *Журналы очередного Городничьего земского собрания 1876 года*. Чернигов : Земская типография, 1877. № 2. 141 с.

19. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: В 4-х т. СПб. : Издательство О.Н. Поповой, 1909–1911. Т. 1. 741 с.

20. Иванович В. Земство и церковная школа. *Русское богатство*. 1903. № 7. С. 147–168.

21. Отношение инспектора народных училищ 2-го района Черниговской губернии. *Журналы очередных заседаний Нежинского уездного земского собрания 1884 года и чрезвычайного собрания 10 августа 1884 года*. Киев : Типография Д. Повальского, 1885. С. 25–26.

22. *Журналы очередных заседаний Нежинского уездного земского собрания 1884 года и чрезвычайного собрания 10 августа 1884 года*. Киев : Типография Д. Повальского, 1885. № 2, 3. 106 с.

23. *Журналы заседаний очередной сессии Черниговского губернского земского собрания 1889 года, состоявшейся с 15 по 25 января 1890 года. Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов : Земская типография, 1890. № 8. 882 с.

Kotelnyskyi N.A. The land liberal party of Northern Ukraine and the Russian orthodox church: from attempts for practical interaction and partnership to social competition and opposition (60-80s)

The study, based on little-known historical sources, some of which are introduced to international scientific circulation for the first time, elucidates the basic components of the clerical policy of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine, which was an integral and organic part of the ethno-confessional program of this current of the liberation movement in the Russian Empire in the second half 19th century. The author comes to the conclusion that the relationship between the Russian Orthodox Church and the opposition aristocratic front of the region in the second half of the 19th century. have undergone an evolution: from aspirations of partner-

ship and practical attempts at cooperation to social competition, competition, opposition to each other. The demarcation marker of these metamorphoses was the revolutionary change in the domestic political course in the Russian Empire – from the era of modernizations of Alexander II to the era of political reaction of Alexander III.

Key words: Zemstvo liberal front, northern Ukraine, clerical politics, Russian Orthodox Church, clergy, parishioners.

REFERENCES:

1. Beglov, A. (2019) Krizis «gosudarstvennoj cerkovnosti» v fokuse prihodskogo voprosa (1860-e - 1917) [The Crisis of «State Churchness» in the Focus of the Parish Question (1860s - 1917)]. *Gosudarstvo. Religija. Cerkov'*, 1-2, pp. 58-89. [In Russian]. DOI: <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2019-37-1/2-58-89>; Popova, A. (2017). Aleksandrovskaja modernizacija v glazah predstavitelej duhovnogo sosloviya [Alexandrovskaya modernization in the eyes of representatives of the clergy]. *Vestnik Rjazanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A. Esenina*, 4, pp. 28-37. [In Russian].
2. Karnishina, N. (2015). Cerkovnye reformy v Rossii vtoroj poloviny XIX v [Church reforms in Russia in the second half of the 19th century]. *Izvestija vysshih uchebnyh zavedenij. Povolzhskij region. Gumanitarnye nauki. Istorija*, 3, pp. 34-40. [In Russian]; Mendjukov, A. (2009). Cerkovnaja reforma Aleksandra II [Church reform of Alexander II]. *Aktual'nye problemy gumanitarnykh znaniy. Sbornik nauchnykh statej*, pp. 153-176. Samara: SGTU. [In Russian]; Rimskij, S. (1995). Cerkovnye reformy 60-70gg. XIX v [Church reforms 60-70 of the XIX century]. *Otechestvennaja istorija*, 2, pp. 163-171. [In Russian]; Rimskij, S. (1996). Cerkovnye reformy Aleksandra II [Church reforms of Alexander II]. *Voprosy istorii*, 4, pp. 32 - 48. [In Russian]; Rimskij, S. (1999). Russkaja Pravoslavnaja Cerkov' v jepohu Velikih reform [Russian Orthodox Church in the era of the Great Reforms]. Moscow: Obshchestvo ljubitelej cerkovnoj istorii. [In Russian]; Smirnova, T., Karimov, A. (2018). Russkaja pravoslavnaja cerkov' v processe modernizacii Rossijskoj imperii pri Aleksandre II [Russian Orthodox Church in the process of modernization of the Russian Empire under Alexander II]. *Paradigmy istorii i obshchestvennogo razvitiya*, 11, pp. 21-26. [In Russian].
3. Veselovskij, B. (1911). Istorija zemstva za sorok let: V 4-h t [The history of the Zemstvo for forty years]. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. [In Russian].
4. Fot, A. (2015). Pravovoj status prihodskogo pravoslavnogo duhovenstva vo vtoroj polovine XIX - nachale XXv. [Legal status of the parish Orthodox clergy in the second half of the 19th - early 20th centuries]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*, 2(14), pp. 92-103. [In Russian].
5. Koshelev, A. (1869). O prihodskih popechitel'stvah. *Golos iz zemstva. [On parish guardianships. Voice from the land]*. Vypusk pervyj. Moscow: Tipografija V.Got'e. [In Russian].
6. Monjakova, O., Ivanov, Ju. (2011). Cerkovno-prihodskie popechitel'stva i nachal'noe narodnoe obrazovanie v Rossii v 1864-1914gg. [Church and parish patronage and primary public education in Russia in 1864-1914]. *Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija «Istorija»*, 4, pp. 70-82. [In Russian].
7. Rimskij, S. (1999). Russkaja Pravoslavnaja Cerkov' v jepohu Velikih reform [Russian Orthodox Church in the era of the Great Reforms]. Moscow: Obshchestvo ljubitelej cerkovnoj istorii. [In Russian].
8. Iordanskij, N. (1903). Zemstvo i prihod [Zemstvo and parish]. *Obrazovanie*, 7-8, pp. 55-63. [In Russian].
9. Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uездного zemskogo sobranija 1868 goda. [Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1868], 2. Chernigov: Il'inskaja tipografija, arend. gub. zem. upravoj. [In Russian].
10. Zhurnaly zasedanij Borzenskogo uездного zemskogo sobranija 1868 goda [Journals of the meetings of the Borzensky district zemstvo assembly in 1868], 2. Chernigov: Il'inskaja tipografija, arend. gub. zem. upravoj. [In Russian].
11. Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uездного zemskogo sobranija 1869 goda. [Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1868], 9. Chernigov: Il'inskaja tipografija, arend. gub. zem. upravoj. [In Russian].
12. Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uездного zemskogo sobranija 1868 goda. [Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1868], 1. Kiev: Tipografija I. A. Davidenko. [In Russian].
13. Zhurnaly zasedanij ocherednogo Borzenskogo uездного zemskogo sobranija 1870 goda. [Journals of meetings of the next Borzensky district zemstvo assembly in 1870], 6. Chernigov: Zemskaja tipografija. [In Russian].
14. Beglov, A. (2014). Zemskie projekty pereustrojstva pravoslavnogo prihoda v 1860 - 1890gg. [Zemsky projects for the reconstruction of the Orthodox parish in 1860 - 1890]. *Gosudarstvo. Religija. Cerkov'*, 1, pp. 172 - 200. [In Russian].
15. Koljupanov, N. (1872). Vopros o cerkovno - prihodskih popechitel'stvah [The question of church and parish guardianship]. *Beseda*, 12, pp. 345 - 390. [In Russian].
16. Papkov, A. (1902). Cerkovno - obshchestvennye voprosy v jepohu Carja - osvoboditelja [Church and public issues in the era of the Tsar-liberator]. Sankt Peterburg: Tipografija A.Lopuhina. [In Russian].
17. (1877) Doklad chlena uchilishhnogo soveta ot zemstva A.F. Lindfors Gorodnickomu zemskomu sobraniju [Report of the member of the school council from the Zemstvo A.F. Lindfors to the Gorodnitsky Zemstvo Assembly]. *Zhurnaly ocherednogo Gorodnickogo zemskogo sobranija 1876 goda*, pp. 25-33. Chernigov: Zemskaja tipografija. [In Russian].
18. (1876) Zhurnaly ocherednogo Gorodnickogo zemskogo sobranija 1876 goda [Journals of the next Gorodnitsky zemstvo meeting in 1876], 2. Chernigov: Zemskaja tipografija. [In Russian].
19. Veselovskij, B.B. (1909). Istorija zemstva za sorok let: V 4-h t. [The history of the Zemstvo for forty years]. Vol. 1. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. [In Russian].
20. Ivanovich, V. (1903). Zemstvo i cerkovnaja shkola [Zemstvo and church school]. *Russkoe bogatstvo*, 7, pp. 147-168. [In Russian].
21. (1885). Otnoshenie inspektora narodnyh uchilishh 2-go rajona Chernigovskoj gubernii [The attitude of the inspector of public schools of the 2nd district of the Chernihiv province]. *Zhurnaly ocherednyh zasedanij Nezhinskogo uездного zemskogo sobranija 1884 goda i chrezvychajnoho sobranija 10 avgusta 1884 goda*, pp. 25-26. Kiev: Tipografija D. Poval'skogo. [In Russian].
22. (1885). Zhurnaly ocherednyh zasedanij Nezhinskogo uездного zemskogo sobranija 1884 goda i chrezvychajnoho sobranija 10 avgusta 1884 goda [Journals of the regular meetings of the Nezhinsky district zemstvo assembly in 1884 and the emergency meeting on August 10, 1884], 2,3. Kiev: Tipografija D. Poval'skogo. [In Russian].
23. (1890). Zhurnaly zasedanij ocherednoj sessii Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1889 goda, sostojavshejsja s 15 po 25 janvarja 1890 goda. № 9. S. 210 - 213. [Journals of meetings of the regular session of the Chernigov provincial zemstvo assembly in 1889, held from January 15 to 25, 1890]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*, 8. Chernigov: Zemskaja tipografija. [In Russian].

Стаття надійшла до редакції 30.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 929.52 Ушинський

А.М. Лагуза

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ – МІСТО КОСТЯНТИНА УШИНСЬКОГО

У статті на основі аналізу значної кількості краєзнавчої літератури та зібраного архівного матеріалу зроблено спробу заповнити деякі «білі плями» у біографії К.Д. Ушинського, зокрема, уточнено дані про його батьків, про його юнацькі роки та перші кроки у зрілому віці. В роботі обґрунтовується твердження, чому саме Новгород-Сіверський став для К.Д. Ушинського рідним краєм. Для цього залучаються праці самого педагога, які дозволяють переконливо довести, як природа, історія, життя і побут місцевого люду не тільки вплинули на формування особистості майбутнього класика педагогіки, а й знайшли безпосереднє відображення в його творах.

Ключові слова: К.Д. Ушинський, біографія, Новгород-Сіверський, Богданка, гімназія.

Двохсотлітній ювілей Костянтина Дмитровича Ушинського показав не тільки те, що в біографії великого педагога існує досить багато «білих плям», але й те, що існують «плями» в нашому відношенні до нього.

Ще 100 років тому його донька Надія відзначала, що, незважаючи на значну кількість літератури про К.Д. Ушинського, існує велика прогалина внаслідок майже повної відсутності точних даних про його юнацькі роки і перші кроки в зрілому віці. Це змушувало біографів обходити

цей період загальними фразами та голосливими здогадками, примушуючи їх тільки гадати про те, про що треба говорити доказово [1, арк. 1–2]. На жаль, відтоді мало що змінилося. Основними джерелами свідчень про юнацькі роки К.Д. Ушинського й досі залишаються спогади його однокласника Михайла Чалого, які були написані 40 років потому [38, с. 436–446], і так звані «Воспоминания...» самого К.Д. Ушинського, написані трохи раніше, але ж це були не власне спогади, а уривок незакінченої вступної частини до задуманої педагогом праці про університетську освіту, який ще мав нотатки на полях і обривався буквально на пів слові. До того ж автор на самому початку зауважував, що в цих нотатках не йдеться про автобіографію [28, с. 45–58]. Тож невідомо, який би вигляд «Воспоминания...» мали в остаточному варіанті.

Цим періодом життя К.Д. Ушинського займався професор Ярославського педагогічного інституту А.Н. Іванов, краєзнавці з м. Новгорода-Сіверського С.С. Воїнов і І.К. Коломієць – засновник шкільного історичного товариства «Літописець» і музею Новгород-Сіверської школи-інтернату ім. К.Д. Ушинського і краєзнавець з м. Шостки В.В. Терлецький – засновник музею К.Д. Ушинського в Богданці.

Треба зауважити, що саме завдяки зусиллям В.В. Терлецького, заслуги якого у вивченні та популяризації життя К.Д. Ушинського незаперечні, дещо перебільшено значення хутора Богданки в його житті: «Богданка стала «пенатами» педагога, де він відпочивав душею і тілом від столичної суєти», коли наприкінці 1858 року викупив маєток у братів дружини Надії Семенівни [26, с. 32]. Але якщо у В.В. Терлецького пенати були в лапках, то в таких ґрунтовних виданнях, як «Енциклопедія освіти» вказується, що Ушинський народився в «с. Богданка на Новгород-Сіверщині в Чернігівській губ., за ін. даними – Тула, РФ», а в «Сумщині в іменах» – дитинство К. Д. Ушинського пройшло в Богданці.

За самим В.В.Терлецьким, К.Д. Ушинський в Богданці декілька разів бував проїздом [29, с. 387–402; 26, с. 29–39], бо приїздити з Петербурга, а згодом з-за кордону з малими дітьми навряд чи було можливо. І тільки 1868 року К.Д. Ушинський сповіщав, що приїхав до Богданки «устроить» дачу для сім'ї, щоб з наступного року залізницею приїздити сюди кожного літа [27, с. 99], поки поселилися в Петербурзі, а «в будущем году думаю переехать к себе на родину – в Киев» [28, с. 192]. У 1869 і 1870 роках вже з сім'єю прожив у Богданці по 2 місяці влітку [29, с. 401; 26, с. 38], але за порадою лікарів збирався підшукати маєток на півдні, щоб в ньому проводити літо, і в 1870 році «приторговал небольшое поместье возле самой Ялты» [35, с. 50].

Отже, якщо ще врахувати сватання та одруження, а ще раніше – відвідування хутора в дитинстві (бо мати К.Д. Ушинського була двоюрідною сестрою матері Надії Семенівни) [18, с. 61], все одно не вдається назбирати навіть рік перебування К.Д. Ушинського в Богданці.

До того ж і Надії Семенівні ще довго було не до свого

хутора, що засвідчує її доручення, видане в Київській Палаті Цивільного Суду 13 грудня 1871 р. відставному майору Михайлові Степановичу Шкляревському (чоловіку сестри К.Д. Ушинського Софії) на управління Богданівським маєтком, оскільки вона не мала можливості робити це особисто [37, арк. 119 зв.].

Згідно В.В. Терлецького, Богданка була тим куточком Полісся, де К.Д. Ушинському натхненно і легко працювалося над своїми творами. «Перечитайте їх – і ви відчуєте, побачите цю чудову придеснянську землю» [26, с. 32]. Але як з'ясувалося, тільки два твори безпосередньо можуть мати відношення до Богданки: «На лугу летом» – «...добрались мы до своего заливного сенокоса на берегу Десны. Когда мы приехали, солнце уже садилось за меловые горы...» (шлях з боку Богданки на Новгород-Сіверський) і «Леший» – «Жители одной уединенной деревни были в большом беспокойстве...» [31, с. 229, 369], і то тільки тому, що в підготовчих матеріалах було: «Жители хутора Богданки были в большом беспокойстве...» [12, арк. 26 зв.].

Але рідним краєм для К.Д. Ушинського був Новгород-Сіверський. Хоч він і народився в Тулі, своїм «родимым гнездом» вважав невеличкий хутір на околиці Новгорода-Сіверського, де пройшли його дитячі та юнацькі роки і куди він багато разів повертався з далеких країв. Саме з цим хутором були пов'язані якраз сім колін його українського роду по лінії матері. Історія хутора, а разом з тим і історія його власників, прослідковується до середини XVII ст. І якщо К.Д. Ушинський зазначав, що рід його старовинний, дворянський і усі родичі: діди, дядьки і батьки були українцями, народилися і поховані в українській землі, то він, мабуть, достеменно знав, що значна частина з них похована в Новгороді-Сіверському [18, с. 59].

Гете висловлювався: «Якщо хочеш зрозуміти душу поета, вирушай до країни його дитинства». Природа, історія, життя і побут місцевого люду вплинули на формування особистості К.Д. Ушинського. Дитячі і юнацькі враження, почуття та думки залишили незабутній слід в його душі. І це відчувається у його творах. У підручниках «Детский мир» і «Родное слово», за якими навчалося багато поколінь учнів, він відобразив світ свого дитинства, свої дитячі спогади. Педагог цього не приховував, а навіть підкреслював у «Книге для учащихся»: «Я в коротеньких рассказах... изложил в порядке, по воспоминаниям, целый детский год...» [31, с. 78].

«Новгород-Северск принадлежит к числу городов, живописное местоположение имеющих» і поділяється на дві частини: місто і Заручей. А той у свою чергу – на власне Заручей і Сухомлин, які відокремлюються старою Чернігівською дорогою. До того ж «весь Заручей расположен на отлогостях гор и представляет собою живые картины Швейцарии» [24, с. 105–106]. Так про своє рідне місто писав сучасник К.Д. Ушинського, учитель гімназії Іван Матвійович Сбитнев.

Зазвичай мальовничість міста підкреслюють майже всі автори при описі Новгорода-Сіверського. Не міг не зро-

бити це і К.Д. Ушинський у своєму підручнику «Детский мир» (курсивом позначені речення з видання 1861 року, які відсутні у виданні 1989 року).

«Но несмотря на бедный вид уездных городов, один из них, не помню уже какой, чрезвычайно понравился нашим путешественникам. Но лучше я расскажу по порядку, как это было [29, с. 29.]. (паром і селяни на березі) ...отправляются на торг в уездный город, который был виден на противоположном, крутом и высоком берегу реки...

Весело было переезжать широкую реку на пароме. По всей реке тянулись барки, нагруженные товаром, и медленно двигались по течению длинные неуклюжие плоты. На другом берегу с горы спускался длинный обоз. По всему было видно, что было место бойкое, торговое, где сходились судоходная река и большая проезжая дорога (в виданні 1861 року цього абзацу не було).

На высоком и крутом берегу живописно был раскидан маленький уездный городок: красные, зеленые и серые крыши его пестрели посреди цветущих садов; позолоченные кресты церквей весело играли на солнышке [30, с. 131]. *Небольшой городок казался издали таким веселым, таким чистеньким; ему было так приятно между цветущими садами! Дети в один голос сказали, что в таком городке жить гораздо приятнее, чем в пышном, красивом, но пыльном, душном и шумном Петербурге»* [32, с. 31].

Без сумніву, К.Д. Ушинський зобразив тут саме Новгород-Сіверський, а щоб підкреслити мальовничість рідного міста в цьому оповіданні навіть знехтував деякими подробицями: одночасно діти збирають суниці, на лугах траву косять, а місто в квітучих садах! Книга з першого видання «Детского мира» з підписом К.Д. Ушинського «Александру Дмитриевичу Ушинскому от брата» знаходиться в рукописному відділі Російської національної бібліотеки [20, од. зб. 13], а в ній саме між цими сторінками є залишки дуже сухого листочка. Можливо, це було вітання до брата з рідного міста, з рідного хутора. Хутора на Покровщині, у місцевості гористій та дуже мальовничій, де жила родина Ушинських.

«Прекрасное местоположение, богатое самыми живыми и разнообразными ландшафтами, огромный старый сад, изрытый переполненными зеленью оврагами, рано могли развить в мне любовь к природе» [29, с. 314]. За спогадами М.К. Чалого, будинок на високому березі Десни мав вигляд панської садиби з просторим двором, службами та фруктовим садом, облямованим тіністими липами та дубами, поритим переповненими зеленню ярами [38, с. 438].

«Старый роскошный клен растет у нас за домом: три человека едва могут обхватить его могучий ствол; тысячи ветвей поднимаются на его толстых сучьях; под тенью его бесчисленных лапчатых листьев, как под зеленою палаткой, обедаем мы в жаркие летние дни... Говорят, что этому дереву более ста лет...» [30, с. 101]. Була там і так звана «горка Ушинского», яка височіла за садибою [17, с. 101] і, перебуваючи на ній, дійсно відчуваєш те, що саме відчував тут юний Костянтин: *«А воля, а простор, природа,*

прекрасные окрестности городка, а эти душистые овраги и колышущиеся поля...» [29, с. 313]. Саме цей хутір на Покровщині та його околиці знайшли відображення у «Рассказах хуторянина» і «Из детских воспоминаний», які в сутності є щоденником Костянтина з описом життя родини, природи і звичаїв Покровщини.

Покровщину можна вважати своєрідним етнографічним заповідником. Вона ще й досі поділяється на «Хутор», «Куток», «Конец», «Бондаровку», «Кручу» і «Шлях» (колишній «Стародубський шлях»). На відміну від центральної частини міста, яка була зросійщена гімназіями і заїжджим чиновництвом, тут навіть донедавна розмовляли на мові «Слова о полку», а дівчата вдягали вишиванки і корсетки на свята ще в 50-х роках ХХ ст. Як відомо, К.Д. Ушинський добре знав «Слово», більш того він стверджував, що «Слово» написано на «том языке, на котором должен был говорить его сочинитель, по всей вероятности житель Новгород-Северска» і не на «смеси языков», а на «самостоятельном языке» «особого» племені сіверян. Ця особлива мова і зараз присутня в покровсько-заручейській говірці, а в часи К.Д. Ушинського вона була ще виразніша [18, с. 67].

«Меня, может быть, упрекнул в том, что я внес в русскую книгу для чтения несколько малороссийских праздничных обычаев и даже выражений... Два, три малороссийских слова, конечно, не испортят дела...» [31, с. 78].

Так, зокрема, у оповіданні «Бодливая корова» (Із рассказов хуторянина) читаємо: ...Стала тут девочка кричать, на помощь звать: «Ратуйте, кто в бога вируе, ратуйте!»... [30, с. 162]. У підготовчих матеріалах початок обох «ратуйте» виділений, а в «кто» «к» виправлено на «х» [13, арк. 14.]. Автор свідомо вживає тут, крім «вируе», ще й не українське «рятуйте», а покровське «ратуйте». Собаки «у хуторян» теж – Сірко і Бровко. В підручник увійшли лише невеликі фрагменти оповідань під загальною назвою «Рассказы хуторянина» [15, арк. 1–8], тому і відповідна назва. Такі ж «Рассказы хуторянина», але в більшій кількості, зберігаються у рукописному відділі Російської національної бібліотеки.

Місцевість, де була садиба Ушинських, й досі називається Хутір, а старожили пам'ятають її також як Шкляревщину (за прізвищем останнього власника). На початку ХVIII ст. хутір називався Протопопівський за чином власника – протопопа Успенського собору Опанаса Заручького. Його син Андрій був там тільки священником [18, с. 59–60], тож раціональні покровці назву хутора змінили на Попівський, а згодом і на Поповку; така назва зараз залишилась вже тільки за ровом. *«...Косили у нас за садом, в сухой балке, где весной всякий год бежит ручей, а летом только сыровато и растет высокая густая трава. Всякая косовица была для меня праздником...»*. («Гадюка» (Із рассказов хуторянина) [30, с. 164]. «Суха балка» була початком величезного рову – тієї самої Поповки, який наприкінці розгалужується на декілька невеличких ровочків з просто чудовою назвою «Концидовги». З іншого боку рову,

якраз під хутором, вже «сырая балка» виходить до криниці, з якої споконвіку воду брала вся Покровщина і мешканці хутора.

«Из родников, славящихся здесь отличною водою, суть: Заручейская криница, именуемая иногда родником Ярославовым, и Сухомлинская. Простолюдины имеют к ним даже особенное уважение возбужденное преданием: будто видели сидящих на срубе оных прекрасных девиц, с русыми и распущенными волосами, кои оне расчесывали. Нимфы сии в простонародии именуются криницами и утверждают, что они ежегодно появляются на зеленой неделе в самый разсвет...» [24, с. 109].

Ця легенда, мабуть, завдяки І. Сбитневу, потрапила до багатьох дореволюційних видань, але автори об'єднують криницю Заручейську обо Ярославову з криницею Покровською або Сухомлинською. У І. Сбитнева русалки – на обох криницях, але, зважаючи на місцевість (як для русалок), більше підходить Покровська. Звичайно, Костянтин знав цю легенду, як і інші, на які так багата Покровщина.

Покровці свою криницю називають «фонтал» через те, що на джерело колись була встановлена вигнута труба і, як кажуть, навіть були невдалі спроби поставити ще й крани – зривало! Криниця є початком Сухомлинського ручая, що через кількасот метрів впадає в Десну.

Покровська церква, яка теж була поряд з садибою, займала значне місце в житті К.Д. Ушинського, в його «детских воспоминаниях». Вона була побудована у 1766 році на місці старої дерев'яної, яку аж тричі ремонтував міщанин новгородський Давид Машковец. Як вважав Гумілевський, це було після того, як домінікани перетворювали цей храм на костел. За його повідомленням, ікона Богоматері ще зберігала латинські підписи [3, с. 20]. Нова церква хоч і була споруджена «тщаниєм и иждивением Івана Зимаконского, бурмистра магистрату Новгородского», але руками одного з визначних народних майстрів – про це зазначав С.А. Таранушенко, який у 1930 році ретельно обстежив Покровську церкву. А вже через 7 років на спомин від неї залишилися тільки самі сходи. За своєю будовою церква була унікальною: двоповерховою, при цьому нижній поверх був мурований із цегли, верхній – рублений із соснових брусів. Нижня – мурована Трьохсвятська (тепла), а на ній, ніби на підмурку, підносились дерев'яна Покровська церква, з закритим опасанням, що теж було її особливістю [25, с. 336]. Як вважав Г.М. Логвин, спочатку це була відкрита аркада-галерея.

«Церковь со своими торжественными обрядами, прихода со своими годовыми переменами и семья со своими праздничными обычаями, веселостями и хлопотами – вот три элемента, озаряющие в моей памяти каждый празд-

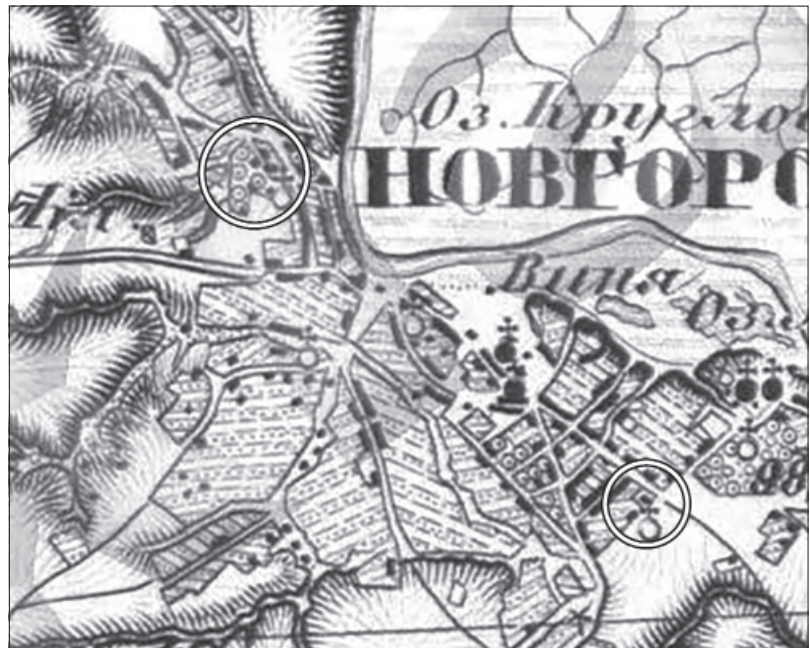

Рис. 1. План м. Новгорода-Сіверського середини XIX ст. з позначеними хутором і гімназією [2].

ник моего детства. И как тускло и серо было бы это детство, если бы из него выбросить эти праздники!» [31, с. 78].

Підготовчі матеріали до підручника дещо відрізняються від надрукованих. Так нариси, відомі як «Из детских воспоминаний», мають назву «Из дневника (Володи – закреслено, а зверху написано) Павлуши» [14, арк. 14.]. Тому стає зрозумілим, чому в «детских воспоминаниях» К.Д. Ушинський використовує імена всіх своїх дітей, окрім Павла, а розповідь подається таки від нього. У виданнях радянського часу від цих розгорнутих «воспоминаний» залишилися тільки четверта частина, і та фрагментами; майже повністю вилучена згадка про церкву та її служителів, які були просто невід'ємною частиною дитинства майбутнього педагога з огляду на ці спогади.

«25 декабря. ...После обеда приходил к нам священник с причтом. Они пели как родился Спаситель... Вечером к нам приносили звезду и вертеп. Красивую звезду сделал дьячек! Вертеп тоже очень удался...» [33, с. 98].

«1-го января. ...Приходил священник с причтом: кропили весь дом святой водой и пели, как Иоан Предтеча крестил Спасителя в Иордане... Дьячек нарисовал у нас на дверях большой красный крест...» [33, с. 99–100].

«Чистый понедельник... слышен печальный и протяжный благовест. ...Приходил священник: прочел молитву и поздравил всех с великим постом» [31, с. 104].

«Страстной четверг. Вчера я исповедался во второй раз в моей жизни... Вечером мы ходили на Страсти... вечер был тихий и мне без фонаря удалось донести домой зажженную страстную свечу. Бабушка взяла у меня свечу и выжгла на дверях кресты» [33, с. 107–108].

«Светлое воскресенье. Я решил не спать эту ночь... Ров-

но в полночь ударили в соборе в большой колокол; в других церквах ответили и звон разлился по всему городу... На улицах темно; но церковь наша горит тысячами огней и внутри и снаружи. Народу валит столько, что мы едва протеснились. ...Вот уж именно из праздников праздник!» [33, с. 111].

«1 октября. Покров – наш храмовый праздник. Сколько народу было в церкви и как все веселы! В нынешнем году большой урожай» [33, с. 154].

У Покровській церкві хрестили всіх дітей Карпінських. Серед них була і Любов Степанівна, мати К.Д. Ушинського, яка народилась 18 вересня 1795 року. Сестра Варвара, яка народилась 20 грудня 1786 року, вийшла заміж за Петра Ілляча Гусакова. Гусаки або Гусакови здавна згадуються як парафіяни Покровської церкви, тобто Варвара жила неподалік, а її діти були однолітками дітей Любові [18, с. 63].

Тут же вінчалися його батьки, ймовірно, в 1815 році, бо за записом в метричній книзі – в 1816 році були вже одружені [18, с. 63]. Познайтись вони могли у 1811 році, коли Д.Г.Ушинський був відправлений до «Новгородсверского рекрутского депо» для набору рекрутів і знаходився в місті більше ніж пів року [5, с. 363]. Тут також хрестили братів К. Д. Ушинського Олександра, Володимира і сестричку Оленку, яка мала тільки один рік і померла 16 серпня 1838 року [9, арк. 70 зв.].

«Наша семья... Была у меня еще маленькая сестрица, да ее снесли на кладбище. Положили под зеленый холмик. Мамаша до сих пор плачет о маленькой Лизе» [33 с. 13].

«Радоница. Бабушка и мамаша взяли меня и двух сестер на кладбище. Там, под крестами, много спит наших родных: там и моя сестренка Лиза. Как обросла травой ее маленькая могилка!» [33, с. 113]. Збереглася фотографія, за допомогою якої було встановлено місце поховання близьких К.Д. Ушинського на Покровському кладовищі біля церкви Всіх святих [17, с. 103].

У підготовчих матеріалах замість Лізи згадувався Сергій: «На кладбище. Там много спит наших родных. Там и мой милый братишка Сережа. Как обросла уже его маленькая могилка зеленою травкою...» [14, арк. 24]. У формулярному списку Д.Г. Ушинського від 20 вересня 1844 року є запис без імені Сергія: «Полтавского корпуса кадет 17 лет», але Сергію на той час було тільки 15, до того ж відомості про Сергія у справах кадетського корпусу в архіві міста Полтави не вдалося знайти. Олександр, «отставной артиллерии подпоручик», на той час давно вже в місті не проживав [5, с. 365], а Володимир помер у 1833 році і був похований в Петербурзі [27, с. 34]. Невідома подальша доля сестри Катерини, яка у 1844 році знаходилася вдома.

Розповіді про матір К.Д. Ушинського складаються із нісенітниць, які не мають під собою жодної основи. Адже Чалий у своїх спогадах присвятив їй лише один рядок: «Первые основы будущего педагога были положены прочно и серьезно и этим он, как кажется, был обязан своей матери, о которой он всегда вспоминал с чувством самой горячей любви» [38, с. 438]. І це його «как кажется» зовсім не означає, що Костянтин вже з 1833 року, ймовірно,

формально числився в 1 класі, а навчався вдома [11, с. 16]. До того ж навіть зі спогадів самого Чалого виходить, що не Костя прийшов до нього в третьому класі, а навпаки – Чалий до Костянтина, бо залишився на другій рік, а Костянтин таки навчався у гімназії з першого класу [18, с. 64]. В «Воспоминаниях...» самого К.Д. Ушинського про матір є тільки: «Мать моя умерла, когда мне не было еще двенадцати лет...». Досі не вдалося знайти хоч якесь підтвердження не те що про високу освіченість Любові Степанівни, а взагалі про неї хоч що-небудь, крім запису про її народження, народження дітей і судової справи 1837–1838 років «о завладении Статским Советником Степаном Карпинским и дочерью его надворного советника Любовью Ушинскою пахотными и сенокосными землями... крестьян с. Роговки», з якої виходить, що К.Д. Ушинський у своїх спогадах помилився на 2 роки, і мати була жива ще в 1837 році [18, с. 65].

«...отец по смерти матери почти не жил дома, так что жил я один с меньшим братом моим в том хуторке, куда никто не заглядывал» [29, с. 314].

У цій фразі звучить неприхована образа К.Д. Ушинського на батька. З формулярного списку не зрозуміло, де міг перебувати Д.Г. Ушинський з початку 1833 і до 1838 року, тобто майже 5 років. Адже з посади казначея у Вологді звільнився за вислугою «узаконных лет с третьим пенсионом» 23 лютого 1833 року. Якщо ж виходити із судової справи, то і вдома його теж не було, хіба що навідувався, бо дитина таки народилася. Козелецьким окружним начальником він став 8 грудня 1838 року, Соницьким окружним начальником – 31 січня 1839 року; звільнився з цієї посади 22 листопада 1839 року, а здав її 1 січня 1840 року. Після цього був у відставці до 29 січня 1842 року і тільки тоді, мабуть, вже став повітовим суддею у Новгороді-Сіверському [5, арк. 365, 375 зв.].

Судячи з того ж списку, він вдруге одружився з Наталією Василівною Гербель, ймовірно, наприкінці 1839-го або на початку 1840-го року (як за Чалим, то мачуха ще пів року могла навчати Костянтина німецької).

Донька Софія у Д.Г. Ушинського народилася 7 вересня 1843 року, син Василь – 28 липня 1845 року. Обидва були похрещені в Покровській церкві. Про долю Василя нічого не відомо, а Софія близько 1863 року вийшла заміж за майора у відставці Михаїла Шкляревського, мала трьох дітей – Софію, Катерину, Євгенію – і померла, можливо, у 1885 році. Дмитро Григорович був задіяний у кількох судових справах і помер 30 листопада 1866 року [18, с. 66].

Зі своїх неповних 47 років К.Д. Ушинський прожив у Новгороді-Сіверському більше ніж 11 років, адже його батько за 5 років змінив 5 місць служби, і в двох випадках перерва між ними була тільки по чотири місяці – до того ж із Полтави в лютому, в Вологду – в листопаді, а про побудову залізниць ще й не йшлося; «иногда некоторых детей имел при себе, а некоторых, то есть маленьких, оставлял при матери», тобто у Новгороді-Сіверському [18, с. 67].

Незважаючи на те, що сама садиба втрачена, будин-

ки з неї залишилися і досі використовуються за призначенням. Один з них знаходиться на вул. Гімназичній, інший – на вул. Князя Ігоря. Є свідчення, що і в будівлі військкомату є прибудова з садиби Ушинських. Землю ж садиби роздали ще в 1920-х роках [18, с. 68].

«Из хутора я ежедневно должен был ходить в гимназию, и еще до города пройти версты две по живописному берегу Десны. Боже мой, сколько перемечталось на этом прекрасном берегу, на этих «кручах», нависших над рекою» [29, с. 314] (рис. 1.).

Його дорога починалась від Покровської церкви, пролягала по Кручі, спускалася до Миколаївської церкви, яка дивом збереглася до нашого часу, і через залишки бувших Чернігівських воріт – до будинку Михайла Чалого, що був під Заком (замковою горою). Будинок цей не зберігся, але на садибі стоїть інший, що побудував М.К. Чалий для родичів [17, с. 102]. Разом вони йшли вуличкою, мінаючи вхід на Замок (туди вони зайдуть на зворотному шляху), і піднімалися на гору, де вже 300 років височіє Успенський собор, у якому не тільки служили, а й були поховані предки К.Д. Ушинського [18, с. 59]. Далі була Воскресенська церква (зруйнована в 30-х роках ХХ ст.), проходили залишки Курських воріт і потрапляли на площу, посередині якої стояла шопа, тобто щось «вроде деревянной беседки с претензиями на греческий храм... торговки... заседавшие на ступенях этого храма, нарочито для гимназистов приготавливали неимоверное количество бубликов, маковников, шишек, орехов...» [29, с. 312] (тут вже треба згадати наступний «храм науки» і звернути увагу на почуття гумору К.Д. Ушинського). Сучасні торгові ряди ще будуть побудовані через 20 років [8, арк. 1–13], а на тому місці саме будувалися їх дерев'яні попередники, що згорять, як і все середмістя, в страшний пожежі влітку 1853 року [4, арк. 2]. «Улица, где стоит наша школа, очень длинна. Она идет от заставы до площади, где стоит собор. В нее выходит много переулков. Дома на улице стоят по обе стороны рядами...» [30, с. 200].

Головне народне училище, з ліквідацією намісництва, у 1798 році було переміщено в дерев'яний губернаторський будинок [19, с. 6], що знаходився на Губернській площі, яка згодом стала ярмарковою і розташовувалась якраз поміж гімназією, Троїцьким садом, Георгіївським кладовищем і Поштовою конторою [24, с. 127]. Тут же подалі від всяких будівель стояла «оставленная по ветхости кладбищенская церковь Св. Юрия». Площу замикала Триумфальна арка.

Протягом семи років майже щодня Костянтин по кількох разів проходив через Триумфальні ворота, які тоді були вже в такому стані, що їх призначили під знесення. Але

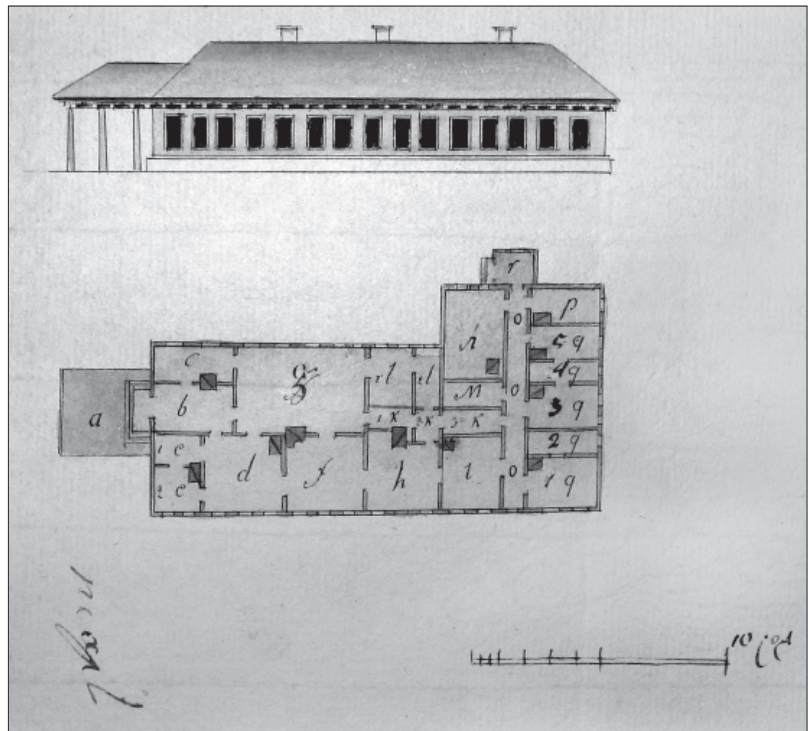

Рис. 2. План і фасад будинку головного народного училища (1807 р.) [10]

директор гімназії Ілля Федорович Тимківський взяв «брату» під свій захист, бо за його словами, окрім усього, «положение ворот, составляющих группу с гимназиею, и которыми проходит к ней должно, сей вид изящества, сии исторические воззвания неописано говорят учащимся о приятности публичного вкуса...». Він навіть почав збирати пожертви серед містян на ремонт. «Ворота» вдалося відновити тільки за допомогою грошей Василя Миколайовича Ладомирського, який став почесним попечителем гімназії з 1836 року. Історія повторилась через 40 років, коли жителі міста знов піднімали питання про знищення «злосчастної брами» (аби не витратитися на ремонт), але цього разу їх присоромив очільник губернії [39, с. 92–94].

«Гимназия помещалась за городом, в ветхом старом здании, постройка которого относилась еще ко временам Екатерины II или чуть ли еще не далее. Длинное, низенькое, ветхое, почерневшее здание со своей скверной, украшенной флюгером, будочкой наверху, в которой качался неугомонный колокольчик, походило, по мнению окрестных помещиков, более на паровую винокурню, чем на храм науки...» [29, с. 311]. Треба зазначити, що цій споруді було лише 50 років, і була вона як-ніяк губернаторським будинком. У Новгороді-Сіверському й досі стоїть багато дерев'яних будинків, які вціліли після пожежі 1853 року, і серед них – будинок директора гімназії до 1825 року І.І. Халанського. На жаль, дослідники не змогли оцінити не тільки тонкого гумору педагога з приводу «винокурні» і «храму науки», але й того, що він, малюючи таку неприглядну картину, робить це навмисно, бо йде протиставлення тому, що він

Рис. 3. Квартира директора гімназії (1912 р.) [34]

міг бачити в «губерниях и столицах» в «огромных детских казармах, где все так вылакировано, вычищено, все блестит и сверкает...» [29, с. 313].

Вигляд плану і фасаду цього будинку у 1807 році можна побачити на кресленні з автографом І.Ф. Тимківського, візитатора Харківського університету, з донесення в учбовий комітет університету: «Каким образом в вышеупомянутом доме могут помещаться гимназия и повтовое училище... записку, вместе с планом дому при сем представляю» [10, арк. 129 зв., 132], (рис. 2.). А як виглядав в цей час сам Ілля Федорович також можна побачити в книзі «Михайло Максимович. Листи», тому що відомий портрет І.Ф. Тимківського є портретом І.І. Халанського.

А ось такими змалював І.Ф. Тимківський, вже директор гімназії, «гимназические строения» станом на 1826 рік: «Сдания гимназические остаются в своем виде, как то: новая ограда двора, на нем старый гимназический дом, две новые постройки изб из Старою Строительною Экспедицією отпущенного строения и старый рубленый дровяной сарай, сделанный из бывших некогда конюшен, погреб и обветшалый амбар над другим бывшим погребом...» [36, арк. 46]. Такими, мабуть, бачив їх і Ушинський-гімназист. Навряд чи там щось змінилося за 10 років.

У старій будівлі гімназії був відсутній кабінет директора, тому директорська канцелярія знаходилась в будинку Халанських, де проживав і І.Ф. Тимківський. «Жалование» вчителів він завжди видавав сам, для чого всі вони одночасно збиралися в його домі (і з прийомної зали по черзі заходили до кабінету). Учні, які завинили, разом з батьками викликали також до його будинку, чого вони дуже боялися [23 с. 217, 220]. Будинок Халанських й досі знаходиться на вул. Козацькій. Він більше відомий як бу-

динок Псіола, бо І.Ф. Тимківський і С.Ф. Псіол (брат бабусі Костянтина) були одружені на сестрах Халанських, і саме нащадки Степана Федоровича Псіола і Олександри Іванівни Халанської проживали там до 1917 року. К.Д. Ушинський, звичайно, міг бувати в цьому будинку, де донедавна розміщувався дитячий садок, але зараз тут квартири і залишилася тільки невеличка частинка його, не зашита полістіролом.

«Воспитание, которое мы получили ... в бедной уездной гимназии ... Новгород-Северска, было в учебном отношении не только не ниже, но даже выше того, которое в то время получалось во многих других гимназиях. Этому много способствовала страстная любовь к науке и несколько даже педантическое уважение к ней в покойном

директоре н-ской гимназии, старике профессоре, имя которого известно и ученой литературе, – Илье Федоровиче Тимковском. Твоим нелицемерным, продолжавшимся до гроба служением науке, твоим благоговейным уважением к ней и твоею постоянною верою в другую, гораздо более высшую святыню ты посеял в сердцах твоих воспитанников такие семена, которые да поможет им бог передать своим детям и воспитанникам» [29, с. 309–310].

У 1838 році, ще під час навчання Костянтина, Ілля Федорович Тимківський, якому гімназія завдячувала не тільки славою однієї з кращих в Україні, а й, по великому рахунку, навіть і своїм існуванням, був змушений піти у відставку. Його змінив «доктор» А.Т. Батаровський який відразу заявив, що він «постарается вывести тимковщину».

В той же час дуже багато для гімназії зробив В.М. Ладомирський, йому, окрім усього іншого, завдячували ремонтом дерев'яного гімназичного корпусу [19, с. 90, 98], який був зроблений ще під час навчання Костянтина. Тоді ж вже йшла підготовка до будівництва нового приміщення гімназії і В.М. Ладомирський очолював будівельну комісію [6, арк. 1, 2].

Через неможливість знайти в місті вільне приміщення для тимчасового розміщення гімназії, нова будівля була поставлена не на місці старої, як планувалося, а за нею [22, арк. 88 зв.]. Після завершення будівництва нового будинку гімназії за ініціатииви та коштом В.М. Ладомирського стара будівля гімназії, яка раніше фасадом була повернена до вул. Губернської, була «перенесена» на нове місце – фасадом до ярмаркової площі (це якраз видно на плані міста; зараз тут знаходиться їдальня гімназії). Її було пристосовано для «общих ученических квартир» на 45 учнів. При квартирах була розміщена і лікарня [19,

с. 99]. Квартири ці існували до 1862 року, коли були перетворені в квартири для директора і інспектора. На світли- нах 1912 року фасад будинку директора виглядає майже так, як на кресленнях І.Ф. Тимківського, але вже обкла- денний цеглою; йому як не всі 130, то вже 70 років точно, і він зовсім не подібний до «вінокурні». (рис. 3).

Родиною Ушинських було збудовано чимало шкіл на згадку про великого педагога [16, с. 93–95]. Мало б бути і в Новгороді-Сіверському Заручейське училище ім. К.Д. Ушинського. Місцева влада 1898 року пропону- вала кілька місць для зведення цього навчального закла- ду, але дочка Костянтина Дмитровича жодного з них не схвалила. Тоді було запропоновано їй вибрати належне місце на власний розсуд. Проте сторони так і не дійшли порозуміння [7, арк. 10]. Доводиться констатувати, що і у наш час не вживаються необхідні заходи для увічнення пам'яті великого педагога, який, за словами сучасника, палко любив свою Батьківщину – Україну і «горячо лю- бил и всегда вспоминал с восторгом то место, в котором провел первые годы юности» [28, с. 404, 408].

У цій розвідці наведена лише незначна частина ма- теріалів, що показують зв'язки К.Д. Ушинського з Новго- родом-Сіверським. Ця тема потребує подальшого дослі- дження і висвітлення. На жаль, у Новгороді-Сіверському не те, що немає музею, присвяченого К.Д. Ушинському, а навіть уже давно знищено музей школи-інтернату, яка носить його ім'я, де значна кількість експонатів та доку- ментів мали безпосереднє відношення до життя педаго- га і його родини, а питання про встановлення пам'ятного знаку на місці садиби Ушинських поставало вже неодно- разово, але до справи так і не дійшло.

ДЖЕРЕЛА

1. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, ф. 804, од. зб. 59.
2. Військово-топографічна карта Російської імперії. Трохвер- стівка (1846–1863 рр.). Фрагмент ряду 11, листа 19. (Електро- нний ресурс). Режим доступу: <http://freemap.com.ua/maps/trexverstovki/19-11.jpg> (дата звернення: 19.03.2023).
3. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черни- говской епархии. Книга 6. Чернигов: Зем. тип., 1874.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 1, спр. 443.
5. ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 824.
6. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 9178.
7. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 56.
8. ДАЧО, ф. 179, оп. 30, спр. 121.
9. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 132.
10. Державний архів Харківської області, ф. 667, оп. 286, спр. 186.
11. Иванов А.Н. К.Д. Ушинский. Гимназист. Студент. Профес- сор. Ярославль: Верхне-Волжское изд-во, 1973. 239 с.
12. Інститут російської літератури Російської академії наук (далі – ІРЛІ), ф. 316, спр. 5.
13. ІРЛІ, ф. 316, од. зб. 6.
14. ІРЛІ, ф. 316, од. зб. 9.
15. ІРЛІ, ф. 316, од. зб. 53.
16. Коломиец И.К. О семье Ушинских и школах, открытых в его память на Украине. Новое об Ушинском. Ярославль, 1981. 113 с.
17. Коломиец И.К. Память о К.Д. Ушинском в городе его дет- ства. Педагогические идеи К.Д. Ушинского и современность. Яро- славль, 1975. 142 с.
18. Лагута А.М. Нові матеріали до біографії К.Д. Ушинського. Історія та філософія освіти в незалежній Україні: до 200-річчя від дня народження Костянтина Ушинського (1823–1871): зб. матері- алів Всеукраїнської науково-практичної конференції. [Електро- нне наукове видання]. Київ : Інститут педагогіки НАПН Украї- ни, 2023. 250 с. <https://doi.org/10.32405/978-966-644-585-2023-238>

19. Панащенко И. Историческая записка о Новгород-Север- ской гимназии. Киев : Тип. Кульженко, 1899.
20. Російська національна бібліотека. Рукописний відділ, ф. 804, од. зб. 13.
21. Російський державний історичний архів у Санкт-Петер- бурзі (далі – РДІА), ф. 802, оп. 16.
22. РДІА, ф. 733, оп. 69, спр. 37.
23. Самчевский И.А. Воспоминания. Киевская старина. 1894, № 5. С. 214–235.
24. Сбитнев И. Город Новгород-Северский. Отечественные за- писки. 1828. Т. 34. С. 105–137.
25. Таранушенко С.А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2012. 652 с.
26. Терлецький В.В. Костянтин Ушинський і Сумщина. Суми : Собор, 1998. 102 с.
27. Терлецький В. Роде наш красний: Ушинські крізь призму століть. Суми : Собор, 2001. 216 с.
28. Ушинский К.Д. Собрание сочинений в 11-ти т. Т. 11. М. – Л., 1952.
29. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: в 6-ти т. Т. 1 / сост. С.Ф. Егоров. Москва : Педагогика, 1988. 414 с.
30. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: в 6-ти т. Т. 3 / сост. С.Ф. Егоров. Москва : Педагогика, 1989. 512 с.
31. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: в 6-ти т. Т. 4 / сост. С.Ф. Егоров. Москва : Педагогика, 1989. 526 с.
32. Ушинский К.Д. Детский мир и Хрестоматия. Санкт-Петер- бург., 1861.
33. Ушинский К.Д. Родное слово. Год второй. Изд. 9-е. Санкт-Пе- тербург : Тип. Сушинского. 1870. 164 с.
34. Фонди Новгород-Сіверського краєзнавчого відділу музею заповідника «Слово о полку Ігоревім».
35. Фролков А. К.Д. Ушинский. Краткий биографический очерк. Санкт-Петербург, 1881, 65 с.
36. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК), ф. 2162, оп. 1, спр. 426.
37. ЦДІАК, ф. 486, оп. 5, спр. 588.
38. Чалый М.К. Воспоминания. Киевская старина. 1889. № 8. С. 436–467.
39. Шугуров Н.В. И.Ф. Тимковский – педагог прошлого време- ни. Киевская старина. 1891. № 10. С. 82–97.

Lahuta A.V. Novhorod-Siverskyi – misto Kostiantyna Ushynskoho

The article, based on the analysis of a significant amount of local history literature and collected archival material, attempts to fill in some of the “white spots” in K.D. Ushynsky's biography, in particular, to clarify the data about his parents, his youthful years and his first steps in adulthood. The paper substantiates the statement why Novhorod-Siverskyi became K.D. Ushynsky's native land. For this purpose, the works of the teacher himself are involved, which allow us to convincingly prove how the nature, history, life and way of life of the local people not only influenced the formation of the personality of the future classic of pedagogy, but also found a direct reflection in his works.

Key words: K.D. Ushynskyi, biography, Novhorod-Siverskyi, Bohdanka, gymnasium.

REFERENCES

1. Viddil rukopysiv Rosiiskoi natsionalnoi biblioteki. - f 804, od. zb. 59.
2. Viiskovo-topografychna karta Rosiiskoi imperii. Trokhverstivka (1846-1863 rr.). Frahment riadu 11, lysta 19. Retrieved from <http://freemap.com.ua/maps/trexverstovki/19-11.jpg>
3. Humylevskiy, F. (1874). Istoryko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoi eparkhii. Kniga 6 [Historical and statistical description of the Chernigiv diocese. Book 6]. Chernykhov: Zem. typ. [in Russian].
4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO).- f. 127, op. 1, spr. 443.
5. DACHO. - f. 127, op. 1, spr. 824.
6. DACHO. - f. 128, op. 1, spr. 9178.
7. DACHO. - f. 145, op. 1, spr. 56.
8. DACHO. - f. 179, op. 30, spr. 121.
9. DACHO. - f. 679, op.1, spr. 132.
10. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti. - f. 667, op. 286, spr. 186.
11. Ivanov, A.N. (1973). K.D. Ushinskyi. Himnazist. Student. Professor. [K.D. Ushinsky. Gymnasium student. University student. Professor]. Yaroslavl: Verkhne-Volzhske yzd-vo. [in Russian].
12. Instytut rosiiskoi literatury Rosiiskoi akademii nauk (dali IRLI). - f. 316, spr. 5.
13. IRLI. - f. 316, od. zb. 6.
14. IRLI. - f. 316, od. zb. 9.
15. IRLI. - f. 316, od. zb. 53.
16. Kolomiets, I. K. (1981). O seme Ushinskikh i shkolakh, otkrytykh

v ego pamiat na Ukraine. [Ushinsky family and schools opened in his memory in Ukraine.]. *Novoe ob Ushynskom* [New about Ushinsky], issue 193, pp. 88-96. Yaroslavl. [in Russian].

17. Kolomoets, I. K. (1975). Pamiat o K. D. Ushynskom v gorode ego detstva [Memory of K.D. Ushinsky in the city of his childhood]. *Pedagogicheskie idei K.D. Ushinskogo i sovremennost*. [Pedagogical ideas of K. D. Ushinsky and the modernity], issue 137, pp. 101-106. Yaroslavl. [in Russian].

18. Lahuta, A. M. (2023). Novi materialy do biohrafii K. D. Ushynskoho [New information on the biography of K. D. Ushinsky.]. *Istoriia ta filosofia osvity v nezalezhnii Ukraini: do 200-richchia vid dnia narodzhennia Kostiantyna Ushynskoho (1823-1871)* [History and philosophy of education in independent Ukraine: to the 200th anniversary of Konstantin Ushinsky birth (1823-1871)]: zb. materialiv Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii, pp.58-70. Kyiv.: Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy. [in Ukrainian]. Retrieved from <https://doi.org/10.32405/978-966-644-585-2023-238>

19. Panazhenko, I. (1899). *Istoricheskaia zapiska o Novgorod-Severskoi gimnazii* [Historical note about the Novgorod-Siverskyi Gymnasium]. Kyev: Typ. Kulzhenko. [in Russian]

20. Rosiiska natsionalna biblioteka. Rukopysnyi viddil. - f. 804, od. zb. 13.

21. Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u Sankt-Peterburzi (dali RDIA). - f. 802, op. 16.

22. RDIA. - f. 733, op. 69, spr. 37.

23. Samchevskii, I. A. (1894). Vospominaniia. [Memories]. *Kyevskaia starina*, 5. pp.214-235. [in Russian].

24. Sbitnev, I. (1828). Gorod Novgorod-Severskyi [City of Novhorod-Siverskyi]. *Otechestvennye zapiski*, 34, pp. 105-137. [in Russian].

25. Taranushenko, S. A. (2012). *Dereviana monumentalna arkhitektura Livoberezhnoi Ukrainy* [Wooden monumental architecture of the Left bank Ukraine]. Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby. [in Ukrainian].

26. Terlets'kyi, V. V. (1998). *Kostiantyn Ushynskiy i Sumshchyna* [Konstantin Ushinsky and Sumyshchyna]. Sumy: Sobor. [in Ukrainian].

27. Terlets'kyi, V. (2001). *Rode nash krasnyi: Ushynski kriz pryzmu stolit* [Bright ancestry: Ushynski through the prism of centuries]. Sumy: Sobor. [in Ukrainian].

28. Ushinsky, K. D. (1952). *Sobranie sochinenii v 11-ty t. [Collected works in 11 volumes.]. (Vol. 11). Moskva-Leningrad*. [in Russian].

29. Ushinsky K. D. (1988). *Pedagogicheskie sochineniia: v 6-ty t. t. 1* [Pedagogical works: in 6 volumes.]. (Vol. 1). Moskva: Pedagogika. [in Russian].

30. Ushinsky, K. D. (1989). *Pedagogicheskie sochineniia: v 6-ty t. t. 3* [Pedagogical works: in 6 volumes.]. (Vol. 3). Moskva: Pedagogika. [in Russian].

31. Ushinsky, K. D. (1989). *Pedagogicheskie sochineniia: v 6-ty t. t. 4* [Pedagogical works: in 6 volumes.]. (Vol. 4). Moskva: Pedagogika. [in Russian].

32. Ushinsky, K. D. (1861). *Detskii mir i Khrestomatiia* [Children's World and Chrestomathy]. Sankt Peterburg. [in Russian].

33. Ushinsky, K. D. (1870). *Rodnoe slovo. God vtoroi. Izd. 9-e* [Indigenous word. Year two.]. (9th ed.). SanktPeterburg. Typ. Sushchynskoho. [in Russian].

34. Fondy Novhorod-Siverskoho kraieznavchoho viddilu muzeiu zapovidnyka «Slovo o polku Ihorevim» [Funds of the Novhorod-Siverskyi local history department of "The Tale of Igor's Campaign" museum-reserve].

35. Frolov, A. (1881). *K. D. Ushinsky. Kratkii biograficheskii ocherk* [K. D. Ushinsky. Brief biographical passage]. SanktPeterburg. [in Russian].

36. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (dali TsDIAK). - f. 2162, op. 1, spr. 426.

37. TsDIAK. - f. 486, op. 5, spr. 588.

38. Chalyi, M. K. (1889). Vospominaniia [Memories]. *Kyevskaia starina*, 8, pp 436-467. [in Russian].

39. Shuhurov, N. V. (1891). I. F. Timkovskiy – pedagog proshlogo vremeni [Timkovsky - teacher of the past]. *Kyevskaia starina*, 10, pp. 82-97. [in Russian].

**Стаття надійшла до редакції 30.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.**

УДК 94(477.51)339.174

І.М. Лобачова

ЯРМАРКИ НОВГОРОДА-СІВЕРСЬКОГО

Стаття присвячена висвітленню історії проведення ярмарків у Новгороді-Сіверському та на Чернігівщині – регіону традиційної ярмаркової торгівлі, наявність якої свідчила про існування досить розвинених ринкових відносин і була показником росту торгівлі та внутрішнього ринку.

Ключові слова: ярмарки, Новгород-Сіверський, купці, площа, торгівля.

Періодичні торги, які проводились у певних місцях, відомі у європейських країнах з X ст., в Україні – з XVI. На Чернігівщині ярмарки набули поширення у XVII ст., а їх кількість значно зросла після включення Лівобережної України в єдину митну систему держави. У середині XVIII ст. щороку збиралося 111 ярмарків у 44-х населених пунктах. Ярмарки відбувалися здебільшого навесні і восени, тривали від одного до трьох днів, найбільші – до шести – семи днів. Важливе значення мав продаж товарів, привезених із-за кордону – з Німеччини, Італії, Туреччини, Угорщини, Польщі. Після заселення півдня України і приєднання Правобережної України ярмарки на Чернігівщині втратили переваги прикордонних і поступово були змушені відмовитись від зовнішньої торгівлі. Остаточний удар по торгівлі іноземними виробами завдав тариф 1822 р., за яким перевага в торгівлі «красним товаром» надавалася вітчизняним мануфактурам.

Ярмарки Чернігівщини, які не потрапили в систему тих, що торгували російськими товарами, стали занепадати. У 1860 р. в Чернігівській губернії їх налічувалося 203, у 1898 р. – 549. Вони відбувались у 193-х населених пунктах. Кількість щорічних ярмарків у містах коливалось від 3-х до 5-ти, у Новгороді-Сіверському їх було 4 [1, с. 968].

Широкий розвиток ярмаркової торгівлі служить яскравим доказом розвитку торгівлі міської, особливо поряд з незаперечними фактами бурхливого росту міського населення. Обсяги торгівлі стають більш зрозумілими, коли згадати, що майже кожне з численних міст і містечок України тих часів одержувало при своєму заснуванні право на ярмарки і торги. На кількість ярмарків незаперечно вказують документи тогочасних замкових і міських урядів, переписи населення та цехові книги [2, с. 318].

Сукупним відображенням розвитку ремесла, промислів та сільського господарства будь-якого регіону була внутрішня торгівля. Її основною формою виступали ярмарки та торги. Вони виникали внаслідок видання королівських привілеїв. Правом проведення ярмарків та торгів володіли міста, що отримали магдебурзьке право [3, с. 373].

На Лівобережжі дослідники нарахували 40 ярмарок, які діяли лише в 1665 р. Нові ярмарки виникали на ґрунті посилення торговельних зв'язків з Московією в містах, що стояли на торгових шляхах між Україною і Росією. Широко відомими були великі ярмарки в Стародубі, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Кролевці [2, с. 319].

Про багатолюдність українських ярмарків першої половини XVII ст. розповідає Натан Ганновер. За його словами, на українських ярмарках купців було, «як піску в морі». Прибували вони сюди з різних кінців світу, з усієї України, Росії, Білорусії, Польщі, Молдавії, Валахії, Угорщини, з прибалтійських країн, Туреччини тощо. Чисельність ярмарків говорить про те, що населення в цілому мало що продавати і за що купувати [2, с. 321].

Як зазначає Павло Алеппський, в «країні козаків ярмарки бувають безперервно з початку і до кінця року. В кожне свято відбувається ярмарок в тому або іншому місті, як це було запроваджено ще за часів володарювання ляхів...». Десятки поселень називає він «торговими містами» [2, с. 320]. У Новгороді-Сіверському ярмарки тривали «от двух до трех недель и более» [10, с. 69].

На середину 1640-х рр. документально засвідчено проведення ярмарків у Сосниці та Новгороді-Сіверському [12, с. 375]. У цей час місто служило посередником в торгівлі між окремими регіонами та державами навіть у тяжкий для України період смут і заворушень. Так, у липні 1646 р. на Петропавлівський ярмарок до Новгорода-Сіверського приїхало чимало «купцов, как московских, именно Яцко Степеров моск..., как Гаврилович Ивашко из Вязьмы, Андриюшка..., Ивашко Михайлова из Путивля, Костя из Путивля, Степановича, Костя Мушенко из Путивля, Степана Ставока, Семена, Миска Богдановича, Сенька Семеновича из Путивля с дорогими московскими товарами, также (из) великого (княжества) литовского: Леона Петриковича, Остапа Слученко, Андрея Постоича, Федора Могилевца и других многих могилевских купцов, свыше 150 хозяев, из которых каждый приехал с 4 или 5 возами разных товаров, так что на выше упомянутую Новгородскую ярмарку приехало свыше 400 возов, хорошо нагруженных товарами». Розуміючи, що від цього можна отримати значний прибуток, польські урядовці відкрили тут спеціальну митницю з відділеннями у Сосниці та інших окружних містах. Лише від згаданого ярмарку, як доповідав наглядач сіверських митниць Ян Засликевич, казна мала отримати не менше 5500 польських злотих [5, с. 62].

З відповіді новгород-сіверського старости Яна Пясочинського згаданому Я. Засликевичу, який вимагав сплати мита за ярмаркування, дізнаємося, що право на проведення ярмарків Новгород-Сіверський отримав вже після того, як Я. Пясочинський став старостою, тобто на початку 1640-х рр. Але із-за неприємного випадку новгородського старости казна понесла збитки в 3000 польських злотих від згадуваної ярмарки [12, с. 375].

Потрібно відзначити і той факт, що час проведення ярмарків узгоджувався між собою так, щоб після закінчення одного купці могли побувати на кількох інших. У результаті ярмаркова торгівля проходила майже безперервно [5, с. 319]. Наприклад, після ярмаркування у Сосниці купці переїжджали з товарами до Новгорода-Сіверського, а далі могли їхати на один з найбільших ярмарків у прирубжній смузі – Свенський у Брянську [12, с. 375].

У XVIII ст. в Новгороді-Сіверському тричі на рік відбувалися ярмарки, які тривали 2–3 і більше тижнів і збирали тисячі людей [3, с. 493]. «Новгород-Северский, главный город наместничества сего имени. В оном бывает в году три ярмарки: первая на Сырной недели, вторая июня 29, третья – августа 6. На оная приезжают греки, Венециане и Крымцы с знатными немецкими товарами, не считая других внутренних российских продуктов. Купечество сего города торгует пенькою, конопляным маслом, хлебом, горячим вином, салом, медом, рыбой, железом, известью, диким камнем и прочею мелочью; пеньку отпускают в разные города и Гжатскую пристань; а конопляное масло, хлеб, вино и известь по рекам Десне и Днепру в разные понизовые места до Кременчуга» [13].

На ярмарки приїжджали купці з Вязьми, Тули, Калуги, Болхова, Рильська, Стародуба, Ніжина, Ромнів, Москви. З російських міст і сіл сюди привозили хутра, взуття, керамічний, мідний, олов'яний посуд, бакалійні вироби, тканину, зброю. Російські купці брали участь практично в усіх торгах і ярмарках на території Новгород-Сіверського намісництва. На ярмарки привозили промислові товари, з Черкас, Криму доставляли рибу, сіль, з степових районів – коней, рогату худобу [4, с. 473].

На ярмарки з'їжджались і селяни з навколишніх сіл. Крім традиційних товарів, жителі Малинської сотні привозили дерев'яний посуд, колеса та сани; з Киселівки везли тютюн, дерев'яні гребені та ложки, з хутора Неплюєва – папір; з Тополівки, Богданівки та Машева – дьоготь [5, с. 79].

У першій половині XIX ст. економічний розвиток Новгорода-Сіверського дещо уповільнився. Місто опинилося осторонь від нових промислових центрів і торгових шляхів. Але значний прибуток приносила торгівля, товарообіг якої сягав 300 тис. карбованців сріблом. Основне місце в торгівлі новгород-сіверського купецтва посідали традиційні товари – пенька, конопляна олія, крейда, вапно, ліс, камінь. Значний прибуток мали від ярмарків, які привозили товарів на 100 тис. крб. сріблом [5, с. 98].

Із документа «О выгодах при Новгород-Северском. Показание 2-е» дізнаємося:

«1. В Новгороде-Северском бывают три ярмонки в год: 1-я ярмонка собирается на седмице сырной; 2-я празднике святых апостол Петра и Павла, а 3-я праздник же Преображение Господня.

2. Все оные ярмонки редко больше продолжают от седмицы и торгуют собирающиеся с околичных великороссийских и малороссийских городов народы вышесказанными в показании сея части 1-м товарами и другими в привозе случающимися» [6, с. 164].

За даними 1910 р. на чотирьох площах міста щорічно проходило чотири ярмарки з товарообігом у 200 тис. карбованців. На Петрівській площі в день св. Петра і Павла збирався багатолюдний ярмарок, на якому здебільшого продавались сільгосптовари і риба з південних губерній Росії; торгівля красними товарами була не такою активною, бо приїжджали купці з найближчих повітових міст:

Стародуба, Кролевця і Глухова [7, с. 339].

Церква Воскресіння Господнього, до якої була прибудована дерев'яна церква в ім'я апостолів Петра і Павла, отримувала доходи від «красних рядов» та ярмарок: Петровської та Сирної до 250 руб. [8, с. 330].

Взагалі обсяг привезеної мануфактурної і сільськогосподарської продукції сягав до 50 тис. крб. сріблом. Петрівський ярмарок вирував до п'яти днів [7, с. 339].

На площі біля Спасо-Преображенського монастиря проходив одноденний ярмарок на Спаса. Тут монастирем були збудовані постійні ятки (не більше двадцяти), а весь прибуток (до 18 тис. крб. сріблом) належав обителі [7, с. 340]. Відомості від 24 серпня 1836 р. у Новгород-Сіверського городничого про товари, які були привезені в місто для продажу на Спасо-Преображенському ярмарку, говорять наступе: «Русские товары: шерстяные изделия: 1. Сукна – высшего сорта – 4 штуки, мерою от 23 до 24 аршин, ценою от 8 до 12 руб. за аршин; 869 руб.

- среднего сорта – 15 штук от 10 до 15 аршин, ценою от 5 до 8 руб.; 1170 руб.

- нижнего сорта – 20 штук, мерою от 10 до 15 аршин, ценою от 3 до 4 руб.; 810 руб;

Особо значительных товаров не было.

2. Крестьянские шерстяные изделия:

- кушаков – 50 штук.

3. Бумажные изделия:

- нанки – 100 штук, в штуке от 40 до 50 аршин, ценою за аршин от 50 до 80 коп; 2800 руб.

- платков разной величины – 200 штук, ценою от 4 до 6 руб.; 950 руб.

4. Ленные и пеньковые изделия – 800 аршин на сумму 2 тыс. руб.» [9, с. 37].

На площі серед міста були збудовані постійні ятки на кшталт «гостинного двору», в яких продавали «красные, железные и рыбные товары». На Масляну тут збирався багатолюдний ярмарок, майже такий як Петропавлівський, а іноді, за гарної погоди, і більший. Прибуток складав до 40 тис. крб. сріблом [7, с. 340].

Ще на одній невеличкій площі міста були збудовані м'ясні ятки. Під час ярмарків за побудову балаганів і за місця від приїжджих купців місто отримувало прибуток 425 крб. сріблом. Відомо, що у 1845 р. на ярмарки в місто були завезено різних товарів на суму 84855 крб. сріблом [7, с. 341].

Також, за переказами, там, де бере початок нинішній парк, розміщувався базар, що займав територію до 5 га. Майдан перед ним називався площею Святого Хоми, де щорічно, 19 жовтня, проводився ярмарок [11]. Ярмарки проводились і на Жгані. За спогадами М. Литвина, у 1940 р. там продавали і колодязну воду із відра за три копійки за кружку [14, с. 43]. Орім торгів там влаштовували і різні розваги для дітей.

За спогадами історика, журналіста, кандидата історичних наук, уродженця Новгород-Сіверщини Миколи Литвина, в довоєнні і перші післявоєнні роки з ярмарками

Новгорода-Сіверського могла порівнятись тільки сучасна Сорочинська [14, с. 83].

Але з часом вони змінились. Слідкуючи за повідомленнями в пресі, зокрема в газеті «Шлях колгоспника», привертає увагу те, що в 40-х роках минулого століття були організовані новорічні та колгоспні ярмарки. Як зазначалось, 1948 року на «новорічному ярмарку, який відбувся в Новгороді-Сіверському, протягом 10-ти днів торговельні організації міста і району продали трудящим Новгород-Сіверщини промкрану і інших господарських товарів на суму 230 300 карбованців» [15].

Також було повідомлення, що «з 1 по 10 листопада відбудеться колгоспний ярмарок. На ярмарку буде вивезено бляшані вироби (каструлі, відра та ін.), текстильні вироби та тканини, шкіряне взуття тощо.

Ціни на всі промислові вироби державні.

Колгосп «Комінтерн» вивезе для продажу 10 цент. моркви та 10 цент. Картопл, колгосп ім. К. Маркса – три цент. м'яса, «Червоногвардієць» – 5 цент. картоплі. Всі колгоспи району приймуть активну участь в осінньому колгоспному ярмарку» [16].

Ярмарки проходять і зараз, але вже не в таких масштабах. Ще у 80-х рр. ХХ ст. на ярмарках у місті торгували краном з Білорусі, Криму, Прибалтики, Росії, Одещини, Сумщини...

ДЖЕРЕЛА

1. Кудрицький А.В. Чернігівщина. Енциклопедичний словник. Київ : Українська Радянська Енциклопедія імені М.П. Бажана, 1990. 1006 с.
2. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.
3. Кулаковский В.М. История городов и сел УССР. Черниговская область. Киев : Главная редакция Украинской Советской энциклопедии, 1983. 814 с.
4. Кулаковский В.М. История городов и сел УССР. Черниговская область. Киев : Главная редакция Украинской Советской энциклопедии, 1972. 780 с.
5. Воїнов С.С. Новгород-Сіверський. Чернігів : Сіверянська думка, 1999. 163 с.
6. Коваленко О.Б. Неопублікована праця Андрія Пригари «Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского». *Сіверянський літопис*. № 4, 1999. С.
7. Журналъ министерства внутреннихъ дѣлъ. Книжка шестая. 1848, июнь.
8. Сбитнев И. Новгород-Сѣверскій, 14 Сентября 1827.
9. Половец В.М. Из истории Новгорода-Северского (Документы и материалы). Чернигов, 1989. 138 с.
10. Савченко О. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними Опису 1779–1781 рр.). *Сіверянський літопис*. № 6, 2000. С.
11. Тимошенко А. На рубежі століть. *Радянське Полісся*. № 84, 19.10.1996. С. 8.
12. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. Київ : Темпора, 2006. 496 с.
13. Новый и полный географический словарь Российской империи. Ч. 1. СПб, 1788. 298 с.
14. Литвин Н.А. Не лукавя перед собой. Киев : Украинское агентство информации и печати «Рада», 2012. 528 с.
15. На новорічному ярмарку. *Шлях колгоспника*. № 3. 11.01.1948.
16. Нестеров. Колгоспна ярмарка. *Шлях колгоспника*. № 77. 27.10.1946. С. 4

Lobachova I.M. Fairs of Novhorod-Siverskyi

The article is devoted to coverage of the history of fairs in Novhorod-Siverskyi and Chernihiv region – the region of traditional fair trade, the presence of which testified to the existence of sufficiently developed market relations and was an indicator of growth of trade and domestic market.

Key words: fairs, Novhorod-Siverskyi, merchants, area, trade.

REFERENCES

1. Kudrytskyi, A.V. (1990). *Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi slovnyk [Chernihiv region. Encyclopedic dictionary]*. Kyiv: «Ukrainian Soviet Encyclopedia» named after M.P. Bazhan. [in Ukrainian].
2. Kompan, O.S. (1963). *Mista Ukrainy v druii polovyni XVII century [Cities of Ukraine in the second half XVII century]*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kulakovskiy, V.M. (1983). *Istoriya gorodov i sel USSR. Chernigovskaya oblast [History of towns and villages of the Ukrainian SSR Chernigiv region]*. Kiev: Main Editorial Board of the Ukrainian Soviet Encyclopedia. [in Russian].
4. Kulakovskiy, V.M. (1972). *Istoriya gorodov i sel USSR. Chernigovskaya oblast [History of towns and villages of the Ukrainian SSR]*. Chernigiv region. Kiev: Main Edition of the Ukrainian Soviet Encyclopedia. [in Russian].
5. Voinov, S.S. (1999). *Novhorod-Siverskyi [Novhorod Siverskyi]*. Chernihiv: «Siveryanskaya Dumka». [in Ukrainian].
6. Kovalenko, O. B. (1999). Neopublikovana pratsia Andriia Pryhary «Osoboe yly topograficheskoe opysanye horoda hubernskoho Novhoroda-Severskoho» [Unpublished work of Andriy Pryhara «Special or topographic description of the city of the provincial Novgorod-Siversky»]. *Siveryansky chronicle*, 4. [in Ukrainian].
7. *Journal of the Ministry of Internal Affairs. Book six. 1848, June [Zhurnal ministerstva vnutrennykh del. Knizhka shestaia. 1848, iyun]*. [in Russian].
8. Sbitnev, I. *Novgorod-Severskij, 14 Sentyabrya 1827 [Novgorod-Seversky, September 14, 1827]*. [in Russian].
9. Polovets, V.M. (1989). *Iz istorii Novgoroda-Severskogo. (Dokumenty i materialy) [From the history of Novgorod-Siversky. (Documents and materials)]*. Chernigiv. [in Russian].
10. Savchenko, O. (2000). *Ekonomichniy rozvytok Novhorod-Siverskoho namisnytstva (za danymy Opysu 1779–1781 rr.) [Economic development of Novgorod-Siversky governorship (according to the Inventory of 1779–1781)]*. *Siveryansky chronicle*, 6. [in Ukrainian].
11. Tymoshenko, A. (1996). *Na rubezhi stolit [At the turn of the century]*. *Soviet Polissia*, 84, p.8. [in Ukrainian].
12. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Siverschyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648): Naukove vydannia [Chernihiv-Siverschyna as part of Rzeczpospolita (1618–1648): Scientific publication]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
13. *Novyi polnyi geograficheskii slovar Rossijskoj imperii [New and full geographical dictionary of the Russian Empire]*. Part 1. Sankt Petersburg. (1788). [in Russian].
14. Lytvyn, N.A. (2012). *Ne lukavya pred soboj [Do not dissemble before yourself]*. Kiev: Ukrainian Agency of Information and Seal «Rada». [in Russian].
15. *Na novorichnomu yarmarku [At the New Year's fair]*. *The way of the collective farmer*, 3, 11.01.1948. [in Ukrainian].
16. Nesterov. *Kolhospa yarmarka [Kolkhoz fair]*. *The way of the collective farmer*, 77, 27.10.1946. p. 4. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.08.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 78.071.1М.Неплюєв

Н.О. Мірошниченко

РЕАЛІЗАЦІЯ МУЗИЧНОГО
ХИСТУ М.М. НЕПЛЮЄВА

В статті йде мова про виховний процес в чоловічій та жіночій аграрних школах, які заснував М.М. Неплюєв у своєму маєтку у с. Воздвиженське. Зокрема висвітлюється оригінальний підхід фундатора до просвітницької роботи у його навчальних закладах, де одними із основних завдань були культурний розвиток учнів та відродження їх духовно-морального стану. З'ясовується, що вагомий вплив на досягнення виховних цілей подвижника в його освітньому осередку чинили регулярні, професійні заняття музикою. Також у статті підкреслюється особиста прихильність М. Неплюєва до музичного мистецтва та його талант композитора-аматора.

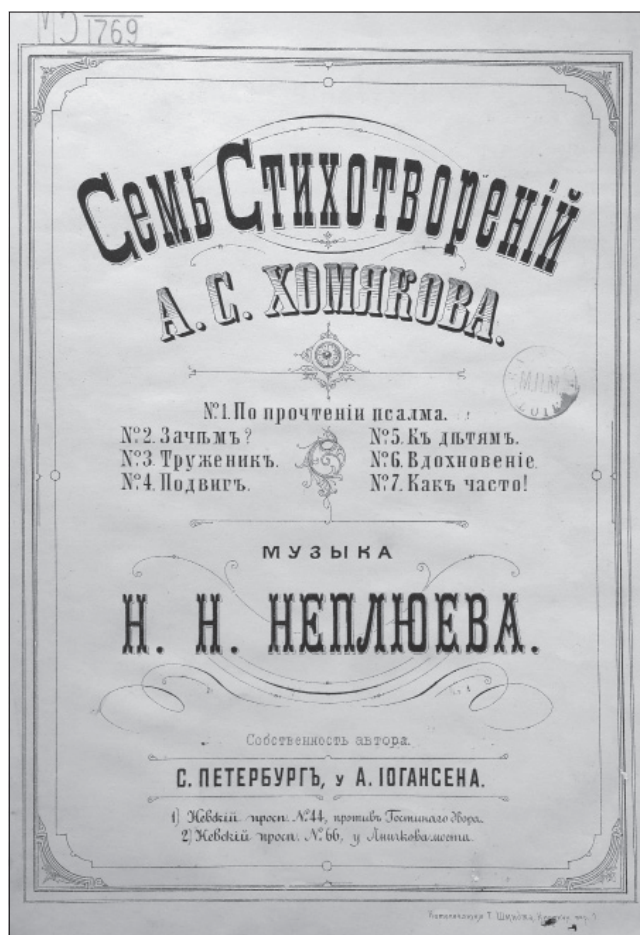
Ключові слова: М. Неплюєв, навчальний заклад, культурний розвиток, музична освіта, виховання, хор.

Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908) зайняв своє місце в історії як фундатор Хрестовоздвиженського трудового братства – особливої моделі суспільства, базисами якого було колективне господарство та християнська релігія. Колектив Братства складали випускники чоловічої та жіночої сільськогосподарських шкіл, які М. Неплюєв відкрив у своєму маєтку у с. Воздвиженському, тоді Глухівського повіту Чернігівської губернії. Проте слід відзначити, що Микола Неплюєв мав не тільки виняткові здібності менеджера і був непересічним педагогом; він також захоплювався музикою та проявив себе як композитор-аматор.

Історіографія вивчення діяльності М.М. Неплюєва як богослова, філософа, педагога представлена наступними дослідниками: В. Авдасьов, В. Глушко, А. Грасьє, І. Гордєєва, Л. Мельник, Ю. Русанов, В. Ткаченко, Н. Ігнатович, О. Малишевський, С. Майданова, М. Сомін, Г. Фурсей та ін.

Микола Неплюєв народився у заможній аристократичній родині. Відповідно до традицій того часу нащадок знатного роду отримав пристойну домашню освіту, яку завершив у Санкт-Петербурзькій гімназії. Майбутній подвижник закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, також навчався вільнослухачем у Петровській землеробській академії у Москві [1, с. 86].

Тож, будучи високоосвіченою, всебічно розвинутою особистістю, Микола Миколайович розумів важливість надання якісної освіти населенню держави для її благополучного розвитку. Свої думки з цієї проблеми він намагався донести як письмово, так і вербально. М. Неплюєв був переконаний: «...селянин потребує друга, необхідно щоб цей друг мав достатньо матеріальних засобів щоб допомогти школі, придбати бібліотеку, заснувати для селянських дітей виховний заклад, навчальну ферму або ремісничу школу; потрібен друг досить впливовий у певній місцевості, щоб захистити селянина від експлуатації куркуля, захистити його інтереси у земських зборах, забезпечити цю місцевість, відповідно до її умов, новими кустарними промислами чи промисловими асоціаціями» [2, с. 10–11]. Згідно з розумінням подвижника, цими ресурсами володіли саме поміщики. Цей заможний клас, як міркував М. Неплюєв, мав історичне покликання залучити-

Іл. 1. Обкладинка альбому музичних творів М.М. Неплюєва.

ся до справи просвітництва селянства замість того, аби вкладатися у «безсистемну благодійність». Будівництво клубів, палаців, шкіл, будинків для знедолених, на думку Миколи Неплюєва, «це добре, але це латки на старім лахмітті. І філантроп подібний лікарю, який лікує окремі виразки, в той час як хворий весь організм... Потрібно знайти основну причину хвороби і лікувати її» [3, с. 30–31]. Стаючи на шлях просвіти селянства, молодий аристократ сподівався надихнути своїм прикладом представників поміщицького класу.

В 27 років М. Неплюєв узяв під свою опіку 10 хлопчиків із найбідніших родин, які, навчаючись в Ямпільській народній школі, проходили сільськогосподарську практику в його маєтку. Згодом притулок було переміщено на хутір Воздвиженський [1, с. 87]. Організувавши чоловічу, а пізніше й жіночу нижчі сільськогосподарські школи, Микола Миколайович піклувався не тільки про те, щоб їх випускники були вправними працівниками села, а ще й про відродження морально-духовного стану вихованців. Позаяк «не хлібом єдиним живе людина», для своїх навчальних закладів фундатор розробив програму, яка поєднувала спеціальну освіту і культурно-естетичне виховання та базувалася на релігійній домінанті.

Засновник сільськогосподарських шкіл вирізнявся вишуканим смаком. Він був активним відвідувачем Віденського та Паризького театрів, захоплювався класичною музикою, грав на фортепіано і написав близько 250 музичних творів [4, с. 338]. Палке бажання М. Неплюєва зацікавити своїх вихованців молитвою, за його словами, відкрило в ньому «абсолютно незнану доти здібність: я поклав на музику молитву Св. Єфрема Сиріна і дві складені мною молитви. Це був перший поштовх, за яким з'явилося багато інших музичних творів, які напевно будуть визнані безграмотними музичними критиками, що і не дивно, оскільки я про теорію музики і композиції не маю ані найменшого розуміння, але принесли багато світлих хвилин і духовних радощів моїм молодим друзям» [5, с. 68]. Зокрема, Микола Неплюєв захоплювався та надихався творчістю філософа і поета Олексія Хомякова. Подвижник написав сім романсів на вірші О.С. Хомякова: «По прочтении псалма», «Зачем?», «Труженик», «Подвиг», «К дѣтям», «Вдохновение», «Какъ часто!» (іл. 1.), а також, вшановуючи його пам'ять, у Воздвиженському була встановлена альтанка на насипній гірці, де часто проводилися учнівські культурні зібрання [6, с. 11].

Особисті переконання, моральні орієнтири та вподобання М. Неплюєва знаходили втілення в навчально-виховному процесі у започаткованих ним школах. Подвижник був глибоко віруючою людиною, відданості Богу він вимагав і від своїх підопічних, а також бажав виховати людей працьовитих, стриманих в емоціях з витонченим смаком. Таким, найімовірніше, він був сам. Для підняття культурного рівня селянських дітей в стінах своїх шкіл, Микола Миколайович використовував різноманітні методи, одним з яких була музична освіта. Так, серед загальноосвітніх та спеціальних дисциплін, обов'язковими в навчальній програмі були співи. Учні вивчали ноти, музичні терміни і знаки, 8 церковних голосів, знайомилися із загальними правилами для вдосконалення і збереження голосу, а також мали знати та вміти співати обідню св. Іоанна Златоуста і всеношну [1, с. 256].

Вище згадувалося, що попечитель захоплювався класичною музикою. Виплекати цю любов він бажав і у своїх підопічних. Як відбувалося перше знайомство з творами композиторів-класиків, далі живописи вихованець Воздвиженської школи: «Часто Микола Миколайович запрошував учнів до себе додому, де грав на фортепіано вибрані музичні твори Бетховена, Моцарта, Шуберта, а також свої твори, яких згодом писав дуже багато. Спочатку, пам'ятаю, відсутність музичного чуття робило цю музику не лише незрозумілою, але і нудною, оскільки дитячий слух, що доти досвідчувався тільки на нескладній музиці під час сільських весіль, не міг вмістити в собі це море звуків, і дивовижна музика здавалася нам просто гуркотом, під який багато хто засинав. Але Миколу Миколайовича це ані трохи не бентежило, він добродушно сміявся над сонями і продовжував грати. Він знав, що робив і як під його материнською ласкавою любов'ю поступово танув

Іл. 2. Об'єднаний хор вихованців М.М. Неплюєва

холод душі, так і в цьому випадку – поступово виховувалося музичне чуття в дітях. І дійсно, з часом учні так полюбили музику, що заслуховувалися нею і стали не лише розуміти вищеназваних композиторів, але і позитивно захопилися ними. Поза сумнівом, у справі виховання гарна музика відіграє значну роль» [7].

Стараннями Миколи Неплюєва його учні почали займатися музичним мистецтвом не тільки на обов'язкових заняттях, а й в години дозвілля. Організаторові вдалося зацікавити вихованців та викликати з їхнього боку самодіяльність у бажаному напрямі. Як наслідок, фундатор із гордістю констатував: «Утворився з мого дозволу, але по почину самих вихованців, добровільний хор під управлінням одного з товаришів. Хор цей користувався кожною вільною годиною, щоб поспівати духовні і світські пісні, і результати цього добровільного співу людей, натхненного вірою і взаємною любов'ю, були незрівнянно кращі, ніж ті, які виходили при формальнішому ставленні до справи» [5, с. 73]. Хористи займалися вокалом щовечора, а раз на тиждень відбувалася співанка об'єднаного хору чоловічої та жіночої шкіл [5, с. 127] (іл. 2). Також за самостійною учнівською ініціативою була сформована театральна труппа, симфонічний і струнний оркестри. Один оркестр виконував класичні твори, тоді як інший – переважно народні пісні [1, с. 151–152].

З часом, волею попечителя, аматорський хор неплюєвців став професіональним. Хористи навчалися у видатного українського композитора, співака, хорового диригента Якова Калішевського, який очолював митрополичий хор Софіївського собору з 1886 по 1920 рр. [8]. Відтак хор вихованців М. Неплюєва часто запрошували співати до храмів і монастирів Чернігівщини, а під час паломницької мандрівки до Києва він виконував церковні пісні у

Софіївському соборі [6, с. 118].

Хрестовоздвиженське братство та його школи були відкриті для гостей і дуже часто на святкові заходи «неплюєвців» приходили сторонні. Зокрема регулярними відвідувачами були учні сусідніх шкіл, яких вчителі приводили на свято за старанність і добру поведінку. Проте нерідко до Воздвиженська приїздили гості здалеку з метою познайомитися із досвідом діяльності закладів Миколи Неплюєва. Одного разу до общини завітав релігійний філософ та письменник Михайло Тарєєв. На сторінках своєї публікації «Крестовоздвиженское трудовое братство» він поділився враженнями і про співацькі здібності «неплюєвців». М. Тарєєв був запрошений на всенічне богослужіння у Воздвиженському, що відправлялося просто неба, та висловився про побачене і почуте наступним чином: «Усі братські будови знаходяться серед розкішного парку, – в його тіні і була здійснена всенощна. Об'єднаний хор Братства та його шкіл, керований одним з членів Братства, може однаково пишатися і відмінними голосами, і чудовим строєм. Традиції хору – найкращі: це учні Калішевського» [9].

Традиційним дозвіллям вихованців М. Неплюєва у вихідні дні стали літературно-музичні вечори або ранки. На загальних читаннях учні декламували вірші або зачитували тематичні реферати, дізнавалися про біографії поетів та композиторів, твори яких вивчали. Нерідко ці заходи влаштовувалися в лісі, але зазвичай в школі або у будинку піклувальника [6, с. 52]. Колишній учень «неплюєвської» школи А. Іванченко красномовно описав один із таких вечорів: «...після вечері, десь о 8 годині, члени Старшого братського гуртка (в навчальних закладах М.М. Неплюєва діяла система учнівського самоврядування, коли старші учні допомагали молодшим в навчанні та

Гл. 3. О.М. Неплюєва в ролі Наталки Полтавки, 1882 рік

сприяли їх духовно-моральному вихованню; основними елементами цієї системи були старший та молодший братські гуртки) йдуть у будинок Миколи Миколайовича. Тут, вмотивившись тісним колом навкруги чайного столу, вони проводять час за читанням, розмовами про молодших і один про одного; часто попечитель розповідає дещо зі свого багатого враженнями життя, або зі своїх подорожей по Європі і Палестині; потім, звичайно у кінці зборів він грає на фортепіано. Іноді члени Старшого братського гуртка співають духовні пісні буденного наспіву, з яких особливо улюблені пісні великопівного канону: «Помічник і покровитель» ... «На недвижному Христу камені» ... та інші. Пісні ці, виливаючись з сердець, повних в цей час віри і любові, глибоко зворушують усіх присутніх і приводять їх до радісного, розніженого настрою. Закінчуються ці збори загальними молитвами в божниці Миколи Миколайовича. Влітку іноді йдуть читати молитви в парк. Повертаючись додому з душами, переповненими радістю, світлом і любов'ю, вони іноді ще довго гуляють по доріжках парку біля школи, насолоджуючись ясним сяйвом місяця або мільярдами зірок, які мерехтять різноколірними вогниками, що усяїли чисте темно-синє небесне склепіння і чарівливою тишею української літньої ночі, і довго ще лунають по лісу задушевні звуки їх улюблених пісень» [6, с. 50].

Літературно-музичні заходи допомагали розкрити творчий потенціал учнів та інтелектуально збагатитися, сприяли неформальному спілкуванню вихованців з

фундатором і обов'язково мали виховний вплив. Федір Чвертка, випускник, а пізніше викладач Воздвиженської школи, підкреслював важливість загальних літературних читань для школярів: «Деякі діти читають дуже непогано, навіть талановито. Усе це проба сил, не дивно, що деякі без навички знічуються іноді до того, що відразу забувають вивчений вірш; але то пусте, все це приносить користь, – так вони звикають до самовладання. Усі присутні ставляться до них доброзичливо і невдача може бути тільки прикрою, ніколи не стаючи образливою чи ганебною». Після декламації віршів, за переказом Ф. Чвертки, наставляв час співу об'єднаного хору чоловічої та жіночої шкіл. Закінчували культурну імпрезу старші учні, які знову читали поезію. В цій частині особливо вирізнявся вихованець школи Родіон Леляков, про якого Ф. Чвертка залишив свої спогади: «...наш талановитий і плідний поет, звичайно закінчує цей відділ читанням декількох нових своїх творів, часто такими, що до сліз зачіпають нас своїм щиросердям і рідним душі змістом» [6, с. 53].

Як згадувалося раніше, до Воздвиженського нерідко приїздили гості. Своє враження про братські школи й зокрема про один із літературно-музичних ранків висловив відвідувач трудової общини Аркадій Тюменев. По завершенню свого візиту до Воздвиженського він видав друковану працю «Делатель добрый: школа Трудового братства Н.Н. Неплюева», в якій написав: «Усі зібралися в залі на літературно-музичний ранок. Виконавцями були вихованці школи, прекрасні хористи та деякі учителі. Поет братства Р.Е. Леляков прочитав декілька зі своїх останніх віршів. Читав Леляков, як взагалі всі поети, погано, але вірші по своїй теплоті і задушевності були вибрані найбільш вдалі» [10, с. 33].

До культурно-просвітницької діяльності в школах М. Неплюєва активно долучилися його сестри. Так, Марія Неплюєва – учениця відомого художника А. Мещерського, викладала живопис учням чоловічої та жіночої шкіл. Ольга Неплюєва – вихованка італійської оперної співачки Е. Репетто, викладала нотну грамоту, вісім церковних голосів, здійснювала постановку голосу та дихання, керувала об'єднаним шкільним хором, готувала сольні номери, навчала гри на фортепіано та інших музичних інструментах [1, с. 150]. До того ж О. Неплюєва грала в театральних виставах; відомо, що у 1882 році вона виступала на сцені Чернігівського театру в ролі Наталки Полтавки в одноіменній опері І. Котляревського [1, с. 79] (гл. 3). Гордістю викладацького складу своїх навчальних закладів Микола Неплюєв також вважав видатну акторку і скрипальку Мітельштед-Голлас. На запрошення фундатора вона на деякий час оселилася у Ямполі та давала уроки гри на скрипці для вихованців братських шкіл [5, с. 79].

В навчально-виховних закладах Миколи Неплюєва однаково відповідально підходили як до організації освітнього процесу, так і до влаштування відпочинку учнів. Дні релігійних та світських свят мали чіткий розклад: ранкові молитви, відвідування обідні (на релігійні свята), на який

співав об'єднаний хор, загальні зібрання в будинку попечителя, вечірні читання творів переважно релігійної тематики, вільний час для ігор, співів або танців. І звичайно жодне зі свят не відбувалося без доморослих вокалістів, музикантів, артистів. Як згадує один із вихованців, зазвичай після різноманітних динамічних ігор молодь братських шкіл розважалася танцями: «Негайно ж з'явилася гармошка; музиканта, – рум'яного, неповороткого Федора, – посадили на диван, біля нього всілися ті, які ніколи не танцюють, а інші, як тільки гармоніка заграла, пустилися танцювати по залу; піднявся пил. Танець у нас явище досить популярне і нерідко він буває колективним і гучним» [6, с. 67].

Гість Воздвиженського А. Тюменев був приємно вражений естетикою та традиціями святкових братських зібрань. Він відвідав свято іменинника, яке відзначалося у Трудовому братстві, і вирішив за необхідне лишити про нього свій коментар: «Сестри тримали себе так, що дай Бог іншим світським панночкам. Вони були одягнені в прості однакові сукні. Волосся прибране гладко без теперішніх вівцеподібних прикрас і загриwkів. Одружені принесли до чаю печива, коржів, а неодружені – свої молоді веселощі і здоровий розкотистий сміх... Булолюдно, затишно, шумно, життєво. Зібрався хор. Полилися стрункі звуки української пісні, пісні сумної, що зворушує душу, протяжної і повільної, але повної почуття. І здалося мені, що я чув в ній непривабливу, важку картину бідності і нещастя середовища, з якого вийшли усі ті, що об'єдналися тут в трудовому братстві... В середині вечірки приїхала мати М.М., Олександра Миколаївна, і дві його сестри – Марія і Ольга. Усі їх вітали, а потім розмови, співи, читання продовжувалися далі» [10, с. 47].

Одним із найвеселіших свят для воздвиженців був Новий рік. Вихованці з відповідальністю готувалися до його зустрічі, вчили вірші та п'єси, проводили репетиції. Вечері 31 грудня, як правило, учні чоловічої та жіночої шкіл разом із вчителями йшли до будинку Миколи Неплюєва щедрувати, де і залишалися зустрічати Новий рік. Свято проходило за визначеним сценарієм, його основні компоненти можемо прослідкувати, читаючи спогад попечителя: «Почався цей вечір з показу невеликої дитячої п'єси, взятої з журналу «Сімейні вечори», розіграної нашими вихованцями. Потім засвітили блискучу ялинку і після того, як роздали скромні подарунки, запалили навколо ялинки різноманітний кімнатний вогнеграй. За пів години до півночі я зіграв на фортепіано увертюру Гайдна до його

Іл. 4. Учасники драматичного гуртка братства М.Неплюєва. Початок XX ст.

ораторії «Сім слів Христа на хресті», щоб дати заспокоїтися бурхливим дитячим веселощам. Хвилини за десять до настання нового року священник одягнувся в ризи і почав в моїй домашній божниці відправляти зворушливий новорічний молебень» [5, с. 64].

Характерно, що, незважаючи на релігійну доміную виховання, серед випускників шкіл М. Неплюєва не було богословів, активних релігійних діячів, проте десятки з них стали відомими композиторами, літераторами, журналістами, вченими, освітянами. Це свідчить про активний різнобічний розвиток особистості, що здійснювався у воздвиженських школах.

Г.М. Фурсей, онук одного з членів братської Думи та управителя мастками Неплюєва Андрія Фурсея, із захватом розповідав, що братчики були «висококультурною і духовною спільнотою освічених людей, яка набагато перевершувала середній рівень світського суспільства того часу. У братстві виховувалась глибока повага до культури та знання, до тих великих людських здобутків, які накопичувалися століттями: там була шикарна бібліотека, у братство запрошувалися найкращі педагоги, найкращі артисти, влаштовувалися виставки, прищеплювалась любов до серйозної музики, був дитячий театр, дітей знайомили з сучасними досягненнями в галузі сільськогосподарської науки тощо. Уся ця геніальна система виховання була розроблена Неплюєвим: з одного боку богослужіння, молитва і все необхідне для виховання душі, з іншого – широка освіта» [11, с. 51].

Микола Неплюєв здійснив спробу втілення українознавчого компоненту у педагогічний процес (виконання народних танців і пісень, написання вихованцями укра-

іномовних віршів, п'єс, рефератів, присвячених історії рідного краю, використання елементів української релігійно-родинної обрядовості: колядок, щедрівок тощо). Це було унікальним досвідом для шкіл України в умовах російського самодержавства [1, с. 144] (іл. 4).

Апеляція до народних звичаїв сприяла формуванню національної самоідентифікації учнів, тому серед вихованців М. Неплюєва – ціла плеяда яскравих діячів української культури: поети Ф. Петруненко, В. Басок, І. Куліш; історики П. і В. Федоренки; краєзнавець І. Абрамов; художник-графік М. Фурсей [1, с. 145]. В музичному мистецтві найяскравішими випускниками Воздвиженських шкіл стали: оперна співачка О. Сойко-Луценко; професійний музикант, скрипаль Я. Старовойт; відомий український композитор-новатор, фольклорист Павло Сениця. Він навчався співу в італійського педагога з вокалу Умберто Мазетті, був майстром обробки народних пісень, членом українського музичного товариства ім. В. Леонтовича. П. Сениця – автор низки симфоній, хорових, вокальних, камерно-інструментальних творів на основі українського фольклору [12; 13].

М.М. Неплюєв більшу частину свого життя працював над тим, щоб перетворити Воздвиженський осередок у культуртрегерський центр, який би здійснював широку просвітницьку роботу серед населення з метою підвищення агрокультури і загальноосвітнього рівня краю. Подвижник вважав, що поліпшення матеріального становища селянства серед іншого залежить і від їх морального та культурного розвитку, тому розробив оригінальну освітню систему, що сприяла духовному піднесенню учнів. Вагомий вплив на розкриття творчих здібностей учнів, розвиток їх емоційного та інтелектуального потенціалу чинило музичне мистецтво, до якого тяжів особисто Микола Неплюєв і спромігся передати цю любов своїм вихованцям.

ДЖЕРЕЛА

1. Мірошниченко Н.О. Педагогічні погляди та освітня діяльність Миколи Неплюєва в контексті розвитку сільськогосподарської освіти (XIX – поч. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 13.00.01 / Сумський державний педагогічний університет. Суми, 2015. 293 с.
2. Неплюєв Н. Совест. Страница из жизни помещика. Москва: Типография А.А. Мамонтова и Ко, 1881. 19 с.
3. Неплюєв Н. Братские союзы в учебных заведениях высших, средних и низших. Могут ли долше обходиться без них церковь и христианское государство, и как их осуществить? Лейпциг: Типография Бэра и Германа, 1893. 71 с.
4. Рудь О. Формування особистості майбутніх педагогів у Хрестовоздвиженському трудовому братстві Миколи Неплюєва. *Педагогіка вищої та середньої школи*. 2013. Вип. 39. С. 332–340.
5. Избранные сочинения Н.Н. Неплюева. Книга 1 / [упоряд.: В. Авдасов, Л. Москаленко та ін.]. Суми: ИД «Фолігрант», 2011. 288 с.
6. Неплюєв Н. Воздвиженская школа – колыбель Трудового братства. Санкт-Петербург: Паровая скоропечатня Я.И. Либермана, 1895. 180 с.
7. Грасье А. Доброе дело в России: Трудовое Братство, основанное Николаем Неплюевым. *Н.Н. Неплюев, подвижник Земли русской: (Венок на могилу)*. Сергиев Посад: Типография Свято-Троицкой Сергиевской Лавры, 1908. С. 57–72.
8. Калішевський Яків Степанович. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-10637> (дата звернення: 27.07.2023).
9. Тареев М.М. Крестовоздвиженское трудовое братство. URL: http://www.odinblago.ru/tareev_t5/1_4 (дата звернення: 11.09.2021).
10. Тюменев А. Делатель добрый: школа Трудового братства Н.Н. Неплюева. Харьков: Дозволено цензурой, 1898. 63 с.

11. Фурсей Г.Н. Поиск пути. Санкт-Петербург: Изд-во «АураИнфо» «ВИС», 2008. 60 с.

12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Ф. 58. Особовий фонд. Од. зб. 84. Сениця Павло Іванович (1905–1949 рр.), 31 арк.

13. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 483 оп. 1, од. зб. 29; 1908–1964 рр. Сениця Павло Іванович (1879–1960) український композитор, педагог і фольклорист.

Miroshnichenko N.O. Realization of musical talent of M.M. Nepluev

The article deals with the educational process in male and female agrarian schools, which were established by M.M. Nepluev on his estate in the village Vozdvizhenske. In particular, the founder's original approach to educational work in his educational institutions is covered, where one of the main tasks was the cultural development of students and the revival of their spiritual and moral state. It turns out that regular, professional music classes had a significant influence on the achievement of the educational goals of the ascetic in his educational cell. The article also emphasizes M. Nepluev's personal passion for musical art and his talent as an amateur composer.

Key words: M. Nepluev, educational institution, cultural development, musical education, upbringing, choir.

REFERENCES

1. Miroshnichenko, N.O. (2015). *Pedahohichni pohliady ta osvittnia diialnist Mykoly Neplueva v konteksti rozvytku silskohospodarskoi osvity (XIX – poch. XX st.)* [Pedagogical views and educational activity of Mykola Nepluev in the context of the development of agricultural education (XIX – beginning of XX century)] (Candidate's thesis). Sumy. [in Ukrainian].
2. Nepluev, N. (1881). *Sovest. Stranytsa iz zhizni pomeshchika* [Conscience. Page from the life of the landowner]. Moskva: Tipografiya A.A. Mamontova y Ko. [in Russian].
3. Nepluev, N. (1893). *Bratskie soiuzy v uchebnykh zavedeniyah vysshnykh, srednykh i nizhnykh. Mogut lyi dolshe obkhoditsia bez nikh tserkov y khristianskoe gosudarstvo, i kak ikh osushchestvit?* [Fraternal unions in educational institutions of higher, middle and lower. Can the church and the Christian state do without them for longer, and how can they be accomplished?]. Leipsy: Typografiya Bera i Hermana. [in Russian].
4. Rud, O. (2013). *Formuvannia osobystosti maibutnikh pedahohiv u Khrestovozdvizhenskomyu trudovomu bratstvi Mykoly Neplueva* [Formation of the personality of future teachers in the Hrestovozdvizhenske labor fraternity of Mykola Nepluev]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly* (39), pp. 332–340. [in Ukrainian].
5. Avdasov, V., Moskalenko, L. (Comps.). (2011). *Izbrannye sochineniya N.N. Neplueva* [Selected works of N.N. Nepluev]. (Vol. 1). Sumy: YD «Folyhrant». [in Russian].
6. Nepluev, N. (1895). *Vozdvizhenskaia shkola – kolybel Trudovogo bratstva* [Vozdvizhenskaya school is the cradle of the Labor Brotherhood]. Sankt-Peterburh: Parovaia skoropechatnia Ya.Y. Lybermana. [in Russian].
7. Hrase, A. (1908). *Dobroe delo v Rossii: Trudovoe Bratstvo, osnovannoe Nikolaem Nepluevym* [Good deed in Russia: The Labor Brotherhood founded by Nikolai Nepluev]. *N.N. Nepluev, podvyzhnyk Zemli russkoi: (Venok na mohylu)* pp.57–72. [in Russian].
8. Kalishevskiy Yakiv Stepanovych. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-10637> [in Russian].
9. Tareev, M.M. *Krestovozdvizhenskoe trudovoe bratstvo* [Krestovozdvizhenskoe labor fraternity]. Retrieved from http://www.odinblago.ru/tareev_t5/1_4 [in Russian].
10. Tumenev, A. (1898). *Delatel dobryi: shkola Trudovogo bratstva N.N. Neplueva* [Kind clerk: school of the Labor fraternity N.N. Neplueva]. Kharkov: Dovoleno tsenzuroi. [in Russian].
11. Fursei, H.N. (2008). *Poisk puti* [The search of path]. Sankt-Peterburh: «AuraInfo» «VYS». [in Russian].
12. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Ver-nadskoho, f. 58. Osobovy fond. Od. zb. 84. Senytsia Pavlo Ivanovych (1905–1949 rr.), 31 ark.
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrain, f. 483, op. 1; od. zb. 29; 1908–1964 rr. Senytsia Pavlo Ivanovych (1879–1960) ukrainskyi kompozytor, pedahoh i folkloryst.

Стаття надійшла до редакції 16.08.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

ОЛЕКСАНДР МУРАШКО: СЛІДАМИ УКРАЇНСЬКОГО ІМПРЕСІОНІЗМУ

Стаття присвячена проблематиці недостатнього висвітлення та популяризації біографічних відомостей про українського митця Олександра Олександровича Мурашко. У період російсько-української війни настав час гідно довести національну ідентичність О. Мурашка, акцентувати увагу на україно-центричних мотивах у творчості діяча та популяризувати дійсні відомості про його патріотичні погляди та етапи реорганізації освітнього процесу на теренах України.

Ключові слова: творчість Олександра Мурашка, національна ідентичність, педагогічна діяльність, Українська академія мистецтва.

26 серпня 1875 р. у м. Києві народився унікальний український художник-імпресіоніст Олександр Олександрович Мурашко – постать, яка започаткувала цей жанр в Україні та, взагалі, збагатила світове мистецтво ХХ ст. новими поглядами і шедеврами (рис. 1).

Незважаючи на те, що Олександр Мурашко є одним з провідних художників та громадсько-культурних діячів України ХХ ст., його життєвий і творчий шлях недостатньо представлений у наукових працях. Серед них слід згадати роботи Д. Добріян, яка подає повну палітру біографічних відомостей митця [1; 2; 3]. А ось О. Кашуба-Вольвач [6] викладає широкий спектр документації та етапів реорганізації національної художньої освіти, в якій О. Мурашко брав безпосередню участь. Наша стаття покликана показати становлення його особистості на тлі історичних подій Української революції 1917–1921 рр., його роль у створенні Української академії мистецтв та акцентувати на україно-центричних мотивах у творчості.

Сам по собі Олександр Мурашко був цікавою дитиною з норовливим характером, але наполегливим та завзятим. Життя у маленькому місті на Чернігівщині, куди його відправила мати, розвинуло у майбутнього художника любов до природи та тварин. Він багато читав, але більше захоплювався малюванням. Його перші малюнки були зроблені на стелях будинку, за що, звісно ж, хлопчик був покараний батьком.

У Чернігові дитину віддали до духовної семінарії, але вчитися не вдавалося через власне самолюбство. Не вийшло і в Київській гімназії. І тоді батько вирішив залучити його до свого діла – зробити із сина справжнього іконостасного майстра. Але нічого не приваблювало Сашка так, як малювання. Після чергової сварки з батьком він вирішив піти з дому (йому тоді було 15 років). Не маючи коштів, але наполегливо прямуючи до своєї мети, О. Мурашко звернувся до мистецтвознавця, художнього критика А.В. Прахова з проханням виділити йому хоча б якісь кишенькові гроші на їжу та матеріали для нових робіт. Малював він у майстерні дядька, де і жив в крихітній кімнаті, а свої етюди показував Прахову, а той, у свою чергу, продовжував наполегливо вмовляти батька дати відповідну освіту сину, який мав хист до мистецтва. Незабаром у 1895 р. Мурашкам вдалося налагодити свої стосунки, і Олександр поїхав підкорю-

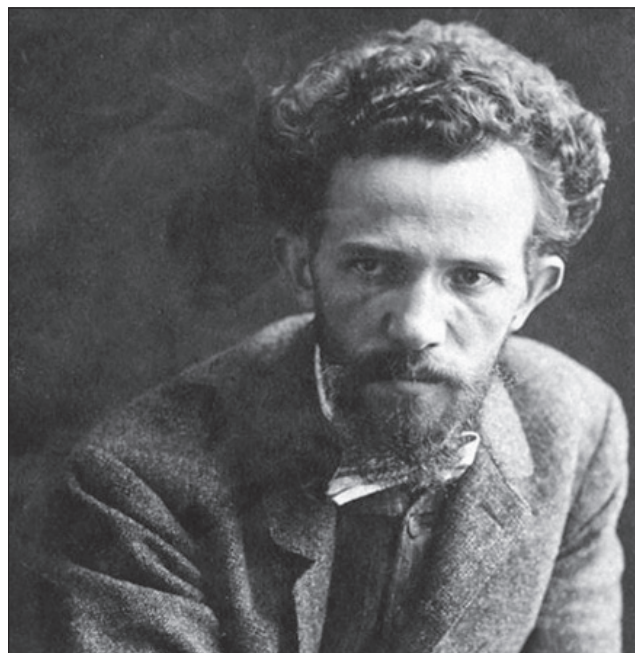

Рис. 1. Олександр Олександрович Мурашко

вати омріяну Академію мистецтв у Петербурзі. Там його менторами стали А.В. Прахов та В.М. Васнецов.

Вже восени 1895 р. Олександр Мурашко склав всі іспити та успішно вступив до Вищого художнього училища при Академії мистецтв у Петербурзі, а у 1896 р. став студентом майстерні І. Ріпина. На той час Петербурзька академія була центральним навчальним закладом усієї імперії, куди прагнули вступити майже всі, хто принаймні мів малювати [8, с. 34]. Саме навчання у І.Ю. Ріпина протягом 1896–1900 років сформували у Мурашка реалістичний метод зображення, власну живописну манеру. Майже всі учні перейняли від І.Ю. Ріпина вільний та широкий мазок, який зберігав при цьому строгість пластичного ліплення. Саме у Академії О. Мурашко вперше зацікавився основами світлотіньового тонального малярства, став активно використовувати насичені та яскраві кольори [9].

І. Ріпин, вважаючи Мурашка одним із найталановитіших учнів, дозволив йому самостійно обрати сюжет до своєї програмної роботи. На око юнака потрапила тоді близька до нього тематика української культури та історії, яка відобразилася на полотні «Похорон кошового». Ілля Юхимович не став на заваді такій гарній ідеї, бо сам мав українське походження і неодноразово звертався до українських національних сюжетів [5, с. 178].

І от наступив вирішальний для подальшої кар'єри 1900 р. Того року О. Мурашко й представив картину «Похорон кошового», за яку він отримав звання художника і право на навчання за кордоном коштом Академії, бюджет якого складав 2000 руб. на рік [2, с. 21]. Так Олександр Олександрович здобув неоціненний досвід, навчаючись у найкращих майстрів Парижа і Мюнхена, продемонстрував неймовірний талант і назавжди закарбував своє ім'я у

Рис. 2. О. Мурашко. Жінка з настурціями (1918 р.)

європейському мистецтві. Згодом, повернувшись на Батьківщину, він по-справжньому переконався у своїй національній ідентичності, яку проявив і у своєму мистецтві.

У 1909 р. О. Мурашко почав свою роботу у Київському художньому училищі. Цього року він вперше спробував себе у ролі педагога, сповненого сил та жаги до виховання нового покоління митців, намагаючись передати власні навички і погляди своїм учням. Але його ентузіазм зіштовхнувся з «імперіалістичним» духом, який панував в училищі. Через 3 роки (до 1912 р.) він звільнився, але в жодному разі не полишив свої плани щодо Академії. Восени 1913 р. Мурашко відкрив власну майстерню на горіщі багатоповерхівки Гінзбурга (найвищого київського хмарочоса), запросивши на роботу талановитих і вже на той час відомих у Києві особистостей: художницю-аніمالістку А.А. Крюгер-Прахову, портретиста А.Б. Козлова, історика мистецтва Е.М. Кузьміна, біолога М.М. Воскобойникова, професора анатомії Р.І. Гельвіга. У майстерні панувала затишна та професійна атмосфера, все було спрямовано на розвиток юних митців як ментально (підібраний колектив, де навіть вчителі – друзі; свобода поглядів та ідей), так і художньо. Олександр Олександрович розробив унікальну програму, де рисувальні класи давали всі можливі знання, пов'язані з мистецтвом. Після такого навчання потенцій-

ний художник отримував ґрунтовну практичну й теоретичну підготовку. Мурашко був незвичайним вчителем – він мав власні принципи та ідеї. Саме він почав доносити до учнів колористику, якої навчився у природі. Також цікавою частиною навчання були постановки (власний наробіток О. Мурашка як педагога). Художник приділяв увагу усім компонентам, уміло комбінував одяг, тим самим акцентуючи увагу на головних колірних моментах. Також митець любив давати портретні постановки, метою яких було навчити студентів відчувати емоції та вміло переносити їх на полотно. Авторитет студії швидко піднімався: роботи учнів цих років активно представлялися на виставках та отримували найвищі нагороди. Але на заваді стала Перша світова війна. Та навіть у роки скрути деякі учні все ж продовжували своє навчання у майстерні...

Плинув час, і ось 1917 рік – Лютнева революція, наслідком якої стала Українська революція 1917–1921 рр. Тоді гостро постало культурне питання в Українській Народній Республіці, зокрема щодо створення Української академії мистецтв, бо талановита українська молодь, яка мала чітку політичну позицію, отримувала шанс на високоякісну національну художню освіту. «Ми всі тоді вірили, що буде незалежна Україна; з усіх кінців бувшої Росії, в якій ішла революція, почали на Україну з'їздитися ті, що почували себе українцями і хотіли працювати для України. І ось у Києві зібралось між іншим багато митців», – писала активна учасниця тих подій Катерина Антонович [6, с. 8].

10 червня 1917 р. було представлено проєкт Київської академії живопису, скульптури і архітектури до Ради училища, в якому до цього було піднято студентський бунт. Професор Антонович разом з професором історії мистецтва Київського університету Григорієм Павлуцьким і директором Київського музею Миколою Біляшівським обговорили всі питання про створення Академії мистецтв з Головою Центральної Ради професором Михайлом Грушевським. Вони отримали лист-запрошення на спільне обговорення статуту Академії Радою об'єднаних мистецьких організацій Києва та Художнім училищем. Серед перших у дебатах виступив О. Мурашко, який висловив своє негативне ставлення до Київського училища через його казенно-рутинний спосіб викладання, поділився власним баченням вільного мистецького простору. І вже на кінець серпня комісія на чолі з Павлуцьким визначились зі складом Академії та приблизним статутом.

Перейдемо ближче до редакції першого проєкту статуту Академії, який склав саме Олександр Мурашко. Статут базувався на наступних головних засадах: навчання в Академії відбувається під прапором національних традицій; визнається принцип свободи мистецької творчості; проголошується заміна «школи» індивідуальністю; Академія повинна поважати індивідуальні особливості обдарування й не зазіхати на духовну свободу художника; запроваджується система майстерень під керівництвом окремих художників, відкидаються загальні класи, а також поділ на спеціальності; Від студентів, що вступають на архітектурне відді-

лення, вимагається проходження повного курсу технічних наук у Політехнічному інституті або в інших навчальних закладах, де такі викладаються; Українська академія мистецтв має за своє завдання тільки мистецький бік та має на меті дати освіту архітектора-художника [6, с. 48].

На 1 вересня 1917 р. головним питанням для Академії стало визначення професорського складу. Після виборів затвердили всього 8 кандидатів, серед яких були Мурашко, Бойчук, Бурачек, Кричевський, Маневич, Жук і Нарбут [6, с. 52]. Отже, 11 жовтня 1917 р. газетою «Нова Рада» було анонсовано про майбутнє відкриття Академії. Перша інформація про набір слухачів з'явилася у газетах вже 13 жовтня. Згодом було проведено внутрішнє голосування на посаду ректора серед чотирьох кандидатів (Федір та Василь Кричевські, Михайло Жук, Олександр Мурашко). Троє останніх взяли самовідвід, тож ректором став Федір Кричевський [1, с. 65].

22 листопада 1917 року відбулося відкриття Української академії мистецтв, яке супроводжувалося показом художніх робіт її професорів та балом. У шостій залі була розгорнута експозиція творів Олександра Мурашка. Він дійсно марив цією подією, мріяв реалізувати план виховання справжньої української художньої інтелігенції. «Нічого кращого більш не хочу, як дочекатися одного-двох випусків по моїй майстерні, тоді я міг би сказати, що я зробив велику справу», – говорив Мурашко, дивлячись на кількість зацікавленої молоді, яка прийшла прослухати настанову діячів Академії.

На жаль, ті дні були останніми у мирній Українській Народній Республіці. Свої перші починання Українська академія мистецтв здійснювала вже під канонаду більшовицьких гармат. Ті події точно відображає афоризм: «Коли гримить зброя, музи мовчать» [6, с. 84, 90]. Мурашко з неймовірною захопленістю викладав портретну майстерність. Згодом до нього прийшли учні з його колишньої майстерні, які прагнули продовжувати навчання з образотворчого мистецтва. Мурашко був завжди серйозним викладачем, вибагливо ставився до робіт вихованців, але поза класами щиро любив їх і підтримував [9]. «Бувало таке время, що учень сидить сумний і не робе. Приходе О.О.: «Чому Ви нічого не робите?». – «Не можу». – «Може немає фарби, то Ви так би і сказали». Зразу з'являються і фарби, і полотно, і дуже-дуже обережно питає: «А де Ви обідаєте?» [3, с. 9]. На думку автора, ця цитата підтверджує його серйозне ставлення до навчання та підкреслює людяність і піклування про учнів. Гарний тому приклад – Тіна Омельченко, яка жила в домі Мурашка і стала по-справжньому близькою людиною для його родини. «Для мене О.О. був і батько, і вчитель. В колу нас, т. б. учнів, О.О. був не як учитель, а як старший товариш – давав поради і ніколи не змушував учня, щоб ро-

Рис. 3. О. Мурашко. Неділя (1914 р.)

бив так, а не етак», – з найприємнішими почуттями писала вона [3, с. 8]. Згодом саме ці записи дадуть історикам розуміння характеру постаті Мурашка, розкриють його як людину, чоловіка, вчителя та батька. Увесь той час заняття були нерегулярними, але віддані своїй справі викладачі все-таки продовжували доносити студентам розуміння важливості культури і мистецтва навіть у часи війни. Звісно, що серед них був і О. Мурашко [9, с. 215].

Більшість часу свого життя Олександр Мурашко присвятив образотворчому мистецтву. Саме портретний жанр дав йому те визнання і повагу, на яку він заслуговував. Окрему низку таких робіт він присвятив своїй дружині Маргариті Августинівні, написавши декілька її дивовижних портретів. Дивлячись на ці картини, можна відчувати ті лагідні та абсолютно чисті почуття до дружини. Полотна ніби мають окрему енергію спокою та родинного затишку.

У портретному живописі Мурашко був стриманим, вимальовував найдрібніші деталі людської статури, звертав окрему увагу на образ. Слід зупинитися на його останній портретній роботі «Жінка з настурціями» (рис. 2). В ній він продемонстрував незвичні для портрета техніки: яскраво, широкими мазками, вималював тендітну жіночу постать, яка пронизливо дивилася у бік та лагідно тримала обережок нестримно помаранчево-бордових квітів. Не дивлячись на контрастний фон, виконаний у синьо-фіолетових відтінках, завдяки майстерній техніці постановки освітлення промені світла, що потрапляють на тіло жінки, виводять її на передній план картини. На щастя, більшість робіт Олександра Олександровича залишилися в Україні і ми можемо побачити їх на власні очі. Значна частина з них знаходиться у Національному художньому музеї України.

Рис. 4. О. Мурашко. Селянська родина (1914 р.)

Свою національну ідентичність Олександр Олександрович доводив не тільки словами і політичними поглядами, а ще й власними художніми полотнами, які стали українським культурним надбанням. Художник поряд з портретними роботами щиро любив писати сюжетні картини, в яких майстерно працював зі світлом, художніми техніками та барвами. Більшість з цих полотен тільки зараз набули важливого значення для всього нашого народу, бо їх сюжети взяті з побуту українських селян. Картини О. Мурашка допомагають нам відчутти той час, відтворити справжню українську історію.

Першим його витвором у даному жанрі стала робота «Зима» (1905 р.). В ній автор створив глибокі та насичені народні образи. Пара міцно вписана у загальний зимовий пейзаж. Але дивовижним є саме зображення чоловіка і жінки. Вони вбрані у зимовий український одяг, притаманний моді початку XX ст.: чоловік – у якісний кожух та чорну смушкову шапку (дорогоцінна річ того часу), жіночка – у чорний козушок та червоно-чорну хустку з рослинною символікою у вигляді червоних троянд [4].

Наступною роботою цього жанру стала картина «Благовіщення» – тендітна, ніжна, повітряна та легка, сповнена надії і чистоти, написана в стилі імпресіонізму. Яскраво освітлений ранковим сонцем ганок, чарівно-зелений садок ледве видний із-за легких світло-блакитних штор, що розвіюються під впливом свіжого весняного вітру. Полот-

но поділяється на дві уявні частини: права – спокійною та затишною, ліва – динамічна, але це ніяк не обтяжує роботу. Символічним елементом картини є тендітна квітка. Біла лілія – символ Благовіщення – у християнстві символізує чистоту та незайманість. У ті часи релігія було невід’ємною частиною життя українців, переважно селян, бо у їх віруваннях єдиним, на кого можна опертися та попросити допомоги, був Бог.

На полотні О. Мурашка «Неділя» (1914 р.) (рис. 3) бачимо постаті юних дівчат, одягнених у просте селянське вбрання, на тлі старенької побіленої хатинки і спокійного сільського краєвиду на задньому плані. Сукні та вишиті фартушки мають притаманний для початку XX ст. квітковий орнамент. На головах дівчат – хустки, адже люди вірили, що непокрита голова жінки несе нещастя та відсутність врожаю, тому їх носили від малої дівчинки до дорослої жінки.

У 1914 р. Мурашко написав неймовірно сонячну картину «Прачка». На ній зображена літня жінка у білій вільній сорочці з натуральної тканини, що завжди цінувалося в одязі. Цього ж року художник створив ще одну вражаючу роботу «Селянська родина» (рис. 4). Картина передає інтер’єр селянської хати початку XX ст. [7]: ікони на

покуті, вишиті рушники як магічні обереги від злих духів, побілені стіни, маленьке віконце. На полотні зображені два покоління родини: старенькі батьки та їх юна донька. Акцентом композиції є святкове вбрання дівчини: корсетка, вишита сорочка, плахта, на голові – вінок з квітів, на шиї – низка коралів [4].

Останнім витвором митця стала картина «Квіткарки» (1917 р.). Вона має нестримні відтінки вільного, як небо, волошкового кольору і вражає своєю легкістю та роботою зі світлом. Це полотно є апофеозом О. Мурашка у його власній дослідницькій роботі зі світловими схемами. Навіть не дивлячись на те, що картина є незавершеною, вона гідно ставить крапку в творчості художника. Бо так, як він передав сміливі тіні та плямисті сонячні промені, які вибірково освітлюють білосніжні сукенця літніх жінок, може зробити лише справжній геніальний майстер світла!

Отже, Олександр Мурашко – це людина, яка відкрила нову віху в українській художній майстерності, створила по-справжньому дивовижні витвори мистецтва. Ставши одним з провідних громадських діячів Української Народної Республіки, він пропагував нову якісну мистецьку освіту, якої так не вистачало тодішній талановитій молоді.

Своїм дослідженням авторка статті прагнула привернути увагу громадян своєї країни та зарубіжжя до постаті видатного українського митця – Олександра Мурашка, популяризувати якісний український художній контент, ак-

центувати увагу на необхідність реставрації його садиби у місті Києві, щоб нові покоління незалежних українців могли по-справжньому пишатися здобутками, непереборною відвагою та національною свідомістю власних пращурів.

ДЖЕРЕЛА

1. Добріян Д. Громадська діяльність Олександра Мурашка в роки Української революції (1917–1919 рр.). *Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура (до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.)*. Київ, 2017. С. 78–81.
2. Добріян Д. Листування Олександра Мурашка як джерело вивчення його особистості. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 53. С. 67–76.
3. Добріян Д. Спогади про Олександра Мурашка. Текст Тіни очима Аліни. Київ : ArtHuss, 2017. 64 с.
4. Естетичні властивості матеріалів українського одягу. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10947/>.
5. Жбанкова О.Б. Мурашко Олександр Олександрович. Енциклопедія сучасної України, 2020.
6. Кашуба-Вольвач О. Українська академія мистецтва. Кн. 1. Історія заснування (березень – грудень 1917). Хронологія подій. Документи. Київ, 2014. 223 с.
7. Культура побуту. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult206.htm>.
8. Петраш В. Микола Бурачек: портрет на тлі епохи. Київ : Вид-во ТОВ «Сіті Прес Компані», 2014. 176 с.
9. Членова Л. Олександр Мурашко. Сторінки життя і творчості. Хмельницький : Галерея Артанія Нова, 2005. 256 с.

Pavlenko V.M. Olexsandr Murashko: in the footsteps of Ukrainian impressionism

The article is devoted to the problem of insufficient coverage and popularisation of biographical information about the outstanding Ukrainian artist - Olexsandr Murashko. In the period of the Russian-Ukrainian war, it is time to adequately prove the national identity of O. Murashko, to focus on Ukraine-centric motives in the artist's work, and to popularise true information about his patriotic views and the stages of reorganisation of the educational process in Ukraine.

Key words: the art of Olexsandr Murashko, national identity, pedagogical activity, Ukrainian Academy of Arts.

REFERENCES

1. Dobrian, D. (2017). Hromadska diialnist Olexsandra Murashka v roky Ukrainkoi revoliutsii (1917–1919 rr.) [Public activity of Olexsandr Murashko during the Ukrainian Revolution (1917–1919)]. *Second Kyiv Studies Readings: History and Ethnoculture (to the 100th anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921)*, pp. 78–81. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Dobrian, D. (2017). Lystuvannia Olexsandra Murashka yak dzhere-lo vyvchennia yoho osobystosti [Correspondence of Olexsandr Murashko as a source of studying his personality]. *Ethnic History of the Peoples of Europe: Collection of scientific papers*, issue 53, pp. 67–76. [in Ukrainian].
3. Dobrian, D. (2017). Spohady pro Olexsandra Murashka. Tekst Tiny ochy-ma Aliny [Memories of Olexsandr Murashko. Tina's Text through the Eyes of Alina]. Kyiv: ArtHuss. [in Ukrainian].
4. Estetychni vlastyvoli materialiv ukrainskoho odiahu [Aesthetic properties of materials of Ukrainian clothing]. Retrieved from: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10947/>. [in Ukrainian].
5. Zhbankova, O. B. (2020). Murashko Olexsandr Olexsandrovych. *Encyclopaedia of Modern Ukraine*. [in Ukrainian].
6. Kashuba-Volvach, O. (2014). *Ukrainska akademiia mystetstva*. Kn. 1. Istorii zasnuvannia (berezen – hruden 1917). Khronolohia podii. Dokumenty [Ukrainian Academy of Arts. Book 1. History of the foundation (March–December 1917). Chronology of events. Documents]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kultura pobutu [Culture of everyday life]. Retrieved from: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult206.htm>. [in Ukrainian].
8. Petrashek, V. (2014). *Mykola Burachek: portret na tli epokhy* [Mykola Burachek: a portrait against the background of the era]. Kyiv: City Press Company LL. [in Ukrainian].
9. Memberova, L. (2005). *Olexsandr Murashko. Storinky zhyttia i tvor-chosti* [Olexsandr Murashko. Pages of life and work]. Khmelnytskyi: Artania Nova Gallery. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 10.08.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.*

УДК 929.Шостак «1878–1881»

О.В. Кужельна

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНАТОР АНАТОЛІЙ ШОСТАК У СВІТЛІ СЕНАТОРСЬКОЇ РЕВІЗІЇ 1881 РОКУ

У статті на підставі матеріалів Сенаторської ревізії 1881 року, мемуарної літератури, документів Державного архіву Чернігівської області та інших джерел досліджується біографія Анатолія Львовича Шостак (Ісленьєва-Шостак) (1840–1914), зокрема звертається увага щодо його діяльності на посаді Чернігівського губернатора (1878–1881).

Ключові слова: Анатолій Шостак, Чернігівська губернія, губернатор, сенаторська ревізія, Олександр Половцов.

Діяльність Анатолія Львовича Шостак на посаді Чернігівського губернатора зокрема та його біографія в цілому не досліджена належним чином. Повідомлення про нього у довідкових виданнях на кшталт «Календарів Чернігівської губернії» обмежуються лише датами його губернаторства. Відсутні відомості про нього і в енциклопедичних виданнях. Максимум, що можна знайти на сторінках Інтернету та інших довідкових видань, це повідомлення про те, що завдяки Шостаку сталося дві події: відкриття Чернігівського міського ремісничого училища (1880 р.) та спорудження в Ніжині пам'ятника Миколі Гоголю (1881 р.). Ось майже і все. Тож автор, залучаючи матеріали Сенаторської ревізії 1881 року, мемуарну літературу, документи Державного архіву Чернігівської області та інші джерела, намагається надати більш об'ємну інформацію щодо життя та діяльності А. Шостак.

Анатолій Львович Шостак (Ісленьєв-Шостак) народився 1840 року, походив з дворян Херсонської губернії. Мав юридичну освіту, закінчив Олександрівський імператорський ліцей [4, с. 60–61].

Як і більшість дворянської молоді, юний Анатоль провів свій вільний час на балах, у подорожах та відвідуваннях дворянських маєтків. У числі заможних родин, де він часто гостював, була і родина на той час молодого, але вже доволі відомого письменника Льва Толстого.

Після того, як Софія Андріївна Берс вийшла заміж за Льва Миколайовича Толстого, в Ясній Полянці почали гостювати її численні родичі. Так влітку 1862 р. до Толстих приїздили дід Софії А.М. Ісленьєв з донькою Ольгою [10, с. 524]. Неодноразово у Ясній Полянці була рідна сестра Софії Тетяна Андріївна Берс, яка вважалася нареченою брата письменника Сергія Миколайовича Толстого. Приїздив до маєтку Толстих і троюрідний брат Софії Анатолій Ісленьєв (Шостак). Анатолій звернув увагу на чарівну сімнадцятирічну Тетяну, а молодий красень з веселим і задоволеним поглядом сподобався Тетяні. Тетяна Берс познайомилася з Анатолієм Шостаком в Петербурзі навесні 1863 року. Їх спілкування продовжилось на початку червня 1863 року в Ясній Полянці. Тоді в маєток приїхали Тетяна Берс, Олександр Берс, Олександр Кузьминський та Анатолій Шостак (Ісленьєв) [10, с. 526]. Софія Толстая у своєму щоденнику 6 червня 1863 року згадувала: «На-

їхала вся молодь, наше життя порушила /.../ Льова пішов, я залишилася одна, і на мене напала туга /.../ Та огидний Анатоль стирчить перед очима» [10, с. 57, 526]. У листі до Тетяни Берс від 23 травня 1863 року Софія Толстая називала А. Шостака «пустозвоном» [11, с. 15]. Легковажна поведінка цих двох молодих людей (Тетяни та Анатолія) здивувала оточуючих, у родині Толстих «назрівав скандал», і письменник почав вимагати, аби Анатолій залишив Ясну Полян. У цей час Лев Толстой вже працював над своїм романом-епопеєю «Війна і мир». Анатолій Ісленьєв став прообразом героя роману Анатолія Курагіна, а сестра Софії Толстої Тетяна Берс стала прототипом Наташі Ростової [9, с. 111]. Мабуть, ніхто з тогочасного оточення Анатолія Шостака навіть і не сподівався, що в майбутньому ця людина «доросте» до губернаторської посади.

Маючи за плечима декілька років державної служби, дослужившись до звання камер-юнкера, надвірного радника, Анатолій Шостак 1 січня 1871 року був призначений віце-губернатором Харківської губернії. Цю посаду він обіймав до 31 серпня 1878 року [1, с. 322]. Саме під час перебування на цій відповідальній посаді Анатолій Шостак одружився. Його обраницею стала донька колезького радника, предводителя дворянства Воронізької губернії В'ячеслава Івановича Шидловського – двадцятирічна красуня Наталія В'ячеславівна Шидловська. Вінчання відбулося 29 липня 1871 року у селі Криворіжжя Бахмутського повіту Катеринославської губернії у Свято-Успенському храмі.

При призначенні на посаду Чернігівського губернатора Шостак мав звання камергера, статського радника. 1 квітня 1879 року Шостаку було підвищено ранг до дійсного статського радника [1, с. 329; 4, с. 62].

Як вже зазначалося, Шостаку на посаді Чернігівського губернатора завдячують відкриттям Чернігівського міського ремісничого училища (1880 р.) та спорудженням в Ніжині пам'ятника Миколі Гоголю (1881 р.). Хоча на думку тогочасного чернігівського міського голови Василя Хижнякова, у питанні щодо заснування училища Шостак особливої ролі не відіграв. Міський голова згадував: «1880 року, на ознаменування 25-річчя царювання Олександра II, дума вирішила влаштувати в місті ремісниче училище і представила статут цього училища на затвердження опікуна вченого округу» [12, с. 88]. А відкриття пам'ятника Гоголю відбулося вже після того, як Шостак пішов зі своєї посади.

Василь Хижняков, описуючи стан справ в Чернігівській губернії та надаючи короткі характеристики її очільникам у 1870–1880-х роках, зазначав: «Губернатори давали відповідні обіцянки, але вони ніколи не виконувалися» [12, с. 86]. Торкаючись проблеми стосунків губернаторів з місцевою владою, Хижняков у своїх спогадах наводив приклади «незаконного втручання губернаторів у міські справи» [12, с. 86]. А щодо губернаторів Дарагана, Шостака та Шаховського, то Хижняков зауважував: «З ними великих конфліктів не було, але вони... із законами та з правами

громадських установ рахувалися мало» [12, с. 85].

Декілька місяців (до «основного» призначення) Анатолій Шостак виконував обов'язки Чернігівського губернатора. При цьому йому доводилося стикатися з низкою різноманітних питань та звітувати перед вищою владою щодо їх виконання. До того ж багато питань були вкрай нагальними. Перш за все, це стосувалося охорони здоров'я, встановлення правопорядку, аграрних питань.

На початку своєї губернаторської діяльності Анатолій Шостак проявляв чималу активність. Йому довелося «утихомирювати» виступи селян, що відбувалися під час межування земель в Городнянському повіті, здійснювати заходи щодо боротьби з інфекційними захворюваннями на території губернії. Так, зокрема, в одній з підписаних Шостаком телеграм на ім'я міністра внутрішніх справ зазначалося: «Епідемія в Новозибківському повіті в селі Хоромному – 132 хворих. Відряджені 4 фельдшери, ... лікування йде успішно. Колодязі очищені» [3, арк. 37]. До Новозибківської повітової управи він спрямовує телеграму щодо устрою окремого приймального відділення («покою») для тяжкохворих [3, арк. 37]. На адресу голови Сосницької земської управи надсилається термінова телеграма наступного змісту: «У с. Макошин тиф, скарлатина, інші хвороби, прошу Управу за можливості розпорядитися наданням лікарської допомоги» [2, арк. 7]. До справника Мени надходить телеграма з вимогою «дезінфікувати житло хворих на віспу» [2, арк. 11]. Завдяки вжитим заходам вдалося «приборкати» розповсюдження епідемії, а земельне питання вирішити мирним шляхом (завдяки проведенню «нарізки» земель).

Знаменною подією для Анатолія Шостака стало відвідування Чернігівської губернії графом М. Лоріс-Меліковим, зустріч якого відбулася з великою «помпою». Шостак звітував Міністерству внутрішніх справ: «18 числа (18 червня 1879 року) Граф Лоріс-Меліков прибув до міста Ніжина, був зустрінутий мною, перебував там цілий день, оглядав війська, храми, навчальні заклади, обідав у предводителя (дворянства), наступного ранку виїхав до Чернігова, де перебував два дні. Зустріч та проводи були привітні, певною мірою урочисті: як видно, залишився задоволеним усім, що оглянув, та запровадженими в губернії порядками; 21 (червня) виїхав назад до Харкова» [3, арк. 10]. Як бачимо, Анатолій Львович скористався нагодою аби похвалити себе перед вищим начальством.

Урочисто зустрічав губернатор і військові частини, що направлялися на постій до м. Ніжина. Доповідаючи про прибуття 24 липня 1879 року до м. Ніжина шостої батареї п'ятої артилерійської бригади, Анатолій Шостак зазначав, що бригада «була урочисто зустрінута духівництвом та жителями міста. Після піднесення Міським Головою хліба, здійснено було молебство, потім офіцери та нижчі чини були пригощені сніданком» [3, арк. 62].

Але на тлі цих «урочистостей» відбувалися і трагічні події. Так, зокрема, через три дні після прибуття до Ніжина артилерійської батареї застрелився молодий офі-

цер Тизенгаузен. У ході розслідування з'ясувалося, що за три дні до цього наклала на себе руки (отруїлася) молода заміжня жінка, з якою він мешкав [3, арк. 70]. На початку серпня 1879 року передчасно, від зараження крові, помер генерал-майор Тіньков [3, арк. 80]. Шостаку довелося займатися питанням його поховання. Сестра генерал-майора – Попова – звернулася до губернатора за дозволом щодо перевезення тіла до Петербурга, але удова Тінькова наполягала на його скорішому похованні (бо тіло небіжчика швидко розкладалося та ще на дворі була серпнева спека). Враховуючи прохання удови, «тіло генерала Тінькова віддано землі на Чернігівському міському кладовищі» [3, арк. 80].

Як губернатору, Шостаку випало розглядати питання щодо вибухів на Шостенському пороховому заводі (04 серпня 1879 року) [2, арк. 2; 3, арк. 71], щодо спроби нападу «шайкою» з восьми чоловік на ад'ютанта Київської фортечної артилерії Павла Швейковського на його шляху з Кролевця до Конотопа (19 липня 1879 року) [3, арк. 62].

Слід зазначити, що очолювати губернію Анатолію Шостаку довелося у дуже складний період – в умовах запровадження різноманітних реформ, зокрема, судової реформи, та «у відголосках» селянської реформи 1861 року. На той час в Російській імперії спостерігалось зростання революційного руху, збільшилась кількість селянських виступів. Імперія переживала гостру суспільно-політичну кризу. Зросла кількість замахів на життя представників влади і навіть самого імператора.

Саме в цей час у правлячих колах назрівала ідея проведення ревізій губерній. Ініціатором цих ревізій став генерал М. Лоріс-Меліков, котрий зосередив владу у своїх руках спочатку як головний начальник Верховної розпорядчої комісії, а потім як очільник Міністерства внутрішніх справ (призначений на посаду 06.08.1880 р.). На сторінках «Собрания Узаконений» 7 жовтня 1880 року було опубліковано документ від 22 вересня 1880 року «Про права та обов'язки Сенаторів, призначених до проведення тимчасових оглядів деяких губерній» [6, с. 599]. На відміну від традиційного уявлення про ревізії, які торкалися перш за все економічних та фінансових питань, сенаторські ревізії 1880–1881 рр. були спрямовані на соціально-політичні питання. Ревізії підлягали усі установи, «не виключаючи ні судових установ, ... ні земських і міських установлень». Сенаторам, які здійснювали ревізії, надавалися широкі повноваження: «...чиновників, що визначаються до посад губернською або різною ним владою, ... притягувати до відповідальності, ... призначати над ними справи, ... з усуненням, у разі потреби, з посад, ... у разі виявлення зловживань, заворушень та лихацтва з боку чиновників, ... вимагати від них пояснень» [6, с. 599]. Про всі випадки зловживань з боку чиновників сенатори-ревізори повинні були інформувати Правлячий Сенат.

Сенаторські ревізії проводилися у багатьох губерніях Російської імперії. На території Київської та Чернігівської губерній протягом жовтня 1880 року – травня 1881

року ревізію проводив сенатор Олександр Олександрович Половцов (1832–1909 рр.). У своїх спогадах Василь Хижняков писав: «У пам'ятному 1881 році проводилася у Чернігівській губернії ревізія сенатора О.О. Половцова. Пам'ятаю, яку тривогу підняли у всіх казенних установах перед приїздом сенатора, поспішаючи підчистити та приховати незручні кінці. Бідні чиновники сиділи цілими ночами, упорядковуючи справи своїх установ» [12, с. 103]. Далі Хижняков зазначає: «Головам губернської та повітової управ і мені доводилося часто мати справу з Половцовим, доставляючи йому різні відомості. ...Приймаючи з подякою наші роботи, він не раз висловлював обурення ... як важко йому отримувати необхідні відомості від представників казенних установ, які начебто намагаються не з'ясувати, а затемнити стан справи» [12, с. 104].

15 січня 1881 року відбулася зустріч Половцова зі В. Скаржинським та О. Лазаревським. Зокрема, йшла мова про Чернігів. Гості так охарактеризували стан справ в губернії: «Злидні і голод у північних повітах, відсутність порядних людей взагалі, ... порожнеча, нікчемність і навіть дурість губернатора Шостака, нещасна серія невдалий губернаторів» [8, с. 105–106].

Сенатору при отриманні необхідної інформації про стан справ в губернії довелося зіштовхнутися з цілковитою некомпетентністю губернатора. Враження від ревізії Олександр Половцов доволі ретельно занотував у своєму щоденнику. Так у записі від 29 січня 1881 року значиться: «Губернатор Шостак своєю нетактовністю та дурними витівками встановлює проти себе земство» [7, с. 112]. Слід зазначити, що сенатор не скупився на епітети і був не кращої думки й про «героя» попередньої ревізії в Київській губернії – Київського губернатора Михайла Черткова. Про нього у щоденнику Половцов написав: «Михайло Чертков безперечно і безмірно дурний» [7, с. 108].

Безпосередні ділові зустрічі Олександра Половцова з Чернігівським губернатором Шостаком під час ревізії Чернігівської губернії не додали останньому «бонусів»; сенатор все більше обурювався «чеснотами» цього чиновника. У першій же день свого приїзду до Чернігова Олександр Половцов прийняв у себе «губернатора Шостака з віце-губернатором Бачмановим» [8, с. 152]. А ось запис, зроблений Половцовим наступного дня: «О 11/2 застает вдома губернатора Шостака. З перших слів його видно легковажність, поверховість, недбале ставлення до справи» [8, с. 153].

22 квітня 1881 року Половцов записав у щоденнику, що Неплюєв «гірко скаржиться на легковажність Шостака і ... розповідає неймовірний факт, що губернатор не приймає по неділях нікого з службовців, якою б важливою і терміною не була б справа» [8, с. 158]. Інший запис від 19 квітня 1881 року стосується повної некомпетентності Шостака у вирішенні питань межування земель: «Викликаю Шостака, щоб переговорити з ним у справі про очікувані в Глухівському повіті заворушення під час межування. У розмові з ним виявляється повне незнання ним

справи, ... він не знав, що одним з головних спонукань до невдоволення з боку селян служить та обставина, що вони перебувають власниками у суміжній з ними дачі, в якій відбувалося межування 7 років тому, межування, що скінчилося для них дуже не вигідно. Говорячи про позику, яку вимагає Мглинська земська управа, Шостак не знає, хто голова управи, ... не знає імені голови Суразької управи. Говорячи про поліцію, засновану в розкольніцьких посадах, Шостак на моє запитання, в яких чотирьох посадах є поліцеймейстери, відповідає: у Чуровичах, і, після важкого мовчання, додає «і в інших, імена яких не можуть інт.». На цьому мова його обривається під враженням сказаної дурниці» [8, с. 155–156].

Не надав Шостак і точної відповіді щодо надходження коштів для вирішення межових питань. Його відповідь – «більше мільйона» – не відповідала дійсності, бо за наявною у Половцова інформацією «одна недоїмка, що не обкладена межовими зборами з землевласників, становить близько 1800000 крб.» [8, с. 163]. Половцов із сумнівом констатував: «На цьому я розмови припинив» [8, с. 163].

Особо не турбували Анатолія Шостака і повідомлення щодо єврейських погромів. 27 квітня 1881 року Половцов записав у щоденнику: «Увечері я був у Шостака, який отримав того ж дня по обіді телеграми про розграбування євреїв; що насправді відбулося, ні слова не сказав мені увечері, спокійнісінько грав у «гвинт», а (повідомив) лише наступного ранку» [8, с. 163]. Наступного дня Шостак прийшов до Половцова «доповісти про зміст цих телеграм і свій намір їхати до Ніжина та Конотопа, де саме розігралися заворушення» [8, с. 163]. Ревізор знову з сумом констатував: «Якби розпорядження про висилку військ було зроблено під час отримання першої телеграми цим дивним губернатором, то цілком можливо, що заворушення були б попереджені» [8, с. 163].

Зволікання Шостака у вирішенні цього питання впадало в око не лише сенаторові. Начальник Чернігівського губернського жандармського управління Август Мерклін, який прибув з Конотопа, «повідомляв про вульгарні витівки Шостака, який, отримавши перше повідомлення про конотопські заворушення в понеділок, о п'ятій годині дня, приїхав на місце в середу о 8 годині вечора» [8, с. 167].

Приїхавши до населених пунктів, де відбувалися заворушення, Шостак не поспішав повідомляти про стан справ та вжиті заходи. Олександр Половцов з відчуттям занепокоєння писав: «Шостак в Конотопі і звідти мені нічого не повідомляє» [8, с. 165]. У той же час стали надходити тривожні повідомлення щодо можливих заворушень у Чернігові та Клинцях [8, с. 164, 166]. Лише 7 травня із Конотопа Шостак надіслав телеграму про те, що там «наведено порядок» [8, с. 169].

На жаль, усі ці повідомлення вже не дуже хвилювали й самого Олександра Половцова, бо в столиці відбулися великі кадрові зміни. 5 травня він отримує телеграму про заміщення Лоріс-Мелікова Ігнат'євим [8, с. 167].

Зняття з посади Михайла Лоріс-Мелікова – людини, яка

власне була ініціатором проведення ревізій в губерніях, стало, з одного боку, причиною відкликання Половцова до Санкт-Петербурга, і, з іншого – приводом для закінчення ревізії в Чернігівській губернії. 7 травня Олександр Половцов провів «в прощальних візитах та зборах», а наступного дня полишив Чернігів [8, с. 168].

Так сталося, що Михайло Лоріс-Меліков 4(16) травня 1881 року був звільнений з посади міністра внутрішніх справ за власним бажанням, а незабаром, 28 липня 1881 року, також за власним бажанням, звільнили з посади Чернігівського губернатора Анатолія Шостака, яку він обіймав майже три роки. Більше на державній службі він не перебував [4, с. 62].

Варто сказати декілька слів про родину чернігівського губернатора. Під час проведення ревізії Половцов неодноразово бував у домі Шостаків. Дружина губернатора, Наталія В'ячеславівна, справила гарне враження на сенатора. Вона була повною протилежністю свого чоловіка. Побачивши її вперше, Половцов з приємністю зазначив: «Справді мила, вихована та порядна жінка» [8, с. 155]. 15 квітня 1881 року ревізор записав у щоденнику: «Його (Шостака) дружина, дуже мила жінка, народжена Шидловська, мабуть, слабкого здоров'я і вкрай обтяжується як життям у Чернігові, так і взагалі ладом свого існування» [8, с. 153].

Припущення Половцова щодо «слабкого здоров'я» дружини Шостака мали рацію. Дійсно, її вік виявився недовгим. Наталія В'ячеславівна померла 24 вересня 1889 року у 38-річному віці і була похована в Санкт-Петербурзі на кладовищі Новодівочого монастиря [5, с. 569].

1898 року «височайшим наказом» Анатолію Шостаку було дозволено приєднати до свого прізвища «Ісленьєв» і у подальшому іменуватися «Ісленьєв-Шостак». Друга дружина Анатолія Львовича – Софія Карлівна вже мала подвійне прізвище Ісленьєва-Шостак.

Анатолій Львович Ісленьєв-Шостак помер 1914 року [4, с. 62].

Як видно з наведених матеріалів, Анатолій Шостак, перебуваючи на посаді Чернігівського губернатора, намагався вирішувати низку важливих питань, але, на жаль, не завжди успішно. Часом йому бракувало рішучості та компетентності, що ставилося йому в провину під час проведення сенаторської ревізії Чернігівської губернії.

Автор статті має надію, що завдяки використаному архівному матеріалу та документам сенаторської ревізії вдалося доповнити новими фактами сторінки біографії Анатолія Львовича Шостака, побіжно торкнувшись питань повсякденності Чернігівської губернії другої половини XIX століття.

ДЖЕРЕЛА

1. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917. Москва, 2003. 480 с.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 128, оп. 1, спр. 13124, 51 арк.
3. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 13125, 86 арк.
4. Морозова А. Чернігівські губернатори другої половини XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2008. № 2. С. 58–63.

5. Петербургский некрополь. Санкт-Петербург, 1913. Т. 4. 752 с.
6. Полное собрание Законов Российской империи: Собрание второе. Т. LV. 19 февраля 1880 года по 28 февраля 1881 года. Санкт-Петербург, 1884. 820 с.
7. Половцов А.А. Дневник государственного секретаря: в 2 т. Т. 1. 1883–1886 / предисловие Л.Г. Захаровой. Москва : ЗАО Центрополиграф, 2005. 605 с.
8. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 – травень 1881). Київ : StreamARLine, 2019. 208 с.
9. Студьонова Л.В. Чернігівський beau monde, або записки бібліографа. Чернігів : Десна-Поліграф, 2016. 256 с.
10. Толстая С.А. Дневники. В 2-х томах. Т. 1. 1862–1900. Сост. и коммент. Н.И. Азаровой. Москва : Художественная литература, 1978. 606 с.
11. Толстая С.А. Письма к Л.Н. Толстому / Ред. и примеч. А.И. Толстой и П.С. Попова. Москва, Ленинград : Academia, 1936. 436 с.
12. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. Пред. В. Богучарского. Петроград : Издательство «Огни», 1916. 252 с.

Kuzhelnia O.V. Chernihiv Governor Anatolii Shostak in the light of the Senatorial revision of 1881

The article examines the biography of Anatolii Lvovich Shostak (Isleniev-Shostak) (1840–1914) on the basis of the materials of the Senate revision of 1881, memoir literature, documents of the State Archive of the Chernihiv region and other sources, in particular, attention is paid to his activities as the Chernihiv governor (1878–1881).

Key words: Anatolii Shostak, Chernihiv Province, governor, senatorial revision, Oleksandr Polovtsov.

REFERENCES

1. Gubernii Rossiyskoy imperii. Istoriya i rukovoditeli. 1708–1917 [The provinces of the Russian Empire. History and leaders. 1708–1917]. (2003). Moscow. [in Russian].
2. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, fund 128, op. 1, spr. 13124. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, fund 128, op. 1, spr. 13125. [in Ukrainian].
4. Morozova, A. (2008). Chernihivski gubernatorsy drugoi polovyny XIX – nachatu XX st. [Chernihiv governors of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Sivrianskiy litopys*, 2, pp. 58–63. [in Ukrainian].
5. *Peterburhskiy nekropol [St. Petersburg necropolis]*. Vol 4. St. Petersburg. (1913). [in Russian].
6. *Polnoe sobranie Zakonov Rossiyskoy imperii: Sobranie vtoree (1884). 19 fevralya 1880 goda po 28 fevralya 1881 goda. – Vol LV. [Complete Collection of Laws of the Russian Empire: Collection Two. – Volume LV. – February 19, 1880 to February 28, 1881]*. St. Petersburg. [in Russian].
7. Polovtsov, A.A. (2005). *Dnevnik gosudarstvennogo sekretarya. 1883 – 1886 [Diary of the Secretary of State: In 2 vols. Vol. 1. 1883 – 1886]*. Moscow, Tsentrpoligraf. [in Russian].
8. *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O.O. Polovtsova (zhovten 1880 – traven 1881) Senatorial audit of the Kyiv and Chernihiv provinces: from the diary of O.O. Polovtsov (October 1880 – May 1881)*. (2019). Kyiv, StreamARLine. [in Ukrainian].
9. Studonova, L.V. (2016). *Chernihivskiy beau monde, abo zapysky bibliografa [Chernihiv beau monde, or notes of a bibliographer]*. Chernihiv, Desna-Polihraf. [in Ukrainian].
10. Tolstaya, S.A. (1978). *Dnevniky v dvukh tomah. Tom 1 1862–1900 [Diaries. In 2 volumes. T.1. 1862–1900. Vol. 1]*. Moscow, Hudozhestvennaya literatura. [in Russian].
11. Tolstaya, S.A. (1936). *Pis'ma k L.N. Tolstomu [Letters to L.N. Tolstoy]*. Moscow, Leningrad, Academia. [in Russian].
12. Hizhnyakov, V.M. (1916). *Vospominaniya zemskogo deyatelya [Memoirs of a zemstvo leader]*. Petrograd, Izdatel'stvo «Ogni». [in Russian].

**Стаття надійшла до редакції 29.06.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.**

УДК 394.92 М. Демков

В.М. Крижанівський

ГЛУХІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ М. ДЕМКОВА У СВІТЛІ МАТЕРІАЛІВ Ф. 2052 (М. СУМЦОВ) ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ (М. КИЇВ)

У статті опубліковано 8 листів багаторічного викладача Глухівського учительського інституту М. Демкова до знаного харківського вченого, доктора філологічних наук М. Сумцова за 1893–1899 рр., які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). Епістолярна спадщина за невеликим винятком системно не аналізувалася українськими науковцями. З цього листування ми можемо дізнатися про характер відносин між вченими, ставлення М. Демкова до роботи в Глухівському учительському інституті та його бажання захистити магістерську роботу, яка відкривала б шлях до викладання в університеті.

Ключові слова: листування, учительський інститут, університет, магістерська робота.

У сучасній українській педагогіці склалася солідна традиція вивчення життєвого та творчого шляху відомого українського педагога Михайла Івановича Демкова (1859–1939). Завдяки цим працям вдалося не тільки повернути із забуття незаслужено забутого вченого, але й відновити історичну справедливість – повернути науковця та його творчу спадщину Україні [9–18]. На жаль, в радянську та пострадянську добу М. Демков часто у російських педагогічних виданнях проходив як «російський педагог», хоча найбільш плідний період його життя був пов'язаний саме з Чернігово-Сіверщиною (Чернігів, Глухів, 1882–1900 рр.) [19; 20]. Зрозуміло, що подальше успішне вивчення життєвого та творчого шляху М. Демкова має бути пов'язане з вирішенням проблеми розширення джерельної бази дослідження. У зв'язку з цим важливо вводити до наукового обігу нові документи, які доповнять життєпис ученого.

У фонді 2052 (М. Сумцов) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) (далі – ЦДІАК України) зберігається 8 листів багаторічного викладача Глухівського учительського інституту М. Демкова до доктора філологічних наук, професора Харківського університету М. Сумцова за 1893–1899 рр. [1–8]. Зазначаємо, що більшість листів практично не вивчалися дослідниками. Так, наприклад, О. Кін у своїй дисертації про М. Сумцова звернулася лише до одного листа М. Демкова від 26 грудня 1898 р. [18, с. 214]. Системний же аналіз цієї епістолярної спадщини уможливорює повнішу реконструкцію «Глухівського періоду» в житті М. Демкова. З цього листування ми дізнаємося про Михайла Івановича такі відомості:

а) *Відносини М. Сумцова та М. Демкова.* Листування М. Демкова до М. Сумцова за 1893–1899 рр. завжди мало діловий характер й стосувалося лише питань науково-дослідної та педагогічної діяльності Михайла Івановича та освітньої діяльності Харківського університету. Доцільно відмітити, що подібного наповнення було й листування М. Демкова зі знаним київським істори-

ком В. Іконниковим (Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. III, спр. 48763–48779). У Михайла Івановича було бажання особисто познайомитися з М. Сумцовим, про що дізнаємося з листа від 7 квітня 1897 р. На нашу думку, зустріч не відбулася й відносини так і залишилися діловими та зводилися лише до періодичного обміну інформацією про викладацьке життя М. Демкова та надсилання педагогічної літератури.

б) *Ставлення М. Демкова до «Глухівського періоду» в своєму житті.* У листах від 18 грудня 1893 р., 28 липня 1896 р. М. Демков характеризує Глухів, як «глухая провінція». Доцільно відмітити, що в листуванні та мемуарах кінця XIX–XX ст. особи, які отримали класичну до революційну освіту, під терміном «глушина» розуміли будь-яке негубернське, нестоличне місто, яке не могло освіченої публіки запропонувати вищий навчальний заклад (університет, інститут, академія), публічну бібліотеку, стаціонарний театр. Наприклад, знаний письменник Ю. Смолич у своїх спогадах про В. Еллана-Блакитного так само, як «глушина», характеризує міста Умань, Стародуб, Біла Церква, Глухів, Жмеринка [21, с. 85]. У той же час варто відмітити, що на початку XX ст. м. Глухів був не на багато меншим за Чернігів, мав достатньо розвинену освітню, культурну мережу, яка була представлена учительським інститутом, чоловічою та жіночою гімназіями, краєзнавчим музеєм тощо.

в) *Професійний та науковий шлях М. Демкова.* Михайло Іванович достатньо рано долучився до серйозної наукової роботи. Уже в 23 роки за переклади з італійської мови праці Д. Бореллі «Природа та життя. Етюди з галузі сучасного природознавства» він був обраний дійсним членом Товариства дослідників природи. Пізніше за свої численні праці з педагогіки в наукових журналах 1880-х–1890-х рр. М. Демков був обраний членом ніжинського та харківського наукових товариств. Втім, педагог вважав, що для його подальших наукових студій доцільно перейти працювати з учительського інституту в університет. В історіографії загальновідомим фактом є намагання дослідника працевлаштуватися в Київський та Петербурзький університети [12, с. 18, 25, 26]. У той же час в науковій літературі не отримало належного висвітлення намагання Михайла Івановича захистити другу частину своєї «Історії педагогіки» як магістерської дисертації в Харківському університеті та влаштуватися в ньому.

При здійсненні публікації 8 листів М. Демкова до М. Сумцова збережено лексику, синтаксис твору, авторські та часові особливості російської мови 1890-х рр. В опублікованих матеріалах немає виправлень з орфографії, пунктуації, фонетики та морфології.

№ 1

18 декабря 1893 г.

г. Глухов

Глубокоуважаемый профессор!

Прежде всего считаю долгом поблагодарить Вас и

педагогический отдел Харьк[овского]. Ист[орико] – Фил[ологического] Общества за избрание меня в члены (Извиняюсь, что не сделал этого тотчас, по получении Вашего письма, но был болен инфлюэнцей).

Я рад быть полезным Педагогическому отделу, не знаю только чем именно. После праздников думаю приготовить доклад «О задачах серьезной педагогической литературы», который желательно видеть напечатанным во 2-м выпуске Трудов Общества¹. Гонорара мне не нужно. Но нужна нравственная поддержка, особенно Вами.

Живя в глухой провинции, с каждым годом приходится все более и более убеждаться, как тяжело и трудно работать одному. В течении последних семи лет я собираю материал для Истории русской педагогики и в будущем 1894 г. хотел бы приступить к печатанию хотя бы 1-й части (Древнерусская педагогика)², но тут-то и нужно особенно помощь людей науки. Потому и обращаюсь к Вам, глубокоуважаемый профессор, не найдете ли возможным оказать мне поддержку в этом деле своим советом и руководством.

В обществе и среди даже некоторых педагогов существует, как кажется, весьма смутные представления о том, что русская педагогика имела свою историю, и для многих вся русская педагогика сводится к двум-трем именам.

Мне, заброшенному волей судьбы в глухую провинцию, трудно представить полную историю русской педагогики (хотя я со временем, при более благоприятных обстоятельствах, мечтаю это сделать), по тому покамест приходится ограничиться сводкой важнейших печатных данных, которые впрочем, накопилось довольно.

Под бандеролью посылаю оттиски некоторых моих статей и покорнейше прошу отнестись к ним снисходительно.

*С искренним и совершенным уважением
остаюсь всегда готовый к услугам*

М. Демков

Адрес мой: В г. Глухов, Чернигов. губ. Преподавателю Учительского Института Михаилу Ивановичу Демкову.

Спасская ул., д. Тимофеева

ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 381, арк. 1–2 зв., рукопис, оригінал, автограф М. Демкова.

№ 2

8-го мая 1894 года

г. Глухов

Глубокоуважаемый

Николай Федорович!

Решаюсь беспокоить Вас своей покорнейшей просьбой. Не найдете ли возможность сообщить, какая судьба постигла мой доклад «О задачах серьезной педагогической литературы». Нет ли надобности развить некоторые из мыслей (для нового доклада). Это можно было бы сде-

1. Демков М. И. О задачах серьезной педагогической литературы. Труды Педагогического отдела Харьковского историко-филологического общества. 1894. Вып. II.

2. Демков М. И. О древне-русском воспитании. Педагогический сборник. 1895. Кн. 10, № 10, октябрь. С. 283–309.

лать на предстоящих каникулах.

Напечатан ли доклад во 2-м выпуске Трудов Педагогического Отдела?, а если печатается, то нельзя ли получить теперь хоть корректурный лист.

*С истинным и совершенным
Уважением всегда готовый к услугам*

М. Демков

Адрес мой: В г. Глухове, Черниг. губ. Преподават[елю].
Учительск[ого]. Института Михаилу Ивановичу Демкову.
Спасская ул. д. Тимофеева.

Примітка: Прошу послать поскорее Демкову кн[игу] и
оттиски. Н. Сумцов³

ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 380, арк. 1–1 зв., ру-
копис, оригінал, автограф М. Демкова.

№ 3

24-го апреля 1896 г.

Глубокоуважаемый Николай Федорович

Весьма благодарен за Ваше любезное письмо. Пособия
и собрания статей об Одарченке, а также Отчет за 1894–
95 г. я получил и за высылку их весьма благодарен. Мне
интересны дополнения, сделанные в Вашем Пособии для
литер. бесед, и потому, если можно, вышлите пожалуйста
2-е издание, когда оно выйдет.

На днях выйдет в свет отдельной книгой I часть моей
«Истории русской педагогики»⁴, которую я Вам немедлен-
но вышлю и буду покорнейше просить оказать ей под-
держку. Может быть нашли бы возможность прочесть о
ней доклад Педагогическому отделу. Рукопись 2-й части
(XVIII в.) готова к печати, но она вышла слишком вели-
ка по размерам (приблизительно 35 печ[атных] лист[ов])
и я решительно не знаю, как с ней быть т. е. где ее мож-
но напечатать. Журнал «Гимназия», в виду значительных
размеров рукописи, отказывается ее печатать. Не найде-
те ли возможность дать мне совет, где бы я мог ее напе-
чатать, без больших издержек.

*С истинным и глубоким
уважением остаюсь*

М. Демков

ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 382, арк. 1–1 зв., ру-
копис, оригінал, автограф М. Демкова.

№ 4

1896 года 28 июля

Глубокоуважаемый Николай Федорович!

От души благодарю Вас за Ваше любезное письмо. Ваши
указания для меня ценны и я ими воспользуюсь с боль-
шею благодарностью. Большая часть II ч. моей «Истории
русской педагогики» (XVIII век) уже готова и для пополне-
ния ее думаю поехать к 16-му августу в Москву, когда, как
сообщили в газетах, будет открыта библиотека Румянцев-
ского музея. Не знаю, только, правда ли это?

3. Напис прикінцевий на арк. 1, який зробив олівцем М. Сумцов

4. Демков М.И. История русской педагогики. Ч. 1: Древне-рус-
ская педагогика, (X–XVII вв.) Ревель: Типография «Рев. Известия»,
1896. 324 с. (Издание журнала «Гимназия»).

По окончании II части своей «Истории русской педа-
гогии», я думаю представить ее в качестве диссертации
Совету Харьковского Университета. Потому у меня к Вам
большая просьба, не найдете ли возможным содействовать,
чтобы это сочинение было принято, по крайней мере, для
получения приват-доцентуры (pro venia legendi). И вооб-
ще покорнейше прошу Вас написать Ваше откровенное
мнение, может ли быть такое сочинение представлено в
качестве диссертации. Пристроиться к Университету дав-
нейшая моя мечта, серьезно работать в глухой провин-
ции почти невозможно. Может быть тогда бы мои рабо-
ты были более успешны.

*Отвечая много обяжете глубоко
Вас уважающего и искренно преданного*
М. Демков

Так как я скоро уезжаю из деревни, адрес мой прежн[ий]
г. Глухов, Черн[иговская] г. Преподавателю Учительского
Института. М. И. Демкову. Спасская ул. собственный дом.

ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 383, арк. 1–2 зв., ру-
копис, оригінал, автограф М. Демкова.

№ 5

7-го апреля 1897 г.

г. Глухов

Глубокоуважаемый Николай Федорович!

Вчера послал последние корректурные листы (Спб.,
тип[ография] [М. М.] Стасюлевича) II части моей «Исто-
рии русской педагогики»⁵. В ней 691 ст. in 8. Как только
она выйдет из печати (недели через три), тотчас вышлю
Вам экземпляр.

Теперь же обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой
оказать мне поддержку. Я хотел бы свою «Историю» (обе
части) представить в Совет Харьковского Университета
в качестве магистерской диссертации (II-я часть во мно-
гом написана на первоисточниках) или по крайней мере,
pro venia Legendi для получения приват-доцентуры. Хотел-
ось бы получить право читать лекции по педагогике, но
так как кафедры нет, то нельзя ли мое сочинение пред-
ставить по кафедре русской словесности. И вообще напи-
шите, как это устроить и получают ли какое-либо опре-
деленное содержание приват-доценты.

Мне кажется, что я исчерпал все, что мог сделать в Глу-
хове и теперь является крайняя необходимость устроить-
ся где-нибудь в университетском городе.

Вместе с тем напишите пожалуйста, как зовут (имя и
отчество) Вашего Попечителя Округа и проф. Лебедева
(Амфиан С. ?⁶).

По этому поводу я уже раз (на каникулах) писал Вам
письмо, но, к сожалению, не получил ответа. Возможно, оно
затерялось, так как я на удачу адресовал ее на ст. Боромля.

Если бы что-нибудь подходящее для меня могло со-

5. Демков М. И. История русской педагогики. Ч. 2: Новая русская
педагогика, (XVIII-й век). СПб.: Типография М.М. Стасюлевича,
1897. 697 с.

6. Лебедєв Амфіан Степанович – професор Харківського уні-
верситету.

стояться, то я мог бы для личного знакомства приехать в Харьков, на 4-й или 5-й день Пасхи. Тогда сообщите Вам адрес и время когда могу Вас застать дома.

*С истинным и глубоким
Уважением остаюсь преданный Вам
М. Демков*

Скорым ответом много обяжете.

Адрес мой. В г. Глухов, Черн. губ. Преподават[елю] Уч[ительского] Институт[а]. Мих[аилу] Ив[ановичу] Демков[у] Спасская ул., собственный дом.

ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 384, арк. 1–2 зв., рукопис, оригінал, автограф М. Демкова.

№ 6

6-го мая 1897 года
г. Глухов

Глубокоуважаемый Николай Федорович!

Желая засвидетельствовать свое глубочайшее уважение к Вашим ученым трудам, посылаю свой скромный труд по Истории русской педагогики (ч. II), в той слабой надежде, что он заслужит Ваше внимание и Вы, быть может, окажете ему поддержку.

Держать магистерский экзамен – давнишнее мое желание, но исполнить его очень трудно. Я имею только степень кандидата естественных наук Универ[ситета] Св. Владимира и хотя давно уже (более десяти лет) занимаюсь историко-филологическими науками (преимущ. русской историей и русской словесностью, а в последнее время историей русской педагогики), но до сих пор не рисковал хлопотать о разрешении держать мне магистерский экзамен. Боюсь, что кроме магистерского экзамена, который мне не представляется очень страшным, меня заставят еще держать экзамен для получения диплома I-го в одной из историко-филологических комиссий и значит мне пожалуй придется погрузиться на несколько лет во все тонкости классических языков, и то пожалуй и к экзамену не допустят, потребовав от меня, чтобы я прослушал в течении 8 семестров лекции в Университете, что для меня невозможно, так как службы я оставить не могу.

Вот тут то и затруднения, которые может быть, многоуважаемый Николай Федорович, Вы найдете возможным разрешить, посоветов мне, что следует делать.

Знакомый мой утешает меня, что недавно кандидат богословия М. И. Лилеев⁷ за свое исследование о расколе получил в Универ[ситете] Св. Владимира степень магистра, и что, вероятно, ему не было представлено такие суровые требования, которые теперь меня страшат.

С истинным и глубоким уважением

7. Лилеев Михайло Іванович (1849–1913) – випускник Київської духовної академії (1874). Від 1878 р. викладав курси історії, історії педагогіки, історіографії в Ніжинському історико-філологічному інституті. Від 1895 р. – магістр російської історії (див.: Персоніфікований систематизатор – хрестоматія досліджень генези історико-педагогічних знань в Україні (II пол. XIX – поч. XX ст.): посібник для самостійної роботи студентів з теорії та історії педагогіки / Міністерство освіти і науки України. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова; Укл.: Л.П. Вовк, О.С. Падалка, О.В. Черкасов; за заг. ред. Л.П. Вовк. К., 2002. С. 44–46).

остаюсь всегда готов к услугам

М. Демков

Адрес мой: В г. Глухове, Чернигов[ская] г., Мих[аилу] Иван[овичу] Демкову

Спасская ул., собственный дом.

ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 385, а

рк. 1–2 зв., рукопис, оригінал, автограф М. Демкова.

№ 7

26 декабря 1898 г.
г. Глухов

Глубокоуважаемый Николай Федорович!

Считаю долгом поздравить Вас с праздниками и наступающим новым годом и пожелать Вам всего хорошего.

Не нашли бы Вы возможность написать мне, что думает предпринять Педагогическое Общество по поводу весьма важного и имеющего громадное значение для педагогов циркуляр от 16-го ноября 1898 г. Г. Управляющего Министерством Народного Просвещения о педагогической подготовке учителей средних учебных заведений. Получили ли Вы предложение от г. Попечителя Учебного Округа рассмотреть вопрос и что по этому поводу сделано. Неужели будет пропущен университетами удобный момент хлопотать пред г. Министром об учреждении кафедры педагогики или об учреждении при университете педагогической семинарии? Ведь, это насущая потребность. Напишите мне пожалуйста об этом подробно, так как это меня чрезвычайно интересует. Не пожелало ли бы Педагогическое Общество выслушать мой доклад по этому поводу (об учреждении кафедры) и присоединиться к его основному положительно.

Скорым ответом много обяжете

Глубоко Вас уважающего

М. Демкова

Адрес мой: В г. Глухов, Черниговская губ. Михаилу Ивановичу Демкову. Спасская ул. свой дом.

ЦДІАК України, ф. 2052. оп. 1, спр. 386, арк. 1–2, рукопис, оригінал, автограф М. Демкова.

№ 8

1899-го года, 3-го октября
г. Глухов

Многоуважаемый Николай Федорович

Получил Ваше печатное приглашение и желая быть чем-нибудь полезным, посылаю при этом (посылкой на 6 руб.) для сложного народного училища имени А.С. Пушкина I и II часть моей Истории русской педагогики. Теперь я очень занят и готовлю к изданию III-ю часть (XIX век)⁸, которая надеюсь появится через год. Вместе с тем у меня к Вам покорнейшая просьба. Не нашли бы Вы возможность сообщить мне: читается ли в настоящем году в Харьковском университете педагогика и если читается

8. Демков М.И. История русской педагогики. Ч. 3: Новая русская педагогика (XIX век). М.: Типография Императорского Московского Университета, 1909. 532 с. Издание автора.

то кем именно, если же она не читается, то как порешил с этим вопросом историко-филологический факультет?

Я слышал, что Вам новый попечитель – человек просвещенный и может быть, если снова возбудить вопрос, при нем можно было бы рассчитывать на благоприятное решение. У Вас в Харькове наверное известно, в каком положении находится дело о педагогических семинариях: будут ли они учреждены или вопрос этот отложен?

Если бы, многоуважаемый Николай Федорович, наши возможным ответить на эти, интересующие меня вопросы, то я был бы очень благодарен.

*С истинным и глубоким уважением
Остаюсь всегда готовым к услугам*

М. Демков

Адрес мой. В г. Глухове, Черниг. губ.

Михаилу Ивановичу Демкову

Спасская улица, собственный дом.

ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 387, арк. 1–2, рукопис, оригінал, автограф М. Демкова.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАК України), ф. 2052, оп. 1, спр. 380, 1 арк.
2. ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 381, 2 арк.
3. ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 382, 1 арк.
4. ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 383, 2 арк.
5. ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 384, 2 арк.
6. ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 385, 2 арк.
7. ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 386, 2 арк.
8. ЦДІАК України, ф. 2052, оп. 1, спр. 387, 2 арк.
9. Белкіна Н. Історія вітчизняної педагогіки в науковій спадщині М.І. Демкова. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 1997. № 1. С. 13–16.
10. Белкіна Н. Деякі питання дидактики в педагогічній спадщині М. Демкова. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 2. С. 155–157.
11. Белкіна Н. Михайло Демков. *Сіверянський літопис*. 1998. № 4. С. 63–66.
12. Белкіна Н. Освітня діяльність і педагогічні погляди М.І. Демкова (1859–1939). Київ, 1999. 181 с.
13. Белкіна Н. Проблеми підготовки вчителів у педагогічній спадщині М.І. Демкова. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 1997. Вип. 8. С. 119–122.
14. Гавриленко Т. Деякі питання дидактики у творчості М. Демкова, О. Комарова, С. Миропольського. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2001. Вип. 7. С. 20–23.
15. Говорун А. М.І. Демков про роль моральної звички у вдосконаленні особистості. *Педагогіка та психологія*. Харків, 2010. Вип. 38. С. 183–191.
16. Дригус М. Організаційна психолого-педагогічна система вдосконалення професійної діяльності вчителя у науковій спадщині М.І. Демкова. *Актуальні проблеми психології*. Київ, 2006. Т. 1. Вип. 17. С. 109–113.
17. Задорожна, Л. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.). Глухів, 1999. 76 с.
18. Кін О. Проблеми навчання і виховання в педагогічній спадщині М. Сумцова. Харків, 2001. 220 с.
19. Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). *Біобібліографічний словник*. Глухів, 2017. 96 с.
20. Потапова О. Воспитательные ценности в педагогическом наследии М.И. Демкова. Смоленск, 2012. 22 с.
21. Смолич Ю. Мої сучасники. Київ : Радянський письменник, 1978. 375 с.

Kryzhanivskyi V.M. Hlukhiv period of M.Demkov's life in the lights of materials from fund 2052 (M. Sumtsov) of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv)

The article publishes 8 letters from the teacher of the Hlukhiv Teacher's Institute M. Demkov to the Kharkiv scientist M. Sumtsov from 1893 to 1899. M. Demkov is a well-known Ukrainian scientist who was one of the first in the Russian Empire to begin studying the history of pedagogical thought

of the Kievan Rus' era and later times. The scientist wrote his first works on the history of pedagogy in Hlukhiv in the 1890s. M. Demkov published his works in pedagogical publications of Kharkiv University. M. Demkov met M. Sumtsov as a result of this scientific work. Correspondence of M. Demkov to M. Sumtsov is stored in the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. Correspondence was not studied by Ukrainian scientists in the Soviet and post-Soviet era. The correspondence makes it possible to study M. Demkov's attitude to work at the Hlukhiv Teachers' Institute and his desire to defend his master's thesis, which would open the way to teaching at the university.

Key words: correspondence, teachers' institute, university, pedagogy, master's thesis.

REFERENCES

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, m. Kiev, f. 2052, op. 1, spr. 380, 1 ark. [in Ukrainian].
2. Tsiaduk Ukrainy, f. 2052, op. 1, spr. 381, 2 ark. [in Ukrainian].
3. Tsiaduk Ukrainy, f. 2052, op. 1, spr. 382, 1 ark. [in Ukrainian].
4. Tsiaduk Ukrainy, f. 2052, op. 1, spr. 383, 2 ark. [in Ukrainian].
5. Tsiaduk Ukrainy, f. 2052, op. 1, spr. 384, 2 ark. [in Ukrainian].
6. Tsiaduk Ukrainy, f. 2052, op. 1, spr. 385, 2 ark. [in Ukrainian].
7. Tsiaduk Ukrainy, f. 2052, op. 1, spr. 386, 2 ark. [in Ukrainian].
8. Tsiaduk Ukrainy, f. 2052, op. 1, spr. 387, 2 ark. [in Ukrainian].
9. Bielkina, N. (1997) Istorii vitchyznanoi pedagogiki v naukovi spadshchyni M. I. Demkova [The history of the pedagogy of the country in the scientific heritage of M. I. Demkov]. *Scientific notes of the Nizhyn State University*, 1, pp. 13–16. [in Ukrainian].
10. Bielkina, N. (2012). Deiaki pytannia dydaktyky v pedahohichnii spadshchyni M. Demkova [Some issues of didactics in the pedagogical legacy of M. Demkov]. *Scientific notes of the Nizhyn State University*, 2, pp. 155–157. [in Ukrainian].
11. Bielkina, N. (1998). Mykhailo Demkov [Mykhailo Demkov]. *Sivrianskyi litopys*, 4, pp. 63 – 66. [in Ukrainian].
12. Bielkina, N. (1999) Osvitnia diialnist i pedahohichni pohliady M. I. Demkova (1859–1939) [Educational activity and pedagogical views of M. I. Demkov (1859–1939)]. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Bielkina, N. (1997) Problemy pidhotovky vchyteliv u pedahohichnii spadshchyni M. I. Demkova [Problems of teacher training in the pedagogical legacy of M. I. Demkov]. *Literatura ta kultura Polissia*, 8, pp. 119 – 122. [in Ukrainian].
14. Havrylenko, T. (2001). Deiaki pytannia dydaktyky u tvorchosti M. Demkova, O. Komarova, S. Myropolskoho [Some issues of didactics in the work of M. Demkov, O. Komarov, S. Myropolskyi]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 7, pp. 20 – 23. [in Ukrainian].
15. Hovorun, A. M. (2010). I. Demkov pro rol moralnoi zvychky u vdoshkonalenni osobystosti [M. I. Demkov on the role of moral habit in the improvement of personality]. *Pedahohika ta psykholohiia*, 38, pp. 183 – 191. [in Ukrainian].
16. Dryhus, M. (2006). Orhanizatsiina psykholoho-pedahohichna systema vdoshkonalenni profesiinoi diialnosti vchytelia u naukovi spadshchyni M. I. Demkova [The organizational psychological-pedagogical system of improving the professional activity of the teacher in the scientific heritage of M. I. Demkov]. *Aktualni problemy psykholohii*, Vol. 1, pp. 109 – 113. [in Ukrainian].
17. Zadorozhna, L. (1999). Pedahohichni zdobutky vykladachiv Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu dorevoliutsiinoho periodu (1874–1917) [Pedagogical achievements of the teachers of the Hlukhiv Teacher's Institute in the pre-revolutionary period (1874–1917)]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
18. Kin, O. (2001). Problemy navchannia i vykhovannia v pedahohichnii spadshchyni M. Sumtsova [Problems of education and upbringing in the pedagogical legacy of M. Sumtsov]. Kharkiv. [in Ukrainian].
19. Kryzhanivskyi, V. (2017). Vykladachi Hlukhivskoho instytutu (1874 – 1924 rr.). *Biobibliografichnyi slovnyk [Teachers of the Hlukhiv Institute (1874 – 1924). Biobibliographic dictionary]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].
20. Potapova, O. (2012). *Vospitatelnye tsennosti v pedahohicheskom nasledii M. Demkova [educational values in the pedagogical legacy of M. I. Demkov]*. Smolensk. [in Russian].
21. Smolych, Yu. (1978). *Moi suchasnyky [My contemporaries]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.08.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94:[311.21:631.1.017.3](477.51)«1920»

Л.А. Іванченко

**СІЛЬСЬКІ ГОСПОДАРСТВА ГЛУХІВЩИНИ:
ПРО НАСЕЛЕННЯ МІСТЕЧКА ДУБОВИЧІ
ТА НАВКОЛИШНІХ ХУТОРІВ
(ЗА ПЕРЕПИСОМ 1920 р.)**

Уперше представлено статистичні відомості про населення містечка Дубовичі з найближчими населеними пунктами Глухівського повіту Чернігівської губернії (сучасної Сумщини) за подвірним переписом 1920 р. Викладено демографічні показники щодо місцевих жителів із зазначенням соціальних даних, економічної діяльності та з топографічною прив'язкою.

Ключові слова: подвірний перепис 1920 року, Дубовичі, хутори Глухівського повіту.

За історичними даними російсько-більшовицький окупаційний режим на території сучасної Сумщини почав укорінюватись з 1919 р. Тож 1920 р. можна вважати першим роком конституювання більшовизму в українську радянську владу. У серпні 1920 р. на території України було проведено перший перепис населення – подвірний. Бланк для заповнення складався з наступних граф: прізвище, ім'я, по батькові господаря, адресні відомості, громадянство, соціальний статус; про членів родини зазначалось наступне: стать, вік, шлюбно-сімейні відносини, дані про освіту, рід занять; перелік ремісничих об'єктів, сільськогосподарського реманенту, тварин, об-

сяг угідь, посівів сільськогосподарських культур тощо. Зрозуміло, що такі показники у новоствореній державі мали бути інформаційною базою для прогнозування й управління соціально-економічного розвитку, оподаткування, міграційної та ідеологічної політики, а також чисельності людського ресурсу, яка може бути призвана на військову службу.

Подвірні описи поселень Глухівського повіту є цінним джерелом, що характеризує стан тогочасного побутування та господарської активності селян [6]. Аналіз документів потребує детального вивчення. У даній публікації представлено побіжний огляд статистично-демографічних показників з частковим зазначенням ремісничої діяльності населення та топографічними відомостями.

Неймовірно багатий ландшафт Сіверщини сприяв утворенню численної кількості хуторів-фільварків ще у XIV ст. Із середини XVII ст. козацька старшина була основним розпорядником земельного фонду. Боротьба за земельні володіння, підпорядкування, управління робочою силою тривала понад два століття. Після селянської реформи 1861 р. дрібні господарі отримали право і можливість розпоряджатись власним наділом. На допомогу селянину створювались урядові програми, ініційовані поміщиками, товариствами, земствами. І вже на початок XX ст. розвиток суспільної агрономії набув системного характеру. Здобутки в галузі посідали чин-

Рис. 1. М.С. Уманець. Пасічники на пасіці

не місце на міжнародних з'їздах і виставках. Завдяки інституту агрономії стартувала дільнична агрономія, де за мету брали не узагальнену програму розвитку сільсько-го господарства, а конкретизований підхід на певній ділянці (краю/регіону), з урахуванням природно-кліматичних і господарських умов.

Кліматичні умови Сіверщини описано в статистичних відомостях середини XIX ст., де, зокрема, зазначено: «Зима в Чернігівській губернії помірна, і морози зрідка перевищують -25°C , лише у північній частині інколи -28°C ; погода не постійна, часті відлиги, тумани, дощі, після яких морози – і це все може бути в один день. Сильні морози небезпечні для садків. Снігу випадає до 2 аршин. У північно-східній частині зима триває до половини квітня. Весняні суховії наносять збитки, як і літні грозові дощі з градом. Трапляються бурі» [9, с. 99–100].

Отже, зважаючи на описане вище, ще на початку XX ст. Глухівське земство всіляко підтримувало розвиток повітової агрономії і малих господарств: при земстві було відкрито склад сільськогосподарського знаряддя, виділялись кредити на його придбання [7, с. 45]; облаштовано племінний пункт; організовувались лекції, зустрічі з агрономами і консультантами, реалізовувалось насіння, створювались школи садівництва тощо [7, с. 53]. У 1904 р. у Глухові відбулась кустарно-промислова виставка досягнень сільського господарства, в якій брали участь товариства, монастирі, власники земельних угідь повіту. Приїздили гості з губернії, Петербурга. Аграрну галузь представили 9 відділів з підвідділами [13]. Число експонентів склало 135 учасників [10, с. 441]. Краму й видовищ на виставці було достатньо. Роботу цієї виставки описувала В. Назарова [10]. Подію відвідали інспектор сільського господарства Чернігівської губернії, завідувач сільськогосподарських курсів із Петербурга, народні вчителі з різних місцевостей, представники великих виробництв сільськогосподарських знарядь та машин.

Товариства та установи на виставці представили столярні, токарні, ткацько-столярні вироби. Ткалі за станками демонстрували процес виготовлення різновидів тканин та візерунків. Милували око вишиті речі, кролевецькі рушники, ложкарне виробництво, картини, фотографії, гончарні вироби і таке інше. Розбурхували апетит ароматні седнівські пряники, фрукти, овочі, консервації, молочні й інші продукти. Відвідувачі захоплювались породами чистокровних тварин племінних заводів молочної худоби, свиней, коней тощо.

Сільські господарі теж представляли свої вироби й досягнення. Власників коней різних порід було небагато – з півтора десятка. Та їм видали нагороди заради заохочення – щоб наступного разу інші селяни прагнули брати участь у виставці, адже вона мала на меті сприяти розвитку осібних господарств. Задля покращення тваринництва в повіті, Глухівське земство придбало чистокровних поросят-беркширів для розплоду [8, с. 15].

За адміністративним поділом у 1920 р. містечко Дубо-

Рис. 2. М.С. Уманець. Пряля

вичі з прилеглими хуторами входили до Тулиголовської волості Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер село Кролевецької ОТГ Конотопського району Сумської області). Бурхливі події початку XX ст. внесли зміни у звичне життя населення та вплинули на стан справ у сільському господарстві: частина селян виїхали освоювати землі Сибіру під час Столипінської реформи 1905 р. Відсоток тих, що повернулися, а також рівень їхніх статків зменшився в рази. Руйнівний вплив державного перевороту 1917 р., переділ майна/земель потребували від тимчасових урядовців нових підходів до ведення господарства, бо селяни-власники страждали від періодичної зміни влади та чергового «провладного» пограбування. То ж у 1920 р. матеріальний стан багатьох господарів був не вельми втішним, хоча передумови для розвитку аграрного сектору ще були задовільними. Приміром, в особистих господарствах застосовували повнооборотну форму організованого натурального господарства, орієнтованого на виробництво збіжжя для власного вжитку та на продаж. Забезпечувалось це працею членів сім'ї, родини, хоча подекуди ще могли використовувати найманців.

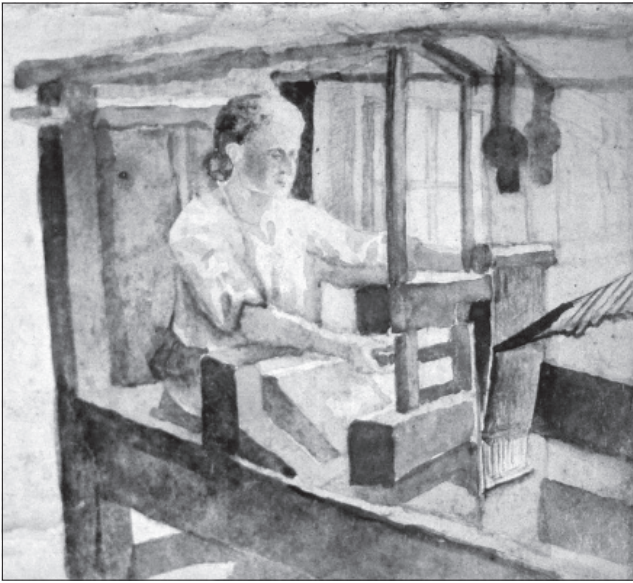

Рис. 3. М.С. Уманець. Ткаля

Яскравий представник вітчизняної еліти, агроном, меценат, просвітник, громадський діяч і землевласник Євген Чикаленко (1861–1929) в розпал подій 1917–1918 рр. прогнозував ефективне зростання економіки країни завдяки розвитку малих і середніх сільських господарств за умови дотримання робочої дисципліни під час обробки землі. Частково його ідеями скористалися більшовики, запровадивши згодом у новоствореній державі т. з. політику НЕПу. Селяни-власники в 1920 р. потерпали від продрозверстки, що значною мірою спричинило небажання населення розвивати господарства, обмежившись заготівлею сільськогосподарської продукції для власних потреб.

Згідно записів Клірової відомості Різдво-Богородицької церкви 1911 р., у містечку Дубовичі налічувалось 503 двори, в яких проживало 3 232 особи – 1 619 жіночої і 1 613 чоловічої статі. По хуторах, наближених до села, жителі яких вважалися приписаними до даної парафії, зареєстровано: на Карпековці – 6 дворів, 35 душ обох статей, на Голубівці і Жуковому по 12–16 дворів і до 100 осіб на кожному. Та ще по хуторах уздовж дороги на 8 верст з Вороніжа на Кролевець – 32 двори, в яких 180 душ населення. Загалом – більше 400 осіб. Сумарно кількість мешканців Дубовичів з хуторами за Кліровою відомістю становила 3 612 осіб [5, арк. 61].

У записах Метричних книг за період 1901–1917 рр. згадуються хутори Білогрикий, Бруховецький, Глиняний, Жуків, Карпеківка, Мокрогузів, Морозовщина та ін. [1; 2].

Довідка повітового поліцейського урядника 1900 р. фіксує, що населення Дубовичів з прилеглими хуторами складає 6 000 осіб [4, арк. 6]. Для порівняння, у таблиці 1 подаємо показники кількості мешканців станом на 1920 р.

У даному дослідженні репрезентуємо інформацію про населення Дубовичів та хуторів, відомості про які містять-

ся в архівних документах 1920 р. Причини зниження демографічних показників у відтинку 1900–1920 рр. можна допускати через: епідемічні хвилі (напр. у родині Мокрогузів за 6 місяців померло від скарлатини 5 дітей віком 2–14 рр.); війну та революційні події; міграційні фактори; відсутність повідомлень або знищені документи про населені пункти. За подвірними книгами кількість дворів у Дубовичах – 457. По хуторах Білогрикий, Беспальковщина, Бруховецький, Глиняний, Жуків, Карпеківка, Мокрогузів, Морозовщина, Муровщина, Усиків, Яценків налічувалося 107 дворів.

Таблиця 1

Дубовичі			По хуторах	
	чол.	жін.	чол.	жін.
до 1 р.	30	27	3	3
1–5 р.	149	163	32	23
6–9 р.	212	192	40	43
10–15 р.	258	267	44	45
16–20 р.	155	198	36	35
21–30 р.	269	276	41	40
31–40 р.	180	205	26	23
41–50 р.	147	136	32	26
51–60 р.	118	128	16	15
61–70 р.	70	73	10	11
70–80 р.	36	49	5	1
80+ р.	7	8	1	1
загалом	1 631	1 722	286	266
разом	3 353		552	
в сумі	3 905			

Як зазначено в описі Новгород-Сіверського намісництва за 1779–1781 рр., жителі Дубовичів засівали хліба лише для власних потреб, а прибуток отримували від продажу лісу дров'яного і будівельного, виробництва деревного вугілля та винокуріння. Географічне розташування села уздовж річки серед лісу сприяло будівництву водяних млинів. Таких споруд до середини XVIII ст. нарахували більше п'яти в селі та ще по хуторах [12, с. 363–364].

Бджільництво теж було звичною справою серед селян. Кожен господар намагався утримувати таку кількість вуликів, яка б забезпечила власні потреби. Крім меду, віск широко застосовували в побуті – для виготовлення свічок. Надлишки воску здавали на воскобійні. Лісисто-місцевість сприяла розвитку смолокурень, видобутку дьогтю (сухою перегонкою деревини) [9, с. 368–369]. Станом на 1920 р. мав попит лісорубний і дровозаготівельний промисли.

Зазвичай у сільських, хуторських господарствах до роботи залучали всіх членів родини. Практикували поєднані в часі види діяльності: вирощування, заготівлю проміжного продукту (напр.: злакові, льон, коноплі, лоза, берест, дрова). А згодом – створення кінцевого продукту з даної сировини, що вже став результатом людської праці чи ремесла із застосуванням спеціального обладнання або технологічних механізмів (млина, олійниці, смолокурні тощо). Це вже

були готові продукти виробництва: борошно, олія, пакля, конопляна мотузка, лляна та конопляна тканина, плетені корзини, постолі, свічки, дьоготь і таке інше.

Здебільшого ремесло не виходило за межі натурального господарства. Надлишки були предметом товарно-обмінних операцій, ярмаркування. Пічники, бондарі, теслі, гончарі, ткачі не відділяли ремісничої роботи від господарської. Водночас були такі господарі і види діяльності, які зосереджувались на виготовленні конкретного товару для збуту. Тоді їхня праця в сільському господарстві зводилась до мінімуму. Це здебільшого робота ковалів, шевців (взуття), модисток¹, складувів, тесальників каменю тощо.

Натуральному господарству властивий сезонний поділ робіт: у теплу пору року – обробіток ґрунту, вирощування, заготівля необхідного (лози, берести, деревини, дров тощо); взимку – ремісничі роботи: прядіння, ткацтво, вишивання, плетіння кошиків, взуття. Виробництво традиційних дубовицьких візерунків ткацтва описувала у своїх дослідженнях етнологиня Пелагея Литвинова-Бартош (1833–1904) із сусіднього від Дубовичів села – Землянки [15, с. 13, іл. с. 17].

У таблиці 2 представлено ремісничу зайнятість населення з позначенням статі, а також пристрої ремісничого вжитку приватної власності [6].

Таблиця 2

по хуторах	Дубовичі	зайнятість	Дубовичі		по хуторах	
			чол.	жін.	чол.	жін.
наявність майна						
-	-	пильщик	98	-	7	-
-	-	корчувальник	30	-	2	-
-	-	дроворуб	26	-	4	-
-	-	перевізник дров	14	-	1	-
-	-	тесля	18	-	2	-
-	-	столяр	8	-	-	-
-	-	боднар	3	-	-	-
-	-	покрівельник	2	-	-	-
-	-	пастух	6	1	1	-
-	-	пічник/муляр	6	-	-	-
2	-	смолокур/дігтяр	-	-	2	-
2	8	коваль (з уч. і роб.)	17	-	2	-
-	1	олійник	1	-	-	-
2	11	бджоляр	11	-	2	-
1	3	мірошник	4	-	1	-
3	6	торговець	6	-	2	1
-	-	кравець	3	-	-	-
-	-	швець	12	-	1	-
-	-	плете корзини	1	-	-	-
-	-	модистка	-	2	-	1

1. Майстринь з пошиття жіночого плаття, білизни тощо.

-	-	вишивальниця	-	2	-	-
-	-	в'язання кріючком	-	2	-	-
-	-	ткаля	-	52	-	4
-	-	пряля	-	62	-	4
-	-	лікар	1	1+1 м/с ²	-	-
-	-	лісник	7		1	-
-	-	вчитель	-	4	-	-
-	-	працівник з/д	6	1	15	-
-	-	службовець	20	1	3	-
-	-	голова сільради	1	-	-	-
-	-	писар сільради	1	-	-	-
-	-	секретар виконкому	-	-	1	-
-	-	голова волосної управи	1	-	-	-
-	-	секретар виконкому	-	-	1	-
-	-	інструктор всеобучу	1	-	-	-
-	-	поштовий працівник	-	1	-	-
-	-	поденщиця	-	26	-	-
-	-	сторож	5		1	
-	-	учні ремісничого училища	2	-	-	-
-	-	ченці	1	-	-	-
-	-	жебраки	-	2	-	-

У таблиці 3 представлено відомості про відсутніх людей на час перепису, у таблиці 4 – про людей з вадами (зазначені як каліки).

Таблиця 3

стан	Дубовичі		по хуторах	
	чол.	жін.	чол.	жін.
в армії	25	-	2	-
пропали без вісти	2	-	1	-
в полоні	3	-	-	-

Таблиця 4

стан	Дубовичі		по хуторах	
	чол.	жін.	чол.	жін.
каліцтво	5	5	1	1

Геодемографія по Глухівському повіту станом на 1901 р. мала високі показники чисельності населення серед інших повітів Чернігівської губернії. Число дворів у поселеннях з кількістю жителів менше 10 осіб складало 226 одиниць, що є свідченням одноосібних господарств. Наступний, нижчий більш як у два рази, показник, був у Новгород-Сі-2. медична сестра

верському повіті – 97. Хуторів з чисельністю до 50-ти осіб налічувалось 33, до 100 осіб – 25. Вищий показник такого виду поселень з чисельністю до 100 осіб значився лише у Сосницькому повіті – 26. Цей же повіт лідирував за показниками хуторів без жителів³ – 60. У Глухівському таких поселень – 49, хуторів з одним двором – 233 [14, с. VI–VII].

На хуторі Карпеківка, що біля Дубовичів, у 1920 р. зафіксовано проживання родини Уманців: Сергія Сергійовича, юриста 50-ти років; його дружини 39-ти років; двох синів 9-ти та 2-х років (так подає статистика). Дбайливі мешканці-сусіди через роки зберегли аркуші з художнього альбому Миколи Сергійовича Уманця – художника, рідного брата вищеназваної особи. На жаль, у досліджуваних відомостях записів про нього не знайдено. Проте повідомлення про смерть М.С. Уманця поміщено в Книзі пам'яті: «Відійшов у вічність по старості (60 р.) 12.07.1933 р.» [11, с. 277]. Твори митця, датовані 1894–1930 рр., передають тогочасну атмосферу: пейзажі, лісові галявини, осяяні сонцем (серед яких і вирубки); млини і будинки; ткалі і дроворуби. Це – художнє доповнення до подорожі в історію початку ХХ ст. (рис. 1–3). Чимало рисунків датовані, мають підписи зображених осіб, місцевостей, серед яких зустрічаємо прізвища мешканців Дубовичів.

Звісно, сухі цифри на аркушах подвірних описів із значенням лише відомостей про господаря двору дають суто статистичну картину. Втім, науковці, генеалоги, при відсутності за певні роки Метричних книг, записів РАГСу чи інших джерел, відтворюють минуле через окремі факти – історію побуту мешканців, легенди і перекази тощо. Згодом знаходяться і документальні підтвердження. Таким чином вдалося з'ясувати подробиці з життя родин, зазначених у подвірних описах. Так, наприклад, у телефонграмі, адресованій Тулиголовському волосному виконкому, йдеться про власність кількох хуторських жителів, наявність ремісничого обладнання та подальшу долю: «...пропонуємо прислати 11 жовтня (1921 р.) на 12 год гр. Головню з хутора Головні і гр. Оболоника з хут. Муровщина по заяві на оренду млинів, і Дубовицький млин, Оболонківську крупорушку...» [3, арк. 33].

При опрацюванні документів подвірного перепису 1920 р. проаналізовано демографічний стан і рівень заможності селян. На початок ХХ ст. аграрії ще складали втішні прогнози щодо розвитку сільськогосподарської галузі та добробуту населення: поступовий перехід на ринкові методи господарювання передбачав використання державної, приватної та змішаної форм власності й відповідних способів ведення господарства – створення багатокладної економіки. Втрати людського ресурсу в мирний час міжвоєнного періоду є наслідком здійснення керівництвом СРСР нищівної політики проти українців. Розкуркулення 1928–1931 рр. та колективізації 1929–1932 рр. призвели до знищення селянських господарств, зникнення селянина-власника/господарника.

³ На хуторі «без жителів» могли бути господарські будівлі. Або ж і хата була, в якій проживали за необхідністю на час роботи.

Подвірні описи – малодосліджена джерельна база для різнопланових розвідок краєзнавців і науковців. Зважаючи на похибки відомостей та грамотність статистів-переписувачів, на думку автора, загальна оцінка якості демографічних показників є наближеною до точної.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 1190, оп. 1, спр. 22, арк. 265–331.
2. ДАСО, ф. 1190, оп. 1, спр. 30, арк. 127–196.
3. ДАСО, ф. Р-1575, оп. 1, спр. 23, арк. 33.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 1, спр. 8043, арк. 6.
5. ДАЧО, ф. 679, оп. 3, спр. 388, арк. 54–63.
6. ДАЧО, ф. Р-942, оп. 1, спр. 967, 968, 979.
7. Журнали Глуховского уездного земского собрания 1903 года. Чернигов : Тип. Губ. Зем., 1904. 194 с.
8. Журнали Глуховского уездного земского собрания 1904 года. Глухов : Тип. А.К. Нестерова, 1904. 217 с.
9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. Сост. М. Домонтович. Санкт-Петербург, 1865. 796 с.
10. Назарова В. Сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка, проходившая в г. Глухове с 10 по 17 сентября 1904 года. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ – Глухів, 2016. Вип. 9. С. 437–445.
11. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область. Суми : Собор, 2008. 920 с.: іл.
12. Опис Новгородсiверського намісництва (1779–1781). ВУАН, Археографічна комісія. Київ : Друк. ВУАН, 1931. 594 с.
13. Сельско-хозяйственная и кустарно-промышленная выставка в г. Глухове Черниговской губернии 17 сентября 1904 г. Чернигов. Тип. Губ. Правл. 1904. 15 с.
14. Список населенных мест Черниговской губернии, имеющих не менее 10 жителей по данным 1901 года. Чернигов, 1903. Тип. Губ. Правл. 198 с.
15. Южно-Русский народный орнамент. Вып. 1. Черниговская губ. Глуховский у. Узоры вышиванья, тканья и рисованья. Сост. П.Я. Литвинова. Киев : Тип. М.П. Франца, 1878. 13 с.: ил. 19 с.

Ivanchenko L.A. Peasant's farmsteads of Hlukhiv region: about the residents of the town of Dubovychi and surrounding hamlets (according to the 1920 census)

Statistical information on the population of the town of Dubovychi and near-by farms is given according to the homestead census of 1920. At that time the territory was located in Hlukhiv district of Chernihiv province (Sumy region at present). 1920 was in fact the first year when Russian-Bolshevik regime - also called Soviet power - was being established on the territory of Ukraine. The census form to be filled in had the following graphs: surname, first name, middle name of the owner, address, citizenship, social status; for family members: gender, age, marital status and family ties, education, occupation; the list of craft property, agricultural means of labor, cattle, the size of the manor lands, crops, etc. Such indicators in the newly created state were basic information to do forecasting and management of socio-economic development, taxation, migration, ideological policy, as well as the indicator of human resources that could form an army. This information is being made public for the first time.

Key words: homestead census of 1920, Dubovychi, hamlets of Hlukhiv district

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali DASO), f. 1190, op. 1, spr. 22, ark. 265–331.
2. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 30, ark. 127–196.
3. DASO, f. R-1575, op. 1, spr. 23, ark. 33.
4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. 127, op. 1, spr. 8043, ark. 6.
5. DACHO, f. 679, op. 3, spr. 388, ark. 54–63.
6. DACHO, f. R-942, op. 1, spr. 967, 968, 979.
7. Zhurnaly Hlukhovskoho uездного zemskoho sobranyia 1903 hoda [Journals of the Glukhov district zemsky assembly of 1903]. Chernigov: Tip. Hub. Zem., 1904. [in Russian].
8. Zhurnaly Hlukhovskoho uездного zemskoho sobranyia 1904 hoda [Journals of the Glukhov district zemsky assembly of 1904]. Glukhov: Tip. A.K. Nesterova, 1904. [in Russian].
9. Materialy dlya geografii i statistike Rossii, sobranie ofytserami generalnogo shtaba [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff]. Chernigovskaya guberniya. Sost. M. Domontovich. Sankt Peterburg, 1865. [in Russian].
10. Nazarova V. (2016). Selskokochozaystvennaya i kustarno-promyshlennaya vystavka, prokhodivshaya v g. Glukhove s 10 po 17

sentyabrya 1904 hoda. Siversshchyna v istorii Ukrainy: Zb. nauk. pr., issue 9, pp. 437–445. Kyiv: Hlukhiv. [in Russian].

11. Natsionalna knyha pamiati zherty holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Sumskaya oblast [National Book of Memory of the Victims of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine. Sumy region]. Sumy: Sobor, 2008. [in Ukrainian].

12. Opyis Novhorodsiverskoho namisnytstva (1779–1781). VUAN, Arkheohrafichna komisiiia [Description of the Novhorodsiverskoye viceroialty (1779–1781). VUAN, Archaeographic Commission]. Kyiv: Druk. VUAN. (1931). [in Ukrainian].

13. Selsko-khoziaistvennaya i kustarno-promyshlennaya vystavka v h. Hlukhove Chernihovskoy hubernii 17 sentyabrya 1904 g. [Agricultural and artisanal-industrial exhibition in Glukhov, Chernigov province, September 17, 1904]. Chernihov. Tip. Hub. Pravl. [in Russian].

14. Spisok naselennykh mest Chernihovskoy Hubernii, imeyushchikh ne menee 10 zhyteley po dannym 1901 goda [List of localities in Chernigov Gubernia with at least 10 inhabitants according to the data of 1901]. Chernihov. Tip. Hub. Pravl. [in Russian].

15. Litvinova, P.Ya. (1878). (Comp.). Yuzhno-Russkiy narodny ornament. Chernigovskaya gub. Glukhovskiy u. Uzory vyshivaniya, tkanya i risovaniya [South Russian folk ornament. Vol. 1. Chernigov province. Glukhovskiy u. Uzory vishivaniya, weaving and drawing]. Kiev. Tip. M.P. Frantsa. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 11.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94.(477):35.071.5

І.В. Мошик

ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ГЛУХІВСЬКОГО ОКРУГУ У 20-ті РОКИ ХХ ст.

У статті аналізується економічний стан Глухівського округу в період реалізації більшовиками нової економічної політики, яка дала можливість розвитку в межах його території приватного капіталу, насамперед у сільському господарстві, переробній та обслуговуючій промисловості. Хоча не і не передбачав політичних свобод, однак зумовив підняття матеріального добробуту у більшості населення.

Територія Глухівського округу не мстила численних покладів корисних копалин, що стало свідченням відсутності у регіоні потужних державних підприємств важкої індустрії та наявності незначної чисельності пролетаріату серед місцевого населення. В той час у межах Глухівського округу (як у сільській місцевості, так і у містах) найбільше поширення отримала приватна дрібна кустарно-ремісничя промисловість деревообробного та ковальського спрямування. Найбільш механізованими були підприємства переробки сільськогосподарської продукції, які посідали третє місце за їх кількістю. Міста вирізнялися розгалуженою мережею обслуговуючих закладів: швейних майстерень, майстерень по виготовленню взуття, кашкетів, перукарень, закладів харчування. Приватний бізнес округу у межах непу – це насамперед сільськогосподарське і дрібне кустарне виробництво, про що і свідчать статистичні дані, наведені у статті.

Ключові слова: економічна складова, політика непу, приватна власність, кустарна промисловість, Глухівський округ, індивідуальне господарство, наймана робоча сила, сільськогосподарська продукція.

Складний процес демократичної трансформації, що відбувається в Україні в умовах воєнного стану, безпосередньо пов'язаний з реалізацією побудови демократич-

ної, соціальної та правової держави, на жаль, у надзвичайно несприятливий для цього час. Він ставить перед українським суспільством неабиякі виклики. Проведення змістовних реформ потребує ретельного вивчення історичного минулого для уникнення непередбачуваних ризиків на шляху реформаційних перетворень.

Актуальність звернення до цієї теми зумовлена не лише суто теоретичними міркуваннями, але й низкою безпосередніх практичних проблем, з якими нині стикається Українська держава. Зважаючи на це, в межах пропонованої статті акцентується увага на аналізі адміністративної реформи, що проводилась у 20-х роках ХХ ст. в Україні саме в контексті процесу формування економічної складової Глухівського округу.

Проблемами адміністративно-територіальних перетворень означеного періоду займалися такі дослідники, як А. Ткачук [1], Я. Верменич [2; 3], О. Сагач [4; 5; 6]. Питання впливу цих змін на соціально-економічний стан Донбасу та діяльність місцевих органів влади вивчав А. Михненко [7]. У межах попередніх досліджень автор цієї статті акцентувала увагу на проблемах адміністративно-територіальних реформ у 20-х роках ХХ ст. на півночі сучасної Сумщини, однак не торкаючись їх економічної складової [8].

Двадцять років минулого століття увійшли в історію нашої держави не тільки як період адміністративних перетворень, а й реформ її економіки. Більшовики в контексті політики воєнного комунізму, втративши підтримку населення через недолугі спроби побудови усупільненого економічного виробництва і масові реквізиції збіжжя для потреб армії та міста, намагалися виправити ситуацію за рахунок послаблення податкових економічних важелів. У березні 1921 р., проголосивши нову економічну політику, вони дали можливість розвитку ринкових відносин у легкій, харчовій, обслуговуючій галузях промисловості та сільському господарстві. В Україні найбільш позитивно ці податкові послаблення та можливість вільного найму праці позначилися на розвитку сільського господарства. Це насамперед спонукало до активізації індивідуального сільськогосподарського виробництва, однак посилювало майнове розшарування, безробіття та хлібозаготівельні кризи.

На економічній мапі тогочасної України Глухівський округ позначився як територія з активним розвитком сільського господарства з менш перспективними потужностями галузей легкої та обробіткової промисловості. Об'єктивну інформацію щодо економічного розвитку регіону можна отримати із статистичного опису Глухівського округу за 1926 р. Саме він постає тим історичним джерелом, що дає можливість вивчення та аналізу як територіальних, демографічних, соціальних, культурних, так і економічних потужностей визначених територій [9].

При здійсненні публікації статистичних даних Опису збережено мову оригіналу.

Кількість господарств по районах [9, с. 10]

Райони	Індивідуальні с/г господарства	Колгоспи		Радгоспи	Інші господарства	Всього
		Комуни	Артілі			
Глухівський	7253	-	4	1	43	7301
Есманський	5397	-	2	-	26	5425
Костобобрівський	5031	-	2	-	11	5044
Мамекинський	5618	1	1	-	5	5625
Н-Сіверський	7362	-	1	1	10	7374
Понорницький	6022	1	-	1	21	6045
С. Будський	5797	-	2	-	10	5809
Тулиголівський	5462	-	1	-	24	5494
Хильчицький	6722	-	-	-	10	6732
Шостенський	10770	-	2	1	28	10801
Ямпільський	8665	-	2	2	25	8694
Разом по округу	74106	2	17	6	213	74344

Кількість індивідуальних селянських господарств взято у тому стані, як їх було обраховано, коли підсумовували весняний перепис 1925 р. До радгоспів залучені радянські господарства республіканського значення та господарства цукроварень і гуралень.

Площа придатної землі (в десятинах) [9, с. 10]

	Садоби					Орної землі	Природн. сінокоосу			Лісу та чагарнику	Іншої придатної	Всього придатної								
	1	Подвір'я	2	Садків	3		Городу	4	Іншої				5	Разом	6	7	Лучного	8	Суходільного	9
		1	817	341	413	374	796	307	803	351	299									
Глухівський		2	258	186	56	123	136	151	219	152	64									
Есманський		3	2.6	2.9	1.7	1.7	1.9	1.7	2.1	1.5	2.6									
Косто- бобрівський		4	89	21	-	19	98	-	69	27	15									
Мамекин- ський		5	3771	3405	2160	2201	2946	2176	3229	2077	2946									
Н-Сіверсь- кий		6	35.0	34.0	28.4	29.2	39.0	22.3	24.3	27.6	32.6									
Понорниць- кий		7	1243	619	85	4132	3006	2412	165	335	2273									
С. Будський		8	764	1504	1237	617	740	1653	3077	1046	824									
Тулиголівсь- кий		9	2714	1172	4578	457	3021	1545	2241	2968	4167									
Хильчицький		10	4.7	3.2	5.9	5.2	6.8	5.6	5.5	4.3	7.3									
		11	8.7	3.2	15.2	16.1	9.7	15.8	18.9	12.3	7.1									
		12	9.4	7.7	6.3	3.2	8.4	7.7	7.9	8.4	7.4									
		13	61.6	51.6	58.0	55.9	66.8	53.6	59.8	54.7	57.8									

Шостенський	861	302	3.6	88	4900	48.2	3285	1899	3082	8.8	22.0	17.1	101.2
Ямпільський	562	240	2.7	52	3505	36.4	695	5169	724	6.6	22.6	4.8	73.9
Разом по округу	5.9	2.7	25.0	478	3573	3572	18.3	18.5	27.3	64.0	152.0	88.4	695.0

Половину придатної землі складали орні землі, найбільші площі якої перебували в межах Глухівського, Новгород-Сіверського, Шосткинського та Ямпільського районів. Інша половина припадала на городи, подвір'я, садки, луки, суходіллі та ін. Обробіток землі здійснювався, у переважній більшості, індивідуальними сільськими господарствами. Усупільнені виробництва (комуни, артілі та радгоспи) складали 0,3 % від загальної кількості господарств.

Наймання та відчужування
робочої сили по районах [9, с. 19]

Райони	Наймання		Відчужування	
	Господарства, що наймали працівників	В т.ч. наймали річних і строкових	Господарства, що відчужували робітників	В т.ч. на річну та строкову роботу
Глухівський	95	16	932	869
Есманський	229	129	578	549
Костобобрівський	98	16	490	457
Мамекинський	183	28	309	267
Н-Сіверський	303	65	1472	249
Понорницький	132	40	715	397
С. Будський	28	-	351	311
Тулиголівський	244	53	1402	1253
Хильчицький	-	-	74	30
Шостенський	127	23	1404	610
Ямпільський	73	24	2033	1984
Разом по округу	1512	391	9760	6976

У 20-ті роки минулого століття в рамках проведення нової економічної політики запроваджувалися елементи ринкової економіки, що передбачало вільні найми робочої сили. На середину 20-х років у Глухівському окрузі (як у містах, так і у сільській місцевості) у переважній більшості діяли підприємства приватної власності, де використовувалася наймана робоча сила. Ринок вільної найманої праці був поступово сформований, про що свідчать дані попередньої таблиці, і передбачав більшу зайнятість населення, як правило, на сезонних роботах в індивідуальних сільських господарствах. Наймання та відчуження робочої сили у даному випадку означає роботу працівників як на підприємствах державної та колективної форм власності, так і у приватному господарстві, тобто в індивідуального сільського власника.

Площа присадибних та городніх засівів [9, с. 14]

№	Райони	Картоплі	Льону	Конопель	Тютюну	Інших польових рослин	Городини	Всього засіву
В десятинах								
1.	Глухівський	755	24	451	8	82	581	1901
2.	Есманський	1301	15	899	2	124	539	2880
3.	Костобобрівський	450	56	474	0	466	250	1696
4.	Мамекинський	500	15	599	5	223	312	1654
5.	Н-Сіверський	467	66	786	1	276	251	1847
6.	Понорницький	752	25	422	-	322	187	1708
7.	С. Будський	716	180	624	1	264	343	2128
8.	Тулиголівський	462	81	282	4	95	635	1559
9.	Хильчицький	743	132	786	4	696	238	2599
10.	Шостенський	1078	225	664	5	1064	575	3611
11.	Ямпільський	1283	154	502	1	220	484	2644
	Разом по округу	8507	973	6489	31	3832	4395	24227
У відсотках								
1.	Глухівський	39,7	1,3	23,7	0,5	4,3	30,5	100
2.	Есманський	45,2	0,5	31,2	0,1	4,3	18,7	100
3.	Костобобрівський	26,5	3,3	28,0	0,0	27,5	14,7	100
4.	Мамекинський	30,2	0,9	36,2	0,1	13,5	18,8	100
5.	Н-Сіверський	25,3	3,6	42,5	0,0	15,0	13,6	100
6.	Понорницький	44,0	1,5	24,7	-	18,8	11,6	100
7.	С. Будський	33,7	8,5	29,3	0,0	12,4	16,1	100
8.	Тулиголівський	29,7	5,2	18,1	0,2	6,1	40,7	100
9.	Хильчицький	28,6	5,3	30,2	0,1	26,8	9,2	100
10.	Шостенський	28,8	6,3	18,4	0,1	29,5	15,9	100
11.	Ямпільський	48,6	5,8	19,0	0,0	8,3	18,3	100
	По округу	35,1	4,9	26,8	0,1	15,8	18,2	100

Переважну більшість присадибних засівів складали картопля, конопля та городина, тільки 5 % припадало на льон і навіть 0,1 % виділяли на посів тютюну.

Найбільш врожайною з усіх культур була картопля.

Звичайний пересічний багаторічний врожай польових культур з 1 десятини в пудах [9, с. 14]
(За даними осіннього вибіркового перепису 1925 р.)

Жита	36	Гречки	29
Пшениці озимої	59	Проса	59
Пшениці ярої	41	Віки на зерно	48
Ячменю	51	Картоплі	563
Вівса	42		

Кількість реманенту по районах [9, с. 17]

Райони	Плугів різних	Бункерів	Борін різних	Сівалок	Віялок	Жаток	Молотарок	Возів	
								На залізному ходу	На дерев'яному ходу
Глухівський	6811	16	6858	32	1331	58	74	316	6210
Есманський	5417	10	5796	30	989	35	115	219	5198
Костобобрівський	4508	-	5194	-	245	16	16	163	4721
Мамекинський	6303	-	7272	21	415	7	49	239	6886
Н-Сіверський	6875	11	7438	-	166	-	11	97	7070
Понорницький	5188	-	6035	-	503	-	-	53	6022
С. Будський	5784	68	6013	-	600	14	14	40	5513
Тулиголівський	4938	-	5002	-	1004	-	49	127	4895
Хильчицький	7302	30	7450	-	498	-	37	74	7317
Шостенський	9930	-	10033	-	710	-	25	12	9849
Ямпільський	7521	24	7764	2	493	37	151	207	7339
По округу	70587	159	74855	85	6954	167	511	1547	71020

Число худобою та реманентом господарство наванесні обробляло землю [9, с. 19]

Райони	Господарств, що обробляли землю худобою				Господарств, що обробляли землю реманентом			
	Своєю	Найма-ною	з упряжкою	Мішаним способом	Своїм	Найма-ним	з упряжкою	Мішаним способом
По районах								
1. Глухівський	5926	1106	32	17	5941	1090	16	47
2. Есманський	4700	369	189	10	4710	359	189	10

3. Костоборівський	4133	343	147	49	4018	213	114	147
4. Мамекинський	5721	379	98	98	5749	365	112	84
5. Н-Сіверський	5252	379	32	-	6009	314	32	-
6. Пононіцький	4182	675	927	26	4235	662	887	26
7. С. Будський	4797	338	162	51	4729	352	162	108
8. Туліголівський	4160	956	11	21	4149	957	21	21
9. Хильчицький	5770	461	-	15	5800	131	-	45

10. Шостенський	7352	1162	12	12	7974	1092	12	12
11. Ямпільський	4868	1193	-	-	6328	1314	37	49
Разом по округу	57161	7361	1610	362	59942	7149	1582	549

У переважній більшості земля оброблялася як власним реманентом, так і власною худобою. На той час машинний обробіток землі майже не застосовувався через відсутність таких засобів. Наймання як худоби, так і реманенту здійснювали 12 % господарств.

Поширеність дрібної промисловості (кількість закладів) у сільській місцевості [9, с. 24]

Виробництва	Райони											Разом	З них		
	Глухівський	Есманський	Костоборівський	Мамекинський	Новгород-Сіверський	Пононіцький	Середино-Будський	Туліголівський	Хильчицький	Шостенський	Ямпільський		Державних	Кооперативних	Приватних
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Виробництво звичайної будівельної цегли	8	23	2	6	3	7	3	3	-	10	64	129	1	4	124
Слюсарсько-токарське діло	-	-	3	1	1	1	-	1	-	3	1	11	1	-	10
Кузні	57	65	54	50	60	51	72	64	64	76	73	686	-	1	685
Виробництво екіпажів	-	-	2	-	-	-	-	-	24	-	-	26	-	-	26
Смолярське й дегтярне виробництво	-	-	9	-	-	7	45	-	-	-	1	62	-	-	62
Виробництво столярсько-тесларське	2	21	1	1	-	1	-	-	-	4	1	31	-	-	31
Дерев'яних коліс	3	1	-	-	4	1	-	6	7	10	-	32	-	-	32
Вітряки	28	55	19	33	59	99	52	26	117	16	14	518	-	1	517
Водяні млини	9	10	16	20	5	21	7	7	7	33	9	144	15	30	99
Жорнові млини	4	6	3	3	3	2	5	8	5	3	16	58	4	16	38
Круподерні та просодерні	20	23	8	17	19	18	11	21	25	17	24	203	-	3	200
Олійниці	3	2	3	1	1	3	-	2	-	2	3	20	-	1	19
Виробництво шкуряне	-	3	10	5	5	7	-	2	3	8	6	49	-	4	45
Чиньба овечих, козячих шкур та смушків	2	11	9	6	29	2	1	5	16	3	5	89	-	-	89
Шерсточесальний та шерстосукновальний як окремий промисел	-	-	-	-	-	3	-	2	-	6	-	11	-	-	11
Валюшний промисел	5	2	-	1	4	5	1	-	2	-	1	21	-	-	21
Кравецьке виробництво	-	8	6	-	5	4	8	12	3	5	10	61	-	-	61
Виробництво кожуханок та кожухів	-	-	-	-	-	-	15	-	-	-	-	15	-	-	15
Виробництво взуття	-	8	18	12	6	8	-	14	4	9	10	89	-	-	89
Інші виробництва	-	2	9	4	3	5	4	2	3	10	3	45	-	-	45

Поширеність кустарно-ремісної промисловості (кількість закладів) у сільській місцевості [9, с. 25]

Промисли	Райони											Разом (всі приватні)
	Глухівський	Есманський	Костоборівський	Мамекинський	Новгород-Сіверський	Пононіцький	Середино-Будський	Туліголівський	Хильчицький	Шостенський	Ямпільський	
А	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Рибальство річне та озерне	12	1	8	11	-	23	-	-	3	3	-	61
Добування крейди	-	-	-	-	-	295	-	-	-	-	-	295

Виробництво звичайної будівельної цегли	-	-	1	-	2	4	3	-	1	-	-	11
Виробництво звичайного гончарного посуду	1	-	-	-	-	211	-	5	-	-	144	361
- інших слюсарсько-ковальських виробів.	5	3	14	3	8	-	2	3	1	2	1	42
-ночов	-	-	-	-	-	-	149	-	-	-	-	149
-бондарське	59	16	22	4	5	26	405	28	17	10	16	608
-паркетове та столярсько-будівельне	75	26	22	39	31	33	52	85	24	24	64	475
-дерев'яних коліс	12	1	24	11	5	135	168	62	4	34	1	457
-дерев'яних ложок	10	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	11
-дерев'яних частин транспорту	-	-	4	2	4	9	42	-	3	1	-	65
-токарське	3	2	-	1	-	-	1	-	9	-	4	20
-олійне	14	-	-	-	-	8	-	7	-	7	-	36
Лимарсько-сідельне виробництво	6	5	4	6	2	4	2	5	-	2	3	39
Чиньба овчин, козячих шкур та смушків	5	-	9	13	9	15	1	4	8	6	1	71
Шерсточесання та шерстосукання	3	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	13
Валюшний промисел	7	4	18	17	10	-	2	-	25	-	2	85
Виробництво конопляного мотузця та канатів	1	-	-	3	-	-	-	-	-	1	324	329
Плетення з мотузця	-	-	-	-	-	575	-	-	-	-	-	575
Кравецьке виробництво	140	74	47	75	160	123	50	109	92	71	77	1018
Виробництво взуття	144	40	74	91	186	198	192	146	78	125	87	1361
Виробництво ступованого взуття	25	5	4	3	4	2	-	1	-	-	2	46
Виробництва інші	16	5	12	5	2	16	11	3	16	5	2	93
Всього	538	182	263	284	428	1677	1080	468	281	292	728	6221

До складу підприємств дрібної промисловості належали виробництва, які мали або пристосоване для своїх потреб приміщення, або найману робочу силу чи механічного двигуна, але за винятком тих, що перебували на обліку статистики як велика цензова (державна, кооперативна, приватна) промисловість, до числа якої в окрузі належали: підприємство керамічної промисловості у с. Шатрище Ямпільського району, крейдяні кар'єри у с. Заруцьке Есманського району, х. Путівськ Новгород-Сіверського району, каолінове підприємство у с. Полошки Глухівського району та ін. [9, с. 22] До складу ж кустарно-ремісничої промисловості відносились всі ті виробничі одиниці, що не мали ані спеціально пристосованого виробничого приміщення, ані найманої робочої сили чи механічного двигуна [9, с. 9].

Дрібна та кустарно-ремісничка промисловість міст та селищ міського типу [9, с. 26]

Виробництва та промисли	Гос-ва з найман. працівн.		Гос-ва з тов-ми, або членами сім'ї		Одинці	Загальне число виробничих одиниць	Загальне число зайнятих осіб	Гос-ва з найман. працівн.		Гос-ва з тов-ми, або членами сім'ї		Одинці	Загальне число виробничих одиниць	Загальне число зайнятих осіб
	Число	В них найманих робітників	Число	В них найманих робітників				Число	В них найманих робітників	Число	В них найманих робітників			
а	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	Разом по окрузі							В тому числі м.Глухів						
Виробництво гончарське	1	1	-	-	7	8	9	-	-	-	-	5	5	5
Слюсарсько-токарське, луд. та мідяне	2	2	6	-	72	80	82	2	-	1	-	15	18	18
Виробництво ковальське	2	14	9	-	-	11	25	-	1	2	-	-	2	3
Бондарське	-	1	3	-	60	63	64	-	-	1	-	6	7	7
Столярсько-токарське	-	4	4	-	254	258	262	-	-	-	-	30	30	30
Ткацьке	-	1	4	-	-	4	5	-	-	-	-	-	-	-
Кондиторське	3	27	9	-	-	12	39	2	7	6	-	-	8	15

Ковбасне	1	-	1	-	-	2	2	1	-	1	-	-	2	2
Мірошники та рушники	6	-	6	-	-	12	12	2	-	2	-	-	4	4
Виробництво кравецьке	7	14	11	18	206	224	256	3	6	4	8	86	93	107
Шкурно-лимарське	5	2	10	-	-	15	17	-	-	4	-	-	4	4
Кашкетово-шапкове	1	2	3	1	90	94	97	-	2	2	-	25	27	29
Шевське	8	28	48	110	577	633	771	4	6	32	57	261	297	360
Пральні	1	-	-	-	42	43	43	-	-	-	-	8	8	8
Виробництво білизняне	-	1	-	8	39	39	48	-	-	-	1	-	-	1
Перукарні	4	-	1	-	18	23	23	1	-	-	-	8	9	9
Годинникарі та ювеліри	1	3	1	-	10	12	15	1	1	1	-	-	2	3
Разом	42	100	116	137	1375	1533	1770	16	23	56	66	444	516	605

Отже, у 20-ті роки XX ст. на території Глухівського округу (як у сільській місцевості, так і у містах) найбільш поширеною була приватна дрібна кустарно-реміснична промисловість деревообробного та ковальського спрямування. Найбільш механізованими були підприємства переробки сільськогосподарської продукції, які посідали третє місце за їх кількістю. Міста вирізнялися розгалуженою мережею обслуговуючих закладів: швейних майстерень, майстерень по виготовленню взуття, кашкетів, перукарень, закладів харчування. Навіть працювали пральні. Приватний бізнес у межах непу – це насамперед сільськогосподарське і кустарне виробництво, про що і свідчать вищезазначені дані по Глухівському округу.

Запроваджений у 1921 р. неп характеризують як найбільш гуманний у ранньорадянській історії період, коли громадяни хоча і не мали політичних свобод, але могли підвищити свій матеріальний добробут. Неп допоміг відбудувати економіку і накопичити певні ресурси. Але його успіхи не змусили компартійне керівництво переглянути заплановані раніше шляхи до комунізму. Згорання нової економічної політики відбулося у той час, коли в рамках дозованої свободи економічної діяльності було відновлено все те, що можна було відновити. Перед країною, і це було об'єктивно, стояло завдання стрімкої індустріалізації. Треба було наздоганяти в економічному і промисловому розвитку країни Заходу.

Нова економічна політика з її частковим дозволом на приватну власність і вільну торгівлю в уявленнях керівних кіл СРСР залишилася несумісною з ідеологією «світлого» майбутнього. Тому, як тільки-но з'явилася можливість, комуністичний штурм, тепер вже під сталінським гаслом «Великого перелому», було відновлено. Саме в цей період ліквідовується Глухівський округ і запроваджується районно-обласна адміністративна система, яка дозволяла ефективніше здійснювати управління економікою в умовах форсованої індустріалізації.

ДЖЕРЕЛА

1. Територіальна реформа: вчора, сьогодні, завтра / Інст-т громадян. сусп-ва; За ред. А. Ткачука. К. : ІКЦ «Леста», 2007. 116 с.
2. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. Ч 2. К. : Інститут історії України НАН України, 2009. 364 с.
3. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій Українських земель [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Administrativnyy_podil.

[history.org.ua/?termin=Administrativnyy_podil](http://www.history.org.ua/?termin=Administrativnyy_podil).

4. Сагач О. М. Діяльність Центральної адміністративно-територіальної комісії по підготовці до переходу на триступеневу систему врядування у 1924–1925 рр. *Регіональна історія України*: зб. наук. ст. К. : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 5. С. 209–222.

5. Сагач О. М. Діяльність Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК із здійснення реформи територіального устрою в УСРР (20-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 Історія України. К., 2011. 20 с.

6. Сагач О. М. Діяльність Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК щодо районування території УСРР у 20-х рр. XX ст. *Сумська старовина*. 2017. № Л. С. 34–45.

7. Михненко А. Зміни в адміністративно-територіальному складі Донбасу та діяльність органів місцевої влади (1920–1938 рр.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. Зб. наук. праць. Ч. 5. К., 2001. 297 с.

8. Мошук І.В. Глухівський округ у системі адміністративної реформи 20-х років XX ст. *Сіверщина в історії України*. Вип. 15. Ніжин, 2022. С. 118–123.

9. Матеріали до опису округ УСРР. Глухівська округа. Статистична хроніка Центрального статистичного управління УСРР. Харків, 1926. VIII+44 с.

Moshyk I.V. The economic component of Hlukhiv district in the 20s of the twentieth century

The article analyzes the economic situation of the Hlukhiv district during the period of the Bolsheviks' implementation of a new economic policy that enabled the development of private capital within its territory, primarily in agriculture, processing and service industries. Although the NEP did not provide for political freedoms, it led to an increase in the material well-being of the majority of the population.

The territory of the Hlukhiv district did not contain numerous mineral deposits, which was evidence of the absence of powerful state-owned heavy industry enterprises in the region and the presence of a small number of proletarians among the local population. At that time, within the Hlukhiv district (both in rural areas and in cities), the most widespread private small-scale handicraft industry was woodworking and blacksmithing. The most mechanized were agricultural processing enterprises, which ranked third in terms of their number. The towns were characterized by an extensive network of service establishments: sewing workshops, shoe, hat, hair-dressing, and catering. The private business of the district within the NEP was primarily agricultural and small-scale handicraft production, as evidenced by the statistics presented in the article.

Key words: economic component, NEP policy, private property, cottage industry, Hlukhiv district, individual farming, hired labor, agricultural products.

REFERENCES

1. Tkachuk, A. (2007). *Terytorialna reforma: vchora, sohodni, zavtra* [Territorial reform: yesterday, today, tomorrow]. Kyiv: IKTs «Lesta». [in Ukrainian].
2. Veremnych, Ya.V. (2009). *Administrativno-terytorialnyi ustriy Ukrainy: evoliutsiia, suchasnyi stan, problemy reformuvannia* [Administrative and territorial system of Ukraine: evolution, current state, problems of reform]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Veremnych, Ya.V. (2003). *Administrativno-terytorialnyi ustrii Ukrainykh zemel* [Administrative and territorial structure of Ukrainian lands]. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Administrativnyy_podil. [in Ukrainian].
4. Sahach, O. M. (2011). *Diialnist Tsentralnoi administrativno-*

terytorialnoi komisii po pidhotovtsi do perekhodu na trystupenevu systemu vriaduvannia u 1924–1925 rr. [Activities of the central administrative and territorial commission on preparation for the transition to a three-level system of government in 1924–1925]. *Rehionalna istoriia Ukrainy: Zb. nauk. st., essue 5*, pp. 209–222. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

5. Sahach, O. M. (2011). *Diialnist Tsentralnoi administratyvno-terytorialnoi komisii pry VUTsVK iz zdiisnennia reformy terytorialnoho ustroiu v USSR (20-ti rr. XX st.)* [Activities of the Central Administrative and Territorial Commission under the VUCVK for the implementation of the reform of the territorial system in the USSR (20s of the 20th century)]. (Extended abstract of Candidate's). Kyiv. [in Ukrainian].

6. Sahach, O.M. (2017). *Diialnist Tsentralnoi administratyvno-terytorialnoi komisii pry VUTsVK shchodo raionuvannia terytorii USSR u 20-kh rr. XX st.* [The activities of the central administrative and territorial commission under the VUCVK regarding the zoning of the territory of the USSR in the 20s of the 20th century]. *Sumska starovyna*, (L), pp. 34–45. [in Ukrainian].

7. Mykhnenko, A. (2001). *Zminy v administratyvno-terytorialnomu skladi Donbasu ta diialnist orhaniv mistsevoi vlady (1920 – 1938 rr.)* [Changes in the administrative and territorial composition of Donbas and the activities of local authorities (1920–1938)]. *Istoriiko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini. Zbirka naukovykh prats, essue 5*. Kyiv. [in Ukrainian].

8. Moshyk I.V. (2022). *Hlukhivskiy okruh u systemi administratyvnoi reformy 20-kh rokiv XX st.* [The economic component of Hlukhiv district in the 20s of the twentieth century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 15, pp. 118–123. Nizhyn. [in Ukrainian].

9. *Materiialy do opysu okruh USSR. Hlukhivska okruha* [Materials for the description of the district of the Ukrainian SSR. Glukhivsk district]. *Statystychna khronika Tsentralnoho statystychnoho upravlinnia USSR*. Kharkiv. (1926). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.08.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94(477):351.777«1920/1921»

А.П. Гриценко

РУХ ОПОРУ ПРОТИ ВЛАДИ БІЛЬШОВИКІВ НА ГЛУХІВЩИНІ У 1920–1921 РОКАХ: ДІЯЛЬНІСТЬ ПОВСТАНСЬКИХ ТА ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ

У статті проаналізовано історію діяльності повстанських та партизанських загонів на Глухівщині у 1920–1921 роках. В ході розгляду даного питання визначено причини розгортання Руху Опору проти влади більшовиків, представлено основні факти протистояння. На конкретних прикладах показано, що совети відразу не змогли встановити свою владу. Тодішнє селянство бачило комуністів найчастіше з найневигіднішого для них боку, а ті, у свою чергу, проводили достатньо жорстоку політику з розстрілами та контрибуціями. Спочатку вони толерували з опозицією, проводячи пропаганду, але після підписання у 1921 р. мирного договору з Польщею з фронту повернулись війська Червоної армії. Совецька влада тепер могла їх широко використовувати проти повстанського руху. Крім того, голод 1921–1922 рр. підірвав матеріальну базу повстанського опору. Також і населення змирилось з новою владою, втомлене роками війни. Попри наявність у гаслах повстанців прагнень політичного характеру, Рух Опору пішов на спад і був придушений.

Ключові слова: Руху Опору, партизанський рух, повстанський рух, пропаганда, совецька влада. Глухівська повстанська республіка.

Питання встановлення совецької влади у 1918–1921 рр. як на території України в цілому, так і в регіонах зокрема, довгий час досліджувалося однобоко, враховуючи настанови пануючої ідеології. В той же час будь-яка альтерна-

тивна думка, яка намагалася об'єктивно показати ті історичні події, одержувала негативну оцінку.

Означеній темі в різний час присвятили свої роботи З. Відес [2], І. Галушко [3], А. Гриценко [4], І. Діак [11], Г. Іванущенко [17], П. Ісаков [13], О. Купцов [15], Я. Мендусь [16], М. Стожок [21], М. Сторожок [23], І. Ткачов [24], М. Черненко [25] та інші науковці. У той же час залишається недостатньо вивченою проблема організації Руху Опору совецькій владі на Глухівщині на початку 1920-х рр. та правильне трактування цього історичного процесу, що і є головним завданням даної статті.

Після встановлення на початку листопада 1919 р. совецької влади на Глухівщині, почалося активне упродовження загальних засад «воєнного комунізму», відпрацьованих у попередні роки в Росії [3, с. 4; 18, с. 3]. Втім, не дивлячись на прикордонний статус регіону, місцеве населення негативно сприйняло нову владу та організувало т. з. Рух Опору. Тому в 1920–1921 рр. на селі «тон задавали» противники советів, прозвані новою владою анархістами. А фактично діяла організована сила, яку варто називати **Глухівською повстанською республікою**. Зокрема, кандидат історичних наук П. Ісаков, беручи за критерій політичну орієнтацію повстанських загонів, відносить її до «махновської» течії в повстанському антикомуністичному русі селян на Лівобережжі. Хоча з 15 «уєнерівських» загонів, що виступали на Лівобережжі за владу Директорії УНР, найбільша кількість (11) діяла саме Чернігівській губернії [15]. Загалом у Глухівському повіті тоді існувало 56 повстанських або партизанських загонів. Наприклад, с. Слоут та сусідні села перебували під впливом банди Тидня, відомого ще під прізвиськом «Оса», яка базувалася в сусідньому селі Чорториги (нині Шевченкове) [5].

Рух Опору на Глухівщині в зазначений час носив характер *образи на незаконні дії місцевої влади*. Більш того, ватажки банд (Кривушенка, Маруся, Маслов) були колишніми членами Глухівського виконкому і парткому, отже, і комуністами. Партизанщина сильно вкоренилась у повсякденному житті села. Селянські партизанські загопи у великі військові одиниці на тривалий час не об'єднувались. Щойно безпосереднє бойове завдання закінчувалося й ворога відбивали за межі волості чи повіту, партизани вважали, що свою місію вони виконали й розходилися по селах. Повстання утримувалося коштом заможного селянства. Загопи очолювали селяни, які мали освіту, а за період війни набули ще й військового досвіду. Учителство й селянська інтелігенція, які вийшли з заможних верств, розробляли ідеологічну платформу партизанського руху.

В результаті совети не могли відразу утвердитися при владі. Повстанський рух викликав у селянства негативне ставлення до комуністів. Партійних і радянських робітників, які мали намір проводити організацію нових форм суспільного будівництва, партизани швидко знищували. Офіційна фразеологія повстанського руху 1919–1920-х рр.:

«Бий жидів, комуністів, кацапів!» [17, с. 23].

Проблема була у самій місцевій владі. Її стан влучно схарактеризував начальник надзвичайної експедиції Особливо уповноважений РВР 12-ї армії А. Азаров: «Ніякої влади на місцях не було й не має і слід вживати екстрених заходів. Я організував ревком партбюро, видав про це наказ від імені РВР, але голова повітпарткому замість того, щоб підкоритися наказу, завів інтригу, поскаржився губревкому, який наказав парткому не підкорятись ні Реввійськраді, ні Політуправлінню, а тільки йому і ЦК. Арештувати цих невдах означало б остаточно підірвати і без того слабку владу, а тому від репресій в даному випадку я утримався» [12, с. 29; 20, с. 3]. Загін курсантів навчальної школи першого радянського запасного полку під командуванням Азарова був направлений на боротьбу з повстанцями у Крелевецькому та Глухівському повітах [25].

28 січня 1920 р. о 3-й годині дня в с. Слоут Глухівської волості приїхав загін із 20-ти чоловік, роззброїв міліціонерів і виїхав у с. Березу. А о 5-й годині через це село проїхав загін Маслова і Артамонова у кількості 50 чоловік, озброєний револьверами, бомбами, гвинтівками і кулеметами [9, арк. 10]. Бандити вбили першого слоутського більшовика П. Огієнка. До німецько-радянської війни біля його могили проводились мітинги [15, с. 1].

У відповідь Глухівський повітовий партійний комітет мобілізував всі свої сили на боротьбу з «бандитами». На місце злочину прибула каральна експедиція, яка стратила кількох селян, а інших «зачинщиків» заарештували і відвезли до Глухова. Це призвело до збройної боротьби і навіть сутичок між Тиднем та бандою іншого анархіста, прапорщика царської армії М. Артамонова з села Ярославець Конотопського (до 2021 р. – Крелевецького) району. В ліси посилались загони міліції та частини особового призначення. Одночасно більшовики проводили агітаційну роботу з селянами, щоб вони покинули анархістські банди.

Маючи за плечима море повстань по всій Україні, Червона армія, на яку увесь час насакували повстанські загони, не могла всі сили кинути проти поляків і була змушена проводити війну на два фронти – зовнішній і внутрішній. Селянство не хотіло миритися. У відповідь на оголошену більшовиками мобілізацію почалося дезертирство. Дезертирство 1920 р. мало приблизно такий самий характер, як повстанство 1920 р.: цілі села й волості ігнорували наказ про мобілізацію, а коли робили спроби провести її примусово, сила дезертирів ішла в ліс і поле. Дезертирство стало для більшовиків очевидною пошестю. Втікачі з великим бажанням ставали до лав повстанських загонів, виходячи з позицій, що краще воювати за свою маленьку батьківщину, за село, за родину, ніж гинути за ефемерне комуністичне щастя, рясно зрошене кров'ю українців [17, с. 23].

Селянські заворушення набувають широкого поширення. В квітні 1920 року рішенням Політбюро ЦК РКП(б) спеціально для організації боротьби з бандитизмом на

Україні направляється Голова Всеросійської Надзвичайної Комісії Ф. Дзержинський, який очолив штаб тилу Південно-Західного фронту [16, с. 28].

Для роботи в Україні ЦК РКП(б) мобілізує від кожної губернії і повіту РСФРР двох членів губкому або виконкому, трьох членів колегії губвиконкому або роз'їзних працівників, по одному (в кожному повіті) члену колегії повітвиконкому. За даними обліково-розподільчого відділу ЦК РКП(б) тільки за перше півріччя 1920 р. в Україну вирушили 1232 працівники, зокрема 144 – губернського масштабу, 229 – повітового, 296 – міського [11, с. 31]. З Росії прибували уже сформовані й укомплектовані керівні органи різних ланок. Вони міцно прив'язували Україну до Росії, забезпечуючи владу Раднаркому РСФРР, не гребуючи ні кров'ю, ні насильством, якщо це було потрібно. Не дивно, що коли повстанці заходили до українського села, то всілякі активісти-комуністи розбігалися миттю. «Служить здесь опасно, никакого оружия нет, местные политработники и волработники при таких случаях исчезают, как дым», – повідомляли більшовицькі солдати [7, арк. 193].

1 травня 1920 р. члени комуністичної спілки молоді (комсомольці) організували перший у Глухові суботник по ремонту залізниці та благоустрою. Не забули активісти і про збирання у населення хліба для «забезпечення фронту хлібом». А перед цим навіть було відкрито 17 квітня клуб, який був названий іменем К. Лібкнехта [2, с. 2]. Через тиждень 7–15 травня 1920 р. за рішенням повіткому більшовицької партії в Глухівському повіті було проведено «Тиждень трудового фронту». В ці дні в села з Глухова виїхало багато робітників. Вони допомагали селянам у ремонті плугів, борін, возів та іншого інвентарю [21, с. 4].

Справа в тому, що нищення залізничної колії (в т. ч. й біля Слоута), підпал мостів, переривання телеграфного й телефонного зв'язку на території Глухівського повіту стало справжньою проблемою. Згідно з наказом № 31 президії Глухівського виконкому від 30 травня 1920 р. винні підлягали ревтрибуналу та конфіскації майна [6, арк. 35].

6 липня 1920 р. особливо уповноважений революційно-військової ради (РВР) 12 армії А. Азаров повідомляв своєму керівництву, що, прибувши на хутір Панщина (поблизу с. Слоут в сторону с. Собичеве), за непокірливість радянській владі «всіх жінок і дітей арештував і відправив у Глухів до концентраційного табору, майно конфіскував, а хутір спалив до тла» [17, с. 27; 18, с. 12].

В цей час тривала війна з Польщею, на півдні йшли важкі бої з білогвардійськими військами Врангеля. Але і жителям Глухівщини довелося відчувати всі жахи громадянської війни, тобто влади з своїм народом. Справа в тому, що загін (150 багнетів та три кулемети), яким керував А. Азаров, оточив бандитські формування у нашому краї по лінії хутір Михайлівський – Ямпіль і Шостка – Воронеж. І єдиний напрям, куди вони могли від-

ступати, було село Слоут – на півдорозі по залізниці Глухів – Маків. Правда червоний командир його у таємному донесенні називає «Злоут».

Все сталося як і гадалось: «Переслідувана нами група найбільш активних бандитів втекла в район с. Слоута і сховалася на хуторі Панщина, але селяни провели нас і нам вдалося двох із бандитів розстріляти (двоє втекли), всі жінки і діти були заарештовані і відправлені у Глухів в концентраційний табір, майно конфісковане, а хутір спалено дотла. Це справило на селян хороше враження, так як вони раді були звільнитися від бандитів, що їх тероризували. В Слоуті відбулося об'єднання з маковським загonom і вся експедиція направилася у Глухів...» [12, с. 29; 20, с. 3].

У результаті каральних дій у с. Слоуті була встановлена «тверда Радянська влада». В кожному селі були проведені мітинги і співбесіди з селянами і поряд з розстрілами й іншими крайніми заходами роз'яснювалась селянству шкода від лісової партизанщини і, головним чином, наголошувалося на тому, що фактично селянам доводиться утримувати банди за свій рахунок. Так говорив у таємній доповіді А. Азаров [12, с. 29; 20, с. 3].

Старожили (Микола Федорович Гриценко, 1935 р. н.) згадують, що цей хутір знаходився на південний захід від Слоута. Цю околицю села ще й досі називають хутір, тепер це вулиця Загребельна. Трохи далі за озеро Козаче в лісі знаходиться урочище Панський город. В сторону села тягнеться озеро Панське. Всі ці топографічні назви не випадкові. Хоча слоутчанка Мотрона Кирилівна Белік (1925–2018), посилаючись на свого чоловіка Михайла Омеляновича (1921–1989), стверджує, що в Слоуті ніякого хутора Панщина ніколи не було. А ось так званий хутір іменувався **Чорногузовим хутором** за іменем батька Микити Чорногуза, що жив на його початку. І криниця, яка залишилась між хутором та озером Козачим, і болітце, що йшло між лісом та названим озером, називались Чорногузовими.

А на цьому хуторі ще жив якийсь царський знахар, що був сліпим. Але він збирав навколо себе дітей, діставав книжку і розповідав по ній майбутнє. Він говорив, що будуть літати залізні пташки, а весь світ буде облутаний залізним павутинням. Так воно і вийшло: трохи згодом з'явилися літаки, а до населених пунктів були проведені стовпи з електричними проводами.

Трохи ближче до села на місці сучасної колгоспної ферми знаходилось велике господарство поміщика Брігена та відома на весь повіт гуральня. А далі тягнувся дубовий ліс, що і відділяв сучасний Слоут від хутора Панщина. Мотрона Кирилівна, ще коли була малою дівчиною, на початку 1930-х років запам'ятала, як на місці сучасної ферми стояла величезна висока труба – залишки панської гуральні.

Декретом від 5 серпня 1920 р. примусові заготівлі вже поширювались і на продукцію з присадибних ділянок селян. Тому у селян, за підрахунками В. Андрєєва,

у 1920 р. було вже вилучено до 30 % виробленої продукції [14, с. 55].

Нова влада повела також **боротьбу з самогоноварінням**. Нишпорили по хатах, витрушували самогон і звозили його до Глухова, у ревком. А потім цілу ніч пиячили та дебоширили. І так щодня.

Прикладом нелюдських проявів так званого «воєнного комунізму» була директива селянам, які культури треба вирощувати.

Іноді доходило до крайнощів. При чому сама революційна влада спочатку вигадувала агресію з боку населення, а потім визнавала, що цього звичайно ж не було. Створювалися умови для свавілля і несправедливих рішень.

Загальні збори комуністів повіту 14 жовтня 1920 р., обговоривши питання про становище на Глухівщині, зобов'язали всіх комуністів мобілізувати свої сили на «...широке залучення селянства на боротьбу з бандитизмом» [25, с. 2].

Зокрема, начальник тилу 3-го району Чернігівщини стверджував, що 17 жовтня 1920 р. близько 35 членів банди Артамонова в районі Слоутських дач обстріляли червоноармійців. За це на всіх жителів Слоута була накладена контрибуція в розмірі 2 мільйони рублів [8, арк. 146]. Кара була настільки великою і неадекватною, що за слоутчан навіть заступився Глухівський політвиконком. 28 жовтня в Слоуті пройшов сход громадян, де слоутчан здивували такі обвинувачення.

«Мы – граждане села Слоут Глуховского уезда, той же волости, Черниговской губернии были собраны на общий сельский сход по требованию Председателя Глуховского Волисполкома тов. Наймитенко, который на собрании прочел нам постановление Начальника Тыла о наложении на село Слоут контрибуции в сумме двух миллионов рублей (2.000.000. р.) за, якобы, неподчинение граждан села Слоут существующей в России Советской Власти, за обнаружение в селе Слоуте около 35 человек бандитов, участвовавших в банде Артамонова и за обстрел 17 октября сего года Красноармейцев в районе Слоутских дач.

Указанные три обвинения ни на чем не основаны и являются голословными по следующей мотивировке: Граждане села Слоут беспрекословно выполняют все налагаемые Советской властью требования и повинности, как-то: разверстка на продукты, на скот, на овес, на сено, на картофель и пр., а также и гужевая повинность по доставке Властей и Красноармейцев к месту их следования, по вывозу и рубке довжиков и пр. [...]

Что же касается существующей в селе Слоуте банды, якобы в количестве около 35 человек, то и это обвинение неправильно [...] таких негодяев-бандитов оказалось не 35 человек, а может быть только лишь 3–4. Повторяем, что гражданами села Слоута и эти 3–4 человека не были известны [...]. В семье не без урода и такое незначительное количество как 3–4 человека на все село не может ложиться тяжким бременем на всех граждан села [...] власти обвиняют граждан села в обстреле 17 октября Красноармейца [...] повторяем под честным словом, что мы ничего не

знали и даже не слышали» [...] [8, арк. 146–147].

Протокол сходу був затверджений печаткою сільського виконкому, а також підписами голови та секретаря сільвиконкому. На жаль, вони нерозбірливі і важко сказати, хто тоді керував селом. До того ж 26-річний О. Овчаренко (в майбутньому голова об'єднаного колгоспу імені Чапаєва й партизан-дезертир) та Р. Нестеренко, за рішенням слотчан, возили цей документ Глухівському начальнику тилу – воєнкому. Звичайно, на ньому була також резолюція голови волосного виконкому Наймитенка про відміну двохмільйонної контрибуції.

29 жовтня Глухівський політвиконком звертається до начальника тилу з офіційним поданням: «Несмотря на отношение от 20 октября за № 53 Вы проводите в исполнение постановление о взятии контрибуции с с. Слоут. Вторично президиум Уисполкома (волосний виконком – Авт.) категорически протестует против проведения в исполнение этого постановления, т. к. постановление это Уездный исполнительный комитет считает незаконным, которое происходило без участия полномочного представителя Уисполкома. Факт обстрела посланного Увоенкомом отряда по с. Слоут отсутствует и не установлен, ибо из этого отряда два милиционера апоказывают, что никем они под с. Слоут обстреляны не были и поехали по назначению дальше...» [18, с. 115].

30 жовтня 1920 р. політвиконком скасував як безпідставну постанову начальника тилу про контрибуцію. Як закінчилась ця справа – невідомо. Інформація про це в архівних документах відсутня. Однак 7 листопада 1920 р. Артамонов пише ультимативного листа Глухівському повітовому комітету. В ньому він, погрожуючи, вимагає звільнити заарештованих бандитів [24, с. 4].

Нову владу найбільше цікавило продовольство. І вона «викачувала» його за любую ціну. В розпорядженні Глухівського повітового військово-революційного комітету про репресивні дії щодо населення повіту від 20 грудня 1920 р. уповноваженому Глухівського повітового ревкому та повітового парткому при експедиційному загоні тов. Лисогорову дозволялось «...в тех селах, где укрываются бандиты, и население способствует развитию бандитизма, а также и укрывает их, на кулацкий элемент накладывайте контрибуцию, контрибуция должна выражаться в следующем: зерно, скот, как рогатый, а также и лошади, теплая одежда, все это не должно входить в разверстку; в тех селах, где будет кулацкий элемент делать сопротивление, не останавливаться ни перед какими мерами и вплоть до расстрела представителей кулацкого элемента, а также уничтожения их жилищ...» [8, арк. 151–152].

Але до встановлення «твердої і зразкової» радянської влади було ще далеко. Партизанські загони продовжували активно діяти. У звітах про політичний стан у Глухівському повіті за січень 1921 р. повідомляється: «Бандитизм розвинутий у широкому масштабі, захоплюються села, розганяються виконками, ради». Загін Маслова та Артамонова роз'їжджав відкрито з одного села до іншо-

го. 11 січня вони розігнали сільвиконком і сільраду та вбили десятника у Чорнотичах (Чорториги – нині Шевченкове) Тулиголівської волості (нині Березівської ОТГ Шосткинського району) [9, арк. 5].

І лише в квітні 1921 р. у протоколі загальних партійних зборів зазначалось, що «...майже зовсім ліквідовано бандитизм» [25, с. 2]. Припинення існування Глухівської повстанської республіки збіглося із загальною кризою повстанського руху у 1921 р. У цей час активізувала боротьбу з глухівськими партизанами Губчека на чолі з Біксоном. Для розвідки було залучено 68 місцевих селян, які мали зібрати відомості про розташування повстанських загонів та відносини між ними [1].

Після того, як Радянська Росія 18 березня 1921 р. у Ризі підписала мирний договір з Польщею, з фронту почали повертатись війська Червоної армії. Радянська влада тепер могла їх широко використовувати проти повстанського руху. Крім того, голод 1921–1922 рр. підірвав матеріальну базу повстанського опору. Також і населення змирилось з новою владою, втомлене роками війни. Попри наявність у гаслах повстанців прагнень політичного характеру, об'єднатися для спільної боротьби їм не вдалось.

14 жовтня 1921 р. у Глухів прийшли Артамонов, Бойко, Федченко, Сердюк і Фесенко та добровільно склали зброю [9, арк. 28]. Так само вчинив Тидень і Київський.

Аби не здаватись совєцькій владі, анархіст **Тидень** у 1921 р. також пробує перейти на сторону більшовиків з умовою, що він очолить слотський комнезам. В архіві зберігся його лист до повітового голови Комітету незможних селян:

«Группа партизан, борющихся против насилия.

Уездному председателю Комитета неимущих крестьян.

Названная группа, работавшая до сих пор в подполье, желает спросить председателя уездкомнезамных селян, можно ли открыть свою, то-есть работу группы совместно с незможными селянами.

Группа берет на себя обязанность организовать комитеты бедноты по селам, где таковых нет, хотя и есть, но находятся под давлением кулаков, как например, в селе Черторигах, а в Слоуте совсем нет комитета незможных селян.

*Группа также берет на себя обязанность организовать союз или артели трудящихся, в виду того, что на весну нужно пустить производство культурного хозяйства. С получением сего, просим председателя комнезамных селян дать ответ через исполком села **Слоута** на имя подписанных.*

Руководитель группы Тидень (он же Оса), член группы М. Буслов.

3 ноября 1921 года» [10, арк. 1].

У кінцевому результаті, будучи остаточно розгромленими, керівники банд Тидень і Артамонов змушені були здатися з повинною. Совєцька влада, поки ще прагнучи заручитись підтримкою, вибачила їм вчинені ними злодіяння. Політика впровадження нової економічної політики у 1921 р. супроводжувалась різким, але тимчасовим зменшенням масштабів репресій і припиненням «черво-

ного терору». В цьому ряду була й відмова від застосування вищої міри покарання [18, с. 14].

Але Тидень не збирався миритись зі зростаючою силою нової влади – продовжував приховувати зброю. Тому виїзна сесія ревтрибуналу засудила його до страти. У грудні 1924 р. вирок був виконаний. Загони, що не захотіли припинити боротьбу, були розбиті.

Також до 1924 р. на Глухівщині діяла **банда Пилипа Ващенка**. Банда есера Маслова протрималась на два роки менше, перейшовши в Орловську губернію. Крім того, діяли в цей час менші банди **Ливарного, Сушонка, Яценка, Федька Тараса, Сергія Печеного та інших**. Їх члени грабували промислово-кооперативні цінності, банки та вбивали активних революційних діячів [19, с. 3; 22, с. 4].

Отже, заради об'єктивності зазначимо, що серед учасників селянських повстанських груп і банд у складі Руху Опору совєцькій владі було чимало кримінальних елементів. Вони розмножились в період громадянської війни та часті зміни влади у часи безладдя. Використовуючи гасло боротьби проти комуністів, вони займались звичайним бандитизмом. У той же час, і вони поряд з селянством викристалізували позицію суспільства про незгоду з політокою «воєнного комунізму».

ДЖЕРЕЛА

1. Быков К. Под черным знаменем их водила молодость в сабельный поход. *Новые Черниговские ведомости*. 1995. 17 ноября.
2. Відеє З. Тих днів не забути. *За перемогу*. 1958. № 130 (4595). 29 жовтня. С. 2.
3. Галушко І.О. Через дві війни. *Народна трибуна*. 1964. № 115 (412). 26 вересня. С. 4.
4. Гриценко А. Національно-визвольні змагання 1917–1918 років та створення Вільного козацтва на Глухівщині. *Сумський краєзнавчий збірник* / упор. О.М. Корнієнко, В.О. Артюх. Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. С. 192–204.
5. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р 7641, оп. 1, спр. 884.
6. ДАСО, ф. Р. 1705, оп. 2, спр. 1.
7. ДАСО, ф. Р. 3098, оп. 1, спр. 7.
8. ДАСО, ф. Р. 1731, оп. 2, спр. 1.
9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р. 16, оп. 4, спр. 41.
10. ДАЧО, ф. 183, оп. 61, спр. 19.
11. Діак І.В. Хто захистить наш народ і державу: Комуністична партія України чи Українська Комуністична партія? : штрихи до історії та сьогодення Компартії України. Київ : [б. в.], 2000. 263 с. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003344
12. Донесення революційній Військовій Раді XII-ї армії тов. Муралову та начальнику Поліуправління тов. Дегтярьову. *Україна*. 1991 № 17. С. 29.
13. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2001. 23 с.
14. Конквест Р. Жнива скорботи: колективізація і голодомор. Київ : Либідь, 1993. VII, 275 с.
15. Купцов О. Революційне полум'я. *Чапаявець*. 1981. № 5 (537). 2 червня. С. 1.
16. Мендусь Я. Поряд з розстрілами та іншими крайніми заходами. *Україна*. 1991 № 17. С. 28–29.
17. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. XX ст. на Сумщині: Т. 1. Автор-упорядник Іванущенко Г.М. Суми : ФОП Наталуха А.С., 2011. 340 с.
18. Реабілітовані історією. Сумська область. У 3-х кн. Кн. перша. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. 756 с. URL: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Symu.1.pdf>
19. Революційні події на Глухівщині з 1917 по 1920 рік. Спогади Івана Петровича Проходи. *За перемогу*. 1957. № 68 (4378). 9 червня. С. 3.

20. Розстріли, заложенники, концтабори. *Народна трибуна*. 1992. № 76. 25 листопада. С. 3.
21. Стожок М. Міцний фундамент дружби. *Народна трибуна*. 1980. № 56 (8478). 5 квітня. С. 4.
22. Сторінки минулого. Спогади члена КПРС М.Г. Негреєва. *За перемогу*. 1957. № 129 (4439). 30 жовтня. С. 4.
23. Стожок М. 12-та Армія в боротьбі з бандитизмом. *Нові горизонти*. 1968. 27 лютого.
24. Ткачов І. Жовтень у селі Шевченковому. *Народна трибуна*. 1970. № 44 (6908). 14 квітня. С. 4.
25. Черненко М. Славний шлях величних перемог. *За перемогу*. 1958. № 79 (4544). 2 липня. С. 2.

Hrytsenko A. P. The movement of resistance against the authority of the bolsheviks in Hlukhiv region in 1920-1921: the activities of rebellion and partisan units

The author of the article analyzed the history of the activity of rebel and partisan units in the Hlukhiv region in 1920-1921. In the course of consideration of this issue, the reasons for the deployment of the Resistance Movement against the Bolshevik authorities were determined, and the main facts of the confrontation were presented. Thus, using specific examples, the article presents that the Soviet government could not adjust its status and the peasantry at that time saw the communists most often from the most unfavorable point of view for them. And they, in turn, carried out a fairly brutal policy with executions and contributions. At first, they tolerated the opposition by carrying out propaganda, but after the signing of the peace treaty with Poland in 1921, the Red Army troops returned from the front. The Soviet authorities could now widely use them against the insurgent movement. In addition, the famine of 1921-1922 undermined the material base of the rebel resistance. The population also came to terms with the new government, tired of years of war. Despite the presence of political aspirations in the slogans of the rebels, the Resistance Movement declined and was suppressed by the authorities.

Key words: Resistance Movement, partisan movement, insurgent movement, propaganda, Soviet power, Hlukhiv insurgent republic.

REFERENCES

1. Bykov, K. (1995). Pod chernym znamenem ih vodila molodost v sabelnyi pohod [Under the black banner they were led by youth on a saber campaign]. *Novyye Chernigovskie vedomosti*. [in Russian].
2. Vides, Z. (1958). Tykh dnev ne zabuty [Those days will not be forgotten]. *Za peremohu*, 130, p. 2. [in Ukrainian].
3. Halushko, I.O. (1964). Cherez dvi viiny [After two wars]. *Narodna trybuna*, 115, p. 4. [in Ukrainian].
4. Hrytsenko, A. (2016). Natsionalno-vyzvolni zmahannia 1917–1918 rokiv ta stvorennia Vilnoho kozatstva na Hlukhivshchyni [National liberation contests of 1917–1918 and the creation of the Free Cossacks in Hlukhiv Oblast]. *Sumskiy kraieznachyiy zbirnyk*, pp. 192–204. Sumy: VVP «Mriia». [in Ukrainian].
5. DASO (Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti), f. R - 7641, op. 1, spr. 884.
6. DASO. f. R. 1705, op. 2, spr. 1.
7. DASO. f. R. 3098, op. 1, spr. 7.
8. DASO, f. R. 1731, op. 2, spr. 1.
9. DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti), f. R. 16. op. 4. spr. 41.
10. DACHO, f. 183, op. 61, spr. 19, ark. 1.
11. Diiak, I.V. (2000). Khto zakhystyt nash narod i derzhavu: Komunistychna partiia Ukrainy chy Ukrainська Komunistychna partiia? : shtrykhy do istorii ta sohodennia Kompartii Ukrainy [Who will protect our people and the state: the Communist Party of Ukraine or the Ukrainian Communist Party?: touches on the history and present of the Communist Party of Ukraine]. Kyiv. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0003344
12. Donesennia revoliutsiinii Viiskovii Radi XII-yi armii tov. Muralovu ta nachalnyku Poliupravlinnia tov. Dehtiarovu (1991) [Report to the Revolutionary Military Council of the XII Army, Comrade. Murlov and the head of the Politburo, Comrade Degtyarov]. *Ukraina*, 17, p. 29. [in Ukrainian].
13. Isakov, P.M. (2001). Selianskyi povstanskyi antykomunistychnyi rukh na Livoberezhnii Ukraini (berезень 1919 – lystopad 1921 rr.) [Peasant insurgent anti-communist movement in Left Bank Ukraine (March 1919 – November 1921)]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Konkvest, R. (1993). Zhnyva skorboty: kolektyvizatsiia i holodomor [Harvest of grief: collectivization and famine]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
15. Kuptsov, O. (1981). Revoliutsiine polumia [Revolutionary flame]. *Chapaievets*, 5, p. 1. [in Ukrainian].
16. Mendus, Ya. (1991). Poriad z rozstrilamy ta inshymy krainymy

zakhodamy [Along with executions and other extreme measures]. *Ukraina*, 17, pp. 28–29. [in Ukrainian].

17. Ivanushchenko, H.M. (2011). *Povstanskyi rukh 20-kh – 30-kh rr. XX st. na Sumshchyni [Insurgent movement of the 20s – 30s of the 20th century. in Sumy region]*, 1. [in Ukrainian].

18. *Reabilitovani istoriieiu. Sumska oblast (2005). U trokh knykh. Knyha persha [Rehabilitated by history. Sumy region. In three books. Book one]*. Sumy. VVP «Mriia-1» TOV. Retrieved from <http://www.reabit.org.ua/files/store/Symu.1.pdf> [in Ukrainian].

19. *Revoliutsiini podii na Hlukhivshchyni z 1917 po 1920 rik (1957). Spohady Ivana Petrovycha Prokhody [Revolutionary events in Hlukhiv region from 1917 to 1920. Memories of Ivan Petrovich Prokhody]*. *Za peremohu*, 68, p. 3. [in Ukrainian].

20. *Rozstrily, zalozhnyky, kontstably (1992) [Executions, hostages, concentration camps]*. *Narodna trybuna*, 76, p. 3. [in Ukrainian].

21. Stozhok, M. (1980). *Mitsnyi fundament druzhby [A strong foundation of friendship]*. *Narodna trybuna*, 56, p. 4. [in Ukrainian].

22. *Storinky mynuloho (1957). Spohady chlena KPRS M. H. Nehreieva [Memoirs of a member of the CPSU M. G. Negreev]*. *Za peremohu*, 129, p. 4. [in Ukrainian].

23. Storozhok, M. (1968). *12-ta Armiia v borotbi z bandytyzmozom [The 12th Army in the fight against banditry]*. *Novi horyzonty*, p. 3. [in Ukrainian].

24. Tkachov, I. (1970). *Zhovten u seli Shevchenkovomu [October is the month in the village of Shevchenko]*. *Narodna trybuna*, 44, p. 4. [in Ukrainian].

25. Chernenko, M. (1958). *Slavnyi shliakh velychnykh peremoh [The glorious path of great victories]*. *Za peremohu*, 79, p. 2. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.05.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 007:304:070(477)(09)

М.В. Горох

ЧЕРНІГІВЩИНА РОКІВ ГОЛОДОМОРУ (1932–1933) НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «ВІСТІ ВУЦВК»: АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ, ВИРОЩУВАННЯ ЗЕР- НОВИХ, ХЛІБОЗАГОТІВЛІ

Одним із основних інструментів пропаганди, які активно використовували комуністичний тоталітарний режим, була преса. Центральна преса досліджуваного періоду, яка представлена газетою «Вісті ВУЦВК», є специфічним історичним джерелом, опрацювання якого вимагає детальної верифікації. Часопис містить багатий джерельний потенціал щодо вивчення процесів примусового вилучення продовольчих культур у селян, так званих хлібозаготівель, збору міркука, насінневого матеріалу, конфіскації зерна, що лежало в «куркульських ямах», діяльність «буксирних бригад» тощо, які у 1932–1933 рр. були інструментами чинення геноциду, адже створювали для них життєві умови, несумісні з життям. Винним у всіх негараздах, на переконання радянської преси, був так званий «класово-ворожий» елемент. Газета «Вісті ВУЦВК» рясніла матеріалами про виявлення прихованих «ворогів радянської влади», описом їхніх злочинів, закличками карати винуватців за всією суворістю закону.

Ключові слова: газета, «Вісті ВУЦВК», Чернігівська область, Голодомор, хлібозаготівля, «класово-ворожий елемент».

Вивчення епохи Голодомору 1932–1933 рр. вимагає від дослідників як виявлення нових джерел, так і переосмислення наявних. Чималу частину з них історики недостатньо проаналізували або й зовсім проігнорували, вважаючи їх другорядними. До таких джерел можна зарахувати ра-

дянську пресу – рупор компартійної системи. Тогочасна періодика потребує прискіпливої критики та верифікації, адже була інструментом «боротьби» за суцільну колективізацію і ліквідацію «куркульського» елементу, пропаганди всього радянського. Нині є нагальна потреба критичного переосмислення її як історичного джерела для дослідження подій першої половини 1930-х рр., зокрема, в контексті вивчення регіональної історії.

Протягом 1920-х рр. сформувалися принципи, що стали визначальними для функціонування радянського друку, а саме: партійності, централізації та підцензурності. «Принцип партійності преси, – зауважувала українська дослідниця О.Ю. Попова, – виявлявся в функціонуванні видань в якості органів партійних комітетів та виконавчої влади, контролю з боку партійних структур та відповідності офіційному ідеологічному дискурсу» [1, с. 54]. Принцип централізації передбачав ієрархічність газетних видань, де «головними» радянськими виданнями ставали органи ЦК ВКП(б) «Правда» та виконавчої влади «Известия», щаблем нижче розташовувалися їх республіканські аналоги «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК», а далі – газети органів адміністративно-територіального районування та низовий друк (виробничі багатотиражки). Редакції нижчих за рангом часописів наслідували центральні видання, передруковували їх матеріали. Принцип підцензурності реалізовувався через контроль влади за змістом, випуском та розповсюдженням періодичних видань. Контрольованим було й надходження інформації. На підставі положення 1928 р. Телеграфне агентство Радянського Союзу (ТАРС) передавало інформацію виключно через Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ) [1].

До питання функціонування газетної періодичної преси у радянській Україні довоєнного періоду зверталося чимало дослідників. Згадаємо узагальнювальні праці В.М. Владимирова [2], Г.Я. Рудого [3; 4]. Локальну історію періодики початку 1930-х рр. вивчали І.С. Герман [5], К.М. Ульянова [6], К.Ю. Лук'янець [7]. Частина вчених цікавилася такими аспектами, як вплив газет на населення, з'ясовуючи їх роль в процесах денационалізації, колективізації, індустріалізації, формування образу ворога. Тут варто зупинитися на роботах І.В. Сипченко [8], О.А. Коляструк [9], М.С. Тимошика [10], М.Б. Костіва [11].

Важливим джерелом, яке і сьогодні продовжує залишатися недостатньо дослідженим, є щоденна республіканська газета «Вісті ВУЦВК». Часопис видавався у Харкові з грудня 1918 р. як орган Харківської ради робітничих депутатів. Надалі він неодноразово змінював видавця (Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і Харківська рада робітничих депутатів, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів і відповідна Харківська рада, ВУЦВК і Харківський губернський виконавчий комітет, Ради депутатів трудящих УРСР тощо) та редколегії. Схожа ситуація і з мовою видання. Спочатку газета друкувалася російською мовою, з квітня 1919 р. – росій-

Рис. 1. Дизайн передовиці «Вістей ВУЦВК» (випуск за 14 березня 1932 р.)

ською та українською, з 28 травня 1920 р. – українською. Найпопулярніший часопис періоду українізації редагували В. Блакитний (під цим псевдонімом виступав редактор В. Елланський), Є. Касяненко, М. Новицький, М. Ткач, Ф. Таран, П. Немцов [12, с. 577].

Історія газети «Вісті ВУЦВК» першої половини 1920-х рр. досліджувалася у статті В.В. Георгієвської та Н.М. Сидоренко [13]. Що ж стосується безпосередньо публікацій часопису, то вони зрідка залучаються до наукових розвідок. До них зверталися у контексті вивчення особливостей українізації в Північно-Кавказькому краї (Ю.С. Готкова [14]), перекладацької діяльності 1920–30-х рр. (Л.В. Коломієць [15]), дослідження психологічного комунікаційного впливу радянської преси (В.В. Габор, О.Ю. Попова [16; 17]). Матеріали видання ставали додатковим джерелом для вивчення творчості тогочасних поетів, прозаїків, публіцистів, художників [18]. Газета та подані на її сторінках матеріали потребують подальшого всебічного вивчення та введення до наукового обігу, адже є вагомим джерелом з історії України та її регіонального виміру.

Оцифровані колекції газети «Вісті ВУЦВК» наявні в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, Харківській державній науковій бібліотеці імені В.Г. Короленка, інших фондах, зокрема, електронній бібліотеці Libraria.

Як офіційний орган, часопис насамперед друкував урядові й законодавчі розпорядження і повідомлення, матеріали політичних діячів (найчастіше публікувалися члени ЦК і Політбюро ЦК КП(б)У). Український дослідник М.Б. Костів зауважував, що центральна преса замало уваги приділяла робітничорівській кореспонденції. Якщо районні газети під такі публікації могли відвести цілу сторінку чи зробити їх основним змістовим наповненням випуску, то «Вісті ВУЦВК» оприлюд-

нювали тільки попередньо перевірені матеріали [19, с. 116]. Важливою відмінністю місцевої та республіканської преси була подача новин з УСРР та інших республік СРСР. Місцева преса не розділяла подібні новини на окремі рубрики, натомість «Вісті ВУЦВК» сформували дві окремі рубрики – «По СРСР» та «По УСРР».

Щороку під комуністичним гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» виходило до 296 випусків часопису обсягом від 4 до 8 сторінок. У 1932 р. вартість річної передплати на нього становила 12 руб., місячна – 1 руб., а окремі випуски продавали за 5 коп. (з лютого 1933 р. – за 10 коп.). Протягом січня 1932 р. – вересня 1933 р. редактором газети значився М. Ткач (за винятком травня – липня 1933 р., коли його обов'язки виконував заступник З. Марголіс), якого у жовтні 1933 р. змінив відповідальний редактор Ф. Таран.

Верстка «Вістей ВУЦВК» була візуально та концептуально ближчою до центральних газет СРСР («Правда», «Известия»). Графічне виділення окремих слів за допомогою верхнього регістру та підкреслень використовували зрідка, хоча півжирним шрифтом виділяли ключові слова, цифри, речення. У серпні 1932 р. оновили дизайн передовиці. Якщо до цього назва газети розміщувалася по центру вгорі сторінки, то відтепер її перемістили у ліву верхню частину. Праворуч від назви видання започаткували розділ «Зміст випуску» з рубриками «Передова», «Кореспонденції», «За кордоном», який, однак, інколи замінювали гаслами, важливими повідомленнями, постановами тощо (рис. 1 та 2).

Матеріали, присвячені Чернігівщині, зустрічаємо у 106 випусках «Вістей ВУЦВК» за 1932 р. та 69 – за 1933 р. Вони були різні за розміром (від коротенького повідомлення обсягом у кілька речень до повноцінної статті на шпальту чи більше) та змістом. Перше повідомлення да-

Рис. 2. Оновлений дизайн передовиці «Вістей ВУЦВК» (випуск за 4 жовтня 1932 р.)

тується 8 січня 1932 р. та стосується радгоспу «Червоний Авангард», що на Конотопщині [20]. Загалом інформації виявилось настільки багато, що вмістити її в межах одного дослідження заледве можливо. Доцільно розподілити її поміж кількох рівноцінних частин.

Пропонована стаття є першою такою частиною, яка має на меті пошук, систематизацію та аналіз наявного масиву матеріалів з історії Чернігівщини в роки Голодомору (1932–1933), що віднайшли своє відображення на сторінках офіційного видання радянської України «Вісті ВУЦВК». У фокусі дослідження перебуватимуть питання про створення Чернігівської області; організацію і проведення хлібозаготівельних кампаній 1932 р. і 1933 р.; боротьбу з «класово-ворожим елементом» у сільському господарстві. Територіально дослідження обмежується Чернігівською областю в адміністративних кордонах 1931–1936 рр., а хронологічно – охоплює період з 1932 р. по 1933 р.

Початок 1930-х рр. ознаменувався черговими змінами адміністративно-територіального устрою УСРР. Скасування поділу на округи та перехід на двоступеневу систему управління виявилися невдалими. Віддаленість центру від районів зумовила виникнення вакууму влади. Був втрачений контроль над селом. 9 лютого 1932 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про утворення обласних виконавчих комітетів на території УСРР», якою запровадив нову адміністративно-територіальну одиницю – область [21]. У складі України, окрім Автономної Молдавської СРР, створили п'ять областей: Харківську, Київську, Одеську, Дніпропетровську та Вінницьку, у кожній з яких нараховувалося від 49 до 98 районів [22, с. 20]. Територія новостворених областей була удвічі більшою за колишні губернії, а їхні центри залишалися відірваними від районів. Перед керівництвом СРСР постала необхідність продов-

ження реформи, а саме – утворення кількох додаткових областей. Одноставності в цьому питанні не було. Член Політбюро ЦК ВКП(б) Л.М. Каганович у листі до Й.В. Сталіна від 23 червня 1932 р. інформував про бажання першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора створити Донецьку і Чернігівську області. Сам Л.М. Каганович ідею створення Чернігівської області вважав «сумнівною» [23, с. 188]. Вирішення питання відклали.

Низькі темпи колективізації на Чернігівщині (станом на жовтень 1932 р. колективізованими були лише 47,3% господарств), опір з боку місцевого населення, незадовільний перебіг хлібозаготівлі, річний план якої на грудень було виконано на 64,4%, змусили владу переглянути свою позицію [24, с. III; 25, с. 119]. Офіційно рішення закріпили постановою ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р. «Про утворення Чернігівської області», текст якої наступного дня оприлюднили «Вісті ВУЦВК» [26]. Центром області обрали м. Чернігів, а до її складу передали 29 районів Київської та 7 районів Харківської областей. До сформованого Чернігівського обласного бюро КП(б)У увійшли П.П. Маркітан, Резниченко, Силенко, М.Д. Голубятніков, Рибніков, Дубінін, Дацій, Двинянінов, Бєлий [27]. Вирішення організаційних потреб Чернігівського облоркмітету центральна влада оцінила у 60 тис. руб., а необхідних фахівців та устаткування мали надати наркомати УСРР. Окреме завдання отримав уповноважений Народного комісаріату зв'язку П. Д. Бойко, якого зобов'язали «негайно організувати прямий провід між Черніговом та Харковом», збудувати протягом двох місяців радіостанцію та забезпечити місцеву телефонну станцію обладнанням [28].

22 листопада 1932 р. часопис оприлюднив чергову постанову ВУЦВК «Про реорганізацію органів влади в Чернігівському районі Чернігівської області» від 20 листопада

поточного року. Нею Чернігівський район та Чернігівський РВК розформували, а Чернігівську міську раду перетворювали у міську раду, підпорядковану безпосередньо області, приєднавши до неї територію ліквідованого Чернігівського району «порядком приєднання сільських місцевостей до міста Чернігова» [29].

Отже, часопис обмежився констатацією факту створення області, наведенням текстів відповідних постанов, не вдаючись до полеміки про доцільність, перебіг і наслідки цього рішення.

Більшість матеріалів газети «Вісті ВУЦВК» стосувалися сільського господарства. В текстах статей чітко прослідковувався так званий сільськогосподарський рік, тобто час від початку землеробських робіт до збирання врожаю. Він розподілявся на кілька виробничих циклів, які швидко змінювали один одного – посівна кампанія, її наздоганяла просапна і пропільна, на зміну їм приходили заготівля кормів, збір врожаю. Відповідно кожен із циклів утворював своєрідний блок матеріалів.

Пропагуючи переваги колективного ведення господарства, часопис таврував одноосібництво як відсталу економічну форму, а сам термін «одноосібник» отримувалася яскраве негативне забарвлення. Редакція видання переконувала читачів, що панацея від будь-яких негараздів – це правильно поставлена масово-політична робота, «живе керівництво» та «рішуча боротьба з класово-ворожим елементом».

З часопису «Вісті ВУЦВК» дізнаємося, що основними сільськогосподарськими культурами, які вирощували на Чернігівщині, були: яра та озима пшениця, жито, ячмінь, коноплі, льон, цукрові буряки, картопля. За призначенням їх умовно поділяли на продовольчі (в основному зернові), технічні (рослини, які використовують як сировину для різних галузей промисловості) та кормові (рослини, що вирощуються на корм сільськогосподарським тваринам).

Найпоширенішою групою рослин були зернові культури (важлива стаття радянського експорту). Підготовка до весняної посівної 1932 р. проходила під акомпанемент хлібозаготівельної кампанії 1931 р., яка наприкінці зими 1932 р. перебувала у розпалі. Попри те, що засівну площу для Чернігівщини збільшили на 14 %, роботи просуваюлися надзвичайно повільно. Відчувалася нестача якісного насіннєвого матеріалу [30].

Готовність до сівби перевірялася відповідальними працівниками в межах так званих «декадників перевірки». На початку квітня 1932 р. села Конотопщини відвідали члени міськради й актив (150 осіб), які провели два радіопереклики, оголосили конкурс на кращу сільраду та колгосп, випустили спеціальний номер райгазети з «календарем декадника». Зрештою район урочисто відзвітував про виконання плану збору насіння (98 %), створення фонду соціалістичної взаємодопомоги для Фастівського району, зерноочищення (64 %), вивезення гною (74 %), завершення ремонту всіх наявних тракторів і реманенту [31]. На Глухівщині першим сівбу ранніх культур за-

Рис. 3. Сівба в грязь («Вісті ВУЦВК» за 23 березня 1933 р.)

кінчив Білогірський колгосп «Комінтерн». Сталося це у кінці квітня 1932 р. Запорукою успіху, на думку бригади РАТАУ у складі Шамрая, Шаповаленка, Городничого, стало дотримання господарством усіх рекомендацій, а саме: формування виробничих бригад на чолі з керівниками управи, проведення щоденного обліку праці та виробничих нарад, випуск польової газети, налагодження громадського харчування, розгортання соціалістичного змагання та ударництва. Наводили вони й конкретні приклади. Зокрема, членам другої виробничої бригади вдалося засіяти 43 га за 4 дні (9–12 га щодня при нормі у 7) [32]. Посівна 1932 р. тривала і на початку червня. Колгоспний сектор Ніжинського району, наприклад, перевиконавши план по пшениці (139,9%), продовжував сіяти овес та ячмінь [33].

Лідером надранньої сівби зернових 1933 р. став Ічнянський район, про що «Вісті ВУЦВК» не проминули повідомити 21 березня статтею «Сівба в грязь» [34] (рис. 3). В умовах голоду посівна кампанія, яку планували завершити до 7 червня, пробуксовувала. Чернігівщина в УСРР псла задніх. Протягом 10–20 квітня 1933 р. область збільшила відсоток виконання плану лише на 4,3 % (з 2,1 % до 6,4 %) [35; 36; 37; 38]. Відставання фіксували в 11 з 36 районів, насамперед у Бахмацькому, Буринському, Дмитрівському, Малодівицькому, Недригайлівському. Позитивна динаміка спостерігалася хіба що на Ніжинщині, де наприкінці травня 1933 р. план виконали на 72,2 % (по області – 64,6 %) [35; 37; 39; 40; 41]. Гіршим стан справ був по одноосібному сектору. Якщо в Україні одноосібники засіяли 55 % площ, то в Чернігівській, Вінницькій та Донецькій областях – від 33 % до 49 %. Значно відставали Кролевецький (засіяли 40 % площ) та Прилуцький (29,4 %) райони [40; 42].

Редакція часопису «Вісті ВУЦВК» переконувала читачів, що весняні роботи гальмувалися через недостатнє використання тягла – коней і корів. Становище коней у багатьох районах Чернігівщини характеризувалося не інак-

Рис. 4. Курочка, голова Жовтневої сільради Малодівницького району («Вісті ВУЦВК» за 23 березня 1933 р.)

ше як критичне. У червні 1933 р. лише 40 % їх виявилися спроможними виконувати денні норми [40; 41; 43]. Вони були виснажені, недоглянуті, перебували у погано облаштованих стайнях. Подекуди доводилося навіть вишукувати для них поживу. Голова Жовтневої сільради Малодівницького району Курочка (рис. 4) «хвалився», що у березні 1933 р. зібрав для цього 227 ц кормових буряків та 60 пудів сіна у колгоспників [43]. У

колгоспах Прилуччини коней не залучали до сівби, залишаючи на пасовищах [40]. Часом випасали їх без належного нагляду, тому коні псували колгоспне жито, заходили на городи одноосібників. Збитки останнім, звичайно, ніхто не поспішав компенсувати, годуючи тих обіцянками, як це робив голова колгоспу Слобідської сільради Недригайлівського району Засуха. Коли ж одноосібницька корова чи кінь заходили до колгоспної ділянки, від господаря вимагали негайної сплати штрафу [44].

Замінити знесилених коней мали корови, поголів'я яких на Чернігівщині сягало 160 тис. З цього приводу завідувач тваринницького сектору обласного земельного управління Чварко зауважував: «...директиви щодо підготування корів надіслано, а що корів не використовують, це – справа самих районів». На початок літа 1933 р. до весняних робіт залучили не більше 150 корів [41].

Осіньна посівна кампанія, що тривала з 15 серпня по 10 вересня, відрізнялася від весняної тим, що проходила в розпал збору врожаю. Райони були неспроможні рівномірно розподілити між ними наявні матеріальні та людські ресурси. Доводилося чимось жертвувати. У правильності твердження, що запізнiла сiвба загрожує значними втратами майбутнього врожаю, наочно змогли переконатися колгоспи Путивльського району, у яких вимерзла частина посівів 1931 р. [45]. Висновків з цього, звісно, ніхто не зробив. На початок вересня 1932 р. Бобровицький район виконав план засіву озимини на 10 %, Носівський – на 2 %, а Конотопський – навіть не визначився з полями під неї. Не знали що і де сіяти й одноосібники, адже місцева влада не поінформувала їх про це [46; 47].

Перші звіти про виконання осінньої посівної кампанії почали надходити на початку жовтня 1933 р. Першість тримав Понорницький район [48]. Сусідній Кролевецький район, який мав засіяти 12 тис. га озимини, хоч і розпочав роботи своєчасно, проте не форсував їх. Протягом перших п'яти днів тут засіяли всього 60 га з необхідних 2–2,5 тис. Це цілком відповідало намірам завідувача РЗВ Ілляшенка та директора МТС Зикунова: завершити

ОЧИЩЕНЕ ЗЕРНО ДОПОМОЖЕ
ПІДВИЩИТИ ВРОЖАЙНІСТЬ.

Прилучні колгоспники очищають зерно на засів.

Рис. 5. Прилучські колгоспники очищають зерно на засів («Вісті ВУЦВК» за 22 лютого 1932 р.)

збиральну кампанію, а сівба – справа не термінова [47]. А ось Конотопський район завершив осінню сівбу 13 жовтня 1933 р. Найкраще тут проявили себе колгоспники сіл Дубинка, Землянка, Соснівка, Бондарі, Бочечки, які закінчили роботи наприкінці вересня [49].

Перебіг посівної мали контролювати районні комісії, однак місцева влада не поспішала з їх організацією. Деякі з них існували лише на папері, що дозволяло легко приховувати недоліки в роботі або чималі втрати зерна, як це робили голова Чорторизької сільради Цегельник і секретар партосередку Тищенко (нині с. Шевченкове Березівської ОТГ на Глухівщині) [50]. Відсутність контролю, незацікавленість працівників, їхнє виснаження штовхали до пошуку нових способів «пришвидшення» робіт. Колгоспники Чернігівщини засівали поля непротруєним, неочищеним, засміченим бур'янами зерном, ігнорували наявні зерноочисні машини, більшість з яких стояли без діла [46; 47; 51; 52]. (рис. 5)

Найперше вина за зрив посівної покладалася на районне керівництво. У постанові ЦК КП(б)У від 30 травня 1933 р. «Про перебіг весняної сівби на Україні» наз-

вали конкретні прізвища посадовців, які втратили через це посаду – секретар Ічнянського РПК Криворучко, голова Ічнянського РВК Синицин, секретар Носівського РПК Широков, голова Носівського РВК Кузовков [39]. Розповідями про недоліки в роботі колгоспів рясніли численні тематичні статті газети «Вісті ВУЦВК». Колгоспу ім. Леніна Рудівської сільради Прилуцького району, який мав 100 га підготовлених парів, закидали сівбу озимини в щойно розорену небороновану пиріювату толоку, завдяки чому майже все насіння залишилося на поверхні. Без боронування сіяли жито в колгоспі «Червоний партизан» Глухівського району. У Глухівському та Ніжинському районах як колгоспники, так і одноосібники, полишивши сівалки, вдавалися до ручної сівби. Їхнє пояснення, що «так швидше», не задовольнило районне керівництво, яке з недовірою поставилося до подібних ініціатив, почало уважно вивчати питання «можливого розкрадання насіннєвого матеріалу». І це не дивно, адже у колгоспі ім. Шевченка Маціївської сільради, наприклад, під час ручної сівби на гектар висівали 0,75 ц пшениці проти нормативних 1,25 ц [46; 50; 53].

Посівна кампанія проходила за рахунок так званих насіннєвих фондів, утворенню яких дошкуляло повсякчасне збільшення хлібозаготівельного плану. Станом на 20 березня 1932 р. колгоспи Чернігівського району забезпечили себе насінням лише на 80 % [54]. Райони, які не виконували план, заносили на «чорну дошку». У кінці лютого 1932 р. на неї потрапили Бахмацький, Дмитрівський, Ічнянський, Ріпкинський та Сновський райони [55]. У 1933 р. ситуація значно погіршилася. На початок лютого лише 30 із 700 одноосібних господарств Талалаївської сільради були забезпечені насінням. «Вісті ВУЦВК», звичайно, продовжували закликати виснажених голодом селян до перевіювання полови чи повторного обмолоту, що на переконання голови колгоспу ім. Леніна Мехеда (Ніжинський район) додатково давало до 150 пудів зерна, та боротьби з розкраданням і незаконним одержанням хліба, однак потрібного ефекту вони не мали [56; 57]. Першим в області насіннєвий фонд вдалося засипати Глухівському району. Сталося це аж у березні 1933 р. [58].

Спостерігався чималий дисбаланс у формуванні насіннєвих фондів по областях, районах, господарствам. Окремі райони та колективні господарства здали все наявне у них зерно в рахунок хлібозаготівель, тому напередодні початку посівної потребували допомоги. У директивному листі ЦК КП(б)У та Раднаркомом УСРР обкомам, міськкомам і райкомам партії «Про мобілізацію насіннєвих фондів і організацію взаємодопомоги недорідним районам» від 17 лютого 1932 р. чітко вказувалося, що «не може бути й мови про будь-яку видачу насіння для України», натомість рекомендувалося вишукувати можливості мобілізації його на місцях. «Успішні» господарства мали допомагати насінням «менш успішним» [59, с. 119–120]. Для цього ініціювали створення так званих «насіннєвих фондів взаємодопомоги». У квітні 1932 р. Черні-

гівщина, звісно добровільно-примусово, відвантажила перші 5 тис. ц зерна Білоцерківському та Богуславському районам Київської області, а соцдопомогу розміром 1 тис. ц (89 % від потреби) отримали «відсталі» колгоспи Прилуччини [54, 60; 61]. Окремі господарства сподівалися придбати необхідне насіння в сусідніх районах, для чого потрібно було отримати дозвіл від місцевої влади. Остання робила це неохоче. Тим же, хто видавав довідки безперешкодно, наприклад, голова ніжинської міської ради Сапонов, докоряла преса [56].

З початком жнив спостерігалася дезорганізованість колгоспників. Вони виявилися необізнаними з нормами виробітку, не знали, скільки саме потребують гарб для транспортування врожаю та ін. Зі статті В. Міцного «Скиртують хто як знає» (26 серпня 1932 р.) дізнаємося, що члени колгоспу «Червона Зірка» Варвинського району, виїхавши в поле о 11–12 год. дня, одразу почали сперечатися – «де, що і кому робити». Не дійшовши згоди, вони кинули роботу та пішли відпочивати [62]. Певна річ, часопис «Вісті ВУЦВК» протиставляв їм передові бригади, які значно перевиконували щоденні норми. По 8 га щодня, використовуючи 5 жниварок, викошувала четверта бригада колгоспу ім. Шевченка Бобровицького району, по 22 га при нормі у 7 – колгоспники Чернігівського району [63; 64].

Допоки скошений хліб перебував у полі, залишалася реальна небезпека втрати врожаю через обсіпання та надмірне зволоження внаслідок опадів. Вирішити питання мало скиртування, до якого вдавалися при нестачі вільних рук і транспорту, коли обмолот відбувався в іншому місці. Однак господарства намагалися уникнути цього. На хуторі Білещинському Прилуцького району голова колгоспу Василь Швець прямо заявив: «Ми скиртувати не будемо, а прямо підвозитимемо хліб із валок до молотарки» [65]. Компромісним рішенням могло стати складання невивезеного хліба у валки, але це не рятувало його від псування. У серпні 1932 р. радгоспи Бобровищини не заскиртували жодного гектара, а колгоспи – лише врожай зі 538 га, хоча скошили 2 тис. га. Варвинська сільрада заскиртувала 428 га зі скошених 1,7 тис., Срібнянська – 65 га із 1,2 тис. [62; 63]. Хоча влада і виступала проти подібної практики, винних до відповідальності не притягували.

Поля вкривав рясний шар колосків. Чимало снопів губилося під час транспортування, адже до робіт залучали некваліфікованих працівників, зокрема, підлітків (бригада Кирила Халуна з колгоспу «Комунар» Глухівського району). На полях Антонівського колгоспу «1 травня» Варвинського району коні та гарби витолочили чимало колосків і зерна розкиданих навколо скирт [62; 66]. Загрібали та збирали їх лише окремі колгоспи. Селяни з недовірою ставилися до механізмів. Голова правління колгоспу «Перемога» Бобровицького району Бабич пояснював: «...зерновловлювачі тільки заважають працювати, а користі з них мало» [63]. Косарки у селах Пакуль, Янівка (нині Іванівка), Халяйин залишали чимало

нескошеного хліба на полях [64]. Все це може свідчити про звичайне невміння обслуговувати техніку, утримувати її в належному стані.

Скошений хліб потребував своєчасного обмолоту. На середину листопада 1932 р. радгоспи Чернігівського району намолотили 80 % врожаю, одноосібники – 70 %, колгоспи – 65 %. Місцева машинно-тракторна станція уникала обслуговування одноосібників. Її працівники занедбали кінські молотарки, приставивши до них 7 з 18 наявних тракторів. Крім того, половина з них працювала у дві зміни. Відчувалася нестача пального. Якість робіт контролювали погано. Через обмолот вогкого хліба до чверті зерна залишалося в колосках. Саме намолочене зерно зберігали на току просто неба (с. Петрушин Чернігівського району), де воно було підвладне дощам і крадіжкам [64; 67]. На Прилуччині та Носівщині фіксувалося чимало фактів приховування хліба в «одвійках», «озадках», «посліді», соломі та полові. У колгоспі с. Стасівщина, наприклад, таким чином утаїли до 50 ц зерна, у с. Линовиця – 80 ц, у колгоспі «Більшовик» Носівського району – понад 100 ц. Через подібні знахідки редакція часопису «Вісті ВУЦВК» наполягала на повторному обмолоті соломи і перевіюванні полови, чого господарства області робити не бажали [68; 69].

Охороняли врожай недбало. Передусім це стосувалося с. Петрушин, Полуботки, Терехівка Чернігівського району, колгоспу «1 травня» Глухівського району. Цим користувалися злодії, які під покровом ночі обрізали з кіп колоски [64; 66]. Для боротьби з цим явищем та забезпечення ідеологічного підґрунтя на місця виїздили представники преси. У серпні 1932 р. в подібний рейд вирушила редакція обласної газети «Червоний стяг» [66; 70].

Водночас зі збором врожаю розпочиналася хлібозаготівельна кампанія, тобто централізована заготівля зернових, що мала задачу забезпечити достатню наявність хліба за ціною, яка відповідала б інтересам соціалістичного господарства в цілому. Протягом 1928–1931 рр. хлібозаготівлі здійснювались на основі контрактації – системи двосторонніх договорів між державою і сільськими господарствами, що передбачали замовлення на виробництво визначеної сільськогосподарської продукції і організованої її здачі державі в визначені строки на передбачених договорами умовах. На практиці хлібозаготівлі швидко перетворювалися на систему свідомого позбавлення хліба, продовольства, майна і, зрештою, життя.

Хлібозаготівлі 1932 р. проходили за системою контрактації в сполученні з колгоспною торгівлею. Хоча під час складання планів й мали зважити на недоліки попередніх років, застосовуючи індивідуальний підхід, враховуючи специфіку районів, становище, в якому перебували колективні чи одноосібні господарства, відмовитися від «стихийно-зрівнялівського розподілу» не вдалося. Розмір урожаю обраховували «на око». Інновації, такі, як будівництво на початку липня 1932 р. нового механізованого складу на 1 тис. тон зерна на залізничній станції «Крути» (ініціатор – ніжинська контора Заготзерна) чи по-

шук нових способів транспортування зерна («безтарні» перевезення у спеціальних дерев'яних скринях), не давали бажаних результатів. Ніхто завчасно не готувався до прийому хліба нового врожаю, не перевіряв забезпеченість мішкотарою тощо [71; 72]. Пасивність проявляла місцева влада. В с. Бочечки Конотопського району в хлібозаготівлях брав участь лише заступник голови сільради, натомість інші члени сільради по 4–5 місяців не з'являлися на роботі [73].

План здачі хліба державі для Чернігівщини встановили в розмірі 9 тис. тон [74]. Виконували його райони нерівномірно. Якщо у жовтні 1932 р. колгоспи Конотопщини та Прилуччини вивершили план на 52,3 % та майже 20 % відповідно, то господарства Добрянського й Олишівського районів у листопаді звітували про перевиконання – 125,3 % та 136,7 % [73; 75; 76].

Загальні темпи хлібозаготівель взимку 1932–1933 рр. залишалися низькими. Фіксували відставання по заготівлі жита (44,5 %) та пшениці (39,8 %). У найскрутнішому становищі перебували Прилуцький, Ічнянський, Бобровицький, Носівський, Роменський райони, тобто регіони, де найбільше лютував голод. Селянський сектор Прилуччини, звісно, зміг виконати план хлібозаготівель на 64,1 %, Носівщини – на 70 %, однак стан справ по населеним пунктам був катастрофічним. Одноосібники с. Яблунівка Прилуцького району виконали план на 15,1 %, а с. Рудівка, де на початок січня 1933 р. майже сто господарств не відвантажало державі жодного кілограма хліба, – на 6,5 % [69].

19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) внесли зміни до практики хлібозаготівель, оформивши їх у вигляді постанови «Про обов'язкове постачання зерна державі колгоспами й одноособовими господарствами». Згідно неї колгоспи ще до початку весняної сівби мали поінформувати про кількість зерна, обов'язкову до продажу державі. Усе зібране понад цю кількість обіцяли залишати в розпорядженні господарств. Зауважимо, що наприкінці березня 1933 р. газета «Вісті ВУЦВК» констатувала, що одноосібники більшості районів Чернігівської області не лише не отримали засівних завдань, але й не знали про вступ в дію згаданої постанови [57]. Голова виконавчого комітету Чернігівської облради М.Д. Голубятніков, виступаючи у грудні 1933 р. на обласному з'їзді рад Чернігівщини, урочисто відзвітував про виконання плану хлібозаготівель «до роковин жовтня», однак проходили вони важко. На початок листопада план вивершили Семенівський, Сновський, Бахмацький, Малодівицький, Ніжинський, Остерський райони та Чернігівська приміська смуга [77; 78]. Часопис «Вісті ВУЦВК» не оминав можливості зайвий раз згадати про одноосібників, які план не виконували. На початку вересня 1933 р. в с. Анастасівка Роменського району ті здали державі лише 37 % хліба [79].

Додатковим джерелом прибутку був мірчук, тобто форма місцевого натурального податку з млинів за кожен пуд змеленого зерна. Офіційно в Чернігівській області існувало 588 млинів, однак їх реальна кількість була значно

більшою. У 1932 р. Чернігівщина «заборгувала» державі понад 19 тис. тон зерна, виконавши річний план лише на 27 %. Суттєве недовиконання спостерігали по Носівському (9,2 %), Понорницькому (17,3 %) та Коропському (17,8 %) районах. Районні організації практикували надання дозволів на видачу хліба, що сприяло виникненню розтрат у сотні центнерів. У Недригайлівському районі, зокрема, «розбазарили» 60 ц мірчука, в Олешівському (радгосп «Свиновод») – 220 ц [80].

Колгоспи, які успішно завершували жнива, вдавалися до організації «червоних валок хліба» – групи урочисто прикрашених червоними прапорами підвід, машин, які везли перший з урожаю хліб на зсипні пункти для здачі державі [64]. Своєрідним трендом стало приурочування їх до радянських свят чи урочистих заходів. На честь районної жіночої конференції, скликаній в Чернігівському районі в переддень свята 8 березня, Петрушівська сільрада влаштувала червону валку з 45 підвід з хлібом та сіном, а Пісківська сільрада – з 23. Комсомольці Шкурка та Хівець (колгосп «Червоний маяк» Олішівського району) присвятили червону валку хліба на 183 ц до святкування XIX-го міжнародного юнацького дня. Ініціативу підтримали комсомольці Козелецького району, яким вдалося зібрати хлібну валку на 373 ц [81; 82]. Іншим шляхом пішли колгоспники Сновського району. Вони вирішили провести в день врожаю і колективізації (15 жовтня) сільськогосподарську виставку з показом племінних коней [83].

Радянська влада заохочувала колгоспи та одноосібників до висування зустрічних планів, тобто додаткових зобов'язань зі збору зерна понад план. Після їх погодження й затвердження зустрічний план ставав обов'язковим до виконання. Часопис «Вісті ВУЦВК» у номері за 3 лютого 1932 р. інформував читачів про успіхи Городнянського району, який на кінець січня 1933 р. успішно виконав зустрічний план на 128 %, а річний – на 106 % [84]. Цього місцевій владі здалося недостатньо, тому вона висунула другий зустрічний план у розмірі 1 тис. тон хліба до 28 лютого [85]. Ідею «підтримав» Ніжинський район, який 20 лютого 1932 р. відзвітував про виконання річного та зустрічного плану на 104,6 % (115,9 % по колгоспному сектору, 99,4 % по одноосібному) [86]. У цій божевільній гонитві повністю ігнорувалися потреби населення, яке прирікали на зубожіння та голод. Дописувач газети «Вісті ВУЦВК» Петренко, сп'янілий від темпів щоденної хлібозаготівлі в Носівському районі у 74–76 тон, переконував, що «усунення куркулів із колгоспів дозволить виконати план повною мірою», а якщо натиснути на «куркулів та осіб, що їм потурають», цілком можливо виконати й зустрічний план у 1,2 тис. тонн [79] (рис. 6).

До висунення зустрічних планів влада вдавалася і наступного року. Попри невиконання Роменським районом липневого та серпневого планів 1933 р., голова Анастасівської сільради Ждан і секретар партосередку Заглада ухвалили рішення про дооподаткування одноосібників, частина з яких ще навіть не почала здавати хліб. Зустріч-

Рис. 6. Колгоспники колгоспу «Червоний Прапор» Новгород-Сіверського району здають державі хліб за зустрічним планом («Вісті ВУЦВК» за 21 листопада 1932 р.)

ний план довели й до тих, хто вже розрахувався з державою. Наприклад, Дмитру Цьомі збільшили завдання з 7 ц 42 кг до 17 ц 20 кг, а Андрону Сажку з 12 ц 85 кг до 20 ц 77 кг. З метою заохочення активно практикували штрафи, які могли застосувати до будь-кого. У с. Волошнівка голова сільради Коваленко за «невиконання серпневого плану» оштрафував на 1,5 тис. руб. одноосібника Кухаренка. Звинувачення викликало подив, адже чоловік здав державі 12 ц хліба проти необхідних 9 [79].

До категорії «відсталих» радянська влада зараховувала райони, які не виконували плани хлібозаготівель. У грудні 1932 р. до переліку таких потрапили Бобровицький, Варвинський райони, Великобубнівський (з березня 1933 р. Талалаївський [87]), Недригайлівський, Носівський, Прилуцький, Путивльський, Роменський [88]. Як покарання – місцеві крамниці зняли з постачання продукцією, а в населені пункти направили спеціальні бригади («буксири») у складі уповноважених партійних і радянських органів влади, «двадцятип'ятитисячників», сільських активістів, працівників державних установ, комсомольців, колгоспників сусідніх сіл. Саме вони ставали виконавцями вилучення до останку продуктів харчування у селянства.

Тогочасна преса переконувала, що приїзд «буксирної бригади» позитивно впливав на виконання хлібозаготівельного плану. На сторінках «Вістей ВУЦВК» вряди-годи з'являлися оповіді учасників таких бригад. 5 лютого 1932 р. своїм досвідом перебування у с. Козельне (ймовірно, мова йде про с. Козельне) Недригайлівського району поділилися Щербакова, Савін, Парашенко та Наталіч, які, організувавши бригади з місцевих активістів, розгорнули масову агітаційну роботу, вдалися до бойкоту «злісних нездатців хліба», підготували два номери стінгазети. Буксирники вихвалялися, що протягом семи днів зібрали по селу 107 пудів хліба та 50 пудів картоплі проти 4-х пудів хліба за декаду напередодні їх появи [89].

Рішення про направлення «буксирної бригади» приймали на кущових зльотах сільського активу. Долучали-

ся до процесу працівники преси (співробітники газети «Червоний Стяг», конотопської районної газети та ін.). З них формували буксирні бригади сількорів, міжсільські буксирні бригади, ударні бригади робсількорів. З цього приводу редакція часопису «Червоний Стяг» розробила спеціальний макет колгоспної газети під назвою «За насіння – за вчасну підготовку до сівби» [30; 90; 91].

Головним винуватцем усіх негараздів сільськогосподарського сектору, на переконання радянської преси, був так званий «класово-ворожий елемент», який «подекуди проліз до колгоспів», саботував посівні, зривав хлібозаготівельні кампанії. Газети рясніли матеріалами про виявлення прихованих «ворогів радянської влади», описом їхніх злочинів, закликами карати винних за всією суворістю закону. У січні 1933 р. часопис «Вісті ВУЦВК» з'ясував, що на чолі Яблунівської сільради Прилуцького району перебував комуніст Каліверда – «дворушник, син куркуля», що обробляв п'ять городів. Окрім зриву хлібозаготівель, йому закидали спробу об'єднати навколо себе всіх куркулів села. Відбувалося це за повного потурання районної влади. Каліверду, звісно, виключили з партії, а його справу передали до суду, проте чи був він покараний – невідомо [69].

«Колишнім крамарем і спекулянтом» виявився голова Процівської сільради (с. Процівка нині у складі м. Ромни) Божко, куркулем – уповноважений сільради по хлібоздачі Площик, «колишнім попом із с. Шаповалівка» – табельник радгоспу «Червоний авангард» Конотопського району Клименко [79]. Останній, зокрема, так розподіляв талони на хліб, що частина робітників залишалася без них, а знайомий йому бухгалтер отримував одразу 5 шт. [92]. Чимало «колишніх жандармів, петлюрівців та куркулів» значилося серед членів колгоспу «Більшовик» Носівського району, «куркулів і синів поміщиків» – колгоспу «Перемога Жовтня», що у с. Чорнотичі Менського району [69; 93]. «Куркулю-експертнику» Миколі Жабинському, члену артілі ім. VI з'їзду рад с. Масани Чернігівського району, інкримінували псування воза та крадіжку гречки, льону, гною. Колгоспники неодноразово скаржилися на нього в районну РСІ, прокуратуру, обласну газету «Червоний Стяг», проте жодної реакції від них так і не пролунало. До суду справа не дійшла, ймовірно, через дружбу підозрюваного з головою артілі Товстолисом, з яким той полюбляв пиячити [94].

Щоб отримати ярлик «куркульський агент», досить було висловити сумнів в реальності плану хлібозаготівель, як це зробив секретар партосередку с. Макишин Дейнеко. Бюро РПК швидко ухвалило рішення про виключення його з лав партії, а селяни, налякані цим, без зайвих запитань затвердили наданий їм план [74]. «Куркульською» могли назвати й цілу управу. У лютому 1933 р. представник колгоспу ім. Ворошилова Ніжинського району Суярко наділив подібним епітетом правління господарства, звинувативши його в приховуванні хлібних лишок [95].

Активність куркулів, на переконання дописувачів часопису «Вісті ВУЦВК», подвоювалася під час хлібозаготівельної кампанії. Одноосібники І. Борода та Г. Борода з с. Подище Прилуцького району «розбазарили» зібраний ними хліб ще до того, як настав час виконувати «тверді завдання» у розмірі 23 ц та 19 ц відповідно. Подібних випадків по селу виявилось чимало, тому очікувано відсоток виконання плану хлібозаготівель серед одноосібників села не перевищував 3 %. Ще гіршим було становище у Мільківській та Маціївській сільрадах. Тут місцевому керівництву не вдалося стягнути за «твердими завданнями» жодного кілограма хліба [75].

На тлі розбазарювання фіксувалося чимало випадків приховування хліба. Селяни зважувалися на цей відчайдушний крок заради шансу на порятунок у роки Голодомору. В с. Озер'яни Варвинського району за потурання правління колгоспу «Червоний прапор» та районної міліції, яка відпускала підозрюваних, із господарства регулярно викрадали хліб. Лише «підкуркульнику» Булаві за ніч вдалося поцупити до півтора центнери зерна [96; 97]. Потай жито та пшеницю виносили з комор колгоспу ім. Ворошилова, що у с. Козаче Конотопського району: дві копи жита привласнив колгоспник М. Рябокін, десять снопів – Внучков, два вози сіна – Явтушенко. Розголос на сторінках «Вістей ВУЦВК» змусив прокуратуру розпочати слідство та передати справу до суду [98; 99].

Чимало керівників району, як зауважував часопис, підпадало під так званий «куркульський вплив». Вони потурали одноосібникам, саботували мобілізацію насінневого фонду тощо. Автор статті «Очистимо колгоспи від куркуля – виконаємо пляни» Петренко був дуже незадоволений діями представників сільрад і партосередків Носівського району, які залишили по 3–4 центнери хліба «куркулям», мотивуючи своє рішення тим, що їм нічого буде їсти. Навпаки, він наполягав на необхідності, натиснувши на «куркуля», виконати зустрічний план району у 1,2 тис. тон [56; 96].

Частина одноосібників вдавалася до саботажу та відкритого спротиву радянській владі. У серпні 1932 р. селяни с. Слабин Чернігівського району підпалили млин, щоб зірвати колгоспні збори. Як зауважувала дописувачка Н. Сіра, пожежу вдалося швидко загасити, тому збори таки відбулися [74]. А ось колгоспниця з с. Велика Кошелівка Ніжинського району Ярешкова стверджувала, що одноосібники, які дістали землі поблизу колгоспу, свідомо відмовлялися її обробляти, «засмічуючи лани бур'янами та різними шкідниками» [95].

На початку 1933 р. сільські активісти вирушили на пошуки прихованого від держави зерна. У січні вони виявили чотири ями (до 165 ц) з хлібом у колишньої колгоспниці с. Почепці Путивльського району Кересові. Ще біля 300 «куркульських ям з хлібом» знайшли активісти Євлашівської сільради. До 30 ц хліба та чимало дефіцитного промкразу переховував на території школи учитель Д. Бахтина з с. Яцинське Путивльського району. Згодом

слідство встановило, що він був «куркулем», який володів 16 десятинами землі [56; 100].

Отже, часопис «Вісті ВУЦВК» є важливим та інформативним джерелом з вивчення історії Чернігівщини часів Голодомору 1932–1933 рр. На його сторінках регулярно друкувалися матеріали від спеціальних кореспондентів та активістів, офіційні постанови та повідомлення, виступи на з'їздах. Зміни в адміністративно-територіальному устрої УСРР, а саме – створення Чернігівської області, подавалися в газеті сухо без будь-яких коментарів чи оцінок.

Чималу увагу редакція приділила питанню вирощування зернових. Отримані на місцях плани виявлялися чималими і потребували коригування, водночас зменшення їх одразу сприймалося як антирадянська діяльність.

Колгоспи, радгоспи, артлі та одноосібники не встигали вчасно засіяти поля, захистити врожай від шкідників, зібрати його, доставити його до місць зберігання чи переробки, зорати лани і знову засіяти їх. Планові показники виявлялися завищеними, не вистачало людей, техніки, знань та умінь. Додавалися небажання працювати, відсутність системи дієвих стимулів, безглуздість завдань. Типовою була ситуація, коли районна влада і організації не знали, що відбувається по селах і навпаки. Район покладався на сільради, які нібито «одного прекрасного дня» надішлють зведення про цілковите вивершення робіт, водночас сільради сподівалися, що хтось приїде з району і вирішить всі нагальні проблеми.

ДЖЕРЕЛА

1. Попова О. Функціонування газетної періодичної преси Радянської України (кінець 1920-х – 1930-х рр.): тенденції, механізми, практики. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 68. С. 53–59.
2. Владимиров В.М. Історія української журналістики (1917–1991): навч. посіб. Київ : МАУП, 2007. 174 с.
3. Рудий Г.Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело. *Бібліотечний вісник*. 2008. № 1. С. 29–35.
4. Рудий Г.Я. Проблеми збереження музейної спадщини України: за результатами аналізу матеріалів республіканської періодики 1930-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 127–135.
5. Герман І. С. Запорізька преса 20–40-х рр. XX ст.: жанрово-стильові особливості: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ, 2003. 20 с.
6. Ульянова К.М. Преса Луганщини 1917–1938: становлення та основні тенденції розвитку: автореф. дис. ... канд. наук з соц. комунікацій: 27.00.04. Запоріжжя, 2009. 20 с.
7. Лук'янець К.Ю. Радянська районна преса Чернігівщини у 1932–1933 роках: джерелознавчий аспект. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 131–141.
8. Сипченко І. Районна преса Сумщини 30-х рр. XX ст. як засіб ідеологічного впливу на маси. *Образ*. 2015. Вип. 1 (16). С. 130–137.
9. Коляструк О.А. Преса УРСР в контексті політики українізації (20–30-ті роки XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2003. 22 с.
10. Тимошик М. Місцева преса як чинник комунізації та денационалізації українського села довоєнної доби. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 164–178.
11. Костів М. Антирелігійна пропаганда на шпальтах преси Чернігівщини на початку 30-х років XX ст. *Література та культура Полісся*. 2017. Вип. 88. С. 194–202.
12. Юркова О.В. Вісті ВУЦВК. *Енциклопедія історії України*. Київ : «Наукова думка», 2003. Т. 1: А–В. 688 с.
13. Георгієвська В.В., Сидоренко Н.М. Газета «Вісті ВУЦВК» (1921–1925): структура, тематика, автура. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Філологія. Журналістика*. 2021. Т. 32 (71). № 4. Ч. 3. С. 186–192.
14. Готкова Ю. Газета «Вісті ВУЦВК» як джерело для вивчення особливостей початку проведення українізації в Північно-Кавказькому краї. *Етнічна історія народів Європи*. Київ, 2015. Вип. 46. С. 102–108.
15. Коломієць Л. Український художній переклад та перекладачі 1920–30-х років. Вінниця: Нова книга, 2015. 360 с.
16. Габор В. Радянська преса 20–30-х рр. XX ст. як складова репресивного механізму більшовицької влади в Україні: основні методи впливу. *Збірник праць НД Інституту пресознавства*. 2013. Вип. 3 (21). С. 476–490.
17. Попова О.Ю. Мовні техніки конструювання образу внутрішнього ворога в періодичних виданнях Радянської України (на матеріалах газет «Комуніст» та «Вісті ВУЦВК» за 1928–1939 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 200–210.
18. Степанова Г. Публіцистична спадщина Олеса Досвітнього. *Слово і час*. 2009. № 9. С. 30–41.
19. Костів М. Б. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933): дис. ... док. філос. гуманіт. науки: 032. Запоріжжя, 2021. 297 с.
20. «Червоний Авангард» відстає з первісним обробленням конопель. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 січня. С. 8.
21. ЗУ УСРР. 1932. № 5. Ст. 28.
22. Ткачук А., Ткачук Р., Ганущак Ю. З історії реформ адміністративно-територіального устрою України, 1907–2009 роки. Київ : Леста, 2009. 128 с.
23. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / сост.: О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис и др. Москва: РОССПЭН, 2001. 798 с.
24. Звіт Чернігівського обласного Виконавчого комітету за 1933–1934 роки. Чернігів, 1935. 143 с.
25. Ткаченко В.В. 1933-й: Хроніка голодного геноциду. *Філософська і соціологічна думка*. 1991. № 1. С. 112–123.
26. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 16 жовтня. С. 2.
27. Про склад Чернігівського обласного бюро КП(б)У. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 16 жовтня. С. 2.
28. До утворення Чернігівської області. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 22 жовтня. С. 8.
29. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 22 листопада. С. 4.
30. Сіра Н. Буксирні бригади – на боротьбу за насіння. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 24 лютого. С. 2.
31. Войташевський. Декадник перевірки на Конотопщині. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 11 квітня. С. 2.
32. Шамрай, Шаповаленко, Городничий. У перших шеренгах. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 квітня. С. 1.
33. Маркун. Не виконують своїх завдань. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 травня. С. 1.
34. Сівба в грязь. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 21 березня. С. 1.
35. Сівба по областях. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 11 квітня. С. 1.
36. Одноосібники – найвідсталіша ділянка засівного фронту. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 14 квітня. С. 1.
37. Сівба на Україні розгортається все ще повільними темпами. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 15 квітня. С. 1.
38. 13,3 і 4,2 %. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 20 квітня. С. 1.
39. Постанова ЦК КП(б)У від 30 травня 1933 р. «Про перебіг весняної сівби на Україні». *Вісті ВУЦВК*. 1933. 1 червня. С. 1.
40. Прилукам рішуче підтягнутися. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 6 червня. С. 1.
41. Толчинський Ол. Використання тягла – «темний ліс». *Вісті ВУЦВК*. 1933. 5 червня. С. 3.
42. Найвідсталіша ділянка засівного фронту. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 26 травня. С. 3.
43. Роботу сільради наблизили до мас. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 23 березня. С. 3.
44. Ульянченко. Голова Засуха призводить артіль до збитків. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 липня. С. 4.
45. Шерр, Євченко. Навіть не мають ще плянів. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 15 вересня. С. 1.
46. На Київщині нема боротьби за агротехніку. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 вересня. С. 3.
47. Беседа. Майбутній урожай прирікають на зменшення. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 3 вересня. С. 2.
48. На Понорниччині впоралися з сівбою. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 6 жовтня. С. 1.
49. Дорожній П. 13 жовтня вивершили пляна осінньої сівби. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 18 жовтня. С. 1.
50. Глухівська районна комісія не турбується про якість сівби (від спеціального кореспондента «Вістей»). *Вісті ВУЦВК*. 1933. 16 вересня. С. 3.
51. Сіра Н. На Чернігівщині вкрай незадовільно організують роботу. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 серпня. С. 5.
52. Луганський. 250 зерноочисних машин. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 27 серпня. С. 1.
53. Шкідлива лінія Прилуцького РВК. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 3 вересня. С. 2.
54. Чернігівка. За два-три дні мобілізувати насіння. *Вісті ВУЦВК*.

ВК. 1932. 27 березня. С. 2.

55. На чорну дошку райони, що ганебно зривають мобілізацію насіння. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 1 березня. С. 1.

56. Сапонов підписує довідки. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 10 лютого. С. 4.

57. Організуємо весняну сівбу в одноосібних господарствах. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 28 березня. С. 2.

58. Перший на Чернігівщині. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 17 березня. С. 1.

59. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р.Я. Пиріг. Київ: Політвидав України, 1990. 605 с.

60. Сіра. Соціалістична допомога шириться: Чернігівщина – Білоцерківщині. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 3 квітня. С. 1.

61. Діденко. Найголовніші ланки не готові. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 15 квітня. С. 3.

62. Міцний В. Скиртують хто як знає. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 26 серпня. С. 4.

63. Марченко. Лише 538 га. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 2 серпня. С. 2.

64. Сіра Н. Більшість колгоспів району не скиртують. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 4 серпня. С. 1.

65. Яцько Н. «Конвайєр» переводить хліб. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 23 серпня. С. 3.

66. Шамрай Ол. В бригадах Кушки та Халуна колоски розкидають по полю. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 16 серпня. С. 3.

67. Сіра Н. Не на одну, а на дві зміни. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 17 листопада. С. 1.

68. Д-ко С. Перші наслідки. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 9 грудня. С. 1.

69. Плян виконано тільки на 44 %. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 січня. С. 4.

70. Включаються до рейду «Правди». *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 серпня. С. 4.

71. Зоренко. Назустріч новому врожаєві... *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 липня. С. 6.

72. Марченко В. В Бобровицях врожай визначають «на-око». *Вісті ВУЦВК*. 1932. 26 липня. С. 3.

73. І. Д. На Конотопщині ради не ведуть масової роботи. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 жовтня. С. 5.

74. Сіра Н. Дейненко – куркульський агент, ворог колгоспу. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 21 серпня. С. 3.

75. Діденко С. Безспірно стягти хліб з твердозадців! *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 жовтня. С. 1.

76. Перевищили плани з пшениці й жита. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 20 листопада. С. 3.

77. На обласному з'їзді рад Чернігівщини. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 18 грудня. С. 4.

78. Колгоспи обслуговувані МТС Вінниччини вивершили хлібоздачу та натуроплату. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 4 листопада. С. 1.

79. Топчий Ів. Як «підтягувалися» в Роменському районі. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 16 вересня. С. 3.

80. Борг Чернігівщини – 19 тис. тон. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 15 січня. С. 3.

81. Готування до 8 березня перетворити на масовий огляд роботи трудящих жінок. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 березня. С. 5.

82. Назустріч міжнародному юнацькому дню. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 30 серпня. С. 2.

83. Свято врожаю. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 14 жовтня. С. 4.

84. Городнянщина і Жуківщина вивершили хлібозаготівлі. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 3 лютого. С. 5.

85. Передовики хлібозаготівельного фронту. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 17 лютого. С. 2.

86. Ніженщина в лавах передових. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 22 лютого. С. 1.

87. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 8 квітня. С. 4.

88. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 20 грудня. С. 3.

89. Як працював комсомольський буксир серед одноосібників. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 лютого. С. 5.

90. Міжсільські буксирні бригади. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 16 січня. С. 5.

91. Наголос на засипку насіння ранніх культур. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 1 березня. С. 1.

92. Дорожній П. Найгірше справи в «Червоному авангарді». *Вісті ВУЦВК*. 1932. 2 жовтня. С. 6.

93. Лист колгоспника. Хто розкрадає колгоспну власність. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 9 грудня. С. 4.

94. Група РСІ при колгоспі На куркуля ніяк не знайдуть права. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 4 липня. С. 4.

95. Цілкою схвалюють заходи партії. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 лютого. С. 4.

96. Петренко. Очистимо колгоспи від куркуля – виконаємо плани. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 4 березня. С. 2.

97. Міцний В. Злодії безкарно розвалюють колгосп. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 22 серпня. С. 3.

98. Казаченко. Не на одну, а на дві зміни. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 24 листопада. С. 6.

99. «Очистити колгосп від куркулів». *Вісті ВУЦВК*. 1933. 3 січня. С. 3.

100. Нешадної кари контрреволюційним саботажникам хлібозаготівель. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 2 січня. С. 2.

Horokh M. V. Chernihiv region during Holodomor (1932–1933) within the pages of «Visti VUTSVK»: administrative and territorial changes, corn growing, grain collection

One of the propaganda tools used by communist totalitarian regime was the press. It helped to implant the mass campaigns and political decisions which were necessary for the regime. «Visti VUTSVK» is a specific historical source which represents the central press of the researched period. It still needs the detailed verification. The magazine has depicted various topics concerning politics, economy, education, cooperation, social and female issues, global problems. Its contributions are the unique source for studying the different aspects of Holodomor (1932–1933).

In the middle of the research are the publications dedicated to the history of foundation of Chernihiv oblast; organizing and convening of grain collection campaigns in 1932 and 1993; fight against «class hostile elements» in the agriculture.

The central press is filled with important sources about forceful grain, merchuk, seeds and crops collection and activities of «tug gangs» which during 1932–1933 used to produce fatal living environment for the peasants and in such a way were genocide executives.

Communal and state farms, workmen's cooperative associations and self-employed farmers had no time to crop the fields, perform pest control, get the crops and deliver it to place of storage or transformation. The plans were too high and there weren't enough men, knowledge and skills. Moreover there were unwillingness to work, absence of incentive system and senseless tasks. The success ratio was plan performance. According to the soviet press the so-called «class hostile element» was guilty in all troubles and disputes. The pages of «Visti VUTSVK» were filled with materials about exposure of «soviet authority enemies», descriptions of their crimes and appeals to punish them with all the full extent of law.

Key words: newspaper, «Visti VUTSVK», Chernihiv region, Holodomor, grain procurement, «class-hostile element».

REFERENCES

1. Popova, O. (2013). Funktsionuvannia hazetnoi periodychnoi presy Radianskoi Ukrainy (kinets 1920-kh – 1930-kh rr.): tendentsii, mekhanizmy, praktyky [Newspaper network functioning in the Soviet Ukraine (end of 1920–1930): trends, mechanisms and practices]. *Hileia: naukovi visnyky*, issue 68, pp. 53–59. [in Ukrainian]
2. Vladymyrov, V.M. (2007). *Istoriia ukrainskoi zhurnalistyky (1917–1991): navch. posib.* [History of Ukrainian journalism (1917–1991): training manual]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian]
3. Rudyi, H. (2008). Periodyka Ukrainy 1917–1940 rr. yak istorychne dzherelo. [Periodicals of Ukraine in 1917–1940: as a historical source]. *Biblioteknyi visnyk*, 1, pp. 29–35. [in Ukrainian]
4. Rudyi, H.Ya. (2010). Problemy zberezhennia muzeinoi spadshchyny Ukrainy: za rezultatsamy analizu materialiv respublikanskoj periodyky 1930-kh rr. [Preservation Problems of the Museum Heritage of Ukraine: According to the Results of Analysis of Republican Periodicals Materials of 1930th]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, pp. 127–135. [in Ukrainian]
5. Herman, I.S. (2003). *Zaporizka presa 20–40-kh rr. XX st.: zhanrovyi osoblyvosti* [The Zaporizka press of 1920–1940: genre and stylistic peculiarities] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian]
6. Ulianova, K.M. (2009). *Presa Luhanshchyny 1917–1938: stanovlennia ta osnovni tendentsii rozvytku* [Press of the Lugansk region of 1917–1938: establishment and the main tendencies of development] (Extended abstract of Candidate's thesis). Zaporizhzhia [in Ukrainian]
7. Lukianets, K.Yu. (2020). Radianska raionna presa Chernihivshchyny u 1932–1933 rokakh: dzhereloznavchyi aspekt. t [Soviet district press of Chernihiv region in 1932–1933: source study aspect]. *Siverianskyi litopys. – Siverian chronicle*, 4, pp. 131–141. [in Ukrainian]
8. Sypchenko, I. (2015). Raionna presa Sumshchyny 30-kh rr. XX st. yak zasib ideolohichnogo vplyvu na masy [The press of Sumy region in 30's years of Twentieth century as a means of ideological influence on masses]. *Obraz*, 1 (16), pp. 130–137. [in Ukrainian]
9. Koliastruk, O.A. (2003). *Presa URSR v konteksti polityky ukrainizatsii (20–30-ty roky XX st.)* [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20–30 years of the XX century)] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian]
10. Tymoshyk, M. (2016). *Mistseva presa yak chynnyk komunizatsii ta denatsionalizatsii ukrainskoho sela dovoiennoi doby* [Local press as the way to communise and denationalise a Ukrainian village in a pre-war period]. *Siverianskyi litopys. – Siverian chronicle*, 4, 164–178. [in Ukrainian]
11. Kostiv, M. (2017). Antyrelihiina propahanda na shpaltakh presy Chernihivshchyny na pochatku 30-kh rokiv XX st. [Anti-religious propaganda in the press of Chernihiv region in the early 30s of the twentieth century]. *Literatura ta kultura Polissia*, issue 88, 194–202. [in Ukrainian]
12. Yurkova, O.V. (2003). *Visti VUTSVK [Visti VUTSVK]*. In A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 1 «A–V»). Kyiv: «Naukova dumka». [in Ukrainian]
13. Heorhiievsk, V.V., Sydorenko N.M. (2021). *Hazeta «Visti VUTSVK» (1921–1925): struktura, tematyka, avtura* [Newspaper “Visti

VUTSVK": structure, themes and authors]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Filolohiia. Zhurnalistyka*. Vol. 32 (71). 4. Ch. 3, pp. 186–192. [in Ukrainian].

14. Hotkova, Yu. (2015) *Hazeta «Visti VUTSVK» yak dzherelo dlia vyvchennia osoblyvosti pochatku provedennia ukrainizatsii v Pivnichno-Kavkazkomu kraii* [The newspaper «Visti VUTSVK» as a source for studying the peculiarities of the beginning of Ukrainization in the North Caucasus region]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Issue 46, pp. 102–108. [in Ukrainian].

15. Kolomiets, L. (2015). *Ukrainskyi khudozhnii pereklad ta perekladachi 1920–30-kh rokiv* [Ukrainian Literary Translation and Translators in the 1920s–30s]. Vinnytsia: Nova knyha. [in Ukrainian].

16. Gabor, V. (2013). Radianska presa 20–30-kh rr. KhKh st. yak skladova represyvnogo mekhanizmu bilshovetskoï vlady v Ukraini: osnovni metody vplyvu [The Soviet press of the 20s and 30s of the 20th century, as a component of the repressive mechanism of the Bolshevik government in Ukraine: the main methods of influence]. *Zbirnyk prats ND Instytutu presoznavstva*. Issue 3 (21), pp. 476–490. [in Ukrainian].

17. Popova, O.Yu. (2013). Movni tekhniki konstruiuvannia obrazu vnutrishnoho voroha v periodychnykh vydanniakh Radianskoï Ukrainy (na materialakh hazet «Komunist» ta «Visti VUTSVK» za 1928–1939 rr.) [Linguistic techniques of constructing the image of the internal enemy in the periodicals of Soviet Ukraine (based on the materials of the newspapers «Communist» and «Visti VUCVK» for 1928–1939)]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, 3, pp. 200–210. [in Ukrainian].

18. Stepanova, H. (2009). Publitsystychna spadshchyna Olesia Dosvitnoho [The journalistic legacy of Oles Dosvitnyi]. *Slovo i chas*, 9, pp. 30–41. [in Ukrainian].

19. Kostiv, M.B. (2021). Rehionalna presa USSR yak instrument komunistychnoi propahandy na Chernihivshchyni (1929–1933) [Ukrainian SSR regional press as an instrument of communist propaganda in Cherkhiv region (1929–1933)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Zaporizhzhia, 2021. [in Ukrainian].

20. «Chervonyi Avangard» vidstaie z pervisnym obroblenniam konopel. (1932). [«Red Vanguard» lags behind with the initial processing of hemp]. *Visti VUTSVK*, 8 sichnia, 8. [in Ukrainian].

21. *ZU USSR* (1932). 5, st. 28. [in Ukrainian].

22. Tkachuk, A., Tkachuk, R., Hanushchak, Yu. (2009). *Z istorii reform administratyvno-terytorialnoho ustroiu Ukrainy, 1907–2009 roky* [Reforms in the Administrative and Territorial Structure of Ukraine, 1907–2009]. Kyiv: Lesta. [in Ukrainian].

23. Hlevnyuk, O.V., Devis R.U. i dr. (Comps.). (2001). Stalin i Kaganovich. Perepiska. 1931–1936 gg. [The Stalin and Kaganovich. Correspondence, 1931–1936]. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].

24. Zvit Chernihivskoho oblasnoho Vykonnavchoho komitetu za 1933–1934 roky. (1935). [Report of the Chernihiv Regional Executive Committee for 1933–1934]. Chernihiv. [in Ukrainian].

25. Tkachenko, V.V. (1991). 1933–y: Khronika holodnoho henotsydu [1933: Chronicle of the famine genocide]. *Filosofska i sotsiolohichna dumka*, 1, pp. 112–123. [in Ukrainian].

26. *Visti VUTSVK* (1932), 16 zhovtnia, 2. [in Ukrainian].

27. Pro sklad Chernihivskoho oblasnoho biura KP(b)U (1932). [About the composition of the Chernihiv Regional Office of the CP(b)U]. *Visti VUTSVK*, 16 zhovtnia, 2. [in Ukrainian].

28. Do utvorennia Chernihivskoi oblasti (1932) [Before the formation of Chernihiv region]. *Visti VUTSVK*, 22 zhovtnia, 8. [in Ukrainian].

29. *Visti VUTSVK* (1932), 22 lystopada, 4. [in Ukrainian].

30. Sira, N. (1932). Buksyryni brygady – na borotbu za nasinnia [Tug brigades – to fight for seeds]. *Visti VUTSVK*, 24 liutoho, 2. [in Ukrainian].

31. Voitashevskiy (1932). Dekadnyk perevirky na Konotopshchyni [Decade of inspection in Konotopshchyna]. *Visti VUTSVK*, 11 kvitnia, 2. [in Ukrainian].

32. Shamrai, Shapovalenko, Horodnychyi. (1932). U pershykh sherenhakh [In the first ranks]. *Visti VUTSVK*, 28 kvitnia, 1. [in Ukrainian].

33. Markun. (1932). Ne vykonuiut svoikh zavdan [They do not perform their tasks]. *Visti VUTSVK*, 28 travnia, 1. [in Ukrainian].

34. Sivba v hriaz (1933) [Sowing in the mud]. *Visti VUTSVK*, 21 bereznia, 1. [in Ukrainian].

35. Sivba po oblastiakh (1933). [Sowing by regions]. *Visti VUTSVK*, 11 kvitnia, 1. [in Ukrainian].

36. Odoosibnyky – naividstaliha dilianka zasivnogo frontu (1933) [Sole proprietors are the most backward section of the seeding front]. *Visti VUTSVK*, 14 kvitnia, 1. [in Ukrainian].

37. Sivba na Ukraini rozghortaetsia vse shche povilnymy tempamy (1933). [Sowing in Ukraine is still unfolding at a slow pace]. *Visti VUTSVK*, 15 kvitnia, 1. [in Ukrainian].

38. 13,3 i 4,2 % (1933) [13,3 i 4,2 %]. *Visti VUTSVK*, 20 kvitnia, 1. [in Ukrainian].

39. Postanova TsK KP(b)U vid 30 travnia 1933 r. «Pro perebih vesnianoi sivby na Ukraini» (1933) [Resolution of the Central Committee of the CP(b)U of May 30, 1933 “On the Course of Spring Sowing in Ukraine”]. *Visti VUTSVK*, 1 chervnia, 1. [in Ukrainian].

40. Prylukam rishuche pidtiahnutysia (1933) [Prylukam decided to get fit]. *Visti VUTSVK*, 6 chervnia, 1. [in Ukrainian].

41. Tolchynskiy Ol. (1933). Vykorystannia tiahla – «temnyi lis» [The use of timber – “dark forest”]. *Visti VUTSVK*, 5 chervnia, 3. [in Ukrainian].

42. Naividstaliha dilianka zasivnogo frontu (1933) [The furthest part of the sowing front]. *Visti VUTSVK*, 26 travnia, 3. [in Ukrainian].

43. Robotu silrady nablyzly do mas (1933) [The work of village councils was brought closer to the masses]. *Visti VUTSVK*, 23 bereznia, 3. [in Ukrainian].

44. Ulianchenko. (1932). Holova Zasukha pryzvodyt artil do zbytkiv [Chief Drought leads artillery to losses]. *Visti VUTSVK*, 12 lypnia, 4. [in Ukrainian].

45. Sherr, Evenko. (1932). Navit ne maiut shche plianiv [They don't even have plans yet]. *Visti VUTSVK*, 15 veresnia, 1. [in Ukrainian].

46. Na Kyivshchyni nema borotby za agrotekhniku (1932) [There is no struggle for agricultural machinery in Kyiv region]. *Visti VUTSVK*, 12 veresnia, 3. [in Ukrainian].

47. Beseda. (1933). Maibutnii urozhai pryrikaiut na zmeshennia [The future harvest is doomed to decrease]. *Visti VUTSVK*, 3 veresnia, 2. [in Ukrainian].

48. Na Ponornychchyni vporalysia z sivboiu (1932) [In Ponornychchyna, they managed to sow]. *Visti VUTSVK*, 6 zhovtnia, 1. [in Ukrainian].

49. Dorozhnyi, P. (1932). 13 zhovtnia vyvershylo pliana osinnoi sivby [On October 13, the autumn sowing plan was finalized]. *Visti VUTSVK*, 18 zhovtnia, 1. [in Ukrainian].

50. Hlukhivska raionna komisiia ne turbuietsia pro yakist sivby (vid spetsialnoho korespondenta «Vistei») (1933) [The Glukhiv district commission is not worried about the quality of sowing (from the special correspondent of «Vistei»)]. *Visti VUTSVK*, 16 veresnia, 3. [in Ukrainian].

51. Sira, N. (1932). Na Chernihivshchyni vkrai nezadovolno orhanizuiut robotu [In Chernihiv Oblast, the organization of work is extremely unsatisfactory]. *Visti VUTSVK*, 28 serpnia, 5. [in Ukrainian].

52. Luhanskyi. (1932). 250 zernoochysnykh mashyn [250 grain cleaning machines]. *Visti VUTSVK*, 27 serpnia, 1. [in Ukrainian].

53. Shkidlyva liniia Prylutskoï RVK (1933) [Harmful line of Prylutskyi RVC]. *Visti VUTSVK*, 3 veresnia, 2. [in Ukrainian].

54. Chernihivka. (1932). Za dva-try dni mobilizuvat nasinnia [Mobilize seeds in two or three days]. *Visti VUTSVK*, 27 bereznia, 2. [in Ukrainian].

55. Na chornu doshku raiony, shcho hanebno zryvaiut mobilizatsiiu nasinnia (1932) [Districts that shamefully disrupt the mobilization of seeds are on the blackboard]. *Visti VUTSVK*, 1 bereznia, 1. [in Ukrainian].

56. Saponov pidpysuie dovidky (1933) [Saponov signs certificates]. *Visti VUTSVK*, 10 liutoho, 4. [in Ukrainian].

57. Orhanizuiemo vesnianu sivbu v odoosibnykh hospodarstvakh (1933) [Let's organize spring sowing in individual farms]. *Visti VUTSVK*, 28 bereznia, 2. [in Ukrainian].

58. Pershyi na Chernihivshchyni (1933) [The first in Chernihiv Oblast]. *Visti VUTSVK*, 17 bereznia, 1. [in Ukrainian].

59. Pyrih, R.Ya. (Ed.). (1990). *Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istoriykiv, movoiu dokumentiv* [Famine of 1932–1933 in Ukraine: through the eyes of Historians and the Language of Documents]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].

60. Sira. (1932). Sotsialistychna dopomoha shyrytsia: Chernihivshchyna – Bilotserkivshchyni [Socialist aid is spreading: Chernihiv region – Bilotserkiv region]. *Visti VUTSVK*, 3 kvitnia, 1. [in Ukrainian].

61. Didenko. (1932). Naiholovnishii lanky ne hotovi [The most important links are not ready]. *Visti VUTSVK*, 15 kvitnia, 3. [in Ukrainian].

62. Mitsnyi, V. (1932). Skyrtyuiut kto yak znaie [Who knows what they are doing]. *Visti VUTSVK*, 26 serpnia, 4. [in Ukrainian].

63. Marchenko. (1932). Lyshe 538 ha [Only 538 hectares]. *Visti VUTSVK*, 2 serpnia, 2. [in Ukrainian].

64. Sira, N. (1932). Bilshist kolhosiv raionu ne skyrtyuiut [Most of the district's collective farms do not skirmish]. *Visti VUTSVK*, 4 serpnia, 1. [in Ukrainian].

65. Yatsko, N. (1932). «Konvaiier» perevodyt khlib [«Conveyor» transfers bread]. *Visti VUTSVK*, 23 serpnia, 3. [in Ukrainian].

66. Shamrai, Ol. (1932). Vbryhadakh Kushky ta Khaluna kolosky rozkydano po poli [In the brigades of Kushky and Khaluna, ears of corn are scattered on the field]. *Visti VUTSVK*, 16 serpnia, 3. [in Ukrainian].

67. Sira, N. (1932). Ne na odnu, a na divi zminy [Not for one, but for two shifts]. *Visti VUTSVK*, 17 lystopada, 1. [in Ukrainian].

68. D-ko, S. (1932). Pershi naslidky [The first consequences]. *Visti VUTSVK*, 9 hrudnia, 1. [in Ukrainian].

69. Plian vykonano tilky na 44% (1933) [The plan is only 44% completed]. *Visti VUTSVK*, 12 sichnia, 4. [in Ukrainian].

70. Vkluchaiutsia do reidu «Pravdy» (1932) [Included in the «Pravda» raid]. *Visti VUTSVK*, 8 serpnia, 4. [in Ukrainian].

71. Zorenko. (1932). Nazustrich novomu vrozhaiev [Towards a new harvest...]. *Visti VUTSVK*, 28 lypnia, 6. [in Ukrainian].

72. Marchenko, V. (1932). V Bobrovtytsiakh vrozhai vyznachaiut «na-oko» [In Bobrovtytsy, the harvest is determined «by eye»]. *Visti*

VUTSVK, 26 lytnia, 3. [in Ukrainian].

73. I. D. (1932). Na Konotopshchyni rady ne vedut masovoi roboty [In Konotopshchyna, councils do not carry out mass work]. *Visti VUTSVK*, 8 zhovtnia, 5. [in Ukrainian].

74. Sira, N. (1932). Deinenko – kurkuls'kyi agent, voroh kolhospu [Deinenko is a Kurkul agent, an enemy of the collective farm]. *Visti VUTSVK*, 21 serpnia, 3. [in Ukrainian].

75. Didenko, S. (1932). Bezspirno stiahyt khl'ib z tverdozdavtsiv! [Undisputedly take the bread from hard-earners!]. *Visti VUTSVK*, 28 zhovtnia, 1. [in Ukrainian].

76. Perevyschchyly pliany z psheynysi y zhyta (1932). [Plans for wheat and rye were exceeded]. *Visti VUTSVK*, 20 lystopada, 3. [in Ukrainian].

77. Na oblasnomu zizdi rad Chernihivshchyny. (1933) [At the regional congress of councils of the Chernihiv region]. *Visti VUTSVK*, 18 hrudnia, 4. [in Ukrainian].

78. Kolhospy obsluhovuvani MTS Vinnychchyny vyvershyly khl'ibozdachy ta naturoplatu. (1933). [Collective farms served by the MTS of Vinnytsia completed grain distribution and payment in kind]. *Visti VUTSVK*, 4 lystopada, 1. [in Ukrainian].

79. Topchii, Iv. (1933). Yak «piddiahuvalysia» v Romenskomu raioni [How they «tightened up» in Romenskiy district]. *Visti VUTSVK*, 16 veresnia, 3. [in Ukrainian].

80. Borh Chernihivshchyny – 19 tys. Ton (1933) [The debt of Chernihiv Oblast is 19,000 tons]. *Visti VUTSVK*, 15 sichnia, 3. [in Ukrainian].

81. Hotuvannia do 8 bereznia peretvoryty na masovyi ohliad roboty trudiashchykh zhynok. (1932). [Preparations for March 8 should be turned into a mass review of the work of working women]. *Visti VUTSVK*, 5 bereznia, 5. [in Ukrainian].

82. Nazustrich mizhnarodnomu yunatskomu dniui. (1933). [Towards International Youth Day]. *Visti VUTSVK*, 30 serpnia, 2. [in Ukrainian].

83. Sviato vrozhaui. (1933). [Harvest Festival]. *Visti VUTSVK*, 14 zhovtnia, 4. [in Ukrainian].

84. Horodnianshchyna i Zhukivshchyna vyvershyly khl'ibozahotivli. (1932). [Horodnianshchyna and Zhukivshchyna completed grain procurement]. *Visti VUTSVK*, 3 liutoho, 5. [in Ukrainian].

85. Peredovyky khl'ibozahotivnoho frontu. (1932). [Vanguards of the grain procurement front]. *Visti VUTSVK*, 17 liutoho, 2. [in Ukrainian].

86. Nizhenshchyna v lavakh peredovykh. (1932). [Nizhenshchyna in the ranks of the vanguard]. *Visti VUTSVK*, 22 liutoho, 1. [in Ukrainian].

87. *Visti VUTSVK* (1933), 8 kvitnia, 4. [in Ukrainian].

88. *Visti VUTSVK* (1932), 20 hrudnia, 3. [in Ukrainian].

89. Yak pratsiuvav komsomols'kyi buksyr sered odnoosibnykh. (1932). [How the Komsomol tugboat worked among singles]. *Visti VUTSVK*, 5 liutoho, 5. [in Ukrainian].

90. Mizhsil'ski buksyri bryhady. (1932). [Interurban towing teams]. *Visti VUTSVK*, 16 sichnia, 5. [in Ukrainian].

91. Naholos na zasypku nasinnia rannikh kultur. (1932). [Emphasis on filling seeds of early crops]. *Visti VUTSVK*, 1 bereznia, 1. [in Ukrainian].

92. Dorozhnii, P. (1932). Naihirshe spravy v «Chervonomu avangardi». [The situation is worst in «Red Vanguard»]. *Visti VUTSVK*, 2 zhovtnia, 6. [in Ukrainian].

93. Lyst kolhospy. Khto rozkradaie kolhospu vlasnist. (1932). [A letter from a collective farmer. Who steals collective farm property]. *Visti VUTSVK*, 9 hrudnia, 4. [in Ukrainian].

94. Hrupa RSI pry kolhospi Na kurkulia niia ne znaidut prava. (1932). [The RSI group at the collective farm will not find the right to Kurkul in any way]. *Visti VUTSVK*, 4 lytnia, 4. [in Ukrainian].

95. Tsilkom skhvaliuiut zakhody partii. (1933). [They fully approve of the party's measures]. *Visti VUTSVK*, 12 liutoho, 4. [in Ukrainian].

96. Petrenko (1932). Ochystymo kolhospy vid kurkulia – vykonaemo pliany [Let's clean the collective farms from the kulaks – we will fulfill the plans]. *Visti VUTSVK*, 4 bereznia, 2. [in Ukrainian].

97. Mitsnyi, V. (1932). Zlodii bezkarno rozvaliuiut kolhospy [Thieves destroy collective farms with impunity]. *Visti VUTSVK*, 22 serpnia, 3. [in Ukrainian].

98. Kazachenko. (1932). Ne na odnu, a na dvi zminy [Not for one, but for two shifts]. *Visti VUTSVK*, 24 lystopada, 6. [in Ukrainian].

99. «Ochystyty kolhospy vid kurkuliv». (1933). [«Clean the collective farm of kulaks»]. *Visti VUTSVK*, 3 sichnia, 3. [in Ukrainian].

100. Neshchadnoi kary kontrrevoliutsiinym sabotazhnykam khl'ibozahotivel. (1933). [Merciless punishment to the counter-revolutionary saboteurs of the bread harvest]. *Visti VUTSVK*, 2 sichnia, 2. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 22.02.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 351.741:342.951(477)

Н.М. Демиденко

ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ У РЯДАХ МІЛІЦІЇ СУМЩИНИ НА ПОЧАТКУ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.: НЕУПЕРЕДЖЕНИЙ ПОГЛЯД

У публікації висвітлені питання організації партизанського руху у рядах працівників правоохоронних структур Сумщини у період радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Проаналізовані причини гальмування організації партизанського супротиву через зраду партійного керівництва на місцях. Висвітлений героїчний вклад окремих міліціонерів у боротьбу з німецькими загарбниками.

Робота ґрунтується на загальнонаукових принципах історичної достовірності та об'єктивності. У дослідженні також використано методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють роки окупації Сумщини німецькими загарбниками у період Другої світової війни, а саме – 1941–1943 рр.

Ключові слова: радянсько-німецька війна, органи правопорядку, партизани, підпілля, міліція, колаборанти.

У період сучасної російсько-української війни приходить чітке усвідомлення, що історія України, зокрема і історія правоохоронних органів – це наша інтелектуальна та ідеологічна зброя. У епохальні, перехідні періоди історія набуває рівня національної безпеки. Адже правдива, неупереджена історія стає справжньою зброєю у боротьбі з маніпуляціями національної пам'яті. Без розуміння історичної правди важко усвідомити і вірно проаналізувати помилки сучасності.

Період Другої світової війни для України був позначений тяжкими випробуваннями, воєнна ситуація була складною в усіх регіонах. Із перших днів війни значно зросли обсяги роботи для органів міліції. Паралельно із забезпеченням громадського порядку, боротьбою зі злочинністю, працівники міліції залучались до створення партизанських загонів, разом із армійськими частинами брали участь у боях з німецькими загарбниками.

У науковій роботі досліджено діяльність працівників правоохоронних структур Сумщини у період радянсько-німецької війни, висвітлений вклад окремих міліціонерів в організацію партизанського руху на Сумщині протягом 1941–1943 рр.

Актуальність дослідження полягає в тому, що воно систематизує, доповнює частково здійснений аналіз участі співробітників міліції Сумщини у партизанській боротьбі проти нацистів. Аналіз досвіду правоохоронців має не лише наукове, але і практичне значення.

Не дивлячись на те, що історії міліції України присвячено чималу кількість праць вітчизняних та зарубіжних істориків і правознавців, зокрема П.М. Балкового, О.М. Бандурки, О.А. Гавриленка, В.А. Греченка, О.М. Головка, С.В. Губара, В.А. Гусака, П.В. Доброва, В.М. Логвіненка, А.П. Тимченка та ін., але комплексне дослідження історії діяльності міліції окремого регіону, а саме Сумської області, відсутнє.

Тому теоретичною основою даного дослідження стали праці істориків-краєзнавців, зокрема Б.Л. Корогод,

Г.І. Корогод Г.І. Івануценка, О.В. Вовка, В.В. Суркова та ін., а також документи Державного архіву Сумської області. Цінним джерелом є спогади ветеранів органів правопорядку Сумщини, що збереглися у машинописному варіанті. Отже, усі перелічені аргументи переконливо підтверджують актуальність обраної теми наукового дослідження.

Мета дослідження полягає у проведенні історичного аналізу діяльності співробітників міліції у партизанській боротьбі на теренах Сумщини у 1941–1943 рр., висвітленні героїчних подвигів міліціонерів, уродженців Сумщини.

З початком війни керівники партійних і радянських організацій прифронтових областей отримали директиву від 29 червня 1941 року, в якій були визначені завдання місцевих партійних, радянських, профспілкових та комсомольських організацій по розгортанню всенародної партизанської боротьби в тилу німецько-фашистської армії. А 18 липня 1941 року ЦК ВКП(б) ухвалив спеціальне рішення «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» [1, с. 352].

Й. Сталін завжди з недовірою ставився до селян і не сподівався, що вони після репресій, спрямованих проти них у 20–30-х роках, будуть чинити активний опір проти німців. У організації партизанських загонів він покладався на державні, партійні та правоохоронні органи. На виконання Постанови від 29 червня 1941 року була створена Особлива група при наркомові внутрішніх справ, головним завданням якої стала організація партизанської боротьби у тилу ворога [2, с. 42]. В особливому наказі наркомату зазначалося, що всі підрозділи НКВС повинні сприяти діяльності цієї Особливої групи, забезпечуючи зброєю, технікою, спеціалістами для організації диверсійної роботи в тилу ворога тощо [2, с. 44]. Але все ж організація партизанського руху проходила дуже повільно. Розгорнути підпільну роботу на Сумщині в задуманому масштабі не вдалося.

Заклик про організацію супротиву німецьким окупантам у тилу ворога пролунав у зверненні Й. Сталіна до радянського народу 3 липня 1941 року: «У зайнятих ворогом районах треба створювати партизанські загоны, кінні і піші, створювати диверсійні групи для боротьби з частинами ворожих армій, підризу мостів, доріг, псування телефонного й телеграфного зв'язку, підпалу лісів, складів та обозів» [2, с. 46].

Президія Верховної Ради УРСР, Раднаком УРСР, ЦК-КП(б) у зверненні до українського народу від 6 липня 1941 року закликали також до супротиву загарбникам у тилу в партизанських загонах, посилаючись на традиції українських партизан, створювати партизанські загоны [2, с. 52].

Управління робітничо-селянської міліції по Сумській області було створене 10 січня 1939 року одночасно із заснуванням Сумської області як адміністративної одиниці Української РСР. До неї увійшли 12 районів Харківської, 17 районів Чернігівської та 2 райони Полтавської облас-

тей. Паралельно відбувалося утворення обласних структур, які повинні були забезпечувати її життєдіяльність.

Але вже у серпні 1941 року нацистська армія поступово почала завойовувати територію Сумщини. Повністю область була окупована 19 жовтня 1941 року. Окупаційний режим в області тривав два роки. Після захоплення Сумщини, нацисти стали запроваджувати власний територіальний поділ, адміністративний устрій і організацію власної влади. До речі, німці заборонили вживання термін «міліція» як у письмовій, так і усній формі.

Процес організації партизанських угруповань у 1941 році ускладнювався тим, що до початку війни радянське керівництво нічого майже не зробило для підготовки партизанського руху. Адже радянська влада готувалася до війни не на своїй, а на чужій території.

У результаті, наприклад, з чотирьох запланованих партизанських загонів на Лебединщині, був створений лише один. Подібна ситуація складалася в Дубов'язівському, Смілянському, Роменському, Недригайлівському районах. Хоча для підпільної роботи на Сумщині планувалось залишити 1674-х комуністів.

До вторгнення нацистів на території Сумщини створювались підпільні організації, готувалась типографія, засоби зв'язку та ін. У кінці червня 1941 року Сумський обком партії КП(б)У провів засідання секретарів райкомів з питань організації підпілля і партизанських загонів. Для боротьби в тилу із працівників міліції відбирались окремі професійні надійні люди, але конспірація не була ретельно продумана. Загальна кількість співробітників міліції Сумської області була евакуйована на початку жовтня 1941 року (обласний центр німцями був захоплений вже 10 жовтня) [3, с. 22].

Процес створення партизанських загонів також гальмувався через зраду партійного керівництва на місцях. Наприклад, таким зрадником виявився перший секретар підпільного обкому К. Білодід, який до війни виконував обов'язки першого секретаря Сумського РК КП(б)У. Саме йому було доручено керувати партизанським рухом на території Сумщини [4, с. 92]. Але він втік за межі області у перші дні окупації. У державному архіві Сумської області зберігся документ, який засвідчує, що «... у перші дні окупації німцями території Сумської області Білодід розгубився, не зумів організувати і налагодити дисципліну серед комуністів, що залишилися в тилу, полишив партизанський загін і втік до села Голенка Чернігівської області, де працював ковалем у господарстві. Партизанський загін, яким він повинен керувати, розбігся, не завдавши ніякої шкоди німецько-фашистським загарбникам. Свою особисту зброю полишив у колгоспниці села Червоне Сумського району» [5, с. 149].

Згідно післявоєнних звітів районних комітетів партії, на початку війни керівництво Дубов'язівського, Смілянського, Роменського, Недригайлівського районів самовільно евакуювалося з родинами, залишивши

підлеглих напризволяще [6, арк. 22].

Складнощі в організації партизанських загонів у перші місяці радянсько-німецької війни засвідчені у багатьох протоколах місцевих райкомів партії. Наприклад, у звіті Глухівського райкому партії від 12 березня 1946 року, підписаним колишнім секретарем підпільного РК КП(б)У Рум'янцевим, зазначається, що на день окупації Сумщини партійна організація Глухівського району нараховувала 257 чоловік. Бажаючих вступити до партизанського загону виявилось лише 79. До речі, Глухівський район, враховуючи його лісовий природний ландшафт, був найбільш вигідним для організації партизанської боротьби. Але вже в кінці серпня 1941 року деякі комуністи без поважних причин полишили партизанський загін. Серед них – директор шкіряного заводу В. Чернок, директор ліспромгоспу І. Кутін та ін. [7, арк. 2].

Багато партизанських загонів, не встигнувши виконати жодного бойового завдання, практично розпалися (подаємо мовою оригіналу): «В сентябре месяце 1941 года из общего количества приехавших в лес партизан ушло из отряда 32 человека. Особенно в то время себя морально неустойчивыми показали работники милиции и часть НКВД. Все до одного ушли из отряда» [7, арк. 4]. «...Окончательный состав отряда, который был в лесу состоял из 22 человек (а 32 ушли)» [7, арк. 3].

Про дезертирство партійних функціонерів у перші місяці війни засвідчує ряд інших документів, що зберігаються у Державному архіві Сумської області: «Первый секретарь РК КП(б)У Грабовский, недавно прибывший в район, дезертировал, хотя и намечался комиссаром отряда» [7, арк. 3]. Серед дезертирів опинилися також депутат Верховної Ради комуністичної партії України М. Соколов, керівник коноплестанції В. Примаченко.

У результаті із 146-ти підпільних структур, створених до захоплення Сумської області, залишилося всього 44. Необхідно підкреслити, що бійці цих загонів діяли без всяких вказівок «зверху», а керувались виключно своїми життєвими принципами, які базувались на бажанні вигнати ворога з рідної землі.

Серед тих партизанських загонів, які збереглися і почали активну боротьбу з окупантами, був Путивльський партизанський загін у Спідшанському лісі під командуванням Сидора Ковпака. До війни С. Ковпак очолював міську раду у м. Путивлі. Мав досвід партизанського руху під час німецької окупації у 1918 році, пройшов школу НКВС, де готували кадри для партизанської боротьби [8, с. 360]. У партизанському загоні С. Ковпака пропагувалось толерантне ставлення до місцевих жителів. Так, у травні 1942 року за ініціативою комісара партизанського загону С. Руднева був виданий наказ № 200, де зазначалося, що успіх партизанського руху залежить від того, як місцеве населення буде ставитися до партизан. Згідно наказу партизанам заборонялося «...забирати у населення яйця, курей, молоко. Заміну коней, упряжі і возів у населення мають право проводити командири груп з

дозволу командування загону» [5, с. 136]. Порушникам загрожувала відповідальність аж до розстрілу.

Активна фаза партизанської боротьби припадає на 1942 рік і зростає з наближенням Червоної армії. Одним із партизанських загонів, що успішно діяв на північній території Сумщини, мав назву «За Батьківщину». Його очолював колишній старший оперуповноважений кримінального розшуку Ямпільського районного відділу міліції Сергій Михайлович Гнибіда. До війни міліціонер неодноразово отримував подяки за сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків, був нагороджений нагрудним значком «Відмінник міліції».

Партизани його загону вдавалися до диверсій, нападів на ворожі штаби, підризу комунікацій та ліній зв'язку, доріг та мостів. Партизанському загону під керівництвом бувшого правоохоронця С.М. Гнибіди вдалося знищити понад 4,5 тисячі гітлерівських окупантів, підірвати 7 залізничних потягів з живою силою і технікою ворога.

У лютому 1942 року партизанський загін С.М. Гнибіди здійснив зухвалий нічний «наліт» на село Степанівка, де на той час перебував німецький загін. Правильно вибрана стратегія і ретельна підготовка раптового нападу забезпечила блискучий успіх операції, в ході якої було знищено 59 німецьких окупантів. Дещо пізніше подібні операції, очолювані С.М. Гнибідою, були проведені в селах Свеса, Марчихина Буда, Руденки [9, с. 303].

Мужньому командирі у його боротьбі часто заважали різного роду втручання партійних функціонерів. Так, секретар Ямпільського підпільного РК КП(б)У Д.Д. Красняк звинуватив С.М. Гнибіду в тому, що він у свою родину, яка проживала разом з ним у партизанському загоні, забрав ще й сестру дружини, чоловік якої ніби служив раніше у німецькій поліції. Секретар райкому навіть звернувся до ЦК КП(б)У з пропозицією звільнити С.М. Гнибіду з посади командира партизанського загону. Всі ці звинувачення лунали у надскладний період для Глухівського партизанського загону, коли він був в оточенні ворога.

Звинувачувальна заява секретаря Ямпільського підпільного РК КП(б)У Д.Д. Красняка розглядалася на засіданні Сумського підпільного ОК КП(б)У 10 квітня 1943 року. Члени обласного комітету винесли нетипове для того часу рішення, на яке, очевидно, вплинув великий авторитет С. М. Гнибіди серед партизан та місцевого населення. Звинувачення командира партизанського загону визнали необґрунтованим і не знайшли підстав для його звільнення з посади командира партизанського загону [8, с. 147]. Влітку 1943 року С.М. Гнибіда героїчно загинув, виходячи з німецького оточення.

Серед досвідчених оперативних працівників міліції, котрі до війни брали безпосередню участь у ліквідації бандитських груп і затриманні злочинців, необхідно згадати Арсенія Віталійовича Литвиненка. Свій блискучий досвід оперативника він використовував у партизанському загоні на посаді командира взводу розвідки. А.В. Литвиненку вдавалося успішно добувати для

командування загону і Червоної армії необхідну інформацію про пересування, стан озброєння ворога тощо.

У грудні 1942 року А.В. Литвиненко у селі Воздвиженському проводив військову операцію з вилучення продовольства і худоби, які були призначені для відправлення до Німеччини. Після успішного завершення операції А.В. Литвиненко з групою бійців, прикриваючи відхід основних сил партизанів, був тяжко поранений і помер на руках своїх бойових побратимів [10, с. 38].

Ще за життя, восени 1942 року, колишній міліціонер за проявлену сміливість і мужність, був нагороджений медаллю «За відвагу» і орденом Бойового Червоного Прапора.

Аналізуючи підпільну діяльність сумських міліціонерів у тилу ворога, необхідно також згадати подвиги дільничного уповноваженого Штепівського районного відділу міліції Максима Степановича Колоса. Вже на початку 1942 року в селі Валіївка Штепівського району йому вдалося організувати партизанську групу, яка успішно займалася диверсійною діяльністю. Під його керівництвом партизани підірвали мости на річці Сула (біля хутора Сульського Штепівського району) і в селі Комишанка Недригайлівського району. В усіх операціях командир брав безпосередню участь.

Серед найбільш резонансних операцій під проводом М.С. Колоса варто згадати наступні: проведення диверсій серед ворогів з отруєним зерном, отриманим на станції Вири; допомогу успішному десанту радянських парашутистів на території Василівської сільської ради влітку 1942 року; захоплення взимку 1943 року каси Василівської управи з документами, відібраними нацистами у місцевих жителів; захоплення військових топографічних карт у штабі жандармерії в селі Комишанка Недригайлівського району.

Окупанти довгий час безуспішно полювали на М.С. Колоса, котрому, як бувшому оперативнику, успішно вдавалося «заплутувати сліди» для ворога. На жаль, серед підпільників загону виявився зрадник М. Федорцев, який в липні 1943 року видав німецькій поліції конспіративну квартиру М.С. Колоса. Будинок, у якому знаходився керівник партизанського загону, оточили більше сотні німців. На пропозицію скласти зброю і здатися в полон, М.С. Колос відповів вогнем. Останньою кулею застрелив себе, аби тільки не здатися в полон ворогу. Місцеві жителі поховали ватажка партизанів у братській могилі радянських воїнів.

У 1965 році, вшановуючи особистий подвиг мужнього командира, у минулому співробітника органів правопорядку, ім'я Максима Степановича Колоса було навечно занесено до списку особового складу Білопільського райвідділу міліції [10, с. 38].

Слід також зазначити, що ефективним методом боротьби з німецько-нацистськими загарбниками в тилу був снайперський рух, в якому активну участь брали також співробітники міліції.

Боротьба партизан на Сумщині безперечно внесла великий вклад в загальну перемогу, відтягуючи на себе чималі сили нацистської армії. Зокрема, 28 січня 1942 року начальник німецької поліції Кролевця інформував про активізацію патризанського руху на Кролевеччині і просив видати для боротьби з радянськими партизанами 4 міномети, 10 кулеметів, 400 гвинтівок [11, с. 106].

Але часто за героїку партизан місцеве населення розраховувалося власною кров'ю. Так були жорстоко вбиті жителі села Нова Слобода Путивльського району та села Гута Глухівського району, включаючи жінок і дітей. Дотепер відсутня однозначна відповідь на питання, наскільки виправданими були подібні жертви мирного населення.

На жаль, документальних свідчень про участь співробітників міліції в партизанській боротьбі на Сумщині обмаль. Але чимало спогадів учасників партизанського руху засвідчують відважну боротьбу працівників міліції Сумської області у складі партизанських загонів як в якості командирів середньої ланки, так і рядових бійців.

Отже, проаналізовані документи з історії правоохоронних органів Сумщини періоду Другої світової війни дають нам можливість зробити висновок, що більшість правоохоронців у складні воєнні роки проявили мужність, героїзм і високий професіоналізм при виконанні бойових завдань. Повертаючись після завершення війни до правоохоронних структур, вони успішно використовували бойовий досвід при вирішенні складних професійних завдань повоєнних років.

Дослідницька діяльність щодо виявлення нових біографічних відомостей про співробітників міліції воєнного періоду має продовжуватись, адже на даний час учасників Другої світової війни – співробітників органів правопорядку залишилось небагато, тому їх спогади є безцінним джерелом пізнання справжньої історії органів внутрішніх справ і історії України загалом.

Досвід партизанської боротьби міліціонерів Сумщини проти німецьких загарбників у Другій світовій війні набуває у період сучасної російсько-української війни не лише наукового, а і практичного значення.

ДЖЕРЕЛА

1. Сумщина в історії України. Суми : Вадакництво «МакДен», 2005. 496 с.
2. Вовк О.В. Червоний партизанський рух в Україні і органи НКВС-НКДБ 1941–1944 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № X–XI. С. 42–55.
3. Сурков В.В. Міліція 40-х: все для перемоги. Правові аспекти. 1999. № 24, 27 червня. С. 22–25.
4. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. Суми : «Собор», 2001. 125 с.
5. Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. Суми : ВАТ «СОД» видавництво «Козацький вал», 2003. 256 с.
6. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р. 29, оп. 1, спр. 27, 168 арк.
7. ДАСО, ф. Р. 365, оп. 1, спр. 1, 122 арк.
8. Плохій С. Брама Європи. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2005. 495 с.
9. Очерки истории милиции УССР (Макет № 59). Київ, 1965. 540 с.
10. Дідоренко Л. Нариси історії міліції Краснопільського району. (Машинопис), 2002. 65 с.

11. Сумська область у період Великої Вітчизняної війни. 1941–1945. Збірник документів і матеріалів. Київ, 1988. 286 с.

Demydenko N.M. Problems of the organization of the partisan movement in the ranks of Sumy oblast militia at the beginning of the Soviet-German War of 1941–1945: an unbiased view

The publication highlights the issue of the organization of the partisan movement by law enforcement officers of Sumy Oblast during the Soviet-German war of 1941–1945. The reasons for the inhibition of the organization of the partisan resistance due to the betrayal of the local party leadership are analyzed. The heroic contribution of individual militiamen of Sumy Oblast to the fight against the German invaders, both as middle-ranking commanders and ordinary soldiers, is highlighted.

Scientific work is based on general scientific principles of historical reliability and objectivity. The research also used the methods of source and archival analysis.

The chronological boundaries of the study cover the years of the occupation of Sumy region by German invaders during the Second World War, namely 1941–1945.

Key words: Soviet-German war, law enforcement agencies, partisans, underground, militia, German invaders.

REFERENCES

1. Sumshchyna v istorii Ukrainy [Sumy region in the history of Ukraine]. Sumy: MakDen. 2005. [in Ukrainian].
2. Vovk, O.V. (2010). Chervonyi partyzanskyi rukh v Ukraini i orhan NKVS-NKBD 1941–1944 rr [Red partisan movement in Ukraine and the organs of NCIA - NCSS of 1941–1944]. *Sumykyi istoriko-arkhivnyi zhurnal*, X–XI, p. 42–55. [in Ukrainian].
3. Surkov, V.V. (1999). Militsiia 40-kh: vse dlia peremohy [Militia of the 40s: everything for the victory]. *Pravovi aspekty*, 24, pp. 22–25. [in Ukrainian].
4. Ivanushchenko, H. (2001). Zalizom i krovju. *Istoriyo-dokumentalni narysy [By iron and blood. Historical and documentary essays]*. Sumy : Sobor. [in Ukrainian].
5. Korohod, B.L., Korohod, H.I., Lohvynenko, M.I. (2003). *Sumyska oblast u roky Velykoi Vitchyzniansoi viiny [Sumy region during the years of the Great Patriotic war]*. Sumy: VAT «SOD» Kozatskyi Val. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State archive of Sumy region]. FR. 29, op.1, spr. 27.
7. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti [State archive of Sumy region]. FR. 365, op.1, spr. 1.
8. Plohiy, S. (2005). *Brama Yevropy [Gate of Europe]*. Kharkiv: Klub simenohodo dozvillia [in Ukrainian].
9. Ocherki istorii militsii USSR (Maket № 59) [Essays on the history of the militia of the Ukrainian SSR (Layout № 59)]. Kiyev (1965). [in Russian].
10. Didorenko, L. (2002). *Narysy istorii militsii Krasnopilskoho raionu [Essays on the history of the militia of the Krasnopillia district]*. (Mashynopys). [in Ukrainian].
11. *Sumyska oblast u period Velykoi Vitchyzniansoi viiny. 1941–1945. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Sumy region during the Great Patriotic War, 1941–1945. Collection of documents and materials]*. Kyiv (1988). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 09.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 94(477.52)»1941/1945»

Л.І. Рожкова

ОСОБОВІ ДЖЕРЕЛА ОСТАРБАЙТЕРІВ ІЗ СУМЩИНИ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті аналізується інформаційний потенціал джерел особового походження оstarбайтерів із Сумщини. Охарактеризовано основні види особових джерел – опубліковані спогади, щоденники, листи, усні свідчення. З'ясовано наукову цінність кожного виду джерел. Визначено особливості мемуарів, епістолярію, усних розповідей та фотодокументів, які висвітлюють історію примусових робітників у роки Другої світової війни. Акцентовано увагу на обмеженості інформаційного потенціалу особових джерел. Зроблено висновок про необхідність верифікації джерел особового походження та їх зіставлення з метою відтворення різних аспектів повсякдення примусових робітників та їх подальших життєвих шляхів. Накреслено перспективи дослідження теми на основі наративних та інших джерел.

Ключові слова: оstarбайтери, Сумщина, особові джерела, мемуари, листи, повсякденне життя.

Територія Сумської області з початку окупації (жовтень 1941 – жовтень 1943) перебувала у зоні військового управління. На місцях влада здійснювалася військовими комендатурами, у селах – старостами та бургомістрами, а також поліцією. З перших днів окупації Сум комендатура міста видала наказ про реєстрацію усіх громадян від 14 до 65 років. За неповними даними, за період окупації Сумської області на примусові роботи до Німеччини було відправлено понад 78 тис. громадян, з них – 5 тис. сумчан [1, с. 3].

Дослідження проблеми примусової праці та життєвих шляхів оstarбайтерів («робітників зі Сходу») як в Україні в цілому, так і на регіональному рівні розпочалося у 1990-х роках, коли у місцевих періодичних виданнях з'явилися публікації, присвячені оstarбайтерам, а в українських видавництвах вийшли друком мемуари колишніх невольників, зокрема із Сумщини [2; 3]. Сумський краєзнавець Михайло Манько протягом тривалого часу збирав та систематизував біографічні дані про оstarбайтерів із Сумщини, згодом опублікував кілька статей у місцевій пресі [4] та збірниках наукових праць [5]. 2009 р. вийшла друком історична розвідка про депортованих під час німецької окупації з Шостки і сіл Шосткинського району до м. Лібенау, де примусові робітники протягом трьох років працювали на пороховому заводі [6]. Спогади про повсякдення оstarбайтерів та їх подальші життєві шляхи привертають увагу журналістів [7] та письменників [8]. Нові публікації мемуарів та спілкування з нащадками оstarбайтерів дозволяють доповнити джерельну базу наукових досліджень даної теми. Наприкінці вересня 2021 р. у Сумській обласній науковій бібліотеці відбулося представлення спогадів уродженки Сумщини, колишньої оstarбайтерки, у повоєнні роки – емігрантки до Нової Зеландії Марії Креховець «Через вогонь над водою» [9]. Учасники заходу мали можливість за допомогою відеозв'язку поспілкуватися з громадською діячкою, Головою відділу «Мальви» Союзу Українок Австралії (Штат Вікторія), упорядницею мемуарів Наталією Пошивайло-Таулер і членами родини М. Креховець із

Рис. 1. Фото групи оstarбайтерів. ДАСО, ф. 7615, оп. 1, спр. 64

Сумщини та Полтавщини.

Значний науковий та суспільний інтерес до історії колишніх примусових робітників актуалізує створення узагальнюючих праць на матеріалах Сумщини. У комплексному дослідженні проблеми оstarбайтерів велику роль, поруч з традиційними джерелами, відіграють джерела особового походження: мемуари, щоденники, автобіографії, листи, усні свідчення, фотодокументи. Як зазначає дослідниця Ольга Коляструк, ці джерела «мають виразний відбиток індивідуальності автора», його особистісного розуміння і бачення світу, його ставлення описуваних подій. Вони суб'єктивні, у них реалії повсякдення виринають вибірково, суголосно настрою автора, відповідно до його оптики бачення подій [10, с. 145]. Знана дослідниця Тетяна Пастушенко у монографії, присвяченій оstarбайтерам з Київщини, значну увагу приділила аналізу джерел, зокрема, наративних [11, с. 33–37].

Існує досвід джерелознавчого аналізу особових документів оstarбайтерів [12], зокрема, листування [13], усних свідчень [14], мемуарів. Авторка даної статті ставить за мету проаналізувати особливості та інформаційний потенціал джерел особового походження оstarбайтерів із Сумщини, з'ясувати їх наукову цінність, а також визначити перспективи дослідження теми.

Характеристику джерел особового походження доцільно розпочати з опублікованих спогадів. Згідно з класифікацією, запропонованою Аллою Дмитренко, до даного типу джерел можна включити: власне самі мемуари як спогади особи про суспільно важливі події, свідком яких вона була; щоденники як «первинну форму» мемуарів і усноісторичні свідчення як окремий вид спогадів, спровокованих зовнішніми чинниками; автобіографії як власну життєву істо-

рію, написану на основі особистих спогадів [15]. Головним об'єднуючим критерієм для всіх типів джерел залишається пам'ять як основне джерело для створення документа.

Спогади (як усні, так і письмові) належать до категорії альтернативних джерел, які у західній історіографії набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначивши потужні дослідницькі напрями, зокрема, гендерної історії та історії повсякденності [16, с. 35]. На відміну від офіційних, альтернативні джерела здебільшого позбавлені пропагандистського змісту, водночас вони містять цінну інформацію про історію повсякдення. Особливістю мемуарів є максимальна достовірність, що відрізняє спогади від інших особових джерел, наприклад, листів оstarбайтерів, які підлягали цензурі. Разом з тим, цей вид джерел позначений суб'єктивністю, авторськими рефлексіями, у тому числі ідеологічного змісту.

Більшість мемуарів колишніх оstarбайтерів написані через кілька десятиліть по завершенні війни. Вони уперше були опубліковані за кордоном завдяки організаціям української діаспори. Проаналізовані нами мемуари відрізняються як стилем викладення, так і широтою охоплених сюжетів.

Спогади уродженки Слобожанщини Антоніни Демчиної (1926 р. н.) «Зі Сходу на Захід» за жанром можна охарактеризувати як літературну автобіографію. У передмові до твору авторка зауважує: «Передаючи читачам цю мою розповідь, я хотіла б підкреслити мою рішучість збереження особистої гідності, незважаючи на те, що не могла відкрито це показати. Найбільшим моїм бажанням є вказати читачеві на неймовірну силу людської душі, яка дає нам змогу витримати навіть найтяжчі знування і виплекати віру в себе, віру, що я це переживу» [2, с. 7–8]. Мемуари А. Демчиної складаються з окремих глав, присвяче-

Рис. 2. Збільшений фрагмент фото 1

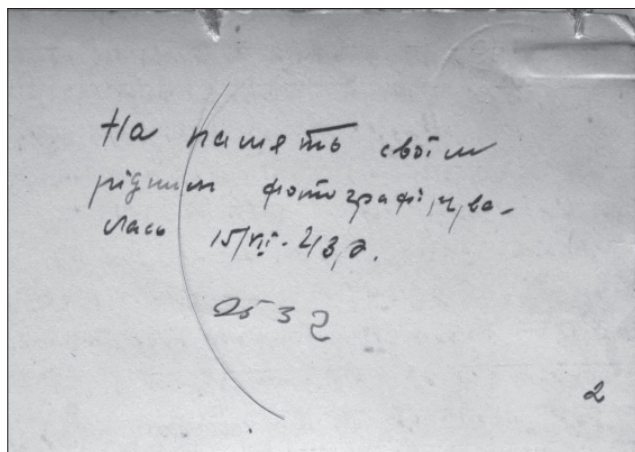

Рис. 3. Зворотній бік фото 1

них найбільш значимим для авторки подіям: примусове вивезення до Німеччини; підневільна праця на фабриці у Лейпцигу; знайомство та одруження з українцем Стефаном з Галичини; народження двійнят Миколи та Маргарити; перебування у таборі для переміщених осіб; еміграція разом з чоловіком і дітьми спершу до Англії, а згодом – до Канади. Цей твір дозволяє розкрити особливості становища різних груп примусових робітниць у залежності від сфери використання їхньої праці.

Окремі спогади створені на основі щоденникових записів оstarбайтерів. Уродженка Кролевця Віра Смерека (1923 р. н.) визначила жанр своїх спогадів «В німецькій неволі» як «Спомин-щоденник. 1942–1944 рр.». Донька священника зростала у родині, яка через переслідування батька змушена була змінити кілька місць проживання та навчальних закладів. 1940 року закінчила середню школу і мала намір вступити до Київського університету на українську філологію. Склала вступні іспити, проте не була допущена до навчання. Натомість прийнята до Львівського університету, де студіювала українську філологію до початку Другої світової війни. У травні 1942 р. примусово вивезена до Німеччини разом з тисячами молодих людей. Мемуари В. Смереки відтворюють різнобічну та багату на конкретні деталі картину повсякдення жінок-остарбайтерок. Цінними є свідчення авторки про перебування у лікарні для невиліковних «Малов» у Берліні, а також зразки «фольклору», створені оstarбайтерами, якими починається чи не кожна нова глава твору. Значну увагу авторка приділяє релігійним практикам повсякдення оstarбайтерів та міжособистісним стосункам, які склалися у середовищі примусових робітників. Після знайомства з майбутнім чоловіком Іваном Смерекою із Закарпаття, Вірі в лютому 1944 р. вдалося втекти з таборів, а на початку 1945 р. – з палаючого від бомб Берліна. У хроніці розкриваються особливості перебування оstarбайтерів у таборах для переміщених осіб Госляр та Окер-Лідеман, де В. Смерека працювала в українській школі в різних гуртках. Згодом родина виїхала до Англії, проживала у місті

Брадфорд та брала активну участь у культурному житті української діаспори. Окрім твору «В німецькій неволі», В. Смерека опублікувала книгу «Христос Воскрес» (1970), писала нариси, оповідання, статті до українських видань.

Спогади уродженки с. Іванівка (нині – територія Охтирського району) Марії Креховець (1921 р. н.) «Через вогонь над водою» були передані її чоловіком Василем на початку 2006 р. громадській діячці Наталії Пошивайло-Таулер і побачили світ через століття після народження авторки. У передмові М. Креховець зазначає: «Уже в похилому віці зродилася думка залишити пам'ятку на цьому світі – про моє життя. Як воно все було – з різними переживаннями, в різних обставинах. Маленькою дівчинкою пережила голод 1933 року, потім – Друга світова війна, яка забрала найкращі дні моєї юності, а далі – праця в Німеччині. Після війни – мандрівка на поселення до Нової Зеландії. Тут уже зі своїм чоловіком і маленьким сином почали будувати своє майбутнє життя» [9, с. 3].

Основна тема твору – депортація та примусова праця у Німеччині, стосунки з іншими оstarбайтерами та представниками адміністрації табору, повсякдення примусових працівників. Мемуари вміщують цінну інформацію про життя українців у таборах для переміщених осіб, а також про тривалу подорож до Нової Зеландії, де українцям довелося розпочинати нове життя після війни. Книгу доповнено фотографіями з сімейного архіву авторки.

Окремим видом джерел особового походження є усні розповіді. Аналізуючи усні історичні свідчення колишніх оstarбайтерів Харківської області, Гелінада Гринченко звернула увагу на стилістичні особливості та тематичні домінанти оповідань в залежності від гендерної приналежності оповідача. У «чоловічих історіях» респондент ставить себе в центр якогось епізоду і є його активним учасником. Розповіді жінок, у свою чергу, характеризуються значно меншим проробленням ситуації, вони являють собою ніби «сторонній погляд» і подаються так званім «телеграфним стилем» [14, с. 159].

Аналізуючи розповіді мешканців Сумщини про пе-

режитий досвід під час окупації області, ми зауважили, що питання про примусову працю у Німеччині навіть через кілька десятиліть після війни сприймалося як болюче. Нерідко можна почути розповіді про те, як відбувалося вербування, яким чином вдавалося уникнути депортації під час формальних медоглядів або навіть під час транспортування [17, с. 344; 18, с. 135]. Що ж до перебування у Німеччині, то розмов часто уникали навіть у родинах колишніх оstarбайтерів. Страх перед владою і можливими переслідуваннями родин не полишав колишніх оstarбайтерів навіть у далеких країнах через багато десятиліть, про що пише Наталія Пошивайло-Таулер у післямові до спогадів М. Креховець: «У травні-липні 2003 року мені пощастило взяти декілька інтерв'ю в пасажирок першого та другого транспорту з українськими емігрантами до Нової Зеландії. З їхньою допомогою я відвідала кладовище і зробила фото. Мені було незрозуміло, чому привітні старенькі пані, які пригощали чаєм та печивом, ділилися історіями, але відмовлялися від запису на диктофон. Чого можна було боятися? Адже ми були в Новій Зеландії, а «родини» советів уже більше тринадцяти років не існувало. Причиною такої недовіри був страх. Такий самий, як і в машинописному оригіналі щойно прочитаних мемуарів – замість назви мальовничого хутора на Ворсклі та прізвища батьків і дідів ми мали три крапки. Ці три крапки у Марії Креховець бриніли тривожними нотами, намагаючись мовчанням захистити родину від можливих переслідувань в Україні. Страх переслідування, страх нерозуміння від новозеландців, страх осуду «своїх» за розголос таємниці – змушував емігрантів виживати. А це означало змінювати прізвища, національність, документи, роки народження, втікати та законно й незаконно перетинати кордони – аби їх не дістали «совіти». Цього страху не можна було забути» [9, с. 237–238].

Отже, проаналізувавши мемуарні джерела оstarбайтерів з Сумщини, ми можемо виокремити основні повторювані теми: дитинство у довоєнному селі, початок війни та окупації, вербування або насильницьке вивезення, примусова праця у Німеччині, стосунки з іншими оstarбайтерами та представниками адміністрації підприємства, господарями, стратегії виживання та спротиву, ознайомлення з іншою культурою, підтримання гендерної та національної ідентичності, звільнення. Цінність опублікованих спогадів полягає також у можливості простежити подальші життєві шляхи оstarбайтерів.

Значний інформаційний дослідницький потенціал містить листування оstarбайтерів. Поштовий зв'язок примусових робітників з рідними був дозволений лише з липня 1942 р., а 25 листопада 1942 р. були опубліковані правила листування. Кожному робітникові дозволялося писати

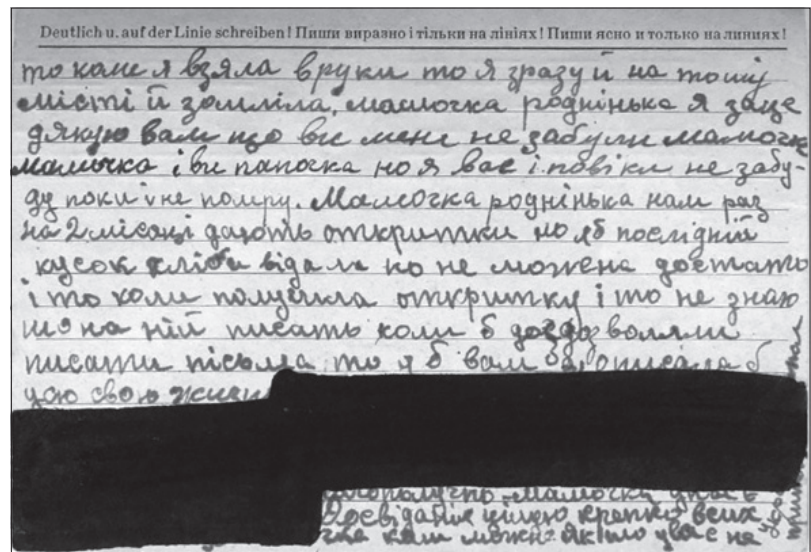

Рис 4. Лист від оstarбайтера в Україні

по два послання щомісяця винятково на картках, а отримувати листи та посилки з дому можна було без обмежень. Оstarбайтери не могли самостійно купувати поштові картки і відправляти кореспонденцію – це робили коменданти таборів, представники адміністрації підприємства, господарі, в яких працювали робітники. Уся кореспонденція оstarбайтерів перлюструвалася. У Німеччині існувало 15 відповідних установ, тож пошта, адресована в Україну й інші східні райони, проходила цензуру в Берліні, у центрі перевірки іноземного листування. Наступний етап здійснювався на місці призначення кореспонденції – табірним начальством, а в селах і містах відповідно старостами та спеціальними службовцями в управліннях праці [19, с. 64].

Характеризуючи даний вид історичних джерел, слід зупинитися на їх особливостях. По-перше, відміну від мемуарів, які створювалися значно пізніше від описаних подій. Листи, як правило, фіксували поточне повсякдення. По-друге, вони, як правило, позбавлені ідеологічного пафосу або викривальних звинувачень на адресу німецької влади, оскільки, як зазначалося вище, кореспонденція примусових робітників проходила кількоступеневу перевірку. На деяких листівках можна побачити підтвердження роботи цензорів: по кілька рядків, інколи – до третини тексту щільно зафарбовані у чорний колір (Рис. 4). По-третє, ми звернули увагу на відмінності у змісті та стилі написання листів жінками (їх переважна більшість) від послань чоловіків. Жіночі листи емоційні та деталізовані, чоловічі – стриманіші та лаконічніші.

У Державному архіві Сумської області зберігається колекція листів оstarбайтерів у кількості 7377 одиниць. Листи одного адресанта та відповіді на них родичів складають одну одиницю зберігання, у кожній архівній справі – від одного до 10–15 листів. Усі листи охоплюють період жовтня 1942 – вересня 1943 рр. Інколи листи оstarбайтерів були адресовані не лише у місця постійного проживання родини, але й

у сусідні села, іншу місцевість, оскільки родичі вивезених могли бути виселені з прифронтової зони. Переважна більшість листів написана українською мовою і адресована до сіл та районних центрів, і лише окремі – до обласного центру. Чимало послань написані на святкових листівках із зображеннями квітучих садів, ошатних німецьких сіл, усміхнених людей, які відпочивають на лоні природи. Напис «Великодній привіт з Німеччини!» довершував «ідилію» і мав справити позитивне враження на потенційних оstarбайтерів в Україні та розвіяти можливі сумніви щодо виїзду.

До деяких карток були прикріплені фотографії, інколи вони додавалися до листів. У фотодокументах можна знайти додаткові елементи інформації, які відсутні або нерозкриті в описових джерелах [20, с. 9]. Привертає увагу, що у поле зору об'єктива потрапили святково одягнені оstarбайтери на відпочинку і ніколи – під час роботи. Переважно – портретні фото, але трапляються і колективні. Серед листів Анни Баштан, адресованих у село Михайлівка, зберігається групове фото примусових працівників (здебільшого дівчат), зроблене, імовірно, у таборі, на що вказує паркан та дротяна огорожа [21]. Вірогідно, фотографії, які примусові робітники відправляли додому, також проходили цензуру. Адже поза кадром залишилися табірні бараки, виснажлива праця, напівголодне існування, туга за рідними....

Отже, джерела особового походження є дуже цінними документами для вивчення усього комплексу питань, пов'язаних з історією оstarбайтерів. Інформаційний потенціал наративних джерел визначається як фактологічною складовою, так і емоційною оцінкою авторів (водночас – дійових осіб) історичних подій та власного досвіду. Залучення широкого кола джерел особового походження дозволить дослідникам реконструювати історію примусової праці за часів Другої світової війни як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Сумської області, ф. Р 7615, оп. 1, с. 3.
2. Демчина Антоніна. Зі Сходу на Захід. / Пер. з англ. Б. Мельник. К.: Юніверс, 2000. 296 с.
3. Смерека В. В німецькій неволі. Спомин-щоденник. 1942–1944. Ужгород: Патент, 1998. 276 с.
4. Манько М. Сумчани – оstarбайтери у Німеччині. *Панорама*. 2012. № 51–53.
5. Манько М.О. Сумська обласна організація в'язнів – учасників антифашистського опору у 1941–1945 рр. *Матеріали сьомої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 р.)*. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. 360 с.
6. Депортація до м. Лібенау і Штайерберга. Червень 1942 / Укладач Ф.С.Яковенко. Шостка – Глухів: РВВ ГДПУ ім. О.Довженка, 2009. 88 с.
7. Лесіна Ю. Вуппертальська історія. Ваш шанс. 2004. 14 квітня. С. 29.
8. Дурунда Н. Під клеймом «ОСТ»: роман. Київ: Видавництво «Ліра – К», 2023. 384 с.
9. Креховець М. Через вогонь над водою: мемуари. Дрогобич: Коло, 2020. 240 с.
10. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 145–153.
11. Пастушенко Т.В. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2009. 284 с.
12. Мармілова О.С. Джерела до вивчення історії оstarбайтерів з Донеччини: дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук. Вінниця, 2017. 297 с.

13. Нестеренко Л. Епістолярій оstarбайтерів як джерело вивчення повсякденного життя українців на території Третього Рейху в роки Другої світової війни (на прикладі Срібнянського району Чернігівської області). *Сіверянський літопис*. 2016. № 4. С. 116–136.

14. Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «оstarбайтерами» Харківської області). *Схід-Захід: історико-культурологічний збірник*. Вип. 6. Харків – Київ: Критика, 2004. С. 151–170.

15. Дмитренко А.А. Визначення поняття «мемуарні джерела» в радянській історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXVI. С. 305–308.

16. Лисенко О. Історіописання Другої світової війни як самостійна субдисципліна / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. У двох кн. Кн. перша / Лисенко О.Є., Стецкевич В.В., Айфельд А. та ін. Київ: Наукова думка, 2010. С. 9–42.

17. Рожкова Л.І. Повсякденне життя у роки нацистської окупації 1941–1943 рр. за спогадами сумчан. *Сіверщина в історії України*. 36. наук. праць. Вип. 11. (ред. кол. І.В.Мошик, О.М.Титова та ін.). Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. С. 342–346.

18. Рожкова Л., Кузьменко Н. Оstarбайтерки з України в умовах «надзвичайного повсякдення» (на матеріалах мемуарних джерел). *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 132–139.

19. Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація / Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. У двох кн.. Кн. друга / Лисенко О.Є., Вронська Т.В., Першина Т.С. та ін. Київ: Наукова думка, 2011. С. 44–91.

20. Маркитан Л.П. Інформаційний потенціал кінофотоджерел документів як історичного джерела. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 1–16.

21. Державний архів Сумської області, ф. Р 7615, оп. 1, спр. 64.

Rozhkova L.I. Personal sources of ostarbayters from Sumy region: information potential and research perspectives

The study of the problem of forced labor and the life paths of ostarbayters («workers from the East») both in Ukraine as a whole and at the regional level began in the 1990s. This problem attracted the attention of local historians, journalists, and writers.

Significant scientific and public interest in the history of former forced laborers actualizes the creation of general works based on the materials of the Sumy Region. In the comprehensive study of the problem of ostarbayters, along with traditional sources, sources of personal origin – memoirs, diaries, autobiographies, letters, oral testimonies, photo documents – play a big role.

The author of this article aims to analyze the peculiarities and informational potential of sources of personal origin of ostarbayters from Sumy Oblast, to find out their scientific value, as well as to determine the prospects for research on the topic.

Having analyzed the memoir sources of ostarbayters from Sumy Oblast, we can single out the main recurring themes: childhood in a pre-war village, the beginning of the war and occupation, recruitment or forced deportation, forced labor in Germany, relations with other ostarbayters and representatives of the enterprise administration, owners, survival strategies and resistance, familiarization with another culture, maintenance of gender and national identity, liberation, further life paths.

Significant informational research potential is contained in the correspondence of ostarbayters. Unlike memoirs, which were created much later than the described events, letters, as a rule, recorded current everyday life. They, as a rule, are devoid of ideological pathos or incriminating accusations against the German authorities, since, as noted above, the correspondence of forced laborers underwent several stages of verification. We drew attention to the differences in the content and style of letters written by women (the vast majority of them) from men's messages. Women's letters are emotional and detailed, men's letters are more restrained and concise.

The informational potential of narrative sources is determined by both the factual component and the emotional assessment of the authors (at the same time, the actors) of historical events and their own experience. The involvement of a wide range of sources of personal origin will allow researchers to reconstruct the history of forced labor during the Second World War, both at the all-Ukrainian and regional levels.

Key words: ostarbayters, Sumy, personal sources, memoirs, letters, everyday life.

REFERENCES

1. Derzhavnyy arkhiv Sumskoi oblasti, f. R 7615, opys fondu 1, s. 3. [in Ukrainian].
2. Demchyna Antonina. (2000). *Zi Skhodu na Zakhid [From East to West]*. Kyiv: Universe. [in Ukrainian].
3. Smereka, V. (1998). *V nimetskiy nevoli. Spomyn - shchodennyk. 1942–1944 [In German captivity. Memory is a diary. 1942–1944]*. Uzhhorod: Patent. [in Ukrainian].

4. Manko, M. (2012). Sumchany – ostarbaytery u Nimechchyni [Sumchany – ostarbayters in Germany]. *Panorama*, 51–53. [in Ukrainian].
5. Manko, M.O. (2007). Sumska oblasna orhanizatsiya vyaznyv – uchashnykiv antyfasystskoho oporu u 1941–1945 rr. [Sumy regional organization of prisoners – participants of the anti-fascist resistance in 1941–1945]. *Materialy somoyi Sums'koyi naukovoï istoriko-krajeznavchoï konferentsiyi* (22–23 lystopada 2007 r.). Sumy : SumDPU im. A.S. Makarenka. [in Ukrainian].
6. Yakovenko, F.S. (2009). (Comp.). *Deportatsiya do m. Libenau i Shtayyerberha. Cherven 1942 [Deportation to Liebenau and Steierberg. June 1942]*. Shostka – Hlukhiv : RVV HDPU im. O. Dovzhenka. [in Ukrainian].
7. Lesina, Yu. (2004). Wuppertalska istoriya [Wuppertal history]. *Vash shans*, 14 kvitnya, p. 29. [in Ukrainian].
8. Durunda, N. (2023). *Pid kleymom «OST»: roman [Under the label «OST»: a novel]*. Kyiv : «Lira – K» Publishing House. [in Ukrainian].
9. Krekhovets Mariya. (2020). *Cherez vohon nad vodoyu: memuary [Through fire over water: a memoir]*. Drohobych : Kolo. [in Ukrainian].
10. Kolyastruk, O.A. (2008). Dokumenty osobovoho pokhodzhennya yak dzherela z istoriyi povsyakdennosti [Documents of personal origin as sources for the history of everyday life]. *Ukrayinskyi istorichnyi zhurnal*, 2, pp. 145–153. [in Ukrainian].
11. Pastushenko, T.V. (2009). *Ostarbaytery z Kyivshchyny: verbuvannya, prymusova pratsya, repatriatsiya (1942–1953) [Ostarbayters from the Kyiv region: recruitment, forced labor, repatriation (1942–1953)]*. Kyiv : Instytut istoriyi Ukrainy. [in Ukrainian].
12. Marmilova, O.S. (2017). *Dzherela do vyvchennya istoriyi ostarbayteriv z Donechchyny: dys. na zdobuttya stupenya kand. ist. nauk [Sources for studying the history of ostarbayters from Donetsk region]*. (Candidate's thesis). Vinnytsia. [in Ukrainian].
13. Nesterenko, L. (2016). Epistolary ostarbayteriv yak dzherelo vyvchennya povsyakdennoho zhyttya ukraïntsiiv na terytoriyi Tretoho Reykhu v roky Druhoyi svitovoyi viyny (na prykladi Sribnyans'koho rayonu Chernihivskoyi oblasti) [Epistolary of ostarbayters as a source of study of daily life of Ukrainians in the territory of the Third Reich during the Second World War (on the example of Sribnyan district of Chernihiv region)]. *Siveryanskyi litopis*, 4, pp. 116–136. [in Ukrainian].
14. Hrinchenko, H. (2004). Tekstualnyy analiz usno-istorichnoho svidchennya (na prykladi usnykh intervyu z kolyshnimy «ostarbayteramy» Kharkivs'koyi oblasti) [Textual analysis of oral historical evidence (on the example of oral interviews with former «ostarbayters» of the Kharkiv region)]. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'torolohichnyi zbirnyk*. Vyp. 6, pp. 151–170. Kharkiv; Kyiv : Krytyka. [in Ukrainian].
15. Dmytrenko, A.A. (2013). Vyznachennya ponyattya «memuarni dzherela» v radyanskyi istoriografii [Defining the concept of «memoir sources» in Soviet historiography]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vol. XXXVI, pp.305–308 p.]. [in Ukrainian].
16. Lysenko, O. Istoriopysannya Druhoyi svitovoyi viyny yak samostiyna subdystyplina [Historiography of the Second World War as an independent subdiscipline]. *Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy. U dvokh knyzhakh. Knyha persha*, pp. 9–42. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
17. Rozhkova, L.I. (2018). Povsyakdenne zhyttya u roky natsyst-skoyi okupatsiyi 1941–1943 rr. za spohadamy sumchan [Everyday life during the years of Nazi occupation 1941–1943 according to the memories of the people of Sumy]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrainy*, pp. 342–346. Zb. nauk prats. Vyp. 11. Kyiv – Hlukhiv: Tsentrl pamyatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. [in Ukrainian].
18. Rozhkova, L., Kuzmenko, N. (2023). Ostarbayterky z Ukrainy v umovakh «nadzvychaynoho povsyakdennya» (na materialakh memuarikh dzherel) [Ostarbayters from Ukraine in the conditions of «extraordinary everyday life» (based on memoir sources)]. *Siveryanskyi litopis*, 2, pp. 132–139. [in Ukrainian].
19. Halchak, S., Pastushenko, T., Shevchenko, M. (2011). Ukrainski robitnyky natsystskoyi Nimechchyny: verbuvannya, prymusova pratsya, repatriatsiya [Ukrainian workers of Nazi Germany: recruitment, forced labor, repatriation]. *Ukrayina v Druhiy svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya. Istorychni narysy. U dvokh knyzhakh. Knyha druha*, pp. 44–91. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian].
20. Markitan, L.P. (2002). Informatsiynyy potentsial kinofotovideo dokumentiv yak istorichnoho dzherela [The informational potential of film-photo-video documents as a historical source]. *Ukrayinskyi istorichnyi zhurnal*, 5, pp. 1–16. [in Ukrainian].
21. Derzhavnyy arkhiv Sums'koyi oblasti, f. R7615, op. 1, spr. 64. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.07.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК: 75.05:39(477.52)(09)

С.М. Базиль
О.В. Мироненко

НАУКОВА І ДОСЛІДНИЦЬКА СПАДЩИНА У СФЕРІ АГРОХІМІЇ КОНОПЛЯРСТВА ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО ПАВЛА АРСЕНТІЙОВИЧА ГОЛОБОРОДЬКА

Стаття присвячена аналізу науково-дослідної діяльності у сфері агрохімії коноплярства провідного вченого, кандидата сільськогосподарських наук, багаторічного директора Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур, талановитого вчителя і наставника Павла Арсентійовича Голобородька. Під час дослідження були систематизовані власні праці науковця, спогади його колег, матеріали Відомчого архіву Інституту луб'яних культур Української академії аграрних наук та публікації про відомого вченого.

Ключові слова: Павло Голобородько, коноплярство, агрохімія, наука, освіта, співпраця, Глухів, Всесоюзний науково-дослідний інститут луб'яних культур, біологія, десикація.

Коноплі – старовинна культура. Перші згадування про неї знайдені у китайській літературі IX ст. до н. е. Волокно конопель вже в ті часи використовували для виробництва тканин. Незважаючи на те, що коноплі походять із Центральної та Західної Азії та згадуються у працях Конфуція, вони з'являються у східній та середній Європі. До Південної Америки коноплі завезли іспанці в XVI ст. У Київській Русі культура настільки прижилася на полях, що довгий час її посіви складали більшу частину всесвітніх площ, а вже з XVI ст. конопляне волокно почали постачати багатьом державам світу. Саме в цей період коноплі були однією з поширених сільськогосподарських культур світу. Вирощування конопель давало сировину для багатьох галузей промисловості: волокно для тканин і таке-лажу, лампову олію для освітлення, папір, ліки та харчі.

З метою пропаганди і поширення посів луб'яних культур на теренах України, ще в далекому 1931 році на Сумщині у м. Глухові був створений Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель (далі ВНДІКО). Установа, яка пройшла нелегкий шлях становлення і розвитку, може пишатися своїми розробками і науковими кадрами. Серед таких провідних учених варто відзначити ім'я вченого-агронома, директора ВНДІЛК, дослідника Павла Арсентійовича Голобородька.

Обрана тема є досить актуальною сьогодні, тому що наукова спадщина Павла Арсентійовича Голобородька потребує більш ретельного аналізу і систематизації для представлення її майбутнім поколінням.

Новизна обраної теми полягає у спробі на основі матеріалів Державного архіву Сумської області, Відомчого архіву Інституту луб'яних культур НААНу, книжок й спогадів колег по роботі максимально об'єктивно й повно дослідити наукову діяльність провідного вченого П.А. Голобородька. Метою роботи стало дослідження його автобіографії, адміністративної діяльності, шляхів наукового росту і наукових досягнень.

Основою джерельної бази роботи виступають: особова справа вченого, протоколи засідань Вченої ради, накази,

Рис. 1. Павло Арсентійович Голобородько з братами [2]

листування, розпорядження, звіти про відрядження ВНДІЛК [2; 3; 4; 5; 6; 15; 16]; його статті у наукових виданнях, монографії та наукові праці [7; 8; 9]; спогади колег і однодумців [10; 11].

Павло Арсентійович Голобородько народився 12 вересня 1942 року на Чернігівщині в селі Петрівка Прилуцького району в селянській родині.

Батьки майбутнього вченого походять із місцевих корінних мешканців Чернігівщини, які сягають сивої давнини. Їх життя пройшло на Прилуччині, що розташована на Полтавській рівнині, де рельєф погордований; підняті рівнини чергуються з блюдцями понижень, ярами, долинами. Вони тут народилися, побралися, пережили тяжкі часи колективізації, голодомору 1932–1933 рр., Другу світову війну і важкий період відновлення й відбудови.

У дружній селянській родині народилося четверо дітей: Володимир, Євген, Павло і Ніна. Батько й мама Павла Арсентійовича все своє життя працювали в колгоспі. Ще з дитинства Арсеній Юрійович і Ольга Іванівна прищепили синові любов до землі та хліборобської праці, а тому відразу після закінчення у 1959 р. десятирічки, поставивши за мету набуття професію агронома, він став студентом агрономічного відділення Сокиринського сільськогосподарського технікуму Чернігівської області (рис. 1).

У 1962 р. П.А. Голобородько успішно закінчив навчання в технікумі і вступив до Української сільськогосподарської академії.

Після завершення навчання, набувши спеціальності ученого агронома, Павло Арсентійович розпочав свою трудову діяльність на посаді старшого агронома колгоспу «Дружба» Мукачівського району Закарпатської області. А через рік повернувся на рідну Чернігівщину керувати учбовим господарством Козелецького ветеринарного технікуму, де його залучали до викладання окремих агрономічних дисциплін.

Нова робота не лише додала виробничого досвіду, але й наблизилася до іншої сфери діяльності – науково-дослідної, схильність до якої, як виявилася, у майбутнього науковця була природною. Витримавши конкурсні іспити, у 1971 р.

він вступив до аспірантури Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур (далі ВНДІЛК) (рис. 2). Відтоді вся його науково-дослідна діяльність пов'язана з цим науковим закладом (з 1992 р. – Інститутом луб'яних культур УААН).

Враховуючи велике господарське значення конопель, науковець зосередив головну увагу саме на цій культурі, яка серед луб'яних культур займає одну із найважливіших позицій.

На підставі проведених ґрунтовних польових та виробничих дослідів, Павло Арсентійович підготував та успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: «Хімічна дефоліація і десикація конопель» на здобуття наукового ступеня кандидата сільськогосподарських наук. Визнання одержаних наукових результатів дозволило автору розробити і впровадити у виробництво технологію дефоліації зеленцевих і десикації насінневих посівів конопель авіаційним способом, що суттєво підвищує продуктивність збиральних машин та якість коноплепродукції.

Обіймаючи посади старшого наукового співробітника (1974–1981 рр.), завідувача лабораторії агротехніки з 1981 року, до якої з 1986 року приєднують відділ технології вирощування конопель, він продовжив розробку ґрунтозахисної системи обробітку ґрунту під коноплі і льон-довгунець, комплексної системи захисту від бур'янів, а також досліджувати нові, ефективніші на посівах конопель дефоліанти і десиканти. З цією метою проводилися тривалі багатофакторні польові досліді у сівозмінах з льоном-довгунцем і коноплями, на основі яких розробляються й апробуються нові ресурсозберігаючі технології вирощування луб'яних культур.

Комплексний підхід до агротехніки вирощування забезпечив не менше 10 ц волокна льону-довгунця, 12–14 ц волокна конопель і 5–8 ц насіння з гектара. Впровадження таких заходів дозволяло знизити на 13,5–15,7 % трудовитрати та на 60–70 % – витрати пестицидів; підвищити врожайність насіння і соломи льону-довгунця на 13–17 %, а також зменшити рівень забруднення навколишнього середовища. Позитивно вплинули нові технологічні прийоми і на підвищення врожайності конопель, зниження затрат ручної праці (на 13,5–15,7 %), витрат паливо-мастильних матеріалів (на 21,2–25,2 %), мінеральних добрив (на 20–30 %).

На основі проведених досліджень було підготовлено відповідні рекомендації сільгоспвиробникам щодо вирощування цих культур. Так, ресурсозберігаюча техно-

Рис. 2. П.А. Голобородько – аспірант Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур [2, арк. 4]

логія вирощування льону-довгунця впроваджується в господарствах північно-східного Лісостепу та Полісся, а конопель – в усіх коноплесіючих господарствах України.

Одночасно Павло Арсентійович зосередив увагу на відпрацюванні технологічних прийомів вирощування луб'яних культур, зокрема ґрунтозахисної системи обробітку ґрунту під льон-довгунець і коноплі та засобів захисту посівів цих культур від бур'янів. На основі досліджень щодо удосконалення системи обробітку ґрунтів у сівоzmіні з коноплями та льоном-довгунцем, визнана доцільною зміна оранки дискуванням або застосування плоскорізів, впровадження засобів диференційованого обробітку, поєднуючи в сівоzmіні різноглибинну оранку з безпліщевим та поверхневим обробітком ґрунту. Такий засіб обробітку ґрунту забезпечує високу ефективність у боротьбі з хворобами в посівах льону-довгунця при застосуванні передпосівного протруювання насіння препаратами, а також збільшення врожайності соломи на 10,6–11,3 %, насіння – 14,2–16,6 %.

Вченим також було доведено, що важливим агротехнічним прийомом застосування засобів захисту посівів льону-довгунця від бур'янів є роздільне якісне використання протидводольних і протизлакових препаратів у порівнянні з внесенням їх у вигляді бакових сумішей. Одночасно йому вдалося суттєво прискорити вирішення проблеми боротьби зі злісним бур'яном іпомеєю в посівах кенафу [5; 6].

Підготовлені вченим наукові рекомендації використовуються і в теперішній час господарствами Узбекистану. Ним було також розроблено і запропоновано для практичного застосування ефективні заходи боротьби з дикоростучими коноплями, які широко розповсюдились в Казахстані й республіках Середньої Азії. Саме цей вид конопель створює загрозу поширення наркоманії.

Наслідками наполегливої праці щодо удосконалення технології вирощування, вивчення засобів раціонального обробітку ґрунту та захисту луб'яних культур на основі узагальнення проведених досліджень П.А. Голобородьком одноосібно і в співавторстві з вченими інституту були підготовлені й опубліковані понад 90 наукових статей і практичних рекомендацій.

У 1987 році колектив науковців інституту одноголосно обрав Павла Арсентійовича директором (рис. 3). В історії інституту час його керівництва слід вважати одним із складних від початку створення закладу. Внаслідок реформування аграрного виробництва на селі склалися непрості умови господарювання при відчутному дефіциті коштів, пального, добрив, засобів захисту рослин. На дослідних полях інституту вперше у світовій практиці були відпрацьовані теоретичні основи селекції конопель на зниження вмісту канабіноїдних сполук і, зокрема, тетрагідроканабінола (ТГК). Завдяки цьому Глухів став батьківщиною безнаркотичних конопель, а інститут отримав світове визнання.

Незважаючи на те, що коло службових обов'язків значно розширилося, директор водночас залишився активним

дослідником. Координуючи роботи, які проводилися в рамках науково-технічної програми «Луб'яні культури», вчений-аграрій брав участь у розробці удосконалених технологій вирощування, збирання та переробки льону-довгунця і конопель [1; 3; 5; 6].

Оскільки коноплі є однією з високорентабельних луб'яних культур, що довгі роки приносили золотовалютні дивіденди, рівнозначні з нафтодоларами, коноплесіючі господарства були зацікавлені в їх вирощуванні. Проте згадування про коноплі у багатьох пересічних громадян відразу асоціювалося з наркоманією і швидким та легким збагаченням.

Але минув вже той час, коли посіви конопель використовували для наркотичного збудження. Українські вчені Інституту луб'яних культур Національної академії аграрних наук України свого часу розпочали дослідження зі створення нових сортів однодомних конопель без наркотичних властивостей і, як наслідок, одержали новий селекційний матеріал, а згодом створили сорти конопель з повною відсутністю наркотичної речовини – тетрагідроканабінолу, що створило підстави в майбутньому вилучити коноплі зі списку наркотичних культур.

Чому ж посіви конопель стали загрозою суспільству? Серед причин можна назвати такі: інформаційний бум, що проявився після війни; наступ урбанізації; ріст туризму на фоні підвищення життєвого рівня; збільшення відсотка незайнятої у виробництві молоді. Наприкінці 60-х років минулого століття частіше стали траплятися випадки використання посівних конопель як наркотичної сировини. Ця проблема торкнулась і колишнього СРСР, де на ту пору посіви конопель займали щорічно 700–900 тис. га (в 2007 році вони становили всього 0,8, а в 2016 р. зросли до 3,5 тис. га).

Під виглядом заходів боротьби з наркоманією та у зв'язку з вмістом психотропної речовини – тетрагідроканабінолу (ТГК) – широке розповсюдження посівів конопель законодавчо стримувалося. Якщо до початку XX ст. наркотики вживали лише окремі верстви населення, то згодом армія наркотично залежних помітно зростає. Єдиною Конвенцією ООН 1961 року коноплі включено (здається зовсім помилково, бо повірили спритним комерційним ділкам) до списку рослин, що мають наркотичні сполуки. Згідно з Конвенцією, рослини конопель, що містять небезпечний наркотик, підлягали знищенню [11; 16].

Науковцями встановлено, що наркотичні речовини конопель містяться у смолоподібній масі, що виділяється залю-

Рис 3. П.А. Голобородько – директор ВНДІЛК

зистими волосками і являє собою так званий гашиш – складну суміш різних канабіноїдів. Поняття «гашиш» і «марихуана» часто вживають як синоніми. При цьому під гашишем розуміють, в основному, смолу, а під марихуаною – рослинну частину (суміш листя й квіток). Термінологія цих понять досить різна: в Європі й на Близькому Сході – гашиш, в Середній Азії – анаша, в Індії – харс, у Бразилії – маконхе тощо. В Україні, у середовищі певних прошарків суспільства, проби для куріння називають «шмаль», «ганж», «трава», «канабіс», «драп», «марихуана», «дурка», «продукт».

У сучасному світі захоплення наркотиками набуло широкого поширення. Незважаючи на протидію правоохоронних органів, за даними щорічної доповіді Управління ООН з наркотиків і злочинності, світовий наркотичний ринок (близько 200 млн. споживачів, обіг понад 300 млрд. дол.) – чудовисько, з яким важко боротися. Споживачів різних наркотиків в Україні налічувалося близько 500 тис. Приблизно для двох третин наркотичною речовиною стали конопілі. Вони збирали сировину на узбіччях польових доріг, галявинах лісів, на садибах і городах, тобто використовували дикі або самосійні рослини, з якими ніколи не працювали селекціонери і розповсюдження яких важко контролювати.

Для боротьби «з чумою ХХ століття» на створений ще в 1931 році у місті Глухові Всесоюзний науково-дослідний інститут конопель (далі ВНДІКО) Урядом СРСР було покладено завдання дослідити властивості конопель, удосконалити методику селекції і створити високопродуктивні сорти з відсутністю наркотичної дії.

Становлення ВНДІКО тісно пов'язано з іменем засновника Національного ботанічного саду НАН України, видатного вченого в області генетики і селекції рослин, академіка, доктора сільськогосподарських наук, професора Миколи Миколайовича Гришка. Очоливши в 1931 році відділ генетики і селекції ВНДІКО, він працював над створенням нових сортів конопель, придатних для механізованого збирання. Створений сорт ОСО-72, завдяки одночасному дозріванню чоловічих та жіночих рослин, за виходом волокна значно перевищив сорти конопель. За ці роботи М.М. Гришка в 1936 році нагородили орденом Леніна.

У 1944 році, одразу після повернення із евакуації, ВНДІКО об'єднують з Всесоюзним науково-дослідним інститутом нових луб'яних культур (далі ВНДІЛК) й перейменовують у ВНДІЛК, а після проголошення незалежності України в 1992 році – Інститут луб'яних культур Української академії аграрних наук [7; 11].

Після вивчення і аналізу наявної інформації, науковцями інституту було зроблено висновок, що рослини конопель, з якими не проводилося селекційної роботи, можуть бути здатними до накопичення канабіноїдів, але тільки певна концентрація й відповідне співвідношення між компонентами визначають ступінь або величину їх наркотичної активності. Встановлено, що канабіноїдні сполуки є в усіх частинах рослини конопель, але максимальна їх кількість зосереджена в дрібних листках суцвіття й оцвітінні. Вирішуючи нетрадиційну проблему,

вченим необхідно було шукати нові або удосконалювати класичні методи селекції. Один із них базувався на модернізації контролюючого добору на зниження вмісту канабіноїдів, яким унеможлиблювалася б випадковість перезапилення рослин у популяції.

Для вирішення проблеми селекційним шляхом у якості вихідного матеріалу використовували наявні сорти та різнобічний матеріал у вигляді колекційних зразків. Саме тоді українські фахівці плідно співпрацювали на договірних засадах зі всесвітньовідомим Всесоюзним науково-дослідним інститутом рослинництва (нині – Інститут рослинництва ім. М.І. Вавилова), де була зосереджена найбільша у світі колекція зразків конопель. За даними ВІР і наших науковців, вміст канабіноїдів був досить різним, але серед усієї кількості зразків не було виявлено жодного, в якому б їх не було зовсім. Виділені ж окремі зразки із колекції зі зниженим вмістом тетрагідроканабінолу потребували значного селекційного поліпшення, перш ніж їх можна було б використовувати у виробництві, оскільки вміст волокна в них був близький до рівня диких конопель (9–11 %), вони мали низьку врожайність стебел (соломи) й насіння, дводомність та тривалий період вегетації. Отримані ж гібриди між виділеними зразками й кращими на ту пору сортами слід було радикально поліпшувати за господарськими ознаками.

У таких умовах було проведено аналіз усіх селекційних сортів на вміст канабіноїдів, а серед кращих з них розпочато інтенсивний жорсткий сімейно-груповий добір на зниження наркотичної активності за одночасного підвищення господарських ознак і пошуків ефективних методів визначення. На базі сорту ЮС-22, у якого було виявлено одну із сімей зі стабільно низьким вмістом канабіноїдів (як результат природної мутації), відпрацьовували методику селекції на зниження наркотичної дії. Застосувавши експрес-метод якісної оцінки рослин за вмістом канабіноїдів до цвітіння, вдалося майже вдвічі підвищити ефективність добору в цьому напрямі.

Завдяки копіткій селекційній роботі з'явилися й перші успіхи. При цьому слід зазначити, що вимоги до сортів за вмістом канабіноїдів поступово ставали жорсткішими. Якщо в 1973 році гранична межа вмісту тетрагідроканабінолу для сортів, які планували до передачі на державне сортовипробування, не повинна була перевищувати 0,3 – то в 1980 році – 0,2, 1995 рік – 0,15, а з 2012 року – 0,06 %. Три перші сорти однодомних конопель – ЮСО-14, ЮСО-16 та Дніпровські однодомні 6 із вмістом тетрагідроканабінолу не вище 0,2 % з 1980 року було районовано в різних зонах коноплярства, що стало переконливим доказом ефективності селекції на повну елімінацію наркотичної дії посівних конопель. При цьому ці сорти значно перевищували стандарт за господарськими ознаками, а вміст волокна в стеблах наближався до 30 %, адже селекціонери усвідомлювали, що доля сорту у виробництві залежатиме, насамперед, від його господарських показників.

Конопілі мали бути не лише ненаркотичними, а й з під-

вищеною продуктивністю і, водночас залишатися стійкими до впливу шкідників і хвороб. Завдяки залученню нового селекційного матеріалу та застосуванню нових і удосконалених методів визначення канабіноїдів вдалося отримати якісно новий селекційний матеріал не тільки без тетрагідроканабінолу, але й без інших компонентів канабіноїдів. На прикладі сорту ЮСО-45, який не мав залозистих волосків і, відповідно, специфічного конопляного запаху водночас із збереженням високої волокнистості, насінневої продуктивності та здатності протистояти хворобам і шкідникам на рівні стандартів, була продемонстрована переконлива можливість вилучення посівних конопель зі списку наркотичних культур [11].

Досягнення всього колективу селекціонерів Інституту луб'яних культур поступово стали надбанням світу внаслідок обміну інформацією на міжнародних симпозиумах (Німеччина – 1995, 1997, 2000; Швейцарія – 1998; Канада – 1998), обміну науковими делегаціями (Угорщина, Польща, Румунія, Німеччина, КНР тощо) та надання наукових консультацій коноплярам Італії, Канади, Франції, Польщі, Литви, КНР та інших країн.

У 1996 році було проведено міжнародне випробування 13 сортів конопель. Сорти інституту виявилися високоврожайними за волоком та насінням, вирізнялися шкоро-стиглістю, а за низьким вмістом тетрагідроканабінолу були унікальними. Таким чином, завдяки високим господарським показникам, а в основному, за ненаркотичність, сорти ЮСО-14 та ЮСО-31 було зареєстровано в країнах ЄС; ЮСО-14, ЮСО-31, Золотоніські 11 та Золотоніські 15 – у Канаді. Інститут з 2003 року активно співпрацював з Французькою федерацією виробників конопель, з допомогою якої поширював й реалізовував елітне насіння сорту ЮСО-31 в Європі, Америці та Канаді. Тісні стосунки підтримувалися і з коноплярами ближнього закордоння [12; 13].

Внесені до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні, нові сорти однодомних конопель здатні формувати урожайність соломи в межах 60–120, волокна – 17–25, насіння – 6–12 ц/га. Вміст тетрагідроканабінолу в рослинних пробах цих сортів коливається від тисячних часток відсотка до повної відсутності. При цьому в насінні не виявлено навіть слідів канабіноїдів.

Внаслідок багаторічної праці селекціонерів під керівництвом професора Г.І. Сенченка були створені ненаркотичні високоврожайні сорти конопель, що не мали аналогів у світі. Нові сорти і гібриди виключили можливість використання виробничих посівів конопель у якості сировини для отримання марихуани.

Практично було створено нову культуру з оригінальними властивостями, що ніколи не були їй приманні. При цьому було підвищено продуктивність конопель. Тільки вміст волокна в деяких сортах сягнув за 30 %, що в 2–2,5 рази вище за перші місцеві сорти-кряжі, з якими розпочиналася селекційна робота. Крім того, у процесі довготривалої селекції створено однодомні сорти та збережено спроможність конопель протистояти шкідникам і хворобам [14].

На жаль, ні автори сортів, ні інститут, ні коноплярська галузь не відчували на собі, що розв'язано важливу для суспільства й держави проблему. Відродження посівів конопель і подальше нарощування обсягів виробництва волокна проходить досить повільно. В Україні діє законодавство, яке, незважаючи на намагання науковців, стримує розширення посівів конопель – будь-коли правоохоронні органи під приводом боротьби з наркоманією можуть відкрити карну справу проти коноплевиробників. Підраховано, що для того, щоб займатися їх вирощуванням, необхідно представити близько 15 різних довідок і отримати ліцензію. Крім того, є й інші стримуючі фактори нарощування виробництва, що мало залежать від зусиль вчених.

Правоохоронні органи й сьогодні діють у фарватері заборонених заходів, які походять із далеких часів. Спершу це стосувалося заборони препаратів індійських конопель згідно з рекомендаціями Економічної і Соціальної Рад ООН, базуючись на міжнародних конвенціях з наркотичних засобів (1925 р.) та на боротьбу з нелегальною торгівлею (1936 р.).

Десять років тому вирощування конопель регулювалось Законом України «Про обіг в Україні наркотичних речовин, їх аналогів і прекурсорів» від 01.08.2003 року, ліцензійними умовами якого було передбачено охорону посівів підрозділами МВС або організаціями, що мають ліцензії на ці послуги, й суворим контролем за розміщенням насінневого матеріалу. Враховуючи складний економічний стан більшості сільгосппідприємств, спостерігалась загальна відмова від вирощування конопель, чого не міг дозволити собі інститут як профільний науковий заклад, хоча це потребувало солідних коштів, яких хронічно не вистачало.

Виробники конопель за кордоном, де контроль за наркотичними засобами не менший, оперативно скористалися якостями українських сортів. Там спеціальна служба контролює вміст тетрагідроканабінолу в них до цвітіння. Якщо ж цей показник перевищує 0,2 %, посіви культури підлягають повному знищенню. При використанні сортів української селекції такі випадки жодного разу не траплялися, а посіви за кордоном звичайно ж не охоронялися. В Україні лише з 2012 року вдалося запровадити європейські законодавчі норми щодо культивування ненаркотичних конопель з вмістом ТГК до 0,08 % без охорони посівів органами МВС.

Відомо, що льонарство та коноплярство – трудомісткі галузі. Затрати на їх вирощування суттєво перевищують витрати на культивування зернових культур, а тому в більшості держав світу виробництво луб'яних культур регулюється державними дотаціями.

Бажаючи, щоб і в Україні державна підтримка цих галузей була більш дієвою та з метою підвищення матеріальної зацікавленості господарств у вирощуванні конопель і льону-довгунця, Павло Арсентійович від імені колективу вчених неодноразово звертався до Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Міністерства аграрної політики, Міністерства внутрішніх справ та

Рис. 4. П.А. Голобородько з відзнакою «Вища проба України» серед наукових співробітників

інших органів державної влади України з пропозиціями щодо державної підтримки льонарства й коноплярства.

На підставі обґрунтованих розрахунків інституту Кабінет Міністрів України погодився і видав постанову щодо підтримки вітчизняного льоно- і коноплевиробництва на 1999 та 2000 роки. Передбачалося виділення із Держбюджету 3,5 та 3,0 млн. грн. на ці культури, однак жодної копійки не було отримано. Аналогічна ситуація склалася і з виконанням Закону України від 18.01.2001 року.

Питання прискорення науково-технічного прогресу, державні програми розвитку цих галузей завжди турбували керівника наукового закладу, зокрема щодо налагодження в Україні виробництва нової вітчизняної льнозбиральної техніки, формування ринку насіння луб'яних культур, захисту прав інтелектуальної власності в насінництві, селекції льону-довгунця і конопель. Одночасно, оскільки Інститут луб'яних культур входив до складу регіонального центру наукового забезпечення агропромислового виробництва Сумщини, Павло Арсентійович разом з колективом вчених провів значну роботу щодо створення науково-методологічних та організаційних засад випробування новітніх наукових розробок та доведення їх до рівня інновацій. З метою розповсюдження науково-технічної і ринкової інформації головна увага приділялась організації виставок-ярмарків, виступам провідних вчених на радіо та телебаченні, підготовці і розповсюдженню буклетів, інформаційних листків, релізів, прогнозів, рекомендацій, статей та монографій, а також наданню дорадчих послуг з виробництва і реалізації елітного насіння сільськогосподарських культур [15].

Оскільки вирішення перелічених завдань залежало від ефективності роботи наукових кадрів, значну увагу Павло Арсентійович як керівник приділяв їх підготовці й підвищенню кваліфікації, брав безпосередню участь у добірї майбутніх аспірантів з числа талановитої молоді.

Не оминали уваги директора й питання матеріально-технічного забезпечення наукових досліджень та ефективного функціонування всіх підрозділів, завдяки чому інститут на сьогодні в основному забезпечений

необхідними хімічними реактивами, лабораторним обладнанням та засобами малої механізації для проведення НДР та ДКР згідно з науково-технічними програмами НААНУ, хоча вони й потребують оновлення.

За суттєвий особистий внесок у вітчизняну аграрну науку у 1983 році П.А. Голобородьку присвоєне вчене звання старшого наукового співробітника, а у 1992 році – почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» та нагороджено Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004 р.). Він неодноразово відзначався Почесними грамотами Української академії аграрних наук, Сумської обласної ради, Сумської обласної державної адміністрації, Головного управління агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації, Глухівського міського голови та інших органів влади. За вагомі досягнення у науковій і виробничій діяльності у 2007 році його нагороджено орденом «За заслуги» III-го ступеня.

Досягнення очолюваного ним упродовж двадцяти років інституту удостоєні багатьох вітчизняних та зарубіжних дипломів і грамот. У 2003 році за високий рівень наукових досягнень Національною іміджевою програмою «Лідери XXI століття» інститут відзначено знаком якості «Вища проба України» (рис. 4), у 2006 р. нагороджено Почесною грамотою Кабінету Міністрів України

Павло Арсентійович продовжував до останніх днів роботи брати активну участь у громадському житті міста, району, області, обирався депутатом Сумської обласної ради та членом виконкому Глухівської міської ради. Тож не дарма його іменем названо одно із провідних підприємств міста – Глухівський коноплезавод імені П. Голобородька. Тепер одна із вулиць Глухова носить його ім'я.

Багаторічною працею колективу інституту досконало відпрацьована методика селекції конопель, що дозволило створити понад 50 дводомних і однодомних сортів, зокрема з відсутністю наркотичних властивостей і повною відсутністю наркотичної сполуки, впровадження яких дозволило у багатьох країнах світу зняти заборону на культивування культури [3].

Міжнародним визнанням досягнень інституту в селекції конопель є внесення українських сортів до Реєстрів сортів рослин Європейського Союзу (ЮСО-14, ЮСО-31) і Канади (Золотоніські 11, Золотоніські 15, ЮСО-14, ЮСО-31), а також вирощування їх в країнах ближнього закордоння, Європи, Канаді, КНР, Австралії.

За особистої ініціативи Павла Арсентійовича значно розширилося науково-технічне співробітництво Інституту луб'яних культур УААН з науковими установами, фірмами й окремими вченими зарубіжних країн. З метою вивчення, реєстрації та поширення за межами України селекційних сортів конопель, створених науковцями інституту, проведено спільні дослідження з фірмами Німеччини, Канади, Австралії, Федерацією виробників насіння конопель Франції. Сумісно з Інститутом технічних культур (Болонья, Італія) виконано роботи щодо створення нових сортів конопель української та італійської селекції.

ції. Для Міжнародного банку генетичних ресурсів (Рим, Італія) підготовлена вичерпна характеристика за міжнародною класифікацією низки сортів базової колекції льону-довгунця України [15; 16].

Завдяки багаторічним зусиллям вчених очолюваного Павлом Арсентійовичем інституту, всесвітній сировинний ринок став повертатися до виробництва натуральних волокон, особливо луб'яних, природні властивості яких забезпечують продукції, що виробляється із них, гігієнічні та захисні якості. Особливої уваги набуває прядиво конопель як найбільш продуктивна натуральна сировина. За якістю волокно конопель не гірше льняного, а за врожайністю переважає його в 3–4 рази.

Після тривалої заборони сьогодні промислове прядиво виробляють заводи всього світу. Помітно збільшуються площі посіву конопель і в країнах Європи. Так, якщо в 2011 році вони склали 8,5 тис. га, то в 2016 році досягли рівня 25 тис. га: у Франції – 12,5, Нідерландах – 2,0, Литві – 2,0, Німеччині – 1,5, Румунії – 1,0 тис. га. Коноплярство поступово почало відроджуватись і в Італії (3,0 тис. га). Дохід, який приносять коноплі європейським фермерам, в середньому складає 400 євро з гектара [16].

Для міжнародного проекту Дунайські озера «Тасіс» свого часу було надано вичерпну інформацію щодо виробництва промислових конопель на території України. Спільно з фірмою Фінотек (США) проведено дослідження з оцінювання фітотоксичного потенціалу конопель в 30-кілометровій зоні Чорнобильської АЕС, з Інститутом натуральних волокон (Польща) – про удосконалення методики створення вихідного матеріалу для селекції конопель. З метою налагодження й підтримки тісних взаємовигідних стосунків з партнерами, Павло Арсентійович відвідав країни далекого і ближнього зарубіжжя: Угорщину, Білорусь, Францію, КНР, Австралію, Канаду, США та інші країни. Завдяки цьому відкрилися нові ринки збуту наукової продукції, зокрема високоволокнистих ненаркотичних сортів конопель, запозичувався світовий досвід наукової роботи і практичної діяльності в галузі виробництва та переробки луб'яних культур.

Усвідомлюючи високу відповідальність за доручену ділянку роботи, П.А. Голобородько, як керівник наукової установи, разом із вченими постійно знаходився в пошуку нового, піклувався про завтрашній день науки, про долю інституту і його трудового колективу. Головною метою науковців було підвищення ефективності власних досліджень, окупності вкладених у них державних коштів, прискорення впровадження у виробництво перспективних наукових розробок, поліпшення стану наукового забезпечення галузей [3; 4; 8; 11; 12; 13; 14].

Колектив вчених Інституту луб'яних культур і особисто його директор П.А. Голобородько приділяли особливу увагу участі у виставкових заходах як в одному із засобів пропаганди наукових досягнень та вивчення попиту аграрного ринку. Інститут – постійний учасник міжнародних («Агро» (Київ), «Зелений тиждень» (Берлін)) та

Рис. 5. П.А. Голобородько і В.Г. Вировець в Швейцарії

регіональних («Київська осінь» (Київ)) виставок (рис. 5).

Аналіз причин занепаду галузей льонарства і коноплярства, встановив, що заборони, які торкаються обмежень посівів конопель, ґрунтуються не на властивостях цієї культури, а на небажанні детально і кваліфіковано розібратися зі станом реальних справ, порадитися з науковцями. Щоб подолати одну із великих перешкод, працівниками Інституту луб'яних культур УААН виведені ненаркотичні сорти конопель, які культивують багато країн світу, наприклад, Канада.

Генофонд сортів конопель, що є в Інституті, та великий досвід селекційної роботи є підґрунтям підвищення вегетаційної маси цієї культури на 20–25 %, доведення маси сухих стебел до 12–14 т/га, зниження собівартості вирощування та заготівлі на 35–40 % у разі створення сорту, спеціально призначеного для одержання целюлози чи використання у якості джерела енергії.

Продовжуючи справу Павла Арсентійовича Голобородька щодо відродження коноплярства, варто, на нашу думку, задіяти напрям фармацевтичного використання конопляної сировини. До цього має пряме відношення товарознавство лікарських препаратів. Фармація або науково-практична галузь знань, яка вирішує проблеми пошуків, отримання, дослідження, зберігання, виготовлення та випуску лікарських засобів ще з давніх часів, була пред-

метом товарознавства, яким опікувалася перша в Європі кафедра, що була організована у Падуанському університеті (м. Падуа, Північна Венеція). Лікарські препарати, одержані з конопель мають продукти природного походження та заслуговують на особливу увагу [12].

Практика використання фармацевтами та фармакологами Європи лікарських форм із конопляної олії, насіння та екстрактів рослин повинна стати напрямом подальших досліджень галузі за умови використання інноваційних наукоємних технологій, підвищення інвестиційної привабливості галузі та скоординованої програми дій із боку держави і науковців.

Отже, значення вирощування конопель як джерела відновлення натуральної сировини, потрібної у всіх галузях промисловості як для Сумської області, так й України, важко переоцінити, як важко переоцінити і внесок Павла Арсентійовича Голобородька у розвиток і становлення наукової установи, яку він очолював.

ДЖЕРЕЛА

1. Особова справа Голобородька Павла Арсентійовича. ВАЛКУААН. 216 арк.
2. Особова справа Сенченка Григорія Івановича. ВАЛКУААН. 202 арк.
3. Протокол юбілейної сесії Ученого Совету ВНИИЛК, посвященной 50-летию со дня основания института, октябрь 1981 года. ВАЛКУААН. 123 арк.
4. Программа пребывания во ВНИИЛК специалистов в области коноплеводства Треста Венгерской пеньковой промышленности, 1987 г. ВАЛКУААН. 2 арк.
5. Протоколы заседаний Ученого Совета ВНИИЛК за 1988 год. ВАЛКУААН. 167 арк.
6. Протоколы заседаний Ученого Совета ВНИИЛК за 1989 год. ВАЛКУААН. 179 арк.
7. Голобородько П. П. Институту луб'яних культур 75 років. *Глухівщина*. 2006. (№ 74). С. 1–2.
8. Голобородько П. Лубінститут розширює міжнародні зв'язки. *Глухівщина*. 2003. (№ 3). С. 3.
9. Голобородько П. Наукові здобутки інституту. *Глухівщина*. 1997. 17 травня. (№ 24). С. 2.
10. Кабанець В. Інститут луб'яних культур української академії аграрних наук: 75 років. *Народна трибуна*. 2006. 11 жовтня. (№ 77). С. 1–2.
11. Голобородько Павло Арсентійович: бібліографічний покажчик. Вип. 4. / уклад.: О.А. Жуплатова, Л.М. Жуплатова, за ред. М.Д. Мигалія; ІЛК УААН. Суми: ПП «Нота бене», 2007. 25 арк. (Бібліографічна серія «Учені Інституту луб'яних культур УААН»).
12. Базиль С.М. Міжнародна співпраця науковців ВНИДЛК і Польської Народної Республіки у другій половині XX століття. *Хімічна технологія: наука, економіка та виробництво: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*. Шостка, 2018. С. 222–227.
13. Базиль С.М. Наукові досягнення співробітників Всесоюзного науково-дослідного інституту луб'яних культур у галузі коноплярства (1944–1991 рр.). *Луб'яні та технічні культури: збірник наукових праць Інституту луб'яних культур*. Вип. 7 (12). 2019. С. 103–115.
14. Базиль С.М. Науково-організаційна діяльність Інституту луб'яних культур у 1970-х – 1980-х роках. *East European Scientific Journal*. Warsaw, Poland. 2020. № 1(53). Вип. 6. С. 4–10.
15. Базиль С.М., Крижанівський В.М. Співробітництво вчених ВНИДЛК і науковців Угорської Народної Республіки у другій половині 1970–1980-х рр. *Сторінки історії: збірник наукових праць (Web of Science)*. Вип. 48. 2019. С. 171–186.
16. Олексієнко В. К. За покликом серця. До 75-річчя від дня народження Павла Арсентійовича Голобородька. Київ, 2017. 104 с.

Basil S.M., Myronenko. O.V. Scientific and research heritage in the field of hemp agrochemistry of outstanding scientist Pavlo Holoborodko
The article is devoted to the analysis of scientific research activities in the field of agrochemistry of hemp growing by the leading scientist, candidate of agricultural sciences, long-term director of the All-Union Research Institute of Bast Crops, talented teacher and mentor, Pavlo Holoborodko. During the research, the scientist's own works, the memories of his col-

leagues, the materials of the Sumy Regional Archive, the Departmental Archive of the Institute of Bast Crops of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences, and publications about the famous scientist were systematized.

The chosen topic is quite relevant today, because the scientific heritage of Pavlo Holoborodko needs more thorough analysis and systematization in order to present it to future generations.

The novelty of the research consists in an attempt to objectively and fully investigate the scientific activity of the leading scientist on the basis of archival materials. After all, it is difficult to overestimate the importance of growing hemp as a source of recovery of natural raw materials needed in all branches of industry, both for the Sumy region and for Ukraine, just as it is difficult to overestimate the contribution of Pavlo Holoborodko to the development and establishment of a scientific institution. Therefore, the problem of reviving the industry and increasing the production of hemp products remains extremely important.

Key words: Pavlo Holoborodko, hemp growing, agrochemistry, science, education, cooperation, Hlukhiv, All-Union Research Institute of Bast Crops, biology, desiccation

REFERENCES

1. Osobova sprava Holoborodka Pavla Arsentiiovycha. VAILKUAAN. 216 ark.
2. Osobova sprava Senchenka Hryhoriia Ivanovycha. VAILKUAAN. 202 ark.
3. Protokol yubileynoy sessii Uchenogo Soveta VNIILK, posvyashchennoy 50-letiyu so dnya osnovaniya instituta, oktyabr' 1981 goda. VAILKUAAN. 123 ark.
4. Programma prebyvaniya vo VNIILK spetsialistov v oblasti konoplevodstva Tresta Vengerskoy pen'kovoy promyshlennosti, 1987 g. VAILKUAAN. 2 ark.
5. Protokoly zasedaniy Uchenogo Soveta VNIILK za 1988 god. VAILKUAAN. 167 ark.
6. Protokoly zasedaniy Uchenogo Soveta VNIILK za 1989 god. VAILKUAAN. 179 ark.
7. Instytutu lubianykh kultur 75 rokov (2006). [The Institute of bast crops is 75 years old]. *Hlukhivshchyna*, 74, pp. 1–2. [in Ukrainian].
8. Lubinstytut rozshyruie mizhnarodni zviazky (2003). [The Institute of bast crops is expanding international ties]. *Hlukhivshchyna*, 3, p. 3. [in Ukrainian].
9. Naukovi zdobutky instytutu. (1997). [Scientific achievements of the institute]. *Hlukhivshchyna*, 24, p. 2. [in Ukrainian].
10. Kabanets, V. (2006). Instytut lubianykh kultur ukrainskoi akademii ahrarykh nauk: 75 rokov [Institute of bast crops of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences: 75 years]. *Narodna trybuna*, 77, pp. 1–2. [in Ukrainian].
11. Myhal, M.D. (Ed.). (2007). *Holoborodko Pavlo Arsentiiovych: bibliografichnyi pokazhchik*. [Holoborodko Pavlo Arsentiiovych: bibliographic index]. Issue. 4. ILK UAAN. Sumy: PP «Nota bene», 25. (Bibliografichna seriya «Ucheni Instytutu lubianykh kultur UAAN»). [in Ukrainian].
12. Bazył, S.M. (2018). Mizhnarodna spivpratsia naukovtsiv VNIIDLK i Polskoi Narodnoi Respubliki u druhii polovyni XX stolittia [International cooperation of scientists of VNIIDLK and the Polish People's Republic in the second half of the 20th century]. *Khimichna tekhnologhiia: nauka, ekonomika ta vyrobnytstvo: materialy IV Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*, pp. 222–227. Shostka. [in Ukrainian].
13. Bazył, S.M. (2019) Naukovi dosiahnennia spivrobitnykiv Vsesoiuznogo naukovopraktychnogo instytutu lubianykh kultur u haluzi konopliarstva (1944–1991 rr.) [Scientific achievements of employees of the All-Union Scientific Research Institute of Bast Crops in the field of hemp growing (1944–1991)]. *Lubiani ta tekhnichni kultury: zbirnyk naukovykh prats Instytutu lubianykh kultur*. Issue. 7 (12), pp. 103–115. [in Ukrainian].
14. Bazył, S.M. (2020). Naukovo-orhanizatsiina diialnist Instytutu lubianykh kultur u 1970-kh – 1980-kh rokakh [Scientific and organizational activities of the Institute of Bast Crops in the 1970s – 1980s]. *East European Scientific Journal*. Warsaw, Poland. 1(53). Issue. 6, pp. 4–10. [in Ukrainian].
15. Bazył, S.M., Kryzhanivskiy, V.M. (2019). Spivrobitnytstvo vchenykh VNIIDLK i naukovtsiv Uhorskoi Narodnoi Respubliki u druhii polovyni 1970–1980-kh rr. [Cooperation between VNIIDLK scientists and scientists of the Hungarian People's Republic in the second half of the 1970s and 1980s]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats (Web of Science)*. Issue. 48, pp. 171–186. [in Ukrainian].
16. Oleksiienko, V.K. (2017). *Za poklykom sertsia. Do 75-richchia vid dnia narodzhennia Pavla Arsentiiovycha Holoborodka* [At the call of the heart. To the 75th anniversary of the birth of Pavel Arsentiiovych Holoborodko]. Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26.03.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

ВІД СКУЛЬПТУРИ ДО ЗМІСТУ: РЕФОРМУЮЧИ КУЛЬТУРНУ ТА ІСТОРИЧНУ ПАМ'ЯТЬ

Стаття присвячена реформам культурної пам'яті в Україні під час трагічних подій російсько-української війни, а саме деколонізації та дерусифікації. Наголошується, що Росія протягом століть наступала на Україну не тільки силою зброї, але й культурною складовою, одна із яких – це пушкінська спадщина. Доведено, що переосмислення різних мистецьких проєктів в Україні та чужих наративів, поряд з якими ми співіснували десятиліттями, але котрі аж ніяк не були спрямовані на заходи з промоції української ідентичності, нині – це реакція на воєнний конфлікт та український арт-супротив. Встановлено, що у «війні культур Пушкіна проти Шевченка» в Україні переміг Шевченко.

Ключові слова: російсько-українська війна, ідентичність, дерусифікація, деколонізація, українська історія, українська культура, Шевченко, Пушкін, пам'ятник, демонтаж, Глухів.

На момент написання цієї статті Україна переживає 574-й день російсько-української війни. І поки цивілізоване демократичне суспільство прокидається, розминає м'язи, протирає очі, безтурботно розглядає себе в дзеркалі та, посміхаючись, готує собі чашку кави [1, с.7], мозок мільйонів українців тривожать усе нові й нові страшні цілодобові мари, пов'язані із сучасним воєнним конфліктом й українофобською ідеологією росіян. Нам здається це несправедливим. Звичайно, це дуже несправедливо, але хто казав, що історія буває справедливою?

Історія незалежності України та її національного відродження супроводжувалася багаторазовими потужними хвилями політичної боротьби та визвольними змаганнями. Проте всі зусилля опору українського народу колоніальним режимам були здебільшого невдалими [2, с. 5]. Зараз у нас, скоріш за все, остання така спроба боротьби за незалежність. І ми не можемо дозволити собі програти цю війну, бо тоді ми закінчимося як нація.

Повномасштабне російське вторгнення спонукало український нарід консолідуватися, об'єднатися й плідно працювати над втіленням нашого прагнення до свободи та незалежності від російських імперців. Джерелом сили та натхнення стали, крім іншого, мова, традиції, історія, культура. Перебуваючи у центрі світового процесу боротьби демократії та автократії, ми зацікавилися всім українським, яке до війни для багатьох із нас було другорядним. Прийдешні події стали своєрідним каталізатором переосмислення різних елементів культурної спадщини та мистецьких проєктів в Україні, поряд з якими ми співіснували десятиліттями, але котрі аж ніяк не були спрямовані на заходи з промоції української ідентичності. В українському інформаційному просторі, поряд із щоденними новинами з фронту, усе частіше почали звучати слова «дерусифікація», «деколонізація». Настав час остаточно звільнитися від впливу культури країни-терористки і згадок про неї на всіх рівнях. Ця наполегливість українців продемонструвала всьому світові нашу готовність захищати не лише територію, а й своє коріння, духовні цінності.

Отже, на неокупованих ворогом територіях Украї-

ни розпочалися реформи культурної пам'яті: мистецькі відповіді на військовий конфлікт. Поза власне українським наративом опинилися добре знайомі нашому ландшафту культурні артефакти РФ, зокрема пам'ятники російському імперському поетові Пушкіну, котрих, як виявилось, аж занадто багато у наших містах. На початок війни в Україні їх налічувалося понад 100, 16 з яких – у Криму [3]. Жоден інший український культурний діяч, окрім Кобзаря, не міг позмагатися з Пушкіним у питанні увічнення пам'яті про нього на території України. Народна програма «антипушкін в дії», разом із роботою органів законодавчої та виконавчої влади щодо позбавлення цих об'єктів культурної спадщини охоронного статусу, посприяла тому, що ці знаки російської пропаганди, впливу та імперських амбіцій, встановлені ще в часи Радянського Союзу, почали зникати з площ, парків та скверів українських міст. Разом із цим, у ході офіційного процесу дерусифікації пам'ятних об'єктів відбувався демонтаж й інших культурних символів сучасної військової драми: пам'ятників російським діячам, меморіальних дошок та елементів оздоблення.

Як і будь-яке починання, процес «від символу до руїн», від великого безсмертного російського поета до закликів «Геть з України!» отримав схвальні та критичні відгуки. Окремі шанувальники російської літератури та «знавці» Пушкіна з часів свого молодшого шкільного віку вважали такі дії неприпустимим варварством, адже «Пушкін не нападав на Україну!»

На противагу стереотипу «Пушкін зараз не воює, не тримає в руках автомат...», український арт-супротив та українська культурна дипломатія наполягала, що вона не применшує літературну значимість та літературний масштаб цього поета. Але шлях до відродження країни – це повернення українського обличчя нашим містам і, зокрема, очищення території від надмірного російського маркування імперськими культурними символами. Зауважувалось, що пушкінська спадщина в Україні – це дуже важливі маяки для російських кораблів і ракет. Це саме те, на чому ґрунтується путінське «українці – частина російського ідеологічного, гуманітарного, культурного, мовного простору», та його: «Україна – це лише дітище радянської доби, яке створилося за рахунок історичної Росії, і тому має й далі перебувати у сфері впливу РФ». Російський керманіч – ордер на арешт якого видав Міжнародний кримінальний суд у Гаазі [4] – заглибився в аналіз історії, але забув додати, що, хоча історична наука сусідської країни постійно заперечує цей факт, проте Російська імперія від початку свого заснування протягом століть вела завойовницьку політику, підкоряючи та поневолюючи народи. Ці традиції успішно продовжував СРСР, а згодом і сучасна Росія.

Від російських імперських апетитів страждала не тільки Україна, а й народи Кавказу. І якщо експансія Російської імперії у XVIII ст. на Лівобережжі та Слобожанщині характеризувалася тотальним та безперервним насту-

Пам'ятник Пушкіну у глухівському міському парку відпочинку, червень 2023 р.

пом самодержавства на права Гетьманщини і, як наслідок, повною ліквідацією української автономії та інкорпорацією її земель до складу імперії шляхом поступової асиміляції, то Північний Кавказ росіянам довелося жорстоко захоплювати.

Повертаючись до культурної спадщини Пушкіна в Україні, від самої скульптури до її змісту, наголосимо, що Пушкін всіляко вітав та оспівував активну військову кампанію Росії на Кавказі, яка розпочалася ще за часів Петра I. Анексія Грузії у 1801 році стала початком 30-річної війни на Кавказі за наступних імператорів. Найбільш спустошливим був похід генерала Ермолова (1816 рік). 50-тисячна російська армія влаштувала геноцид кількох етнічних груп, поневолила аварів та чеченців і використовувала тактику випаленої землі, знищуючи продукти, зерно, корм для тварин, ліси.

У листі до Ермолова Пушкін наголошував, що успішна кампанія генерала не набула достатнього визнання, на відміну від війни з Наполеоном, і просив дозволити йому видати мемуари про перемогу росіян на Кавказі.

У своїх творах Пушкін створив образ інтелектуально недорозвинутого Кавказу, яким покликана керувати Росія. У «Кавказькому бранці» та «Подорожі до Арзрума...» поет, виправдовуючи російську агресію, стверджував, що «непокірні дикі» народи Кавказу становили серйозну не-

безпеку для імперії і що немає іншого способу приборкати їх, окрім як обеззброїти. Подібно до того, як на початку російсько-української війни окупанти з РФ щиро дивувалися, чому українці не зустрічають їх з квітами, Пушкін, з позиції імперії, описував поведінку місцевого населення тогочасного Кавказу, яке чомусь не зраділо російській армії та «двоголовому орлу, що піднявся над ними». Олександр Сергійович сподівався, що відрізання черкесів від торгівлі з Туреччиною змусить останніх зблизитися з росіянами [5, с. 3–24].

На Північному Кавказі, як і в Україні, до речі, велика кількість маяків російської культури – пам'ятників Пушкіну. Тієї культури, суть якої увесь світ та мільйони українців побачили в Бучі, Гостомелі, Бородянці, Мар'янці, Маріуполі, Бахмуті...та інших містах, котрі сучасні носії «руського миру» перетворили на дикі місячні ландшафти. Культура у цивілізованому світі – це перш за все про людяність і гуманізм. Російська культура в сучасній РФ – це частина пропагандистської машини війни. На ній, на жаль, виростили садистів, які чинять страшні масштабні злочини і звірства проти українців. Країна Пушкіна радіє смертям наших дітей, руйнуванню російською зброєю мостів, будівель, шкіл, лікарень...

«Я помню чудное мгновенье» – ракета влучила у дім... У ці моменти глибокого болю та смутку чи є ще україн-

Демонтований пам'ятник Пушкіну у Національному заповіднику «Глухів», червень 2023 р.

ці, які хочуть читати тексти Пушкіна й інших російських класиків? Коли військовий шлях наступу росіян продовжується, коли у серці загинули за незалежність та свободу патріоти, серед яких рідні, знайомі, друзі, колеги, – це не про російську літературу і не про пам'ятники російським діячам на нашій землі. Це про інший, новий світ і нову реальність, у якій ми (після 56 разів заборони української мови в імперії, «Розстріляного відродження», трьох голодоморів, ГУЛАГів, біломорканалів) уже свідомо обираємо українську мову, літературу, українську культуру та історію.

- «Смирись, Кавказ, идет Ермолов» (А.С. Пушкін) [5, с. 21].

- «Борітеся – поборете» («Кавказ», Т.Г. Шевченко) [6, с. 312].

На шляху від російських символів до символів незалежності України, у «війні культур» Пушкіна проти Шевченка – переміг Шевченко. Проте боротьба на полі бою, боротьба із тими, хто хоче «накласти кайдани на наші руки» триває. В Україні все ще є окупованими 18 % нашої території. За звільнення її від агресора ми платимо занадто велику ціну. Ми втрачаємо українське воїнство та власне українську культурну спадщину. Понівечений російською зброєю, але віцілий пам'ятник Великому Кобзарю у Бородянці, біля якого 20 серпня 2023 року відбулася

церемонія нагородження Національною премією імені Шевченка за 2022 та 2023 роки, нагадує нам про це [7].

Масовий «пушкінопад» продовжується в містах України й натеper. У місті на кордоні з РФ – у Глухові пам'ятник Пушкіну прибрали із міського парку відпочинку та передали на тимчасове зберігання до Національного заповідника «Глухів» за рішенням 21-ї сесії Глухівської міської ради Сумської області від 19.05.2023 р., № 652 [8].

Згідно рішення 21-ї сесії Глухівської міської ради Сумської області від 25.11.2022 р. № 558 «Про перейменування вулиць», які пов'язані з державою-агресором чи історією Російської імперії та СРСР на території Глухівської міської ради, міська рада вирішила перейменувати вулицю Пушкіна в місті Глухові на вулицю Ігоря Білеви́ча [8]. Ігор Білевич – різьбяр, заслужений майстер народної творчості України, член Національної спілки майстрів народного мистецтва, засновник козацького клубу «Гарда», доцент кафедри технологічної і професійної освіти Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка. Загинув за Україну, за її волю, за честь і славу 29.09.2022 р. поблизу населеного пункту Ямпіль, визволяючи від російської окупації Донбас.

Уже без претензії на те, що Пушкін для глухівчан є настільки важливим, що вартий вшанування, пам'ятник цьому російському поетові залишається у Національному заповіднику «Глухів». Разом із ним у цій культурній інституції зберігаються й інші символи культурно-ідеологічної російсько-української війни: кілька В. Ленінів та ленінська спадщина, К. Маркс, І. Мічурин, В. Циганок, Ф. Дзержинський. Ці погруддя та пам'ятники не становлять мистецької цінності, вони не занесені до жодних реєстрів об'єктів культурної спадщини, проте експонуються просто неба для розуміння того, яку складну історію ми мали, і як ми намагаємося вийти з неї конструктивно й позитивно.

Висновуючи, зауважимо, що українці не проти російської культури, російської мови, Пушкіна, Достоєвського, Толстого як таких. Ми не русофоби, але нас вбивають росіяни... Тому цілком логічно, що у вогні сучасної війни російський культурний наратив, створений при імперському дворі, вдосконалений більшовиками, ЦК КПРС та КГБ, завершив своє панування на наших теренах.

Коли закінчиться війна, більш-менш затягнуться рани, коли в демократичній Росії відбудеться переосмислення не тільки комуністичного, але й її імперського минулого, можливо Пушкіна в Україні і пригадають.

Сьогодні ж ми дякуємо героям із ЗСУ за нашу можливість жити, працювати і виховувати україномовних дітей на неокупованих територіях! Слава Україні!

ДЖЕРЕЛА

1. Харарі Ю. Homo Deus. Людина божественна. Москва : Сіндбад, 2018. 495 с.
2. Яневський Д. Проект «Україна». Відомі історії нашої держави: продовження 1774–1914 рр. Харків : Фоліо, 2015. 285 с.
3. За рік в Україні демонтували 34 пам'ятники Пушкіну. LB.ua : вебсайт. URL: https://lb.ua/world/2023/04/10/551564_rik_ukraini_demontuvali_34.html (дата звернення 09.09.2023).
4. Ордер на арешт Путіна видав Міжнародний кримінальний суд у Гаазі. Суспільне. Новини : вебсайт. URL: <https://suspilne.media/417522-miznarodnij-kriminalnij-sud-u-gaazi-vidav-miznarodnij-or-der-na-arrest-putina/> (дата звернення 08.09.2023).
5. Пушкін О. Зібрання творів: у 3 т. Москва : Художня література, 1986. Т. 2. 527 с.
6. Шевченко Т. Кобзар. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2014. 717 с.
7. Шевченківську премію – 2023 нарешті вручили – церемонія відбулася в Бородянці. 5 Перший український інформаційний : вебсайт. URL: <https://www.5.ua/kultura/shevchenkivsku-premiu-2023-na-reshti-vruchily-tseremoniia-vidbulasia-v-borodiantsi-312033.html> (дата звернення 11.09.2023).
8. Рішення міської ради 2023 рік. Глухівська міська рада : вебсайт URL: <https://docs.hlukhiv-rada.gov.ua/index.php/rishennia-miskoi-rady/53-rishennia-miskoi-rady-2023-rik> (дата звернення 11.09.2023).

Artemova L.V. From sculpture to content: reforming culture and historical memory

The article is devoted to the reforms of cultural memory in Ukraine during the tragic events of the Russian-Ukrainian war, namely de-Russification. It is emphasized that for centuries Russia has been attacking Ukraine not only with the power of weapons, but also with the cultural component, one of which is the Pushkin heritage. It is proved that the rethinking of various elements of art projects in Ukraine and other people's narratives, alongside which we have coexisted for decades, but which were not aimed at promoting Ukrainian identity, is now a reaction to the military conflict and Ukrainian art resistance. It has been established that in the "war of cultures of Pushkin against Shevchenko" in Ukraine, Shevchenko won.

Key words: Russian-Ukrainian war, identity, de-Russification, decolonization, Ukrainian history, Ukrainian culture, Shevchenko, Pushkin, monument, dismantling, Hlukhiv.

REFERENCES

1. Harari, Yu. (2018). *Liudyna bozhestvenna* [Homo deus. The man of God]. Moskva : Sindbad. [in Russian].
2. Yanevskiy, D. (2015). *Proekt «Ukraina». Vidomi istorii nashoi derzhavy: prodovzhennia 1774–1914 rr* [Project "Ukraine". Famous histories of our country: continuation of 1774–1914] Kharkiv : Folio. [in Ukrainian].
3. Za rik v Ukraini demontuvaly 34 pamiatnyky Pushkinu. [During the year, 34 monuments to Pushkin were dismantled in Ukraine]. LB.ua. Retrieved from https://lb.ua/world/2023/04/10/551564_rik_ukraini_demontuvali_34.html [in Ukrainian].
4. Order na arest Putina vydav Mizhnarodnyi kryminalnyi sud u Haazi. [Putin's arrest warrant issued by the International Criminal Court in The Hague]. Suspilne. Novyny. Retrieved from <https://suspilne.media/417522-miznarodnij-kriminalnij-sud-u-gaazi-vidav-miznarodnij-or-der-na-arrest-putina/> [in Ukrainian].
5. Pushkin, O. (1986). *Zibrannia tvoriv: u 3 t.* [Collected works: in 3 volumes]. (Vol. 2). Moskva : Khudozhnia literatura. [in Russian].
6. Shevchenko, T. (2014). *Kobzar*. [Kobzar]. Kharkiv : Klub simeino-ho dozvillia. [in Ukrainian].
7. Shevchenkivsku premiiu – 2023 nareshti vruchily – tseremoniia vidbulasia v Borodiantsi. [The 2023 Shevchenko Prize has finally been awarded – the ceremony took place in Borodyanka]. 5. Pershyi ukrainskyi informatsiinyi. Retrieved from <https://www.5.ua/kultura/shevchenkivsku-premiu-2023-na-reshti-vruchily-tseremoniia-vidbulasia-v-borodiantsi-312033.html> [in Ukrainian].
8. Rishennia miskoi rady 2023 rik. [City Council decision 2023]. Hlukhivska miska rada. Retrieved from <https://docs.hlukhiv-rada.gov.ua/index.php/rishennia-miskoi-rady/53-rishennia-miskoi-rady-2023-rik> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.09.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

РОЗДІЛ ІІІ. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 739.1:2–526.3(477.52)«1738»(092)

С.А. Березова
Ю.Б. Полідович
І.В. Удовиченко

ПОТИРИ З ХРАМІВ м. ГЛУХОВА У ЗІБРАННІ СКАРБНИЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті йдеться про два срібні потири роботи київського майстра Івана Равича, які нині зберігаються в Скарбниці Національного музею історії України. Завдяки вкладним написам відомо, хто був замовником і до яких храмів робили вклади. Письмові джерела дозволяють дізнатися про долю людей, чії імена викарбувані на витворах золотарства. Потир 1738 р. пов'язаний з іменем Христини Никифоровни, удови глухівського сотника Федора Омеляновича. За джерелами встановлюється цей старшинський рід – син Іван і онуки Григорій і Михайло Омеляновичі. Замовником потира 1749 р. був архімандрит Петропавлівського Глухівського монастиря Никифор Грибовський. Він був настоятелем обителі 18 років, був відомий як суворий керівник, відзначився своєю участю у громадському житті Гетьманщини. Наприкінці життя Грибовського перевели до Свято-Микільського Пустинного монастиря у Києві.

Ключові слова: потир, Іван Равич, Глухів, Федір Омелянович, Никифор Грибовський, Петропавлівський Глухівський монастир.

У Скарбниці Національного музею історії України зберігається колекція коштовних виробів українських золотарів XVI–XIX ст. Переважно це предмети церковного вжитку – хрести, потири, Євангелія, шати до ікон тощо. Значна частина з них потрапила до музейного фонду внаслідок подій 1922 р., коли коштовності масово вилучали із храмів і передавали державі на переробку. Частину предметів науковцям вдалося врятувати і передати до музеїв. На жаль, більша частина цих виробів, що є безперечно безцінними зразками українського золотарства, втратили свою «історію»: невідомо, хто і де їх зробив, хто був замовником, у якому храмі вони знаходилися. Щасливими випадками є вкладні написи на предметах, які дозволяють частково заповнити ці прогалини. Такими, зокрема, є два срібні потири, пов'язані з храмами Глухівщини.

Потир, інвентарний № ДМ-436 (іл. 1).

Потир срібний, золочений [11, с. 178; 1, с. 112]. Має висоту 315 мм, діаметр чаші – 123 мм, діаметр піддона – 200 мм.

На золоченій чаші під вінцями вирізьблено голгофський хрест з написами «INRI» та «ICXC». Чашу охоплює суцільна срібна сорочка. Вінця сорочки утворює обідок Ж-подібних фігур, які дуже часто можна бачити на сорочках інших потирів цього часу. Під ним – обідок з псевдоперлинника. Сорочка декорована карбованими крилатими голівками янголів, в'язками плодів з квітами, серед яких – три золочені овальні медальйони у виразних «лускатих» картушах з сюжетами «Розп'яття», «Архангел Михаїл», «Богородиця з Ісусом», що супроводжуються відповідними написами. Серед них найбільше вражає образ Богородиці з Дитям. Богородиця (її зображено у повний зріст) по-

Іл. 1. Потир 1738 р. (інвентарний № ДМ-436)

тирає змія з яблуком у пащі, що лежить на серпоподібному місяці, який знаходиться під її ногами. Навколо її голови, трохи нахиленої в бік, – вінок із зірок. Тримачи обома руками Ісуса, руки якого розведені врізнобіч у жесті благословення, вона водночас притримує жезл, той самий, яким Син «всі народи має пасти» (Одкровення Іоанна 12:5; переклад І. Огієнка). Відтворений образ Богородиці відповідає опису в пророчих видіннях Іоанна Богослова, де вона постає як «Жінка, зодягнена в сонце, а під ногами її місяць, а на її голові вінок із дванадцяти зір» (Одкровення Іоанна 12:1; переклад І. Огієнка).

На срібному тлі грушоподібного стояна по черзі розташовані карбовані крилаті голівки янголів та в'язки плодів з квітами, під якими – обідок з витого листя аканта. Нижню частину стояна облягають листочки аканта, звернені вершечками догори.

Піддон шестилопатевий, двоярусний. Шийка має форму зрізаного конуса, невисока, з насадкою із зубчастими листочками по нижньому краю. Декорована листочками аканта, що звисають. На срібному тлі верхнього ярусу піддона чергуються зображення херувимів та в'язок плодів з квітами. Крила херувимів опущені донизу, їхні кінчики перехрещені, обабіч плавно розтікаються

Іл. 2. Вкладний напис на потирі 1738 р.

Іл. 3. Клейма: 1 – на потирі 1738 р., 2 – на потирі 1749 р.

листочки аканта. Золочені в'язки соковитих плодів та квітів підвішені на стрічках, кінці яких зав'язані за головами янголів. Яруси розділяє широка золочена профільована стрічка. На опуклих лопатях нижнього ярусу на срібному тлі також чергуються зображення херувимів та в'язок плодів з квітами, підвішеними на стрічках. Крила херувимів розправлені, на них плавно лягають розташовані врізноміч золочені листочки аканта, згорнені вдвоє. У вигинах між лопатями – традиційні листки аканта. Край піддона вузький, золочений, на ньому вибиті клейма: майстра «IR», міста й 13-ї проби срібла (іл. 3, 1); завдяки цьому відомо, що потир виготовив відомий київський майстер Іван Равич (1677–1762).

На звороті по краю піддона вирізьблено вкладний напис: «СЕЙ ПОТИР ДО ЦЕРКВИ С[В]ЯТО МИХАЙЛОВСКОЙ ГЛУХОВСКОЙ НАДАЛА ВДОВСТУЮЩА СОТНИКОВА КРИСКА НЕКИФОРОВНА СОПСТВЕНОМ КОШТОМ СВОИМ РОКУ 1738 ФЕОДОРА» (іл. 2).

Отже, вкладний напис дає відомості про вдову сотника «Криску Некифоровну» – Христину Никифорівну.

Дуже вірогідно, що це вдова Федора Омеляновича Омеляновича (бл. 1672–1731), шляхтича гербу Колюмна [9, с. 124, 125], який пройшов усі щаблі службової кар'єри у складі козацької старшини Глухівської сотні Ніжинського полку і був сотником наприкінці свого життя у 1729–

1731 рр. (детально про нього: 16). Зокрема, про це свідчить й ім'я «Феодор(а)» наприкінці вкладного напису. Проте письмові відомості про сім'ю Ф. Омеляновича, які могли б це однозначно підтвердити, наразі невідомі.

У різних джерелах згадуються представники старшинського роду Омеляновичів. Таким є Ярема Омелянович, який у 1716 р. був глухівським бурмістром за часів, коли місто вже стало столицею Гетьманщини та резиденцією гетьманів [10, с. 267]. Можна припустити, що це був або дядько Федора, або його брат.

У подіях 1744 р. згадується Іван Омелянович (син Федора?), який разом з іншими «бунчуковими товаришами» Яковом Марковичем, Федором Чуйкевичем і Стефаном Міклашевським зустрічав на Чернігівській землі імператрицю Єлизавету Петрівну в її поїзді до Києва [13].

Представниками молодшого покоління роду (вірогідно, уже онуки сотника) були Григорій і Михайло Омеляновичі. Так, у списку студентів-риторів Києво-Могилянської академії 1763 р. зазначається «Григорій Омелянович, полку Ніжинського, сотні Глухівської, села Хохлівки, син бунчукового товариша» (тобто Івана) [20, с. 116]. У «Випісі 1» з протоколу дворянського зібрання, у якому узагальнено відомості з 20-ти документів за 100 років (1729–1829), під датою 26 вересня 1778 р. згадується «депутат повіту Глухівського, полковий обозний Григорій Омелянович», а під датою 12 вересня 1784 р. – «надвірний радник і Малоросійської колегії член Михайло Омелянович» [7, с. 174]. Вірогідно, дружиною одного з Омеляновичів – Михайла або Григорія – була Параскева Йосипівна (Параска Осипівна) Туманська, старша донька Йосипа (Осипа) Григоровича (1732–1799), голови Новгород-Сіверської кримінальної палати, і Параскеви Романівни (у дівоцтві Янова/Яненко), та рідна сестра Федора Осиповича Туманського (1757–1810), відомого дослідника і письменника [17, с. 333].

Вклад, зроблений у 1738 р. Христиною Никифорівною, вірогідно, був обумовлений кількома причинами. Перша – спомин померлих, саме тому, мабуть, і вказується у написі ім'я Федора. Потир був виготовлений із срібла високої 13-ї проби (в лотах, що відповідає сучасній 800), яке використовували для виготовлення церковного начиння тільки в окремих випадках (зазвичай, це нижча, 12-та). Замовлення виконував знаний київський майстер Іван Равич. Отже, для вкладу потрібні були чималі кошти, які вдова змогла накопичити тільки з часом. У володінні ніжинського сотника Ф. Омеляновича були сс. Хохлівка та Гирин, нині сс. Зоряне і Гирине у Шосткинському р-ні Сумської обл. [5, с. 270–271; 15, с. 180; 16, с. 129], які, вірогідно, й успадкувала його вдова. Не виключено, що ще однією причиною стали негаразди, які вразили Глухівщину у 1738 р. У відомому щоденнику Я. Марковича, державного діяча Гетьманщини, який мешкав у маєтку в с. Сваркове на Глухівщині, у записах за 1738 р. зазначалося, що вже 11 серпня був перший мороз і надалі погода залишалася морозною; 31 серпня – проявилася «морозная язва» за селом Княжичі в хуторі Степаненка. 24 вересня – від великої

посухи обміліла річка Клевень, зупинились млини, «чего старики не упомянут еще, чтоб когда так было» [4, с. 202–209]. До того ж сталося це у розпал російсько-турецької війни 1734–1739 р., яка сильно спустошила Лівобережжя України [2, с. 241]. Подібні стихійні лиха сприймалися в той час як небесна кара за якісь гріхи, а відтак могли побудити до паломництва у Київ та замовлення там коштовного дару.

Потир був вкладом до Михайлівської церкви Глухова. Окрім дарчого напису, про це свідчить і зображення святого архістратига Михаїла на одному із золочених медальйонів, розміщених на сорочці, що огортає чашу потира. В описі Глухова 1654 р. ця церква зазначена як єдиний дерев'яний храм міста [12, с. 91], хоча вже 1657 р. почали зводити ще один дерев'яний храм – Свято-Троїцьку церкву. У 1693–1694 рр. на місці дерев'яного храму було збудовано кам'яну Михайлівську церкву «горливым радением Михайла Миклашевского, полковника стародубского», за участю представників «значкового товариства» [12, с. 91]. Вона постраждала від пожежі 1784 р., внаслідок чого невдовзі її закрили. Та пожежа була жахливою, бо в ній зазнали непоправної шкоди й чимало інших будівель у центрі міста, зокрема тоді Михайло Омелянович втратив свій глухівський дім [10, с. 290].

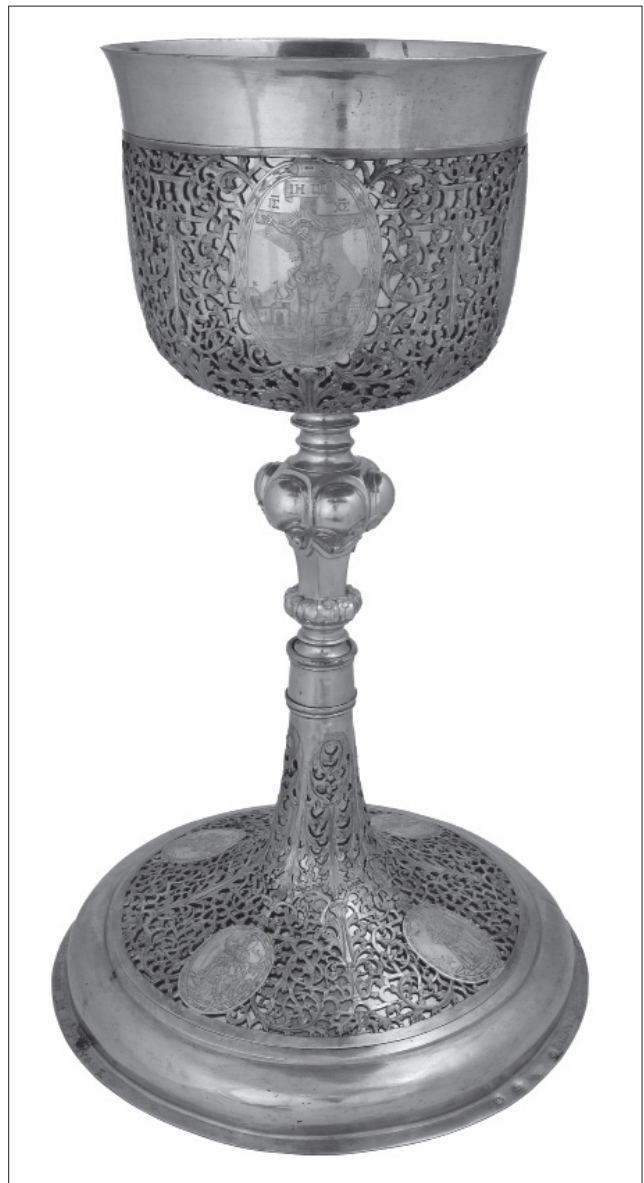
У 1791 р. вийшов наказ «розібрати в Глухові Михайлівську церкву та Успенський собор дівочого монастиря, а «материялы от церквей употребить в пользу Глуховского Троицкого собора» [14, с. 41, 109]. Вірогідно, після цього був переданий до іншого храму і потир (разом з усім вцілілим церковним начинням), але куди саме вже невідомо.

Потир, інвентарний № ДМ-7898 (іл. 4).

Потир – срібний, золочений, складається з чаші, стояна з фігурним яблуком та округлого двоярусного піддона [19]. Має висоту 380 мм, діаметр чаші – 150 мм, діаметр піддона – 222 мм.

Золочена чаша циліндричної форми, з округлим дном та вінцями, вигнутими назовні. Ззовні, окрім верхньої чверті, вона вкрита срібною ажурною сорочкою, карбований візерунок якої утворений густим переплетенням акантового листя і закручених пагонів. У це плетиво вписані 4 золочені овальні медальйони, розташовані хрест-навхрест. В обрамленні з лаврових вінків вигравіровано сюжети: «Розп'яття», «Іоанн Богослов», «Богородиця», «Марія Магдалина та Марія Клеопова» (іл. 5). Усіх персонажів зображено у повний зріст у супроводі відповідних скорочених написів.

Яблуко стояна досить рідкісне за формою – вазоподібне, у верхній частині має шість опуклин (буклів), у середній частині – шість граней, а в нижній – опуклий обідок із завитками. Піддон округлий, двоярусний, з високою шийкою у формі зрізаного конуса. На верхньому золоченому ярусі – ажурна срібна накладка, візерунок якої повторює узор на сорочці чаші. Вона чотирма виступами охоплює шийку піддона і плавно лягає на поверхню ярусу, а знизу оточена по краю гладеньким обідком. На цій накладці виділяються овальні золочені медальйони, також обрамлені

Іл. 4. Потир 1749 р. (інвентарний № ДМ-7898)

лавровими вінками. На них вигравіровані у повний зріст наступні образи: свята Варвара, свята великомучениця Катерина, архангел Михаїл та святий Никифор (іл. 6). Кожен образ супроводжують відповідні написи.

Нижній ярус піддона гладенький, опуклий. На вузькому краї піддона поставлено клейма: майстра «IR» і двічі проби срібла «12» (іл. 3, 2); зроблено дарчий напис: «КОШТОМ ПРЕПОДОБНОГО ГОСПОДИНА ОТЦА НИКИФОРА ГРИБОВСКОГО АРХІМАНДРИТА МОНАСТІРЯ ПЕТРА-ПАВЛОВСКОГО ГЛУХОВСКОГО ЗДЕЛАН ГОДА 1749 НОЯБРЯ 6 ДНЯ».

Отже, другий потир також був виготовлений київським золотарем Іваном Равичем з різницею у 11 років. Замовником цього разу виступив архімандрит Никифор Грибовський.

Іл. 5. Медальйони у верхній частині потира 1749 р.

Іл. 6. Медальйони у нижній частині потири 1749 р.

Вірогідно, саме тому серед образів на потирі бачимо святиителя Никифора (іл. 6), святого покровителя ієрарха. За життя він був патріархом Константинопольським (?–828). На медальйоні образ відтворено в облаченні

священнослужителя високого рангу з посохом-жезлом у лівій руці. Пальці правої руки святого зложені у христогамі ІСХ: прямий мізинець означає літеру «І» (Ісус); зігнутий безіменний палець майже стикається з вели-

ким, утворюючи літеру «С»; вказівний та середній схрещені у вигляді літери «Х».

Петропавлівський Глухівський монастир знаходився в густому дубовому лісі на правому березі річки Клевень поблизу с. Будища за 35 км від Глухова. Існував з середини XVII ст. Його настоятелями, зокрема, були такі відомі особи як ігумен Дмитрій Ростовський (Туптало) у 1694–1698 рр. (за його дієвої участі було збудовано центральний собор апостолів Петра і Павла) та архімандрит Мелхіседек Значко-Яворський у 1786–1809 рр. [6, с. 267–268, кат. 1050].

Никифор Грибовський очолював Петропавлівський монастир 18 років – з 1734 до 1752 р., коли його було направлено до Свято-Микільського Пустинного монастиря у Києві, а Глухівський монастир очолив Назарій Солонина [18, с. 61, 374]. У 1744 р. під час згаданої вже мандрівки Єлизавети Петрівни до Києва, імператриця завітала до монастиря і надала його настоятелю чин архімандрита, першим з яких і став Никифор Грибовський. Введення архімандрії суттєво підвищувало статус монастиря [18, с. 59].

Монастир мав значні маєтності, володіння якими було закріплено царськими жалуваними грамотами, гетьманськими універсалами, актами купівлі тощо. У 1735 р. ігумен Никифор подавав князеві А. І. Шаховському, який по смерті гетьмана Данила Апостола очолив «Правління Гетьманського Уряду», акти, що підтверджували право на певні маєтності [18, с. 59]. Окрім того, Грибовський докладав зусилля, щоб їх розширити. Показово, що у 1739–1742 рр. генеральша Анна фон Штофель вимушена була поступитися на користь ігумена «мутинськими ґрунтами, перевозом та шинком» [18, с. 31, 32].

У 1744–1745 рр. архімандрит Никифор виступав посередником у передачі коштів, які виділялися з «військового скарбу» (тобто з державної казни) Києво-Могилянської академії [10, с. 268].

Російський письменник Ніколай Лесков згадує Грибовського у своєму документальному начерку «Бродяги духовного чина», де мова йде про давні документи, пов'язані з ченцями, що втікали з монастирів. Настоятель Петропавлівської обителі виступає у цій оповіді як доволі строгий очільник [8, с. 481–502].

Одним з добрих приятелів Грибовського був Микола Ханенко (1693–1760), відомий, найперше, тим, що очолював кодифікаційну комісію для складання кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1728–1743) – проєкт зводу законів Гетьманщини, який так і не був офіційно прийнятий царським урядом, але який фактично застосовувався в житті. М. Ханенко час від часу згадував Грибовського у своїх щоденникових записах за 1742–1743 рр., у тому числі у справах роботи комісії [3].

Отже, вкладні написи на витворах золотарства доповнюють наші знання про певних історичних осіб, а письмові джерела натомість розширюють інформацію про історію предметів. Це дозволяє нам краще розуміти реалії минулого.

ДЖЕРЕЛА

1. Березова С.А., Терещук О.М. Твори золотаря Івана Равича із зібрання Скарбниці НМІУ. *Музейні читання*. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»: 2021 р. Київ, 2022. С. 102–114.
2. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ : Наш час, 2008. 320 с.
3. Дневник генерального хоружого Николая Ханенка. 1727–1753. Приложение к «Киевской старине». Киев, 1884. 524 с.
4. Дневник Якова Марковича. Т. IV: 1735–1740 роки. Видав В. Модзалевський. Жерела до історії України-Руси. Т. XXII. Київ – Львів, 1913. 385 с.
5. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. 532 с.
6. Зверинский В.В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. Т. II. Санкт-Петербург, 1892. 462 с.
7. Гваньченко Л.А., Марченко М.О. Історія Глухівщини 1729–1829 рр. на сторінках домашнього архіву М.О. Марченка. *Сіверщина в історії України*. 2018. Вип. 11. С. 170–175.
8. Лесков Н.С. Бродяги духовного чина. *Собрание сочинений в 12 т.* Москва : Правда, 1989. Т. 6. С. 481–502.
9. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург, 1914. 305 с.
10. Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Нові документи до історії церковного життя Глухова козацьких часів (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського). *Сіверщина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 266–271.
11. Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. Київ : Наукова думка, 1970. 206 с.
12. Пуцко В.Г. Церковна топографія Глухова XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2009. Вип. 2. С. 90–96.
13. Реєстр козацької старшини 1744 року. [Електронний ресурс] [https://uk.wikisource.org/wiki/Реєстр_козацької_старшини_1744_року_\(дата_звернення_24.04.2023\)](https://uk.wikisource.org/wiki/Реєстр_козацької_старшини_1744_року_(дата_звернення_24.04.2023)).
14. Ткаченко В.Ю. Православна Глухівщина: Історико-культурна спадщина Глухівського краю. 2-е вид. Глухів, 2006. 256 с.
15. Токарев С.А. Глухівська сотня за матеріалами ревізії Ніжинського полку 30–40-х рр. XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 2010. Вип. 3. С. 180–183.
16. Токарев С.А. Глухівський сотенний старшина Федір Омелянович. *Сіверщина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 128–131.
17. Тригуб О.О. Василь Йосипович Туманський та його родина. *Сіверщина в історії України*. 2013. Вип. 6. С. 333–336.
18. Тупик С. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села. Суми : Університетська книга, 2014. 396 с.
19. Удовиченко І.В. Потир з вкладної надписью Никифора Грибовського. Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», 2011 р. Київ, 2012. С. 361–370.
20. Хижняк З.І., Маньківський В.К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ : КМ Академія, 2003. 181 с.

Berezova S.A., Polidovych Yu.B., Udovychenko I.V. Chalice from the Hlukhiv temples in the collection of the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine

This article is about two silver chalices, made by the Kyiv silversmith Ivan Ravych (master's mark «IR»), which are now kept in the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine. The inscriptions on the items reveal the names of the donors as well as the churches the chalices were gifted. Written sources help to find out about the life of people whose names are engraved on silversmith's pieces. The chalice of 1738 (fig. 1–2) is connected with the name of Khrystyna Nykyforivna – the widow of Hlukhiv sotnyk Fedir Omelianovych. According to the sources, this family of elders is established – son Ivan and grandsons Hryhorii and Mykhailo Omelianovych. But this information still needs additional confirmation.

The donor of the chalice made in 1749 (fig. 4–6) was Nykyfor Hrybovskiy, who was the archimandrite of the Peter and Paul Hlukhiv Monastery. He was the abbot of the monastery for 18 years, was known as a strict leader, distinguished himself by his participation in the public life of the Cossack Hetmanate. At the end of his life, Hrybovskiy was transferred to the St. Michael Monastery on the Slupa-river in Kyiv.

Key words: chalice, Ivan Ravych, Hlukhiv, Fedir Omelianovych, Nykyfor Hrybovskiy, Peter and Paul Hlukhiv Monastery.

REFERENCES

1. Berezova, S.A., Tereshchuk, O.M. (2021). *Tvory zolotaria Ivana Ravycha iz zibrannia Skarbnytsi NMIU [Works of the goldsmith Ivan Ravych from the collection of the Treasury of NMHU]. Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvelirne mystetstvo – pohliad kriz viky»*, pp. 102–114. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Vecherskyi, V. (2008). *Hetmanski stolytsi Ukrainy [Hetman capi-*

tals of Ukraine]. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].

3. Dnevnik generalnogo khoruzhogo Nikolaia Khanenka [Diary of General Horuzhy Nikolai Khanenko]. 1727–1753. Prilozhenie k «Kievskoi starine». Kiev. (1884). [in Russian].

4. Dnevnik Iakova Markovicha [Diary of Yakov Markovich]. T. IV: 1735–1740 roky. Vydav V. Modzalevskiy. Zherela do istorii Ukrainy-Rusy. T. XXII. Kyiv; Lviv. (1913). [in Russian].

5. Diadychenko, V.A. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* [Essays on the social and political system of Left Bank Ukraine at the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries]. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainiskoi RSR. [in Ukrainian].

6. Zverinskii, V.V. (1892). *Materialy dlia istoriko-topograficheskogo issledovaniia o pravoslavnykh monastyriakh v Rossiiskoi imperii* [Materials for historical and topographic research on Orthodox monasteries in the Russian Empire]. T. II. Sankt-Peterburg. [in Russian].

7. Ivanchenko, L.A., Marchenko, M.O. (2018). *Istoriia Hlukhivshchyny 1729–1829 rr. na storinkakh domashnoho arkhivu M.O. Marchenka* [History of Hlukhiv region 1729–1829 on the pages of the home archive of M.O. Marchenko]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 11, pp. 170–175. [in Ukrainian].

8. Leskov, N.S. (1989). *Brodiahy dukhovnoho chyna* [Tramps of the spiritual order]. *Sobranie sochinenyi v 12 t.*, vol. 6, pp. 481–502. Moskva: Pravda. [in Russian].

9. Lukomskii, V.K., Modzalevskii, V.L. (1914). *Malorossiiskii gerbovnik* [Minor Russian armorial]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

10. Mytsyk, Yu.A., Tarasenko, I.Yu. (2016). *Novi dokumenty do istorii tserkovnoho zhyttia Hlukhova kozatskykh chasiv (za materialamy Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho)* [New documents on the history of church life in Glukhov during Cossack times (based on the materials of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadskii)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 9, pp. 266–271. [in Ukrainian].

11. Petrenko, M.Z. (1970). *Ukrainske zolotarstvo XVI–XVIII st.* [Ukrainian goldsmithing of the XVI–XVIII centuries]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

12. Putsko, V.H. (2009). *Tserkovna topohrafiia Hlukhova XVII–XVIII st.* [Church topography of Hlukhiv XVII–XVIII centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 2, pp. 90–96. [in Ukrainian].

13. *Reiestr kozatskoi starshyny 1744 roku* [Register of the Cossack foreman of 1744]. Retrieved from https://uk.wikisource.org/wiki/Reiestr_kozatskoi_starshyny_1744_roku [in Ukrainian].

14. Tkachenko, V.Yu. (2006). *Pravoslavna Hlukhivshchyna: Istoryko-kulturna spadshchyna Hlukhivskoho kraiu* [Orthodox Hlukhiv region: Historical and cultural heritage of the Hlukhiv region]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

15. Tokariiev, S.A. (2010). *Hlukhivska sotnia za materialamy revizii Nizhynskoho polku 30–40-kh rr. XVIII st.* [Hlukhiv sotnia according to the materials of revisions of the Nizhyn regiment in the 30s and 40s of the 18th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 3, pp. 180–183. [in Ukrainian].

16. Tokariiev, S.A. (2017). *Hlukhivskiy sotennyi starshyna Fedir Omelianovych* [The Hlukhiv country's cossack petty officer Fedir Omelianovych]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 10, pp. 128–131. [in Ukrainian].

17. Tryhub, O.O. (2013). *Vasyl Yosypovych Tumanskyi ta yoho rodyna* [Vasyl Yosypovych Tumanskyi and his family]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, issue 6, pp. 333–336. [in Ukrainian].

18. Tupyk, S. (2014). *Hlukhivskiy Petropavlivskiy monastyr ta navkolysni sela* [Hlukhiv Peter and Paul Monastery and surrounding villages]. Sumy: Universytetska knyha. [in Ukrainian].

19. Udovychenko, Y.V. (2011). *Potyr s vkladnoi nadpysiu Nykyfora Hrybovskoho* [A chalice with an inscribed inscription of Nikifor Hrybovsky]. *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Iuvierne mystetstvo – pohliad kriz viky»*, pp. 361–370. Kyiv. [in Russian].

20. Khyzhniak, Z.I., Mankivskiy, V.K. (2003). *Istoriia Kyievo-Mohylianskoj akademii* [History of the Kyiv-Mohyla Academy]. Kyiv: KM Akademia. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 069.51:739.5](477.53)

Н.Г. Кондратенко

ЯПОНСЬКА ЗБРОЯ У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

Стаття присвячена колекції японської холодної та вогнепальної зброї у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Збірка нараховує чотирнадцять одиниць – дванадцять зразків холодної зброї (нагамакі, таті, катана, вахідзасі, танто, ай-куті, ярі) та дві одиниці вогнепальної (теппо, бадзе-дзутсу). Підвалини колекції було закладено ще на зорі діяльності музею наприкінці XIX – на початку XX ст. меценатом Павлом Бобровським. Кадровий військовий, що мандрував Єгиптом, країнами Близького і Далекого Сходу, передав до музею 2777 речей. Проте Друга світова війна завдала руйнівного удару по музейному зібранню. Лише тринадцять одиниць японської зброї із довоєнного зібрання пережили цей час, хоч і зазнали значних пошкоджень у ході евакуації до м. Уфа. Один із ножів надійшов до колекції вже після війни завдяки Ігорю Вауліну, який привіз його в якості сувеніра із Манчжурії. Наразі колекція досліджена, атрибутована та підготовлена до повноцінного введення в експозиційний простір.

Ключові слова: зброя, холодна зброя, вогнепальна зброя, Японія, колекція, дослідження, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

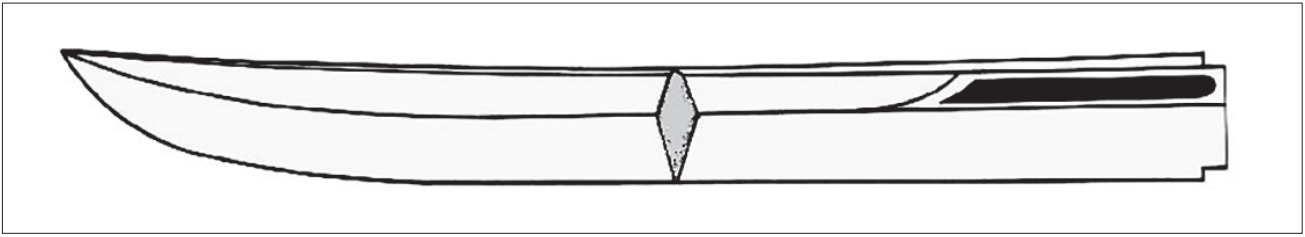
Збірка східних старожитностей Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського невелика за чисельністю, але вельми яскрава за якісним складом. З-поміж оригінальних зразків зброї увагу привертає японська колекція, предмети якої виконані із традиційною для цього народу витонченістю та наповнені вбивчою силою.

Японське озброєння як невід’ємна складова соціокультурної парадигми приваблює увагу багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників. Серед них помітний доробок належить Р. Фуллеру, Дж. Доусону, Б. Робінсону, С. Тернбуллу, Мицуо Куре, К. Носову, В. Хореву, Є. Скралівецькому, А. Баженову, А. Проніну, А. Сініцину, Р. Хуку, В. Рейнольдсу, Г. Джеррарду, Хаттори Тякудзіцу та ін.

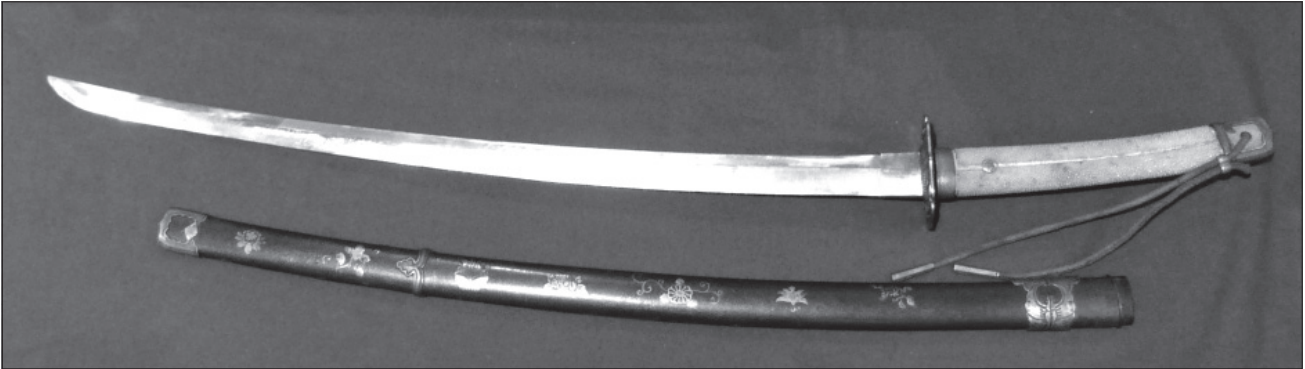
Метою роботи є максимально можлива атрибуція обраних предметів озброєння із музейного зібрання із подальшим укладанням їх наукового опису.

Вивчення кожної колекції неодмінно включає дослідження історії її формування. Підвалини цього зібрання були закладені ще на початку роботи музею. Наразі процес встановлення точного джерела надходження кожного предмета ускладнюється тим, що значна частина фондово-облікової документації була знищена у 1943 р. під час руйнівної пожежі, яка завдала страшної шкоди колекції та будинку музею.

Більшість східних реліквій, що опинились у музейному зібранні протягом перших десятиліть минулого століття, подарував закладу Павло Бобровський (1860–1944) – кадровий військовий, капітан артилерії російської армії, котрий протягом 1894–1915 рр. передав музеєві 2777 речей, які зібрав, мандруючи Єгиптом, країнами Близького і Далекого Сходу [1, с. 99]. У 1919 р. японська збірка склала 220 найрізноманітніших артефактів. Зразки озброєння тут були представлені мечами та ножами самураїв (а після війни 1904–1905 рр. – і загальновійськовими зразками), кількома комплектами обладунків самураїв [2, с. 26].

Іл. 1. ПКМВК 3460 36 189. Меч типу «нагамакі». Японія, вірогідно, XIV–XVI ст. Загальна геометрія клинка. Малюнок автора

Іл. 2 – ПКМВК 3451 36 187. Меч типу «таті». Японія, вірогідно, XVI–XVII ст. Фото автора

Можемо припустити, що значна частина досліджуваних предметів також надійшли до зібрання із цього джерела. Наступного разу зустрічаємо згадку про ці експонати в описі тогочасної колекції за 1939 р., де їх віднесено до розділу «Японська зброя, привезена з війни 1904–1905 рр.» [3]. У роки Другої світової війни майже вся зброя із Полтави була переміщена до м. Уфа (РСФСР) з метою її збереження. А у 1947 р. вона повернулася до музею, однак, воєнне лихоліття не минуло безслідно для музейних артефактів: частина декоративних та функціональних елементів були назавжди втрачені [4].

Нині колекція включає всього чотирнадцять зразків озброєння, які потребують вивчення, адже записи в інвентарних книгах післявоєнних років досить лаконічні та мають узагальнюючий характер [5, с. 83–86, 99–104, 115–116; 6, с. 9–10, 19–20, 89–90, 93–94]. Збірка включає дванадцять одиниць холодної зброї (нагамакі, таті, катана, вакідзасі, танто, айкуті, ярі) та дві одиниці вогнепальної (теппо, бадзе-дзутсу).

Найпопулярнішим видом холодної зброї в Японії віддавна є меч, що проіснував як практичний вид зброї більше тисячі років із мінімальними еволюційними змінами [7, с. 8].

Елегантними обрисами та смертоносною красою вирізняється незвичний нашому оку меч «нагамакі». Перші зразки нагамакі відомі ще з періоду Хейан (782–1184). Основною відмінністю цих мечів є довжина руків'я – зазвичай нагамакі монтувався із руків'ям, що було трохи коротше або дорівнювало довжині леза [8, с. 44].

ПКМВК 3460 36 189. Меч типу «нагамакі». Японія, вірогідно XIV–XVI ст. (іл. 1).

Метал, дерево, перламутр. Загальна довжина 1035 мм,

довжина клинка 520 мм, довжина руків'я 515 мм, ширина клинка біля руків'я 27 мм.

Клинок традиційного кування каммурі-отосі-зукурі, за характером кривизни сакі-дзорі, вістря типу о-фукура, му-кісакі, спинка іорі-муне, хамон дзюзюба. Набір деталей оправи включає гарду цуба і руків'я цука. Руків'я виготовлене з полірованого дерева із перламутровими вставками. Навершя кабуто-гане втрачене, муфти фучі декоровані квітковим орнаментом із залишками позолоти. Збережена оригінальна шпилька мекуті. Масивна гарда цуба виготовлена зі сплаву сякудо у стилі бу-мокко. Металеві шайби сеппа мідні з гладким краєм. Мідна муфта хабакі типу хіто-касане, вкрита насічкою неко-гакі.

Музейна збірка пишається єдиним зразком меча «таті». З'явився цей різновид у період Хейан (782–1184), проте практичне його значення спадає у період Момояма (1573–1599). Однак таті не зникає з арени і набуває церемоніального змісту [8, с. 130].

ПКМВК 3458 36 187. Меч типу «таті». Японія, вірогідно XVI–XVII ст. (іл. 2)

Метал, дерево, шкіра. Загальна довжина 990 мм, довжина клинка 705 мм, довжина руків'я 265 мм, ширина клинка біля руків'я 36 мм.

Клинок традиційного кування сіногі-зукурі, за характером кривизни косі-дзорі, вістря типу о-фукура, о-кісакі, спинка іорі-муне, хамон не візуалізується. Набір деталей оправи включає дерев'яні лаковані піхви сая з металевими кільцями сібабікі і семегане, гарду цуба і руків'я цука. Руків'я виготовлене з дерева магнолії й обклеєне шкірою ската саме білого кольору, без традиційного обплетення шнуром. Фігурні бляшки менукі втрачені. Навершя кабу-

то-гане і муфта фучі декоровані дрібною насічкою. Угорі є отвір сару-те із продітим шнуром. Масивна гарда цуба виготовлена з білого металу у стилі іноме-ні-аоі. Металеві шайби сеппа представлені двома комплектами – парою традиційних маленьких у вигляді смужок та парою великих фігурних у вигляді стилізованої квітки мальви. Латунна муфта хабакі типу хіто-касане. Піхви сая виготовлені з деревини магнолії, вкриті коричневим лаком та прикрашені квітковими малюнками у стилі каракуса. Нижній кінець закріплений ковпачком ітідзуке. Муфта кутігане з вустя піхов втрачена [9, с. 631].

У XVI ст. розповсюдження набуває так званий комплект «дай-сьо» («великий-малий»), який включав мечі «катана» і «вакідзасі» [8, с. 130]. Катана входила до спорядження піших самураїв та сановників низького рангу. Однак самураї високого рангу теж використовували катану з повсякденним одягом та у побуті [9, с. 30]. Свого піку популярності катана досягає у період Едо (1603–1867), коли стрімко починають розвиватися фехтувальні техніки [10, с. 32].

ПКМВК 3454 36 185. Меч типу «катана», вірогідно 1603–1687 рр.

Метал, дерево, шкіра, тканина. Загальна довжина 830 мм, довжина клинка 670 мм, довжина руків'я 210 мм, ширина клинка біля руків'я 28 мм.

За характером кривизни клинка торії-дзорі. Центр прогину співпадає з центром смуги. За загальною геометрією сіногі-зукурі. Ріжуча частина вістря о-фукура, розмір о-кіссакі. Спинка катани оформлена у стилі іорі-муне. Хамон типу сака-тьодзі-ха. Музейна катана має хабакі з двох частин, вставлених одна в одну, тобто варі-хабакі з косою насічкою неко-гакі. Цуба належить до типу даен із отворами когай-ана і козука-ана, призначені для виходу руків'я ножа когатана і шпильки когай. Руків'я обтягнуте шкірою морського ската саме-кава та обплетене чорною шовковою тасьмою у стилі цумамі-макі. Касіра плоска чашоподібна. По боках наявні два овальні отвори сітодо-ме-ана для протягування шнура обплетення цука макі. У них вставлені витончені детальки сітодо-ме. Композиція менукі горизонтальна, сюжетна, зображає самурая і двох служок, виконана зі сплаву кольорових металів, основою зорієнтована до спинки клинка. Зі зворотного боку менукі увігнуті. Піхви сая відсутні.

Під час обстеження під обплетенням було виявлено 161 фрагмент рисового паперу білого та сірого кольорів. Папір розрізано на фігурні смужки розміром від 1 до 15,5 см, з одного боку вкриті ієрогліфічними написами [11, с. 522–528].

Зібрання коротких мечів вакідзасі у музеї є найчисельнішим і включає п'ять автентичних зразків. Вакідзасі справедливо іменують «мечем», оскільки він точно повторює злегка урізану катану із аналогічною шириною і зрізом клинка. Малий меч повсюди супроводжував свого господаря, адже хороший вакідзасі у досвідчених руках був смертоносною зброєю [10, с. 40].

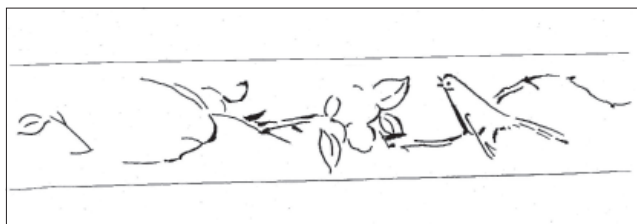

Лл. 3 – ПКМВК 3481 36 210, ПКМВК 3485 36 214, ПКМВК 3506 36 235. Меч типу «вакідзасі», Японія, період Едо (1600–1867). Фото С.В. Харченка

ПКМВК 3480 36 209. Меч типу «вакідзасі», Японія, період Едо (1600–1867).

Метал, дерево, шкіра, тканина. Загальна довжина 630 мм, довжина клинка 435 мм, довжина руків'я 195 мм, ширина клинка біля руків'я 25 мм.

Клинок сталевий, однолезовий, центр прогину зміщений у бік вістря сакі-дзорі, із вістрям середнього розміру тю-кіссакі з малою скругленістю ко-фукура. Спинка оформлена у стилі рі-муне. Основа клинка закрита втулкою хабакі, зовнішня поверхня якої вкрита повздовжніми жолобками неко-гакі. Межа між закаленою зоною і основним тілом клинка хамон у стилі сугу-ні-ко-мідаре-ха. Цуба овальна нагамару-гата неорнаментована із отвором козука-ана та рельєфним зовнішнім обідком мімі.

Іл. 4 – ПКМВК 3484 36 213. Ніж типу «танто», Японія, вірогідно, 1600–1904 рр. Гравійований малюнок на клинку. Малюнок автора

Руків'я цука дерев'яне, обтягнуте шкірою морського ската саме-кава та обплетене чорною шовковою тасьмою у стилі хінері-макі. Голівка касіра та обідок для укріплення переднього зрізу руків'я фучі виконані в одному стилістичному напрямку і зображають морські хвилі. Композиція менукі горизонтальна, сюжетна, зображає демона, виконана зі сплаву кольорових металів, основою зорієнтована до спинки клинка, розміщення несиметричне. Піхви сая відсутні [12, с. 435].

ПКМВК 3481 36 210. Меч типу «вакідзасі», Японія, період Едо (1600–1867) (іл. 3).

Метал, дерево, шкіра, тканина. Загальна довжина 645 мм, довжина клинка 475 мм, довжина руків'я 170 мм, ширина клинка біля руків'я 26 мм.

Клинок сталевий, однолезовий, центр прогину зміщений у бік вістря сакі-дзорі, із вістрям малого розміру ко-кісакі з малою скругленістю ко-фукура. Спинка оформлена у стилі рі-муне. Основа клинка закрита втулкою хабакі типу хіто-касане-хабакі, зовнішня поверхня якої вкрита повздовжніми жолобками неко-гакі. Межа між закаленою зоною і основним тілом клинка – хамон – не візуалізується. Цуба овальна нагамару-гата із отворами козука-ана та когай-ана, прикрашена прорізним орнаментом у вигляді морських хвиль. Руків'я цука дерев'яне, обтягнуте шкірою морського ската саме-кава та обплетене чорною шовковою тасьмою у стилі хінері-макі. Голівка касіра та обідок для укріплення переднього зрізу руків'я фучі виконані в одному стилістичному напрямку і зображають морських черепах. Менукі втрачені. Піхви сая відсутні [12, с. 436].

ПКМВК 3482 36 211. Меч типу «вакідзасі», Японія, період Едо (1600–1867).

Метал, дерево, шкіра, шнур. Загальна довжина 570 мм, довжина клинка 390 мм, довжина руків'я 180 мм, ширина клинка біля руків'я 23 мм.

Клинок сталевий, однолезовий, центр прогину зміщений у бік вістря торіі-дзорі, із вістрям малого розміру ко-кісакі з малою скругленістю ко-фукура. Спинка оформлена у стилі рі-муне. Основа клинка закрита втулкою хабакі, що складається з двох частин варі-хабакі, зовнішня поверхня якої вкрита повздовжніми жолобками неко-гакі. Межа між закаленою зоною і основним тілом клинка – хамон – у стилі санбонсугу-ха («три криптометрії»). Цуба кругла мару-гата неорнаментована із отвором козука-ана та гладким зовнішнім обідком мімі. Руків'я цука дерев'я-

не, обтягнуте шкірою морського ската саме-кава та обплетене жовтою шовковою тасьмою у стилі хінері-макі. Голівка касіра втрачена, обідок для укріплення переднього зрізу руків'я фучі прикрашений зображенням парасольки та паперового ліхтаря. Композиція менукі горизонтальна, сюжетна, зображає дракона, виконана зі сплаву кольорових металів, основою зорієнтована до спинки клинка, розміщення несиметричне. Піхви сая відсутні [12, с. 436].

ПКМВК 3485 36 214. Меч типу «вакідзасі», Японія, період Едо (1600–1867).

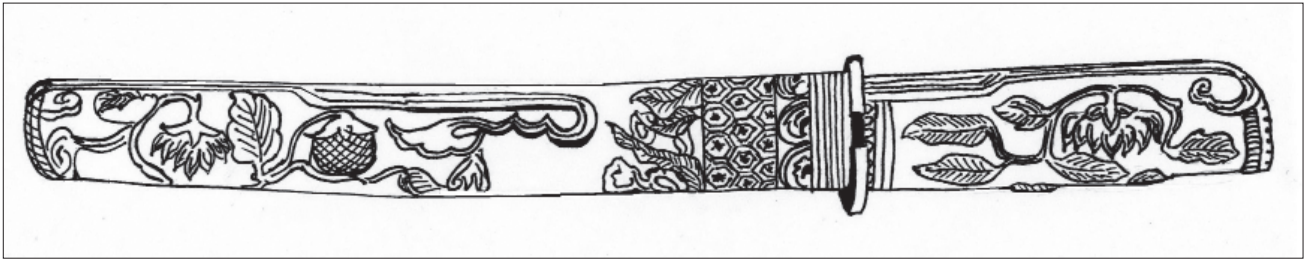
Метал, дерево, шкіра, шнур. Загальна довжина 520 мм, довжина клинка 380 мм, довжина руків'я 140 мм, ширина клинка біля руків'я 28 мм.

Клинок сталевий, однолезовий, центр прогину зміщений у бік руків'я косі-дзорі, із вістрям великого розміру о-кісакі з великою скругленістю о-фукура. Спинка оформлена у стилі рі-муне. Основа клинка закрита втулкою хабакі, зовнішня поверхня якої вкрита повздовжніми жолобками неко-гакі. Межа між закаленою зоною і основним тілом клинка – хамон – у стилі торан-ха («хвилі, що здіймаються»). Цуба фігурна мокко, прикрашена рельєфним зображенням квітів хризантем, із отвором козука-ана та зовнішнім обідком мімі, декорованим орнаментом у вигляді луски. Руків'я цука дерев'яне, обтягнуте шкірою морського ската саме-кава та обплетене жовтою шовковою тасьмою у стилі хінері-макі. Голівка касіра та обідок для укріплення переднього зрізу руків'я фучі виконані в одному стилістичному напрямку і зображають зайців. Композиція менукі горизонтальна, сюжетна, зображає зайця, виконана зі сплаву кольорових металів, основою зорієнтована до спинки клинка, розміщення несиметричне. Піхви сая відсутні [12, с. 437].

ПКМВК 3506 36 235. Меч типу «вакідзасі», Японія, період Едо (1600–1867).

Метал, дерево, шкіра, шнур. Загальна довжина 650 мм, довжина клинка 490 мм, довжина руків'я 160 мм, ширина клинка біля руків'я 25 мм.

Клинок сталевий, однолезовий, центр прогину зміщений у бік руків'я косі-дзорі, із вістрям малого розміру ко-кісакі з малою скругленістю ко-фукура. Спинка оформлена у стилі рі-муне. Основа клинка закрита втулкою хабакі, що складається з двох частин варі-хабакі, зовнішня поверхня якої вкрита повздовжніми жолобками неко-гакі. Межа між закаленою зоною й основним тілом клинка – хамон – у стилі нотаре-ха («хвилі»). Цуба овальна нагамару-гата, прикрашена рельєфним зображенням гілки бамбука та пташки, із наскрізним отвором козука-ана і отвором когай-ана, запаяним міддю, та гладким зовнішнім обідком мімі. Руків'я цука дерев'яне, обтягнуте шкірою морського ската саме-кава та обплетене чорною шовковою тасьмою у стилі хінері-макі. Голівка касіра та обідок для укріплення переднього зрізу руків'я фучі виконані в одному стилістичному напрямку і зображають бамбук з листям. Композиція менукі горизонтальна, сюжетна, зображає курочку, виконана зі сплаву кольорових металів,

Іл. 5 – ПКМВК 3526 36 253. Ніж типу «танто». Японія, вірогідно, 1600–1904 рр. Малюнок автора

Іл. 6 – ПКМВК 11764 36 744. Ніж типу «айкуті», Японія, вірогідно, 1868–1912 рр. Фото автора

основою зорієнтована до спинки клинка, розміщення несиметричне. Піхви сая відсутні [12, с. 437].

Ножі у музейному зібранні представлені трьома зразками – двома витонченими «танто» та мініатюрним «айкуті».

У повсякденному житті японців ніж прийнято називати словом «танто», однак, протягом століть для більш чіткої градації було вибудовано усталену систему класифікації, де головним був стиль монтажу [7, с. 41]. Своє місце серед озброєння самурая ніж зайняв ще у період Хей-ан (782–1184) [13, с. 43].

ПКМВК 3484 36 213. Ніж типу «танто», Японія, вірогідно, 1600–1904 рр. (іл. 4).

Метал, дерево. Загальна довжина 515 мм, довжина клинка 350 мм, довжина руків'я 165 мм, ширина клинка біля руків'я 28 мм.

Клинок сталевий, однолезовий, за характером кривизни «сьобудзукурі», за формою вістря – «му-кіссакі», за довжиною кіссакі – до «о-кіссакі», з малою скругленістю (ко-фукура). Спинка оформлена у стилі «хікусі-муне». Обидва боки клинка прикрашені рослинно-орнітоморфним малюнком, стилістично подібним до робіт майстрів школи Аої Сімосакі. Основа клинка закрита втулкою «хабакі» типу «хіто-касане», зовнішня поверхня якої вкрита тонкою насічкою. Цуба форми «даен-гата», ободок виконаний у стилі «фуку-рін». Руків'я металеве, фігурне. Касіра та фучі фігурні, симетричні за формою. Монтування у стилі «ханасі-менукі». Менукі зображають драконів, композиція горизонтальна, зорієнтована до спинки леза. Мекуті фігурні, рельєфні [14, с. 300].

ПКМВК 3526 36 253. Ніж типу «танто», Японія, вірогідно 1781–1876 рр. (іл. 5).

Метал, дерево. Загальна довжина 515 мм, довжина

клинка 294 мм, довжина руків'я 149 мм, ширина клинка біля руків'я 26 мм.

Клинок сталевий, однолезовий, за характером кривизни «уті-дзорі» поперечний перетин «хіра-зукурі», за формою вістря – «му-кіссакі», за довжиною кіссакі – до «о-кіссакі», з малою скругленістю (ко-фукура). Спинка оформлена у стилі «іорі-хікуй». Основа клинка закрита втулкою «хабакі» типу «варі-хабакі», зовнішня поверхня якої вкрита повздовжніми жолобками. Цуба форми «даен-гата» має отвір «козука-ана» з незамкненими краями. Руків'я дерев'яне, фігурне, декороване різьбленим рослинним орнаментом у формі стилізованих соняхів. Піхви дерев'яні, декор стилістично поєднує їх з руків'ям [15, с. 439].

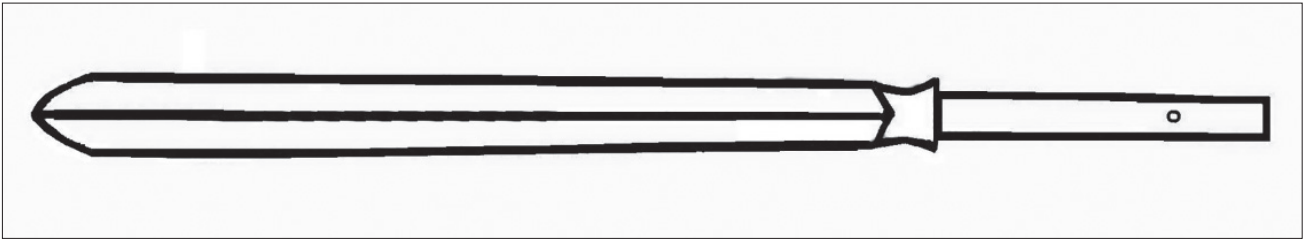
У японській термінології словом «айкуті» зветься стиль монтажу, за якого відсутня цуба, а край руків'я і вустя піхв підігнані таким чином, що злегка заходять одне в одне [8, с. 105]. Ножі невеликого розміру, як правило, використовували для самооборони чи здійснення самогубства. Зокрема айкуті використовувались під час здійснення самогубства жінками [16, с. 70].

До музейного зібрання цей предмет, на відміну від решти досліджуваного зібрання, потрапив значно пізніше. У 1945 р. з Маньчжурії його було привезено Ігорем Вауліним, який придбав його під час перебування у лавах Радянської армії. 31 травня 1949 р. цей ніж було куплено музеєм за 100 крб. [17, с. 19].

ПКМВК 11764 36 744. Ніж типу «айкуті», Японія, вірогідно, 1868–1912 рр. (іл. 6).

Метал, дерево, кістка. Загальна довжина 240 мм, довжина клинка 163 мм, довжина руків'я 77 мм, ширина клинка біля руків'я 20 мм.

Клинок сталевий, однолезовий, за характером кривизни

Іл. 7 – ПКМВК 11447 Зб 733. Наконечник списа типу «ярі», Японія, острів Танегасіма, вірогідно, 1868–1904 рр. Малюнок автора

Іл. 8 – ПКМВК 3543 Зб 359. Аркебуза «хінава-дзю». Японія, період Едо (1615–1868). Фото С. В. Харченка

зни «уті-дзори», сугата типу «хіра-зукурі», за формою вістря – «му-кісакі», з малою скругленістю (ко-фукура). Спинка оформлена у стилі «хікусі-муне». Основа клинка закрита втулкою «хабакі» типу «хіто-касане», зовнішня поверхня якої вкрита тонкою насічкою. Руків'я кістяне, різьблене, вірогідно, замінене пізніше. Піхви кістяні, різьблені, з жанровою сценою – зображено двох самураїв та демона Оні. На одному боці піхв нанесено ієрогліфічний напис [18, с. 608].

У музеї зберігається лише один наконечник японського списа «ярі». Термін «ярі» з'являється у період Камакура (1185–1333) і є загальною назвою для японських списів. Найбільшого розповсюдження спис отримує у період Муроматі (1333–1573 рр.) через постійні міжусобні війни і ріст значення піхотинців асігару [19, с. 127].

ПКМВК 11447 Зб 733. Наконечник списа типу «ярі», Японія, острів Танегасіма, вірогідно, 1868–1904 рр. (іл. 7).

Метал. Загальна довжина 655 мм, довжина леза 295 мм, довжина хвостовика 360 мм, ширина клинка біля плечей 27 мм.

Клинок сталевий, загострений з обох боків, за характером кривизни прямий «су-ярі», тригранний у перетині – «санкаку-ярі», за формою вістря – «сасахо-ярі». Спинка оформлена у стилі «іорі-муне». Хвостовик «накаго» з отвором «мекугі-ана», прикрашений гравійованим написом «Цунайосі Камі Танегасіма в Осумі» [20, с. 450].

У середині XVI ст. японці познайомилися з вогнепальною зброєю, яка глибоко вразила їх своєю простотою і вбивчою силою. Японські рушниці були гладкоствольними з гнотовим замком, що закривався. Їх розміри варіювалися від довгих для піхоти до коротких карабінів і навіть пістолетів для вершників. Після встановлення сьогунату Токугава і початку ізоляції Японії у 1640 р. ця зброя без

змін проіснувала до Реставрації Мейдзі у середині XIX ст. Гнотові замки у Японії поступилися місцем безпосередньо зброї сучасного типу під унітарні патрони [21].

ПКМВК 3543 Зб 359. Аркебуза «хінава-дзю». Японія, період Едо (1615–1868) (іл. 8).

Дерево, метал. Загальна довжина 1170 мм, довжина ствола 870 мм, діаметр дула 26 мм, калібр 15 мм.

Ствол «цуцу» сталевий, гранований, гладкий, з потовщенням біля дульного зрізу «сугуті». До ложі «теппо-дай» кріпиться масивним дульним кільцем зі слідами золочення та бамбуковими штифтами. Прицільне пристосування у вигляді заокругленої латунної мушки «сакі-ме-ате» біля дульного зрізу та цілика «ато-ме-ате» на невеликій відстані від казенної частини. Зверху ствол декорований золотом та срібною наводкою, зображеннями синтоїського сюжету «дзьоге-рю» (два дракони, що летять вгору й вниз), герба роду Токугава у вигляді трьох пелюсток мальви у колі та написами бондзи, виконаними на санскриті, що розшифровуються як «Мон-дзю» (втілення мудрості), «Дзідзо Босацу» (захисник дітей), «сьогун Дзідзо Босацу».

Дерев'яна ложа «теппо-дай» доходить до розширення дульного зрізу. Шомпольний вхід дерев'яний. Бамбуковий шомпол «сесері» зберігся. Руків'я-приклад «дайдзірі» вигнуте, фігурне. Спусковий гачок «хікі-гане» латунний зі слідами золочення. Замкова дошка декорована гравіюванням у вигляді хвиль. Механізм зі слідами золочення представлений курком «хібасамі», пороховою полицкою «хід-зара» з кришкою «хібута» та запальним отвором «хігуті».

ПКМВК 3607 Зб 325. Пістоль «бадзе-дзутсу». Японія, період Едо (1615–1868).

Метал, дерево. Загальна довжина 430 мм, довжина ствола 240 мм, діаметр дула 26 мм, калібр 12 мм.

Ствол «цуцу» сталевий, круглий, гладкий, з потовщенням біля дульного зрізу «сугуті». До ложі «теппо-дай» кріпиться масивним дульним кільцем та бамбуковими штифтами з латунними шайбами. Прицільне пристосування у вигляді заокругленої латунної мушки «сакі-ме-ате» біля дульного зрізу та цілика «ато-ме-ате» на невеликій відстані від казенної частини. Зверху ствол та надульне кільце декоровані золотом наводкою, зображеннями драконів, герба роду Токугава у вигляді трьох пелюсток мальви у колі та ієрогліфічного підпису майстра біля казенної частини – «Йосікуні саку» (зробив Йосікуні).

Ложа «теппо-дай» з червоного дубу, доходить до розширення дульного зрізу. Шомпольний вхід дерев'яний. Шомпол «карука» втрачений. Руків'я-приклад «дайдзірі» вигнуте. Спусковий гачок «хікі-гане» латунний.

Особливості японської культури накладають своєрідний і неповторний відбиток на всі явища мистецького простору, перетворюючи утилітарні речі, на кшталт зброї, на витвори ковальської майстерності. Без сумніву, такі предмети мають бути окрасою експозиційного простору будь-якого музею. За результатами проведеної роботи вони будуть введені до наукового обігу та займуть гідне місце у зброярській колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

ДЖЕРЕЛА

1. Рудинський М., Шербаківський В. Охорона пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. *Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава, 1919. Вип. І. С. 99–104.
2. Тітков О.В. Східний світ у колекціях Полтавського краєзнавчого музею. *Музей. Меценати. Колекції*: Збірник наукових праць Полтава : Археологія, 2000. С. 45–49.
3. Опис колекції зброї Полтавського державного історико-краєзнавчого музею 1939 р. Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею. Робочий архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.
4. Опис зброї, реєстраційної з м. Уфа. Чорнові матеріали про колекцію зброї Полтавського краєзнавчого музею. Робочий архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського.
5. Інвентарна книга ПКМВК «Зб-1» (розпочата 1948 р.). 196 с.
6. Інвентарна книга ПКМВК «Зб-2» (розпочата 1948 р.). 194 с.
7. Баженов А.Г. Экспертиза японского меча. Санкт-Петербург : ТПГ «Атлант», 2003. 440 с.
8. Хорев В.Н. Японское оружие крупным планом. Ростов-на-Дону : Феникс, 2010. 254 с.
9. Кондратенко Н.Г. Смертоносна поезія на вістрі лева. Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск XVI. Харків : Майдан, 2021. С. 627–636.
10. Хорев В.Н. Японський меч. Десять століть совершенства. Ростов-на-Дону : Феникс, 2011. 247 с.
11. Кондратенко Н.Г. Японський меч типу «катана» із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск X. Полтава : Дивосвіт, 2015. С. 521–532.
12. Кондратенко Н.Г. Зразки вахідзасі зі зброярського зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск XV. Харків : ТОВ «Майдан», 2020. С. 433–443.
13. Баженов А.Г. История японского меча. Санкт-Петербург : ТПГ «Атлант», 2001. 264 с.
14. Кондратенко Н.Г. Ніж типу «танто»: до питання атрибуції японської короткої клинкової холодної зброї із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових праць. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск XI. Полтава : Дивосвіт, 2016. С. 294–301.

15. Кондратенко Н.Г. Соняхи із гострим лезом: до питання атрибуції японської короткоклінової холодної зброї із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск XII. Полтава : Дивосвіт, 2017. С. 432–440.

16. Суханов И., Евдокимов А. Восток – дело тонкое. Калашников. Оружие, боеприпасы, снаряжение. № 3. 2006. С. 64–70.

17. Акти на вступ експонатів 1949 р. Робочий архів фондів ПКМ імені Василя Кричевського. Арк. 19.

18. Кондратенко Н.Г. Японська душа у музейному зібранні. Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск IX. Полтава : Дивосвіт, 2014. С. 601–610.

19. Носов К. С. Вооружение самураев. Санкт-Петербург : Полигон, 2001. 256 с.

20. Кондратенко Н. Г. Спис ярі – гість з острова Танегасіма. Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Випуск XIII. Полтава : Дивосвіт, 2018. С. 444–452.

21. Тякудзіцу Х. Огнестрельное оружие в Феодалной Японии / Хаттори Тякудзіцу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://hattori.narod.ru/weapons/fireworks.html>

Kondratenko N.H. Japanese weapon in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering

The article is dedicated to cold weapon and firearms in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum gathering. Collection includes fourteen items – twelve samples of cold weapon (nagamaki, tachi, katana, wakizashi, tanto, aikuchi, yari) and two ones of firearms (teppo, badzedzutsu). Basis of this collection was made by philanthropist Pavlo Bobrovskyi in the late 19th – early 20th century. As a career officer he traveled in Egypt, countries of Near and Far East and gave to the museum 2777 artifacts from those lands. Alas the Second World War made serious damage to the gathering. Only thirteen items of Japanese weapon from the pre-war collection survived, though they were rather harmed during evacuation to the Ufa City in the northern part of USSR. One of knives came to the collection in 1949 from Ihor Vaulin, who brought it from Manchuria.

The most popular kind of weapon in Japan is obviously cold weapon that functioned through ages without serious evolutionary changes and became sociocultural phenomenon. There are eight swords in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection. They are nagamaki with beautiful handle decorated with mother of pearl, tachi with casing made of magnolia wood, elegant katana with still sharp blade and five wakizashi with various and tenuous elements. Knives in museum collection are represented with two tanto and aikuchi. One tanto is engraved with birds at the blade. The other one has beautiful wooden scabbard carved with sunflowers. Aikuchi impresses with ivory scabbard and handle decorated with mythological plot. The only spear belongs to yari type. Its shaft was lost during the Second World war, but blade illustrates this kind of cold weapon. Firearms are represented with rifle teppo and pistol badzedzutsu. As firearms came late in Japan and was not so widespread before the late 19th century each sample is precious.

Now collection is explored, attributed and made ready to complete implementation into exposition.

Key words: weapon, cold weapon, firearms, Japan, collection, research, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. Rudynskyi, M., Shcherbakivskyi, V. (1919). Okhorona pamiatok starovyny ta mystetstva na Poltavshchyni [Protection of monuments of history and art]. *Zapysky Ukrainshchyni tovarystva dosliduvannia y okhorony pamiatok starovyny ta mystetstva na Poltavshchyni* (1), pp. 99–104. [in Ukrainian].
2. Titkov, O.V. (2000). Skhidnyi svit u kolektsiakh Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu [Oriental World in collections of the Poltava Local Lore Museum]. *Muzei. Metsenaty. Kolektsii: Zbirnyk naukovykh prats*, pp. 45–49. [in Ukrainian].
3. Description of the Poltava Local Lore Museum weapon collection (1939). Materials about weapon collection in the Poltava Local Lore Museum. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [in Ukrainian, unpublished].
4. Description of weapon re-evacuated from Ufa City. Materials about weapon collection in the Poltava Local Lore Museum. Work archive of funds of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [in Ukrainian, unpublished].
5. Inventory book of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum “Zb-1” (started in 1948). [in Ukrainian, unpublished].
6. Inventory book of the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum “Zb-2” (started in 1948). [in Ukrainian, unpublished].
7. Bazhenov, A. (2003). *Ekspertiza yaponskogo mecha* [Expertise of Japanese sword]. Sankt-Peterburh: Atlant. [in Russian].

8. Khoriev, V. (2010). *Yaponskoie oruzhyie krupnym planom* [Japanese weapon in detail shot]. Rostov-na-Donu: Feniks. [in Russian].

9. Kondratenko, N.H. (2021). Smertonosna poeziia na vistri leza [Dreadful poetry on blade]. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok* (16), pp. 627–626. [in Ukrainian].

10. Khoriev, V. (2011). *Yaponskii mekh. Diesiat vekov sovershenstva* [Japanese sword. Ten ages of perfectness]. Rostov-na-Donu: Feniks. [in Russian].

11. Kondratenko, N.H. (2015). Yaponskyi mekh typu «katana» iz zibrannia Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu imeni Vasylia Krychevskoho [Japanese sword of «katana» type in the Vasil Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection]. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok* (10), pp. 521–532. [in Ukrainian].

12. Kondratenko, N. H. (2020). Zrazky vakidzasi zi zbroiarskoho zibrannia Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu imeni Vasylia Krychevskoho [Samples of wakizashi in the Vasil Krychevsky Poltava Local Lore Museum weapon collection]. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok* (15), pp. 433–443. [in Ukrainian].

13. Bazhenov, A. (2001). *Istoriia yaponskoho mecha* [History of Japanese sword]. Sankt-Peterburh: Atlant. [in Russian].

14. Kondratenko, N.H. (2016). Nizh typu «tanto»: do pytannia atrybutsi yaponskoi korotkoklynkovoi kholodnoi zbroi iz zibrannia Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu imeni Vasylia Krychevskoho [Knife of «tanto» type: to the question of attribution of short-blade coldweapon in the Vasil Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection]. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok* (11), pp. 294–301. [in Ukrainian].

15. Kondratenko, N.H. (2017). Soniakhy iz hostrym lezom: do pytannia atrybutsi yaponskoi korotkoklynkovoi kholodnoi zbroi iz zibrannia Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu imeni Vasylia Krychevskoho [Sunflowers with sharp blade: to the question of attribution of short-blade coldweapon in the Vasil Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection]. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok* (12), pp. 432–440. [in Ukrainian].

16. Sukhanov, I., Yevdokimov, A. (2006). Vostok – delo tonkoie [East is a delicate thing]. *Kalashnikov. Oruzhyie, boiepripsy, snariazheniie*. – Kalashnikov. Weapon, ordnance, equipment, 3, pp. 64–70. [in Russian].

17. Acts of exhibits incoming (1949). Work archive of funds of the Vasil Krychevsky Poltava Local Lore Museum. [in Ukrainian, unpublished].

18. Kondratenko, N.H. (2014). Yaponska dusha u muzeinomu zibranni [Japanese soul in the museum collection]. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok* (9), pp. 601–610. [in Ukrainian].

19. Nosov, K. (2001). *Vooruzheniie samuraiev* [Weapon of samurais]. Sankt-Peterburh: Polihon. [in Russian].

20. Kondratenko, N. H. (2018). Spys yari – hist z ostrova Tanehasima [Tari spear – host from Tanegashima island]. *Poltavskiy kraieznavchyi muzei: Zbirnyk naukovykh statei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznavstvo, okhorona pamiatok* (13), pp. 444–452. [in Ukrainian].

21. Tiakudzitsu, Kh. (n. d.). Ohnestrielnioie oruzhyie v Feodalnoi Yaponii [Firearms in Feudal Japan]. Retrieved from <http://hattori.narod.ru/weapons/fireworks.html>. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 069.02:908+77.06

О.С. Сулима

ОГЛЯД КОЛЕКЦІЇ ФОТО КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ІЗ ФОНДУ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

У статті викладений огляд фотографічної колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського відповідно до типології фотодокументів, прийнятої у закладі. Окремо проаналізовані портрети (індивідуальні, парні, групові), історичні типажі, репродукції, сюжетні (репортажні), видові фото, що зберігаються у музейних фондах. Увага зосереджена на світлих кінця ХІХ – початку ХХ ст., що відображають період становлення фотографії як найдостовірнішого засобу документування різних аспектів суспільної дійсності. На конкретних прикладах продемонстроване значення та інформаційний потенціал музейних візуальних матеріалів для різних напрямків історичних досліджень.

Ключові слова: колекція, фотографія, візуальне джерело, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Фонди Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського вирізняються цінними й різноманітними колекціями, що були зібрані багатьма поколіннями музейників упродовж більш ніж 130-річної історії закладу. За радянських часів сформувався підхід до комплектування фондів зібрань краєзнавчих музеїв України, за якого воно було спрямованим на відображення розвитку природи, історії, господарства, наукового і культурного життя певної території. І нині збиральницька робота теж ґрунтується на цьому принципі. Тому сучасний склад фонду музею неоднорідний, його основою є експонати, які відповідають профілю закладу. Значна частина збірок уже стала об'єктом зацікавленості науковців. Однак колекція світлин закладу зрідка потрапляла у фокус уваги дослідників.

Тривалий час у наукових практиках до іконографічних джерел, у порівнянні з письмовими, ставилися як до допоміжних і використовували лише у якості ілюстрацій для підвищення репрезентативності досліджень. Однак за останні десятиріччя з'явився ряд публікацій, у яких науковці рефлексують над специфічними проблемами значення та місця візуальних матеріалів у вивченні минувшини (У. Мітчел, А. Гаскелл, О. Колястрок, О. Коваленська, О. Брюховецька та ін.). До прикладу, американський історик мистецтва Айвен Гаскелл, аналізуючи роль «візуальних джерел», наголосив, що на певні інтелектуальні запити, які можуть постати на сучасному етапі, «можна відповісти лише з їхньою допомогою» [1, с. 256]. Аналіз різних питань теоретико-методологічного змісту музейної візуальності ввели до наукового дискурсу Р. Маньковська та С. Гаврилюк [2].

Метою статті є огляд фотографічної колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМБК), зокрема аналіз тематичного наповнення, що визначає її значення для всебічного вивчення історії краю. Подібні узагальнюючі розвідки покликані вирішити низку наукових та практичних завдань: з одного боку, структурувати інформацію, що міститься у фондово-об-

ліковій документації на сучасному етапі; з другого – гарантувати ефективне використання музейних предметів у експозиційній, науковій та видавничій діяльності.

На сьогодні розвідки, присвячені вивченню збірок фотографій різних музеїв України, опублікували ряд дослідників, переважно співробітники цих закладів: І. Больботенко [3], О. Мельничук [4], Н. Переполькіна [5], І. Синельник [6], О. Зосімович і Н. Щербакова [7] та ін.

Фотоколекцію ПКМВК складають позитиви та негативи знімків, що знаходяться у фондах закладу і налічують близько 35 тисяч одиниць зберігання. Окрім фотодруків, до цього зібрання належать альбоми з фото (близько 250). Однак предметом дослідження обрані світлини кінця XIX – початку XX ст., що відображають період становлення фотографії як найдостовірнішого засобу документування різних аспектів буття.

Хронологічно збірка охоплює період від 1860-х до 1917 р. Найстаріші фото датуються 1866–1890-ми рр., кількісно переважають світлини початку XX ст. Загалом зібрання фотокартки епохи модерну містить понад 2 тис. одиниць зберігання.

Фотографічна колекція музею містить зразки світлин різних жанрів, що відповідають критеріям цінності, зокрема рідкісні за змістом та авторством. Серед усього масиву знімків особливо значимі професійні роботи відомих фотографів Полтавщини: І. Хмелевського, М. Фріденталя, Р. Салітана, Д. Меєровича, Г. Харлаба, Д. Ізраїлевича, А. Смілянського, К. Лехницького (м. Полтава), І. Зільберберга (м. Кременчук), Є. Фрога (м. Миргород), М. Бродського (м. Кобеляки). Окреме місце належить фотомитцям, які залишили рідний край і розкрили свій потенціал за його межами, наприклад, А.М. Павловичу – уродженцю Полтави, який став відомим у часи Російської імперії завдяки видовим та сюжетним світлинами, що часто ставали ілюстраціями поштових карток [8]. Усебічне дослідження авторських знімків дозволить простежити розвиток фотосправи на полтавських теренах. Окрім того, до музейної колекції належать і фотороботи майстрів зі світовим ім'ям: Чарльза Скоуена (Великобританія) і Уено Хікоми (Японія) [9]. Незважаючи на те, що більшість досліджуваних музейних предметів виконані анонімними аматорами фотодруку, все ж їх інформаційний потенціал теж високий, враховуючи інші вагомості, окрім авторства, критерії цінності – історизм, походження та суть зображень.

Аналізуючи змістове наповнення досліджуваних музейних предметів, можемо констатувати, що у збірці закладу представлені різні типи фотодокументів: портрети (індивідуальні, парні, групові), історичні типи, репродукції, сюжетні (репортажні), видові фото.

Світлина за своєю природою – найдокументальніша з усіх видів джерел. Саме вона слугує ефективним знаряддям візуалізації конкретного сегмента простору у визначений хронологічний період, зберігає вигляд втраченої культурної спадщини або первісний стан спо-

руд, історичних місць чи краєвидів. Тому надзвичайно цінними для візуальної реконструкції локальної історії, а також історичної урбаністики є видові фото. Фотозбірка презентує ряд населених пунктів Полтавщини: мм. Гадяч, Зіньків, Полтава, м-ка Диканька, Решетилівка, Шишаки, сс. Веприк Гадяцького повіту; Ковалівка Зіньківського повіту; Переволочна, Просяниківка Кобеляцького повіту; Красногорівка Константиноградського повіту; Зінці, Нижні Млини, Петрашівка, Петрівка, Розсошенці, Рунівщина Полтавського повіту. Проте більшість видових фотографій не містять анотацій із вказівкою про місце зйомки.

Фотодокументи зберігають види знакових для певного населеного пункту куточків. Зустрічаємо фотокартки із зображеннями храмів: Миколаївської церкви м-ка Диканька; Миколаївської та Успенської церков с. Веприк; Сампсонівської та Спаської церков, ансамблю Хрестовоздвиженського монастиря м. Полтава. Окремо варто виділити комплекси фото, що репрезентують маєток князів Кочубеїв у Диканці та володіння поміщика П.П. Потоцького у Просяниківці. Поміж полтавських видових світлин значна частина містить зображення пам'ятників, пов'язаних із подіями Полтавської битви 1709 р. Також багато знімків дають змогу скласти уявлення про загальний вигляд сіл та містечок Полтавщини кінця XIX – початку XX ст., забудованих типовими українськими хатами, що потопали у садах; із храмом, що вивищується над іншими спорудами; вітряними млинами на околицях тощо.

До музейного зібрання також належать стереоскопічні фото з краєвидами кількох європейських міст – Бадена, Гельдерберга, Брюсселя, Парижа, Ліона, Рима, Кракова. Вони водночас репрезентують одну з віх розвитку фотомистецтва та розширюють географію колекції закладу.

Сюжетні або репортажні світлини належать до подієвого жанру фотозйомки. Вони характеризуються наочністю, емоційністю та контекстуальністю. Ці знімки знайомлять із різними сферами життєдіяльності населення Полтавщини. Наприклад, непересічна подія початку XX ст. – відкриття пам'ятника класикові нової української літератури Іванові Петровичу Котляревському у Полтаві – відображена у невеликій, але цінній колекції знімків [10]. Винятковими за змістом фотодруками є документальні світлини, що розкривають події мілітарної історії: російсько-японської (1904–1905 рр.) та Першої світової (1914–1918 рр.) воєн. Привезені полтавцями-учасниками цих подій фотокартки переважно зафіксували діяльність госпіталів, зокрема військових та медпрацівників під час лікування, короткі хвилини відпочинку воїнів.

Портретну галерею складають численні фото діячів науки, культури, освіти, спорту, медицини тощо. Ця група знімків має значний науково-інформаційний потенціал у розрізі біографістики, генеалогії та просопографії. У фотофонді музею зберігаються світлини: письменників Л.І. Василевського та Г.О. Коваленка; етнографа В.І. Ва-

силенка; акторів П.Я. Барвінського та Д.М. Дудніченка; народного учителя С.В. Мороза, вчительок О.М. Соколової та А.Н. Соколовської; спортсменів І.М. Піддубного та П.Ф. Коваленка; лікарів І.А. Зубковського, О.Ф. Мальцева, О.О. Несвіцького, М.В. Скліфософського, лікарки О.Д. Тригуб; суспільного діяча Р.К. Каменського; інструктор із вишивки та ткацтва Полтавського губернського земства В.В. Болсунової, М.Т.Гагалій, В.А. Костенської, Л.П. Медведенко, Г.В. Мороз, Г.П. Ткаченко; учасників/учасниць селянського повстання 1902 р. А.К. Порохні, Д.С. Чамари, В.Я. Коркішка; активістів/активісток революції 1905–1907 рр. Т.С. Гуєвського, Л.В. Завойко, О.П. Квітки, Г.К. Струця; військових К.М. Бабенка [11], А.О. Миненка, О.Г. Пашенка тощо.

Цікавими зразками групових фотопортретів є світлини з людьми, які об'єднані спільною діяльністю. Так, у фотоколекції закладу знаходяться знімки із робітниками різних цехів Полтавських залізничних майстерень, працівниками механічних майстерень герцога Мекленбург-Стрелецького (м. Карлівка), мешканців володінь поміщика П.П. Потоцького (с. Просяниківка), робітників економії князів Кочубеїв, учасників виступів цирку «Труцці», членів художньо-кустарного відділу Полтавського губернського земства тощо. До групових портретів можемо віднести і випускні віньетки, наприклад, учнів Дігтярівської ткацької майстерні (1910 та 1914 р.), Полтавської духовної семінарії (1913 р.), Полтавської жіночої гімназії В. Ахшарумової (1906 р.), Полтавської жіночої гімназії О. Вахніної (1913 та 1917 рр.), Полтавської Маріїнської гімназії (1916 р.), Полтавського земського ремісничого училища (1908 та 1911 рр.) тощо. До прикладу, учнів та викладачів Миргородської керамічної школи сфотографували під час роботи у різних майстернях: порцеляновій, майоліковій та ін.

Вагомими для дослідження історії повсякдення є комплекси фотознімків полтавських родин, наприклад, Давидович-Нащинських, Каменських, Школяренків, Іващенко, Свідерських тощо. Помітною є і збірка фотопортретів родичів відомого письменника М.В. Гоголя, зокрема родини Гоголь-Головні (лінія молодшої сестри Ольги) та Данилевських-Бикових (лінія середньої сестри Єлизавети).

Від початку заснування 1891 р. у музеї почала формуватися фотографічна збірка, яка щороку поповнювалася завдяки експедиційній діяльності співробітників [12, с. 23]. Часто музейники, зважаючи на потреби новоствореного закладу, самі робили знімки, обираючи сюжет, композицію, ракурс, тому першими до колекції потрапили види природи, типи населення, предмети старовини тощо [13, с. 47]. І сьогодні значний масив світлин у музейній збірці – це фототипажі жителів Полтавщини: різних за віком, статтю, місцем проживання у традиційних строях (буденних/святкових) чи вдягнених за міською модою. Ці знімки також відображають матеріальну культуру населення регіону: хати (екстер'єри та

інтер'єри), господарчі споруди, господарчий реманент, хатне начиння, транспорт тощо. Вони представляють значний інтерес для дослідників-етнографів, оскільки їм притаманні визначальні для джерела характеристики: історизм, автентичність, достовірність, синкретичність.

Серед фотокопій документів представлені універсали та листи Богдана Хмельницького 1648, 1649, 1951, 1653, 1654 рр., розпорядження гетьмана Данила Апостола 1730 р., привілей польського короля Сигізмунда III від 29 листопада 1620 р. тощо. Історія друкарської справи відображена у фоторепродукціях перших друкованих видань на українських теренах – Пересопницького Євангелія 1556–1661 рр., Судебника 1556 р., Острозької Біблії 1580–1581 рр. тощо. Численними є фотокопії джерел (рапорти, листи, справи), що відображають революційні хвилювання на території регіону: документи про Турбаївське повстання 1789–1793 рр., Сорочинське 1905 р., селянське 1906 р., Севського полку у Полтаві 1906 р. тощо.

Фотографії – музейні артефакти, що зосередили у собі досягнення науки, техніки та мистецтва; це документи епохи і зразки розвитку фотосправи. Вони максимально точно відтворюють реальність у всій її багатоманітності. Аналіз фотоколекції ПКМВК засвідчує її розмаїте тематичне наповнення та багатогранні просторово-часові характеристики. Репрезентативність збірки дозволяє, з урахуванням джерельних особливостей фотодокументів, проводити дослідження за різноманітними напрямками локальної та мілітарної історії, історичної урбаністики, біографістики, генеалогії, просопографії, етнографії тощо. Світлини кінця XIX – початку XX ст. із музейної колекції – цінні іконографічні матеріали, що з одного боку, допомагають музейникам максимально точно реконструювати історичні події та середовища під час створення експозицій, а з іншого – цінний інструмент для запровадження імерсивних методів (занурення) у музейний простір, адже мають високий рівень атрактивності та здатні викликати емоційні та чуттєві переживання у відвідувачів.

ДЖЕРЕЛА

1. Гаскелл А. Візуальна історія. Нові підходи до історіописання / ред. П. Берк. Київ : Ніка-Центр, 2010. С. 221–256.
2. Маньковська Р., Гаврилюк С. Теоретичні засади музейної візуальності. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вінниця, 2021. Вип. 37. С. 93–100.
3. Більботенко І. До історії маєтку Качанівка та родини Тарновських (на матеріалах Національного музею історії України). Музей та його колекції: тематичний зб. наук. праць. Київ, 2003. С. 126–140.
4. Мельничук О. Історія формування музейної колекції Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. Архіви України. 2019. № 2. С. 150–166.
5. Перепьолкіна Н. Зібрання дореволюційних світлин з фондів Керченського заповідника (1880-ті – 1920-ті роки). Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини: Зб. наук. пр. Вип. 3. Ч. 1. До 180-річчя Керченського музею старожитностей. Київ : Видавничий дім А+С, 2006. С. 45–50.
6. Синельник І. Колекція фотографій Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського як джерело з історії краю. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2015. Ч. 26–27. С. 191–196.

7. Зосімович О., Щербакова Н. Історичний зміст матеріалів фондової колекції Музею космонавтики ім. С.П. Корольова. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*. 2017. V (19). P. 21–24.

8. Сулима О. Повороти долі фотографа А.М. Павловича та Полтавський музей. *Сіверщина в історії України*. Глухів – Київ, 2020. Вип. № 13. С. 337–343.

9. Сулима О. Фото із Цейлону. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава-Харків : Майдан, 2023. Вип. XVIII. С. 264–270.

10. Фесик К., Кондратенко Т., Барська Г., Кондратенко Н. Проспект експерсії по виставці «Історія однієї фотографії», створений із нагоди 110-ї річниці відкриття пам'ятника І.П. Котляревському в Полтаві. *Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*: зб. наук. ст. Полтава : Дивосвіт, 2014. Вип. IX. С. 571–581.

11. Сулима О. Карпо Бабенко – учасник Першої світової війни. *Село Жуки – Батьківщина Саміла Величка*: збірник матеріалів Третьої наукової конференції. Київ – Полтава, 2020. С. 190–194.

12. Полтавський земський Естество-історический музей. Полтава : Типо-Лит. Л. Фришберга, 1892. 26 с.

13. Ежегодник естество-історического музея Полтавского губернского земства. 1912 год. Полтава : электр. типо-лит. И. Фришберга. 1913. 54 с.

Sulyma O.S. Review of photo collection of the late 19th – early 20th centuries in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum

The article contains review of photo collection in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum according to the photo documents typology used in the establishment. Portraits (individual, double, group), historic types, reproductions, narrative (candid), viewing photos, preserved in the museum funds are analyzed separately. Special attention is paid to images of the late 19th – early 20th centuries that reflect period of photography appearing as most trustful instrument of documenting different aspects of social life. Information about authors and place of shooting are given. Summarized information about thematic gathering completing is presented. Meaning and informational potential of museum visual materials in different historical research direction are shown on the concrete examples.

Keywords: collection, photography, visual source, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum

REFERENCES

1. Haskell, A., Berk, P. (Ed.). (2010). *Vizualna istoriia* [Visual history]. *Novi pidkhody do istoriopyssannia*, pp. 221–256. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

2. Mankovska, R., Havryliuk, S. (2021). Teoretychni zasady muzeinoi vizualnosti [Theoretical fundamentals of museum visuality]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, (37), pp. 93–100. Serii: Istorii. Vinnytsia. [in Ukrainian].

3. Bolbotenko, I. (2003). Do istorii maietku Kachanivka ta rodyny Tarnovskyykh (na materialakh Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy) [To the history of Kachanivka estate and the Tarnovskys Family (on materials from the National Museum of History of Ukraine)]. *Muzei ta yoho kolekcii: tematychnykh zb. nauk. prats*, (pp. 126–140). Kyiv. [in Ukrainian].

4. Melnychuk, O. (2019). Istoriiia formuvannia muzeinoi kolekcii Tsentralnoho derzhavnogo arkhivu-muzeiu literatury i mystetstva Ukrainy [History of forming the Central State Archive Museum of Literature and Art of Ukraine Collection]. *Arkhivy Ukrainy*, 2, pp. 150–166. [in Ukrainian].

5. Perepolkina, N. (2006). Zibrannia dorevoliutsiinykh svitlyn z fondiv Kerchenskoho zapovidnyka (1880-ti – 1920-ti roky) [Gathering of the pre-revolution photos from the Kerch Reservoir Funds (1880s – 1920s)]. *Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhenia kulturnoi spadshchyny*, (3), pp. 45–50. [in Ukrainian].

6. Synelnyk, I. (2015). Kolektsiia fotohrafii Chernihivskoho istorichnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho yak dzhерело z istorii kraiu [Photo collection of the V. V. Tarnovsky Chernihiv History Museum as a source of local history]. *Spetsialni istorichni dysypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 26–27, pp. 191–196. [in Ukrainian].

7. Zosimovych, O., Shcherbakova, N. (2017). Istorychnyi zmist materialiv fondovoi kolekcii Muzeiu kosmonavtyky im. S. P. Korolova [Historical component of the S. Korolev's Space Museum funds collection]. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, (19), pp. 21–24. [in Ukrainian].

8. Sulyma, O. (2020). Povoroty doli fotohrafa A.M. Pavlovycha ta Poltavskiy muzei [Twists of fate of photographer A.M. Pavlovych and the Poltava Museum]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, (13), pp. 337–343. [in Ukrainian].

9. Sulyma O. (2023). Foto iz Tseilonu [Photo from Ceylon].

Poltavskiy kraieznachnyi muzei. Malovidomi storinky istorii, muzeieznastvo, okhorona pamiatok : zb. nauk. st., (18), pp. 264–270. Poltava-Kharkiv : Maidan. [in Ukrainian].

10. Fesyk, K., Kondratenko, T., Barska, H., Kondratenko, N. (2014). Prospekt ekskursii po vystavtsi «Istoriia odniiei fotohrafii», stvorenii iz nahody 110-i richnytsi vidkryttia pam'iatnyka I.P. Kotliarevskomu v Poltavi. *Poltavskiy kraieznachnyi muzei* [The exhibition «Story of the one photography» dedicated to the 110th anniversary of monument to Ivan Kotliarevskyi unveling excursion]. *Malovidomi storinky istorii, muzeieznastvo, okhorona pam'iatok*: zb. nauk. st., (9), pp. 571–581. Poltava : Dyvosvit. [in Ukrainian].

11. Sulyma, O. (2020). Karpo Babenko – uchastnyk Pershoi svitovoi viiny [Karp Babenko – participant of the First World War]. *Selo Zhuky – Batkivshchyna Samiila Velychka*, pp. 190–194. Kyiv – Poltava. [in Ukrainian].

12. *Poltavskij zemskij Estestvenno-istoricheskij muzej. (1892).* [The Poltava Zemstvo Natural Historic Museum]. Poltava : Tipo-Lit. L. Frishberga. [in Russian].

13. *Ezhegodnyk estestvenno-ystorycheskoho muzeia Poltavskoho hubernskoho zemstva. 1912 hod* [Annual of the Poltava Hubernia Zemstvo Historic and Nature Museum. 1912]. Poltava : elektr. typo-lyt. Y. Fryshberga. (1913) [in Russian].

**Стаття надійшла до редакції 18.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.**

УДК 595.7:069.013(477.74)

В.Г. Коритнянська

АРТРОПОДОФАУНА ФОНДОСХОВИЩА ОДЕСЬКОГО МУЗЕЮ ЗАХІДНОГО І СХІДНОГО МИСТЕЦТВА

У статті наведені результати вивчення артроподофауни фондосховища Одеського музею західного і східного мистецтва. У результаті ентомологічних обстежень 2018–2022 рр. у приміщеннях фондів закладу виявлено членистоногих – представників чотирьох класів (Вищі раки, Губоногі, Комахи та Павукоподібні), з них найбільш чисельними за кількістю таксономічних груп були класи Комахи та Павукоподібні. Серед виявлених артропод зареєстровані музейні шкідники (шість видів) та організми-індикатори незадовільного санітарно-гігієнічного стану музейних приміщень, їх недостатньої ізоляції від навколишнього середовища, наявності в них зон мікроклімату та ін.

Ключові слова: ентомологічне обстеження, членистоногі, комахи, музейні приміщення, музейні шкідники, музей.

Музейні колекції можуть пошкоджуватися багатьма живими організмами, проте основна роль у процесах руйнації творів мистецтва належить на сьогодні мікроскопічним грибам та комахам (клас Комахи (Insecta), тип Членистоногі (Arthropoda)). Серед останніх найбільш шкодочинними в музеях Півдня України є предімагінальні стадії меблевого і хлібного точильників, тютюнового жука, справжніх молей та шкіроїдів, лусочниці срібляста тощо [1, с. 55–56; 2, с. 485]. У той же час завдавати шкоди музейним предметам здатні й інші мешканці музейних приміщень, зокрема, численні членистоногі – представники класів Вищі раки з підряду

Мокриці (Oniscidea), Двопарноногі (Diplopoda) і Губоногі (Chilopoda), зокрема, ківсяки, багатоніжки з родини Lithobiidae і ряду Скутігери та Павукоподібні (Arachnida), серед яких види з підкласу Кліщі (Acari) та рядів Псевдоскорпіони (Pseudoscorpiones) і Павуки (Araneae). Пошкодження творів мистецтва цими організмами є опосередкованим та призводить до: 1) біохімічної руйнації пам'яток (через вміст у їхніх екскрементах хімічно-активних сполук); 2) біологічного засмічення залишками життєдіяльності (фрагментами екзоскелету та личинкових шкур та ін.); 3) збільшення ступеня контамінації поверхонь мікроорганізмами, головним чином, бактеріями і мікроскопічними грибами. Крім того, залишки життєдіяльності і рештки членистоногих слугують харчовим субстратом для мікроскопічних грибів та є їжею, місцем помешкання й укриття для інших представників типу, що мешкають у музеях [2, с. 479].

З огляду на вищенаведене, присутність в музейних приміщеннях членистоногих – немuseumних шкідників, вкрай небажана, оскільки пов'язана з потенційним ризиком пошкодження музейних предметів. Водночас виключити появу цих організмів у музеях України надзвичайно складно через те, що більшість з них розміщені в старих, пристосованих для зберігання музейних колекцій будівлях, які потребують ремонту та не забезпечені потрібним для створення і підтримки належних умов зберігання обладнанням [3, с. 302–303].

Отримати відомості про якісний та кількісний склад артроподофауни музейних приміщень дозволяють ентомологічні обстеження. Регулярне їх проведення забезпечує не тільки моніторинг комах-музейних шкідників, а й дозволяє виявити членистоногих – індикаторів певних «недоліків» умов зберігання, а саме: незадовільного санітарно-гігієнічного стану приміщення, його недостатньої ізоляції від навколишнього середовища, наявності в ньому зон мікроклімату та активних осередків розвитку артропод, у т. ч. і комах-музейних шкідників [4, с. 158; 5, с. 12].

Одеська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України (далі – ОФ ННДРЦУ) є на сьогодні єдиним на Півдні України закладом, що опікується всебічними аспектами зберігання, консервації та реставрації рухомих пам'яток історії і культури Музейного фонду України. Співробітники відділу наукових досліджень філії проводять фізико-хімічні, мікробіологічні і ентомологічні дослідження музейних предметів, здійснюють мікробіологічне та ентомологічне обстеження приміщень музеїв тощо.

Одеський музей західного і східного мистецтва (далі – ОМЗіСМ) створено в 1923 році. На сьогодні зібрання музею складається з колекцій живописних творів, порцеляни, графіки, предметів мистецтва країн Центральної і Східної Азії [6, с. 68].

Співпраця ОФ ННДРЦУ з ОМЗіСМ триває вже понад 35 років. За цей час науковцями і реставраторами філії були досліджені та відреставровані понад 500 творів зі збірки

музею, проведено мікробіологічні та ентомологічні обстеження його фондів, реалізовано, спільно з музейниками, низку виставково-просвітницьких заходів [7, с. 57].

Ентомологічне обстеження приміщень фондів ОМЗіСМ проводили один раз на рік, протягом 2018–2022 рр. Метою обстежень було: 1) виявити осередки розвитку музейних шкідників у приміщеннях фондів музею; 2) встановити видовий склад його мешканців, зокрема, організмів-індикаторів незадовільного санітарно-гігієнічного стану приміщень, їх недостатньої ізоляції від навколишнього середовища та ін. Отримані в результаті проведених обстежень дані є підставою для надання співробітникам закладу рекомендацій щодо оптимізації умов зберігання музейних предметів.

Під час ентомологічного обстеження проводили візуальний огляд приміщень фондів та відбір зразків у них. Зразки протягом усіх років відбирали в стаціонарних точках: в залі №1 – біля входів у фондосховище та зал №3; у залах №2 і 3 – у дальніх кутах приміщень біля вікон справа і зліва. Відбір зразків здійснювали з підлоги (у т. ч., з підлоги вздовж плінтусів, а також між трубами і стіною, по під полицями стелажів і шаф) і підвіконь, з ділянок стін за та під радіаторами.

Під час інтерпретації результатів обстеження враховували особливості біології розвитку та «трофічні вподобання» виявлених членистоногих, склад музейної колекції, кількість артропод одного виду/таксономічної групи в зразку, наявність у ньому живих організмів, предімагінальних стадій, залишків життєдіяльності та ін., загальну частоту трапляння в залах та в окремі роки протягом усього періоду спостережень, наявність або відсутність скарг з боку музейників тощо.

Камеральну обробку зібраних зразків проводили в лабораторії ОФ ННДРЦУ за допомогою бінокулярного мікроскопа МБС – 9, при збільшеннях 8,4×, 14×, зрізка – 28×.

Вимірювання показників температури і відносної вологості повітря здійснювали під час обстежень 2019–2022 рр. за допомогою цифрового термомітрометра «НТС-1».

Результати візуального огляду приміщень фондів музею

Фондосховище музею розташоване в лівому крилі будівлі, на першому поверсі. Складається з трьох залів прямокутної форми (зала №3 г-подібна), у залах наявні великі вікна, у залах №1 і 2 – по три вікна, у залі №3 – два вікна. Підлога – паркет, стіни – пофарбовані водоємulsionною фарбою. Вхід до зали №1 розташований в експозиційній залі музею, облаштований тамбуром. Робоче місце зберігача розташоване у залі №2, у залі №1 відбувається реєстрація осіб-відвідувачів та розміщено телефон.

У приміщеннях фондів зберігаються колекції графічних і живописних творів, більшість предметів останньої виконані в техніці олійного живопису на полотні та дошках. Картини розміщені на металевих сітках (у залі №3) та стелажах (у залі №1), висять на стінах, подекуди

стоять у штабелях (в усіх залах).

Запах цвілі на момент проведення обстежень у приміщеннях фондів відсутній, осередки розвитку мікроскопічних грибів не виявлені. У приміщеннях залів № 1 (справа від входу, над вікном) та 3 (біля вікна) наявні численні осередки деструкції стелі та стін у вигляді тріщин, осипів та відшарувань.

Скарги з боку зберігача (на появу комах, пошкодження ними творів) відсутні.

Провітрювання приміщень фондів здійснюється за допомогою відчинених вікон і дверей. Температурно-вологісні умови не контролюються. Показники температури і відносної вологості повітря в приміщеннях фондів ОМЗіСМ на момент проведення обстежень протягом зазначених років у середньому становили: 19,2°C (при мінімальних та максимальних значеннях: 17,5 і 20,3°C) та 55,4% (51 і 61%), відповідно.

Видовий список представників типу Arthropoda, виявлених у результаті ентомологічних обстежень фондосховища ОМЗіСМ у 2018–2022 рр., представлений нижче. Біля назви таксону цифрами позначено: у чисельнику – номер зали, у якому виявлено організм; у знаменнику – рік проведення обстеження; літера «ж» означає, що організм у зразку був живий.

Підтип Ракоподібні (Crustacea)
Клас Вищі раки (Malacostraca)
Ряд Рівноногі (Isopoda), підряд Мокриці^{1/2020, 2/2022, 3/2019, 3/2022}
Підтип Трахейнодишаючі, або Трахейні (Tracheata)
Надклас Багатоніжки (Myriapoda)
Клас Губоногі, багатоніжки-літобіїди^{3/2022}
Клас Комахи
Підклас Первиннобезкрилі комахи (Apterygota)
Ряд Щенихвостки (Thysanura)
род. Лусочниці (Lepismatidae), *Lepisma saccharina* (Linnaeus, 1758)^{3/2022}
Підклас Крилаті комахи (Pterygota)
Відділ Комахи з неповним перетворенням (Hemimetabola)
Надряд Ортоптероїдні (Orthopteroidea)
Ряд Таргани (Blattoptera), *Blattella germanica* (Linnaeus, 1767)^{1/2018, 1/2020}
Надряд Геміптероїдні (Hemipteroidea)
Ряд Сіноїди (Psocoptera)^{3/2019ж, 3/2022}
Ряд Напівтвердокрилі, або Клопи (Hemiptera)
Клопи з род. *Rhyparochromidae*, *Coreidae*, *Pentatomidae*^{1/2022, 2/2021, 3/2019, 3/2022}
надрод. *Aphidoidea*, род. Справжні Попелиці (*Aphididae*), *Aphididae* gen. sp.^{3/2019}
Відділ Комахи з повним перетворенням (Holometabola)
Надряд колеоптероїдні (Coleopteroidea)
Ряд Жуки (Coleoptera)
род. Сонечка (*Coccinellidae*), *Coccinellidae* gen. sp.^{3/2019, 3/2021}
род. Шкіроїди (*Dermestidae*)
Anthrenus picturatus (Solsky, 1876)^{2/2021ж}

Anthrenus spp.^{1/2019, 1/2021ж, 2/2020, 2/2022, 3/2022}
Attagenus smirnovi (Zhantiev, 1976)^{3/2018}
Attagenus spp.^{2/2020, 2/2021, 2/2022ж, 3/2020, 3/2022}
род. Облудиники (Ptinidae)
Stegobium paniceum (Linnaeus, 1758)^{2/2019, 2/2022, 3/2019, 3/2022}
род. Сховники (Lathridiidae), *Dienerella* spp.^{2/2019, 3/2020}
род. Довгоносики (Curculionidae), *Hexarthrum exiguum* (Boheman, 1838)^{3/2018}
Надряд мекоптероїдні (Mecopteroidea)
Ряд Лусокрилі, або Метелики (Lepidoptera)
род. Справжні моли (Tineidae)^{2/2019, 3/2022}
Ряд Перетинчастокрилі (Hymenoptera)
род. Мурашки (Formicidae)^{1/2020, 1/2021, 2/2020, 2/2021, 2/2022, 3/2018, 3/2019, 3/2020, 3/2021, 3/2022}
Ряд Двукрилі, або Мухи (Diptera)
род. Мухи-каліфориди (Calliphoridae)^{2/2020, 2/2022, 3/2018, 3/2020, 3/2022}
род. Комарик-сциариди (Sciaridae)^{2/2019, 2/2022, 3/2022}
род. Дренажні метелівки (Psychodidae)^{1/2018, 2/2019}
Підтип Хеліцерові (Chelicerata)
Клас Павукоподібні
Ряд Павуки
род. Терідіди (Theridiidae), *Steatoda triangulosa* (Walck., 1802)^{2/2019ж}
Підклас Кліщі
род. Кліщі-червонотілки (Trombiculidae)^{2/2022}
род. Орибатидні кліщі (Oribiidae)^{1/2020}
Кліщі-міцетофаги з родин *Acaroidea*, *Tarsonemidae* та ін.^{2/2019ж}

Зауважимо, що крім живих та мертвих членистоногих, у переважній більшості зразків спостерігалось павутиння, фрагменти шкурки личинок шкіроїдів з родів *Anthrenus* та *Attagenus* (різного віку), численні рештки комах з рядів *Coleoptera* та *Hymenoptera*. В окремих зразках виявлені членистоногі мали ознаки ушкодження їх сапротрофами або хижаками, зокрема, були погризені або оплетені павутинням. Розвиток мікроскопічних грибів на представниках типу Членистоногі та інших субстратах у жодному зі зразків не зареєстровано. Кількість артродів у зразках становила 1–2 екземпляри, дещо в більшій кількості були зареєстровані мокриці (3 та 6 екз./зразок у залах № 2 і 3, 2022 р.) і мурашки (3–4 екз./зразок, у залах № 2 (2020 та 2022 рр.) та 3 (2020 р.)).

Майже в усіх залах у складі зразків були також виявлені інші часточки біологічного походження (фрагменти гілочок, листя, квітів та насіння, переважно деревних видів рослин) та численні часточки антропогенного походження, пов'язані з тілом людини, її фізіологічними та психологічними потребами (волосся, текстильні волокна з одягу, намистини з бісеру, нитки, їжа та ін.), а також професійною (фрагменти пакувальних матеріалів, фрагменти фарбового шару, позолоти, ліпнини з рам та ін.) і господарською діяльністю (так зване «будівельне сміття», «прутики» від віника, фрагменти іржі й окалини та ін.).

Вміст зразків, відібраних у залах фондосховища ОМЗіСМ у різні роки, був доволі подібний. У той же час лише в окремих приміщеннях були виявлені фрагменти ґрунту, рештки рудого таргана, мишачі екскременти, пір'я та залишки їжі (зала № 1), значна кількість текстильних волокон з одягу, ниток та волосся (зала № 2). Це, очевидно, пов'язано з тим, що в залі №1 розміщується вхід до сховища, у залі № 2 – робоче місце зберігача.

У результаті проведених протягом 2018–2022 рр. обстежень в приміщеннях фондів ОМЗіСМ зареєстровані такі музейні шкідники:

1) шкіроїди з родів *Anthrenus* та *Attagenus*. Регулярні знахідки, у т. ч., живих імаго та личинок, їх чисельність, а також наявність у зразках решток і залишків життєдіяльності шкіроїдів свідчать про наявність у приміщеннях фондів ОМЗіСМ активних осередків розвитку цих комах. У результаті ідентифікації імаго, знайдених безпосередньо в приміщеннях сховища та отриманих унаслідок дорощування личинок у лабораторії ОФ ННДРЦУ, виявлено два види шкіроїдів: *A. picturatus* та *A. smirnovi*. Згідно спостережень, а також зважаючи на відсутність у зібранні музею «трофічно» привабливих субстратів, розвиток личинок шкіроїдів у залах сховища відбувається в покладах пилу (у складі яких, зазвичай, також присутні мертві членистоногі та їх рештки).

2) імаго справжньої молі (по 1 екз., у зразках 2019 та 2022 рр.). За умови відсутності у складі музейної колекції «трофічно» привабливих субстратів, гусениці молі також здатні розвиватися в покладах пилу, проте в даному випадку мова йде, вірогідно, про «випадкове» потрапляння метеликів у приміщення фондів (залетіли у відчинені вікна);

3) лусочниця срібляста (*L. saccharina*) (1 екз.) та сіноїди (1–2 екз./зразок). Згадані шкідники є індикаторами загального підвищення відносної вологості повітря в приміщеннях музею до 80 % та/або наявності в них зон мікроклімату, що характеризуються високим вмістом вологи. Крім того, сіноїди харчуються міцелієм мікроскопічних грибів, отже, зустрічаються в місцях їх розвитку [8, с. 190; 9, с. 66; 10, с. 55];

4) імаго хлібного точильника (*S. paniceum*). Личинки цього комірного шкідника здатні пошкоджувати гербарні колекції та пам'ятки на паперовій основі, водночас можуть розвиватися в крупах та борошні, трав'яних сумішах, спеціях, чаях та ін. [8, с. 173–179]. У приміщеннях фондів імаго *S. paniceum* реєструвалися в кількості 1–2 екз./зразок, що свідчить, вірогідно, про наявність незначного осередку розвитку цих комах у приміщеннях сховища (зважаючи на відсутність в обстежених приміщеннях «трофічно» привабливих творів та скарг з боку зберігача, розвиток личинок *S. paniceum*, імовірно, відбувався поза предметами з колекції музею);

5) імаго довгоносика-трухляка (*H. exiguum*), 2 екз. Оскільки в подальшому виліт довгоносиків-трухляків не реєструвався, активний осередок їх розвитку в приміщеннях фондів музею відсутній.

Організми-індикатори (знахідки мокриць, багатоніжок-літобід, клопів, попелиць, сонечок, мух-каліфорид), а також наявність у зразках численних решток імаго з рядів Coleoptera та Hymenoptera свідчать про недостатню ізоляцію приміщень фондів від навколишнього середовища, у даному випадку – порушень правил провітрювання (провітрювання сховища ОМЗіСМ ведеться за допомогою відчинених вікон, не обладнаних москітними сітками або захисними екранами). Крім того, виявлення мокриць та багатоніжок також може свідчити про наявність у приміщеннях зон мікроклімату, що характеризуються підвищеним вологовмістом [4, с. 159; 10, с. 53–54].

Виявлення значної кількості павуків, їхніх тенет та інших «слідів» життєдіяльності свідчить про незадовільний санітарно-гігієнічний стан приміщень фондів, зокрема, є ознакою неякісного прибирання [5, с. 12; 10, с. 54]. У цілому присутність у приміщеннях фондів будь-яких хижаків є свідченням наявності в них організмів, якими вони харчуються. Останні потрапляють у музей або внаслідок його недостатньої ізоляції від навколишнього середовища, або розвиваються всередині, тобто в приміщеннях музею наявні активні осередки розвитку будь-яких артродів (не тільки комах – музейних шкідників).

Знахідки жуків-сховників, сіноїдів, орибатидних кліщів та кліщів-міцетофагів свідчать про наявність у приміщеннях фондів музею зон розвитку мікроколоній мікроскопічних грибів та, відповідно, зон мікроклімату, що характеризуються високим вмістом вологи.

Мурашки, як і павуки, є індикаторами незадовільного санітарно-гігієнічного стану музейних приміщень. У той же час знахідки цих комах можуть свідчити про зберігання в приміщеннях фондів харчових продуктів [10, с. 52].

Знахідки сциарид свідчать про наявність у приміщеннях ОМЗіСМ субстратів з високим вологовмістом, поява дренажних метелівок – застійних явищ у системах водовідведення.

Отже, в результаті проведених протягом 2018–2022 рр. ентомологічних обстежень встановлено видовий склад артродофауни в приміщеннях фондів ОМЗіСМ. Виявлені в них членистоногі належали до 4 класів (Вищі раки, Губоногі, Комахи та Павукоподібні), з них найбільш чисельними за кількістю таксономічних груп були класи Комахи (зареєстровано представників 7 рядів, ідентифіковано 7 видів) та Павукоподібні (2/1).

Серед виявлених представників типу Членистоногі, шість видів належали до групи музейних шкідників, проте, згідно спостережень, у фондах музею наявні активні осередки розвитку шкіроїдів (протягом всього періоду спостережень, у покладах пилу) та, імовірно, хлібного точильника (в окремі роки, імовірно, поза творами). Епізодичні та нечисленні знахідки інших шкідників свідчать, вірогідно, про їх періодичну («випадкову») появу в приміщеннях фондів. Загалом, не дивлячись на доволі значне видове різноманіття шкідників, виявлених у

фондах музею, випадки пошкодження ними протягом усього періоду спостережень музейних предметів не зареєстровані. Водночас, щорічні знахідки в залах фондів (у переважній більшості зразків) мокриць, клопів, мурашок та павуків свідчать про незадовільний санітарно-гігієнічний стан приміщень та їх недостатню ізоляцію від навколишнього середовища, а епізодичне виявлення жуків-сховників, сіноїдів, сциарид, орибатидних кліщів та кліщів-міцетофагів – про наявність у них зон мікроклімату, що характеризуються високим (скоріше за все, нетривалим) вмістом вологи та, імовірно, розвитком у них мікроскопічних грибів.

ДЖЕРЕЛА

1. Коритнянська В.Г. Комахи в музеях Півдня України. *Мат. доп. IX з'їзду Українського ентомологічного товариства*. Харків : ФОП Бровін О.В., 2018. С. 55–56.
2. Korytnianska V. Learning to read «tracks» left on paper. *Book Conservation One Philosophy – Many Interpretations: book of abstracts*. Wien: Verlag Berger Horn, 2021. P. 479–489.
3. Стрельникова С.О., Комаренко О.І., Митківська Т.І. Умови зберігання Музейного Фонду України – результати моніторингу. *Зберігання історико-культурної спадщини. Наука та практика: зб. наук. доп. VII Міжнар. наук.-прак. конф. Київ : Національний науково-дослідний реставраційний центр України*, 2009. С. 301–304.
4. Коритнянская В.Г. Представители типа Членистоногие (Arthropoda) – постоянные обитатели музейных хранилищ. *Реставрация историко-культурных ценностей: современное состояние и перспективы развития*: мат. Междунар. науч.-прак. конф. Мир: Музей «Замковый комплекс «Мир», 2019. С. 152–162.
5. Коритнянська В.Г., Полчанінова Н.І. Павуки в приміщеннях музейних закладів південної частини України. *Українська ентомофауністика*. Т. 13. № 1. 2022. С. 11–22.
6. Луцкевич Н. Первый директор нашего музея Осип Давидович Зейлигер (5.02.1882–25.09.1968). *Одесский музей западного и восточного искусства – 90: сб. науч. стат.* Одесса : Астропринт, 2014. С. 67–70.
7. Дулгер З.О., Русина І.А. Одеська філія Національного науково-дослідного реставраційного центру України – 30 років. Становлення та розвиток. *Роль музею у збереженні, реставрації та популяризації культурного надбання*: мат. Всеукр. наук.-прак. конф. Івано-Франківськ : СІМІК, 2015. С. 55–57.
8. Тоскина И.Н., Проворова И.Н. Насекомые в музеях. Москва : Т-во научных зданий КМК, 2007. 220 с.
9. Бідзіля О.В. Комахи-шкідники музейних колекцій. Методичний посібник з ідентифікації. Київ : Національний науково-дослідний реставраційний центр України, 2019. 72 с.
10. Notton D. Identifying insect pests in museums and heritage buildings. London: The Natural history museum, 2018. 64 p.
11. Korytnianska V.H. Arthropods of the museum storage of Odesa Museum of Western and Eastern Art. *As a result of entomological studies conducted during 2018–2022, the species composition of the arthropods of the museum stores of Odesa Museum of Western and Eastern Art was established. The identified arthropods belonged to four classes (Malacostraca, Chilopoda, Insects, and Arachnids), of them the most numerous in terms of the number of taxonomic groups were classes Insects (representatives of 7 orders were registered, 7 species were identified) and Arachnids (2/1). Among the discovered representatives of the phylum Arthropoda, six species belonged to the group of museum pests, however, according to observations, in the museum stores were development only of carpet beetles (Dermestidae: Anthrenus spp. and Attagenus spp., during the entire period of observations, in deposits of dust and dirt) and biscuit beetles (Ptinidae, Stegobium paniceum (Linnaeus, 1758), in certain years, probably outside the artworks). Episodic and few finds of other pests, in particular, moths, Silverfish, booklice, wood-boring weevils, probably indicate their periodic («accidental») appearance in the museum stores. In general, despite the rather significant variety of species of pests found in the museum's stores, cases of damage by them of museum objects in institution during the entire period of observations were not registered. At the same time, the annual findings in the halls of the museum stores (in the vast majority of specimens) of woodlice, species of the order Hemiptera (from families Rhyparochromidae, Coreidae, Pentatomidae, etc.), ants and spiders testify to the unsatisfactory sanitary and hygienic condition of the premises of the museum stores and their poor proofing from the environment, episodic detection of plaster beetles, booklice, sciariids, oribatid mites and mycetophagous mites – about the presence of microclimate zones indoor of museum stores, which are characterized by high moisture content (not lasting) and, probably, the development of microscopic fungi in them.*

Key words: entomological study, arthropods, insects, museum premises, museum pests, museum.

REFERENCES

1. Korytnianska, V. (2018). Komakhy v muzeiakh Pivdnia Ukrainy [Insects in the museums of Southern Ukraine]. *Mat. dop. IX zizdu Ukrainskoho entomolohichnoho tovarystva*, pp. 55–56. Kharkiv: FOP Brovin O.V. [in Ukrainian].
2. Korytnianska, V. (2021). Learning to read «tracks» left on paper. *Book Conservation One Philosophy – Many Interpretations: book of abstracts*. Wien: Verlag Berger Horn, 2021. pp. 479–489. [in English].
3. Strielnikova, S.O., Komarenko, O.I., Mytkivska, T. I. (2009). Umovy zberihannia Muzeinoho Fondu Ukrainy – rezultaty monitorynhu [Storage conditions of the Museum Fund of Ukraine – monitoring results]. *Zberihannia istoriko-kulturnoi spadshchyny. Nauka ta praktyka: zb. nauk. dop. VII Mizhnar. nauk.-prak. konf.*, pp. 301–304. Kyiv : Natsionalnyi naukovo-doslidnyi restavratsiinyi tsentr Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Koritnianskaia, V.G. (2019). Predstaviteli tipa Chlenistonogie (Arthropoda) – postoiannye obitateli muzeinykh khranilishch [Species of the phylum Arthropoda – permanent inhabitants of museum premises]. *Restavratsiia istoriko-kulturnykh tsennosti: sovremennoe sostoianie i perspektivy razvitiia: mat. Mezhdunar. nauch.-prak. konf.*, pp. 152–162. Mir: Muzei «Zamkovii kompleks «Mir». [in Russian].
5. Korytnianska, V.H., Polchaninova, N.I. (2022). Pavuky v prymishchenniakh muzeinykh zakladiv pivdennoi chastyny Ukrainy [Spiders in the premises of museum institutions of Southern Ukraine]. *Ukrainska entomofaunistyka*. Vol. 13. Issue 1, pp. 11–22. [in Ukrainian].
6. Lutskevich, N. (2014). Pervyi direktor nashego muzeia Osip Davidovich Zeiliger (5.02.1882–25.09.1968) [The first director of our museum Osip Davidovich Zeiliger (5.02.1882–25.09.1968)]. *Odesskii muzei zapadnogo i vostochnogo iskusstva – 90: sb. nauch. Stat.*, pp. 67–70. Odessa : Astroprint. [in Russian].
7. Dulher, Z.O., Rusina, I.A. (2015). Odeska filia Natsionalnogo naukovo-doslidnogo restavratsiynogo tsentru Ukraini – 30 rokiv. Stanovlennia ta rozvytok [Odesa branch of the National Research Restoration Center of Ukraine – 30 years. Formation and development]. *Rol muzeiu u zberezhenni, restavratsii ta popularizatsii kulturnogo nadbannia: mat. Vseukr. nauk.-prak. konf.*, pp. 55–57. Ivano-Frankivsk : SIMIK. [in Ukrainian].
8. Toskina, I.N., Provorova, I.N. (2007). *Nasekomye v muzeiakh [Insects in museums]*. Moscow : T-vo nauchnykh zdaniy KMK. [in Russian].
9. Bidzilia, O.V. (2019). *Komakhy-shkidnyky muzeinykh kolektsii. Metodichnyi posibnyk z identyfikatsii [Insect pests of museum collections. Methodical manual on identification]*. Kyiv : Natsionalnyi naukovo-doslidnyi restavratsiinyi tsentr Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Notton, D. (2018). Identifying insect pests in museums and heritage buildings. London: The Natural history museum. [in English].

Стаття надійшла до редакції 30.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 069.5:93/94](477.54):351.852(477)(091) «1946/1947»

С.М. Дейнеко

ВИЯВЛЕННЯ ТА ПОВЕРНЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЯК ЕЛЕМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПО ВІДНОВЛЕННЮ МУЗЕЙНОГО ФОНДУ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1946–1947) (на матеріалах Харківського історико- краєзнавчого музею ім. Г. Сковороди)

Розвідка присвячена одній із маловідомих сторінок історії українського музейництва – відновленню колекції Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди. Його збірка сильно постраждала у роки Другої світової війни, у принципі як і зібрання більшості подібних установ на території УРСР, тому уряд республіки прийняв низку рішень про якнайшвидше відновлення музейних колекцій. Одним із шляхів комплектування стало виявлення предметів старовини у юридичних та фізичних осіб і спроби вилучення цих коштовностей на користь музею. У дослідженні розглянуто результати роботи комісії по виявленню музейних цінностей у Харкові в 1946–1947 рр.: її склад, кількість обстежених організацій, тип виявлених предметів.

Ключові слова: Харків, музей, колекції, старожитності, комплектування.

«Зобов'язати керівників установ, організацій і окремих громадян, у користуванні яких знаходяться музейні цінності і експонати, передати їх відповідним музеям через комісію по прийманню музейних цінностей». Саме такий пункт є в Постанові № 1944 «Про повернення музейних цінностей» Виконавчого комітету Харківської обласної Ради від 23 грудня 1946 року [1, арк. 2].

Намагаючись якнайшвидше відновити колекції в музеях УРСР, керівництво республіки прийняло 10 листопада 1944 р. Постанову Ради Народних Комісарів УРСР «О возвращении музейных экспонатов». Цей документ зобов'язував місцеву владу створювати комісії, які мали приймати від фізичних та юридичних осіб «експонати» для поповнення фондів музеїв, постраждалих під час окупації. Але найцікавішим у ньому є пункт 5: «Обязать все учреждения и организации, находящиеся на территории УССР, проверить свой материальный инвентарь, оборудование, мебель, библиотеки и т.п. и все обнаруженные вещи, принадлежавшие музеям или составляющие музейную ценность независимо от того, в чем пользовании они находятся, передать музеям» [1, арк. 6–6 зв.]. Текст документа друкований, але необхідно відзначити, що фразу «или составляющие музейную ценность» підкреслено чорнилом. Ми припускаємо, що мета цієї Постанови не тільки розшук і повернення зниклих предметів з музейних колекцій, але і їх поповнення за рахунок старожитностей, які ніколи не належали до музейного фонду СРСР.

Питання, пов'язані з відновленням та поповненням фондів Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди / Харківського історичного музею (далі – ХІКМ та ХІМ), уже давно знаходяться у фокусі уваги вітчизняних дослідників. Так, необхідно згадати роботи Л.Л. Рибальченко, Л.М. Воронової та Н.С. Мартем'янової. Їх розвідки торкалися долі археологічної колекції музею в роки нацистської оку-

пації міста та відновлення фондової збірки в перші повоєнні роки [2, с. 62–71; 3, с. 40–52]. У різний час співробітники Харківського історичного музею у своїх дослідженнях, переважно в рамках щорічної наукової конференції «Сумцовські читання», зверталися до теми поповнення музейних колекцій [4, с. 45–46; 5, с. 83–85; 6, с. 86–89].

Окремо хочеться згадати доробок старшого наукового співробітника відділу археології ХІМ Л.І. Бабенка у царині вивчення історії колекції старожитностей, зокрема предметів з Олександропільського та Мельгуновського курганів [7, с. 47–52; 8, с. 20–27].

Певний скромний внесок у опрацюванні проблеми, пов'язаної з відновленням фондів ХІКМ, зробив автор цієї статті [9, с. 304–309; 10, с. 401–404]. Також у рамках конференції «XXVII Сумцовські читання» виголошено спільну доповідь разом з головним зберігачем ХІМ В.В. Буличовою – «Придбання предметів як одне із джерел поповнення фондової колекції Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди (1944–1950 рр.)».

У всіх вищезгаданих розвідках розглядаються різноманітні шляхи поповнення фондів ХІКМ / ХІМ – від передання до закупівлі у приватних осіб. Усі, окрім вилучення у власників (юридичних або фізичних осіб).

Отже, не дивлячись на доволі репрезентативну історіографію, питання поповнення фондової збірки ХІКМ шляхом конфіскації старожитностей досі не потрапляло в поле зору науковців. Власне це і обумовлює актуальність нашої розвідки.

Основу джерельної бази склали матеріали з Державного архіву Харківської області: ф. р-5942, оп. 1, спр. 23 та ф. р-5942, оп. 1, спр. 38.

Мета роботи – дослідити один із шляхів потенційного формування збірки ХІКМ у перші повоєнні роки, а саме: розглянути алгоритм дій музею, кількість перевірених установ та хто здійснював перевірки, результати даної акції.

Хронологічні межі роботи: нижня – 1946 р., опублікування Постанови № 1944 «Про повернення музейних цінностей» Виконавчого комітету Харківської обласної Ради від 23 грудня 1946 р.; верхня – 1947 р., втрата директором ХІКМ С.Д. Середою своєї посади і оголошення про помилки, допущені ним під час керівництва закладом, хоча саме він був «локомотивом», натхненником, у тому числі і цього шляху поповнення фондів музею.

Всі цитати наведені у авторській орфографії.

Друга світова війна нанесла українському музейництву непоправних втрат. Під час часткової евакуації фондів харківських музеїв восени 1941 р. залізничний состав, у якому знаходилися вагони з колекціями, потрапив під бомбардування і частина цінностей загинула. Увесь трагізм тих подій чудово показує доповідна записка колишнього офіцера Червоної армії Павла Васильовича Іванова, що зберігається у Державному архіві Харківської області, витяги з якої варто процитувати: «В 1941 г. находясь в частях действующей Красной армии я находился в заградительном отряде 9 армии... На ст. Купянск мы проверяли эвакуированные гру-

зы, оберегая от расхищения. Здесь мы имели возможность столкнуться с разными отправителями эвакуированного имущества из Харькова. ... Однажды мне бойцы принесли обгорелые доски на которых была надпись Харьковского исторического музея. Я спросил где они взяли, тогда один боец повел меня на место и указал, что возле водяного кра- на лежат еще ящики. Здесь я обнаружил около шести ящи- ков Харьковского исторического музея. За разные грубые дела были задержаны люди, которые следовали в эшелоне, они оказались работниками Харьковского Ломбарда. ... У них пол вагона было утеплено дорогими коврами русской, персидской и украинской работы» [1, арк. 24]. Згодом цей потяг відправили до Уфи, куди мало прибувати евакуйова- не майно закладів культури УРСР.

Так, наприклад, збірки трьох харківських музеїв – Центрального музею революції УРСР, Історичного музею імені Г.С. Сковороди та Харківського краєзнавчого музею імені Артема – станом на кінець 1943 р. сягали лише 8 тис. предметів [11, арк. 1–2]. Відповідно постало питання про відновлення фондів установ на визволених територіях УРСР. Тому, 10 листопада 1944 р. Уряд УРСР прийняв Постанову «О возвращении музейных экспонатов» [1, арк. 6]. Через деякий час це рішення продублювали по так званій партійній лінії. У 1946 р. на травне- вому Пленумі ЦК КП(б)У прийняли рішення зобов'язати місцеву владу до 1 вересня виявити та взяти на облік усі старожитності, що перебувають у державних та громад- ських організаціях і повернути музеям – «для использо- вания их по назначению» [1, арк. 12].

Харківська обласна комісія по поверненню музейних цінностей, створена у січні 1945 р. на чолі з заступником завідуючого Обласного відділу у справах мистецтв Заїр-Беком, так і не приступила до роботи. Тому її ліквіду- вали і натомість Постановою № 1944 «Про повернення музейних цінностей» Виконавчого комітету Харківської обласної Ради від 23 грудня 1946 р. створили нову комі- сію у складі п'яти осіб: 1. Харченко, завідувач Обласним культурно-освітнім відділом; 2. Середа, директор ХІКМ; 3. Заїр-Бек, заступник завідуючого Обласного відділу у справах мистецтв; 4. Яценко, директор державного музею Українського мистецтва; 5. Беседін, представник Спілки художників. Згодом директора ХІКМ С. Середу у цій комісії замінила його заступниця Л. Смирнова [1, арк. 2, 3].

На першому засіданні Комісії прийняли низку рішень, зокрема «Доручити т.т. Харченко, Середа і Яценко виді- лити по 2–3 відповідальних співробітників своїх уста- нов для перевірки і визначення музейних цінностей, які повинні бути повернені музеям» [1, арк. 3]. Сергій Де- нисович Середа підійшов до цього питання занадто від- повідально, до групи з «2–3 відповідальних співробіт- ників» включили аж дванадцять наукових працівників ХІКМ, персонально: 1. Назаренко, 2. Ткаченко, 3. Ісип, 4. Резников, 5. Насонова, 6. Топоровська, 7. Павленко, 8. Каспина, 9. Батанов, 10. Василенко, 11. Скрипченко, 12. Уманський. За кожним з них закріпили конкретні ра-

йони Харкова, наприклад, Уманський курував Червоно- баварський, Каспина – Дзержинський, а Резников – Ко- мітернівський райони [12, арк. 100, 103].

Отже, маємо розглянути доробок кожного з вищеназ- ваних музейників. Так, Марія Федорівна Назаренко від- повідала за перевірку організацій і підприємств у Ор- джонікідзевському та Кагановичському районах міста. Проводячи ревізію установ на території Орджонікідзе- вського району, вона відвідала 24 різноманітні організації, серед них – клуб УМВС, Будинки вчених та архітектора, контора Держбанку, їдальня Спецторгу, низка медичних установ. У восьми з них нічого, що можна було б викори- стати в музеях, не виявили. Цими закладами були: 1. Ін- ститут підвищення кваліфікації лікарів; 2. Інститут ен- докринології; 3. Їдальня Спецторгу; 4. Відділення міліції; 5. Художнє училище; 6. Територіальне представництво Червоного Хреста; на жаль, назви ще двох установ напи- сані нерозбірливо [12, арк. 82–82 зв.].

Переважна більшість предметів старовини виявлених, М.Ф. Назаренко, являли собою різноманітні меблі XIX – початку XX ст. Так, наприклад у клубі УМВС перебували наступні речі: «1) Трюмо с дубовой резной верхушкой, то- ченая рама XIX в.; 2) Простой стул, XIX в.; 3) Шкаф с рез- ной верхушкой, XIX в.; 4) Трюмо в стиле рококо с мрамор- ной доской». Також було декілька друкарських машинок та зразків живопису і пластики [12, арк. 82–82 зв.].

У Кагановичському районі М.Ф. Назаренко відвідала 23 установи та фізичні особи (по деяких адресах вона пра- цювала спільно зі своєю колегою Василенко), серед них – комісійні магазини №№ 6 та 39, сільська Рада і поштове відділення селища Покотилівка, місцеві районний партій- ний кабінет і районна Рада, магазин № 2 артілі «Мебле- вик» і 4 людини. Предметів старовини не було виявлено у 4-х організаціях: 1. Комісійний магазин № 6; 2. Поко- тилівська селищна Рада; 3. Покотилівське поштове відді- лення; назва останньої написана нерозбірливо.

Серед предметів, виявлених в організаціях Кагановичско- го району, переважали меблі, меншою мірою годинники та живопис. Наприклад, на балансі райпарткабінету перебу- вали наступні предмети старовини: «1) Полукресло с вы- сокой спинкой, XIX в.; 2) Книжный шкаф красного дерева с инкрустацией в стиле барокко, XIX в.». У закладах торгів- лі вживаними речами асортимент суттєво відрізнявся від потреб радянської бюрократії. Так, у комісійному магазині № 39 знаходились: «1) 2 картины худож. Шишкина; 2) Рама; 3) Ковер украинского стиля; 4) Зеркало в стиле рококо».

У фізичних осіб пріоритети значно різнилися від упо- добань вищезгаданих установ. Для прикладу можна на- вести перелік старожитностей, задокументованих у гро- мадянки П.І. Ломакиної з селища Покотилівка: «1) Часы мраморные, XIX в.; 2) Вазы 2 мрамор., XIX в.; 3) Роговое кресло, XIX в.; 4) Кресло мягкое; 5) Кресло красного дере- ва; 6) Графин хрустальный, XIX в.; 7) Посуда; 8) Портрет Кузина (?); 9) Замок склепа Кузина, XIX в.; 10) Ломберный столик; 11) Деревянная подставка; 12) Коврик; 13) Кар-

тина маслом, XIX в.; 14) Канделябр бронзовый; 15) назва написана нерозбірливо». У інших список був не менш колоритним і водночас хаотичним, наприклад, «кувшин, зеркало в точеной раме, альбом гравюр, альбом фотокарточек, барометр французский, чубук XVIII ст.». На нашу думку, це не колекції, а просто безсистемний набір предметів старовини. До речі, треба зазначити, що свою підбірку старожитностей П.І. Ломакіна пропонувала продати ХІКМ за 15 тис. карбованців, натомість музейники погодились лише на 3 тис. крб. [12, арк. 86–86 зв.].

Червонозаводський район закріпили за Насоною. Вона перевірила 45 різноманітних закладів. Серед них – Управління Міністерства юстиції, прокуратура, народний суд, районний комітет комсомолу, торговий відділ, штаб Місцевої протиповітряної оборони, районний відділ держбезпеки, аптеки, перукарні та майже десяток різноманітних артілей. І... жодного предмета старовини на підприємствах та установах вищезгаданого району співробітниця музею Насонова не виявила! Це дуже контрастує з показниками по Орджонікідзевському та Кагановичському районах, які курувала Назарова.

Виникає логічне запитання: чому така різниця у статистиці? Наразі однозначної відповіді ми не маємо [12, арк. 87–87 зв.].

Дзержинським районом опікувалися Г.В. Каспіна і А.І. Батанов. Вони відвідали 22 різноманітні установи. Серед них, зокрема, були РАГС, будинок Архієрея, Ветеринарний інститут, училище для глухонімих, трест Харківголовапостач тощо. Потенційні культурні цінності виявили лише в двох державних установах. Так, у РАГСі на балансі перебували наступні предмети: «картина «Девятый вал» Айвазовского, картина «Лес» Шишкина, подставка для лампы в виде вазона». У Архієрейському будинку взяли на облік письмовий стіл, крісло та п'ять стільців [12, арк. 85]. Треба зазначити, що це був не єдиний візит музейників до представників православної громади Харкова. Але про це мова піде нижче.

Науковий співробітник Михайло Васильович Уманський відповідав за Червонобаварський район. Він провів перевірку однієї фізичної особи та 11 підприємств і установ, зокрема, канатного заводу, хутряної фабрики, районних – суду, фінансового відділу, прокуратури, міліції, відділу зв'язку тощо. Старожитності виявили лише в районному фінансовому відділі, а саме – 2 друковані документи початку XX ст. Від громадянина Гребенюка отримали два екземпляри газети «Русский инвалид» та брошуру «Всероссийская выставка» за 1882 рік. Необхідно додати, що предмети, виявлені у фізичних та юридичних осіб у цьому районі, були передані до ХІКМ [12, арк. 127].

Йосип Никифорович Ісип, який обіймав посаду старшого наукового співробітника відділу «Природа», інспектував разом з Надією Василенко Ленінський район міста. Він перевіряв 10 фізичних осіб та організацій, наприклад, районний відділ соціального забезпечення. На балансі цієї установи перебувало 15 предметів, які ви-

кликали зацікавленість музейника: 2 крісла з оксамитовою оббивкою, XIX ст.; 4 крісла, XIX ст.; віденський стілець, XIX ст.; двомісний диван; невеличкий стіл з мармуровою стільницею; годинник настінний тощо. У трьох фізичних осіб виявили 8 предметів старовини. Так, наприклад, у Л. Корнилова зберігалася картина «Циганський табір» [12, арк. 42–42 зв.].

Н.А. Василенко відвідала п'ять фізичних осіб та три установи. Відразу необхідно зауважити, що перевірку трьох громадян Н.А. Василенко проводила спільно з М.Ф. Назаренко. Серед них була і вже згадувана вище шанувальниця старожитностей П.І. Ломакіна. У власників приватних добірок виявили 38 предметів старовини; у переважній більшості це були меблі, різноманітні побутові речі, живопис. Іноді записи, якими позначено цей антикваріат, не дають повного уявлення про нього. Так, наприклад, у громадянки М. Горшкової виявлено «альбом гравюр с картинами Третьяковской галереи» [12, арк. 133].

Із загальної канви випадають артефакти, знайдені у Д.Д. Пукавського. Зі списку з одинадцяти позицій, дев'ять презентували різноманітні документи. Серед них, приміром, Статут Першої харківської трудової артілі конторських працівників і Житлової артілі, Програма художніх ремісничих курсів та їх Статут тощо [12, арк. 133 зв.].

Юридичні особи представлені лише трьома організаціями, і лише на балансі однієї з них, а саме – Райвиконкому Ленінського району Харкова, перебувало крісло, яке зацікавило музейників [12, арк. 133 зв.].

Жовтневий район закріпили за старшою науковою співробітницею Лідією Василівною Ткаченко. Вона ревізувала 1 приватну особу і 51 установу: районні – відділ фінансів, юридичну консультацію, статистичне управління, прокуратуру, поліклініку № 6, ощадну касу № 3297, аптеку по вул. Жовтневої революції (нині – Москалівська), завод «Світло шахтаря» та «здання бывшего музея на Серг. 2», тобто сильно пошкоджену будівлю колишнього Історичного музею імені Г. Сковороди. Залишки колекції цього закладу у 1943 р. були передані до новоствореного Харківського історико-краєзнавчого музею ім. Г. Сковороди [13, арк. 1]. Можемо припустити, що музейники, навіть у руїнах, намагалися розшукати вцілілі рештки колекції.

У сорока трьох організаціях предметів старовини не виявили, однак на балансі семи юридичних осіб і однієї фізичної, згідно зі звітом Л. Ткаченко, перебували цінності, які можна було віднести до потенційних музейних експонатів [12, арк. 62, 62 зв. – 63]. Переважно це були меблі, годинники та живопис. Так, наприклад, у власності громадянина Богданова перебувало 7 речей, серед них – «часы каминные бронзовые, середина 19 века; ваза итальянской работы, орнаментированная цветами; два подсвечника бронзовых для трёх свечей; подсвечник бронзовый на семь свечей; картина маслом на фанере; ломберный столик с точёными ножками» [12, арк. 62].

За Сталінський район відповідали три співробітниця музею – Лідія Федорівна Скрипченко, Софія Ісаївна То-

поровська та Ганна Іванівна Павленко. Перша з них, побувавши у шести закладах, не виявила жодного предмета старовини. Це викликає здивування, адже у списку різноманітних контор і шкіл на першому місці значився Інтурист. Важко повірити, що у харківському філіалі найстарішої радянської туристичної фірми не було жодного старовинного предмета, наприклад, меблів. Висловимо припущення, що нульовий результат перевірки, зробленої Л.Ф. Скрипченко в низці інституцій району, пов'язаний з його назвою. Сталінський район апріорі мав бути зразковим, без необлікованих потенційних музейних цінностей. Але зауважимо, що це – тільки припущення, тим більше, що її колега С.І. Топоровська перевірила 12 різноманітних установ: психоневрологічний інститут, 5-ту взуттєву фабрику, художню майстерню, електромеханічний технікум, навіть міський зоопарк. Лише у трьох закладах виявили предмети, які зацікавили музейників. Так, у Сільськогосподарському інституті зберігався «старинный экипаж», школі № 19 – «гипсовая скульптура советского времени», міському зоопарку – «скульптура исторического значения» [12, арк. 69].

Ганна Іванівна Павленко проінспектувала одну фізичну особу і 50 різноманітних організацій, як-от: прокуратура, виконавчий комітет, комітет ЛКСМУ, військовий комісаріат Сталінського району, пологовий будинок, дитячий садок № 65, клуб заводу «Серп і молот», завод «Металопрокат». Потенційні культурні цінності були виявлені лише в одній установі та у приватної особи. В одному із міських закладів охорони здоров'я перебували на балансі «2 подставки мраморные в стиле «Ампи», 1 красного дерева в стиле «Барокко». У власності харків'янина Бражника знаходилась «картина Маковского, бытового характера» [12, арк. 115–115 зв.].

Якщо підсумувати в цілому результати роботи комісії у Сталінському районі, то нею було виявлено лише 7 потенційних артефактів, що в порівнянні з іншими районами Харкова було зовсім мало. Необхідно нагадати, що тільки у приватних осіб у Ленінському районі співробітниця музею М.Ф. Назаренко та Н.А. Василенко виявили 38 предметів старовини.

Комінтернівський район перебував у зоні відповідальності Андрія Ілларіоновича Резнікова. Він відвідав тридцять дві організації, серед них – місцевий комітет КП(б)У, бібліотеку № 86, фабрично-заводське училище, хлібзавод, панчішну фабрику, велосипедний завод, паровозобудівельний завод (нині – завод імені Малишева) та Палац культури цього підприємства. Якраз у двох останніх закладах музейник виявив низку речей, про які у звіті написав: «Во дворце культуры хпз (металист) 2 великолепные деревянные тончайшей работы. Одна из них – женщина, а 2-я какой-то идол или бог. Кроме этого – статуя Артема без рук. Статуя льва приблизительно 18 ст. Здесь же и на заводе имеются отличные чугуны [инструменты?] литейщика и кузнеца. ... на заводе хпз имеется мемориальная доска, которая изготовлена с первой стали после освобождения

Харькова» [12, арк. 124–124 зв., 118].

Отже, музейні співробітники у пошуках потенційних культурних цінностей проінспектували 296 різноманітних установ та фізичних осіб. Спираючись на їх звіти, можна зробити висновок, що в абсолютній більшості організацій не виникало проблем під час перевірок [12, арк. 1–161]. Проте нашу увагу привернули дві інституції – Харпромторг та Харківська єпархія Православної церкви. Бо саме вони були у фокусі уваги музейників і додали їм певного клопоту, особливо перша з них.

Отже, у червні 1946 р. директор ХІКМ С.Д. Середа відправив листа до настоятеля Покровського монастиря в Харкові з пропозицією повернути меблі, які раніше нібито належали музею. Але він не зазначив, якому саме музею вони могли належати – Центральному музею революції УРСР, Історичному музею імені Г.С. Сковороди або Харківському краєзнавчому музею імені Артема. Правонаступником усіх трьох став ХІКМ. Насмілимося припустити, що мова йшла про майно останнього з вищенаведеного переліку, адже саме він до 1941 р. знаходився на території Покровського монастиря. До того ж, директор ХІКМ не навів жодних документальних доказів, що ці меблі свого часу знаходились у музеї Артема.

Список речей складався з 19-ти предметів: «Тумбы-подставки – 8 шт., Шкафы – 2 шт., Стол канцелярский – 2 шт., Стулья – 2 шт., Пьедесталы деревянные – 2 шт., Пьедесталы мраморные – 1 шт., Дорожки бархатные красные, гладкие с каймой – 2 шт.» [12, арк. 4]. Але невдовзі перелік майна, на яке претендував музей, кардинально змінився: «1. Буфет резной XIX-го века с рисунком (гроздь винограда); 2. Диван кожаный с высокой спинкой; 3. Диван стандартный оббитый материей; 4. Кресло белое с цветочками (инкрустированное); 5. Диван и кресло мягкие красного дерева; 6. Футляр с вестибюльных часов; 7. Письменный прибор бронзовый; 8. Картины – Виды г. Харькова XIX века, написаны Харьковскими художниками. Маслом около 17 экзemplяров, как напр.: «Вид с Покровского монастыря на Холодную Гору», «Гончаровка», «Михайловская площадь» и друг.» [12, арк. 5]. Як ми зазначили вище, перший список не мав ніякого обґрунтування і звідки взявся цей перелік предметів – наразі пояснити неможливо. Щодо другого, то він є копією реєстру речей, вилучених з квартири (будинку Єпархіального управління) митрополита Феофіла під час обшуку і його затримання співробітниками НКДБ у січні 1944 року [12, арк. 9]. Керівник ХІКМ С.Д. Середа розпочав активну кампанію по передачі цих предметів від органів держбезпеки до музею. У 1946–1947 рр. він зробив декілька звернень до чиновників різного рангу: начальника Управління музеями Комітету у справах культурно-освітніх закладів при Раді міністрів УРСР, начальника Харківського обласного управління МДБ, депутата Верховної Ради УРСР С.Р. Савченко та секретаря ЦК КП(б)У І.Д. Назаренка [12, арк. 7, 9; 1, арк. 1]. Стиль цих листів є наполегливим, враховуючи, що мова йшла про предмети, які перебували в орбіті компетентних органів. Варто навести одну з цитат,

щоб зрозуміти ступінь бажання директора музею отримати означені речі. Так, на адресу начальника Управління музеями Комітету у справах культурно-освітніх закладів при Раді Міністрів УРСР Лесневського надійшов лист наступного змісту: «... прошу Вас поставить этот вопрос перед Министром Государственной Безопасности УССР тов. Савченко с просьбой предложить Харьковск. Управлению Мин. Госуд. Безопасности о срочном возврате всех указанных в акте экспонатов и мебели, а также помочь Харьковскому музею в возврате ему музейных ценностей от частных лиц и учреждений...» [12, арк. 7]. Але всі звернення були марними. Єдиним здобутком музейників стало самовільне вилучення в червні 1946 р. співробітником А.І. Батановим з Архієрейського будинку одного письмового стола, одного крісла та п'ятих стільців, а також більшості предметів, зафіксованих у першому списку: «пьедесталов под бюсты, деревянных – 2 шт., пьедесталов под бюсты, мраморных – 3 шт., столов – 3 шт., шкаф-картотека – 1 шт., шкаф канцелярский – 1 шт., тумбочек деревянных – 8 шт.» (всього – 18 одиниць). Отже, музей загалом отримав від громади Покровського монастиря 25 предметів, переважно меблі. Підписи про передачу та прийняття цього майна поставили заступник церковного старости священник Антоній (Циганенко) та співробітник ХІКМ Пулинець [12, арк. 8, 73].

С.Д. Серета на цьому не зупинився. 23 липня 1946 р. він відправив листа до Харпромторгу з проханням повернути «музейные ценности» до ХІКМ. Але, як і у випадку з церковним майном, ніяких документів, які підтвердили б право власності музею на ці речі, не було надано.

Згідно з даними перевіряльників, на полицях чотирьох магазинів Харпромторгу №№ 2, 10, 39, 71 перебувало 16 предметів старовини: меблі – 8 шт., живопис та літографія – 4 шт., годинники – 3 шт.; дзеркало – 1 шт. Ілюструючи асортимент, можна зазначити, що грошовиті громадяни могли придбати в цій торговій мережі стіл дубовий ХІХ ст., портрет княгині К.Р. Воронцової-Дашкової або годинник, виготовлений майстром К. Вікласом, ХІХ ст. [12, арк. 7].

Але всі намагання С.Д. Серети поповнити колекцію цим антикваріатом були марними. У травні 1947 р. до музею надійшла відповідь від Обласного відділу торгівлі м. Харкова наступного змісту: «На Ваше письмо... на имя директора Харпромторга с просьбой о безвозмездной передаче ... музейных ценностей, находящихся в магазинах Харпромторга, – сообщаем, что указанные ценности являются комиссионными товарами, принадлежащими отдельным частным лицам, поэтому передача их музею может быть произведена лишь после оплаты их стоимости» [1, арк. 30].

Взагалі дивакуватість та наполегливість стали нормою у роботі керівництва ХІКМ. На підтвердження цієї думки можна навести наступний приклад. У жовтні 1946 р. С.Д. Серета направив листа на ім'я Голови Лозівського райвиконкому Харківщини Берка з проханням обміняти уніформу полковника вермахту, що перебувала у його власності, на «военный костюм (бумажный)»,

який може йому надати музей. Не отримавши відповіді, директор у листопаді запропонував лозівському чиновнику більш вигідний варіант обміну – «ценный гражданский из шевиота костюм» [12, арк. 88, 96]. Але обидві пропозиції успіху не мали.

Отже, можна констатувати, що наприкінці Другої світової війни керівництво радянської України задля якнайшвидшого відновлення музейного фонду республіки, разом з іншими шляхами поновлення збірок, ініціювало поповнення колекцій за рахунок старожитностей, що перебували у власності юридичних та фізичних осіб, мотивуючи це тим, що такі предмети мають культурну та історичну цінність. При цьому не бралась до уваги юридична сторона питання, зокрема, право власності та документальне підтвердження своїх претензій на майно юридичних і фізичних осіб. Інструментом для виконання цього рішення стали спеціальні комісії, які створювалися згідно з рішенням місцевої влади. У Харкові такий орган вперше створили у січні 1945 р. і продублювали це рішення у 1946 році. До комісії входило п'ять осіб, які створили робочу групу зі співробітників Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди у складі дванадцяти осіб. Вони проінспектували 296 різноманітних установ та фізичних осіб у дев'яти районах міста. Серед виявлених предметів старовини переважали меблі, виготовлені здебільшого у ХІХ ст., рідше живопис, документи, побутові речі і друковані видання. Наразі достеменно відомо, що лише 30 предметів старовини були передані до музею: 5 друкованих видань, виявлених і отриманих М.В. Уманським у Червонобаварському районі, та 25 одиниць меблів, які раніше належали церковній громаді Покровського монастиря. Можемо висловити припущення, що «колекція» П.І. Ломакіної, після визначення співробітниками музею її грошової вартості, була придбана ХІКМ.

Не дивлячись на великий обсяг виконаної роботи, цей не надто законний шлях поповнення музейної колекції ХІКМ не приніс бажаного результату. Але дана тема має перспективи для подальшого дослідження долі придбаних/непридбаних предметів старовини у приватних осіб та методики визначення їх вартості як власниками, так і музейниками, особливо згадуючи п'ятикратну різницю вартості збірки П.І. Ломакіної.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. р-5942, оп. 1, спр. 38.
2. Рибальченко Л.Л. Харківський історичний музей в період німецької окупації 1941–1943 рр. *Культура України*. 1996. Вип. 3. С. 62–71.
3. Воронова Л.М., Мартем'янова Н.С. Науково-дослідна робота Харківського історичного музею в перше повоєнне десятиліття. *Вісник ХДАК*. 2018. Вип. 52. С. 40–52.
4. Бакуменко К.І. Нова колекція кам'яних сокир з фондів Харківського історичного музею. *Четверті Сумцовські читання*: 36. мат. тези наук. конференції присвяченої 135-річчю з дня народження Є.К. Редіна. 1999. С. 45–46.
5. Бахтіна С.А. З історії колекції писанок Харківського історичного музею. *Треті Сумцовські читання*: 36. мат. тези наук. конференції 18 квітня 1997 р. 1998. С. 83–85.
6. Буличова В.В. Російські жіночі головні убори у колекції Харківського історичного музею. *Треті Сумцовські читання*: 36. мат. тези наук. конференції 18 квітня 1997 р. 1998. С. 86–89.
7. Бабенко Л.І. Золоті підвіски з Олександропільського курга-

ну у колекції Харківського історичного музею. *Музейні читання*. Мат. наук. конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 10–12 листопада 2014 р. 2015. С. 47–52.

8. Бабенко Л.К истории коллекции предметов из литого (мельгуновского) кургана. *Российская археология*. 2012. № 3. С. 20–27.
9. Дейнеко С.М. Районні музеї Харківщини у другій половині 1940-х років (на матеріалах Красноградського, Ізюмського, Барвінківського музеїв та Меморіального музею імені Матіушенка у Дергачах). *Двадцять четверті Сумцовські читання*: 36. мат. тези наук. конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій». 2008. Вип. 24. С. 304–309.

10. Дейнеко С.М. Комплектування фондів Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди. Маловідомі сторінки (1944–1954). *Сіверщина в історії України*. Глухів – Київ, 2019. Вип. 12. С. 401–404.

11. ДАХО, ф. р-5942, оп. 1, спр. 98.

12. ДАХО, ф. р-5942, оп. 1, спр. 23.

13. ДАХО, ф. р-5942, оп. 1, спр. 1.

Deineko S.M. Finding and return of antiquities as an element of state policy for restoration of museum funds in the first post-war years (based on materials of Skovoroda Kharkiv museum of local history (1946–1947))

At the end of World War II, the leadership of Soviet Ukraine, for the sake of fast restoration of the republic museum fund, together with other ways of collection renovation, initiated the replenishment of the collection due to the antiquities, which were owned by individuals and legal entities arguing that they have cultural and historical value and not being interested in legal issues of the question. In particular, in the property right and the documentary confirmation of their complaint to the property of individuals and legal entities. We assume that the purpose of this was not only the search and return of missing objects from the museum collections but also their replenishment owing to the antiquities, which have never belonged to the museum fund of the USSR.

Special committees, which were created under the decision of the local authorities, have become an instrument for performing this decision. In Kharkiv, such a body was initially created in 1945, and this decision was duplicated in 1946. The committee included five people, who created a working group from the employees of Skovoroda Kharkiv museum of local history in number of twelve people. They inspected 296 different institutions and individuals in nine districts of the city. Among the found objects of antiquity prevailed furniture produced mainly in the XIX century, less common were paintings, documents, household items, and printed press.

Key words: Kharkiv, museum, collections, antiquities, picking.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (dali – DAKhO), f. r-5942, op. 1, spr. 38.
2. Rybalchenko, L.L. (1996). Kharkivskiy istorichnyi muzei v period nimeckoi okupatsii 1941–1943 rr. [Research work of the Kharkiv Historical Museum in the first post-layer of the site], *Kultura Ukrainy*, issue 3, pp. 62–71. [in Ukrainian].
3. Voronova, L.M., Martemianova, N.S. (2018). Naukovo-doslidna robota Kharkivskoho istorichnoho muzeiu v pershe povoinne desiatylittia [Research work of the Kharkiv Historical Museum in the first post-layer of the site]. *Visnyk KhDAK*, issue 52, pp. 40–52. [in Ukrainian].
4. Bakumenko, K.I. (1999). Nova kolektsiia kamianykh sokyr z fondiv Kharkivskoho istorichnoho muzeiu [A new collection of stone axes from the funds of the Kharkiv Historical Museum]. *Chetverti Sumtsovski chytannia*: Zb. mat. Tezy nauk. konferentsii prysviachenoi 135-richchii z dnia narodzhennia Ye.K. Riedina [Fourth Sumtsov readings: Collection of conference materials], pp. 45–46. [in Ukrainian].
5. Bakhtina, S.A. (1998). Z istorii kolektsii pyssanok Kharkivskoho istorichnoho muzeiu [From the history of the Easter egg collection of the Kharkiv Historical Museum]. *Treti Sumtsovski chytannia*: Zb. mat. Tezy nauk. konferentsii [Third Sumtsov readings: Collection of materials. Abstracts of the scientific conference] 18 kvitnia 1997 r., pp. 83–85. [in Ukrainian].
6. Bulychova, V.V. (1998). Rosiiski zhinochi holovni ubory u kolektsii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu [Russian women's headdresses in the collection of the Kharkiv Historical Museum]. *Treti Sumtsovski chytannia*. Zb. mat. Tezy nauk. konferentsii 18 kvitnia 1997 r. [Sumtsov readings. Collection of materials Abstracts of the scientific conference], pp. 86–89. [in Ukrainian].
7. Babenko, L.I. (2015). Zoloti pidvisky z Oleksandropil'skoho kurhanu u kolektsii Kharkivskoho istorichnoho muzeiu [Golden pendants from the Oleksandropol mound in the collection of the Kharkiv Historical Museum]. *Muzeini chytannia*. Mat. nauk. konferentsii «Juvelirne mystetstvo – pohliad kriz viki» 10–12 lystopada 2014 r. [Museum readings. Materials of the scientific conference], pp. 47–52. [in Ukrainian].
8. Babenko, L. (2012). K istorii kolektsii predmetov iz litogo (melgunovskogo) kurgana [To the history of the collection of objects from the cast (Melgunovsky) mound]. *Rossiyskaya arkhologia*, 3, pp. 20–27. [in Russian].
9. Deineko, S.M. (2008). Raionni muzei Kharkivshchyny u druhii

polovyni 1940-kh rokiv (na materialakh Krasnohradskoho, Iziumskoho, Barvinkivskoho muzeiv ta Memorialnoho muzeiu imeni Matiushenko u Derhachakh) [District museums of the Kharkiv region in the second half of the 1940s (based on the materials of the Krasnograd, Izum, Barvinkiv museums and the Matyushenko Memorial Museum in Dergachy)]. *Dvadtsiat chetverti Sumtsovski chytannia*. Zb. mat. Tezy nauk. konferentsii «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhenia tradytsii» [Twenty-fourth Sumtsov readings. Collection of materials. Theses of the scientific conference], issue 24, pp. 304–309. [in Ukrainian].

10. Deineko, S.M. (2019). Komplektuvannia fondiv Kharkivskoho istoriko-kraieznavchoho muzeiu imeni H. Skovorody. Malovidomi storinky (1944 – 1954) [Completing the funds of the Kharkiv Historical and Local History Museum named after H. Skovoroda. Little-known pages (1944 – 1954)]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*, issue 12, pp. 401–404. [in Ukrainian].

11. DAKhO, f. r-5942, op. 1, spr. 98.

12. DAKhO, f. r-5942, op. 1, spr. 23.

13. DAKhO, f. r-5942, op. 1, spr. 1.

*Стаття надійшла до редакції 08.02.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.*

УДК 792.03.21:(477.51)

С.В. Пої

ТВОРИ КЛАСИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ У РЕПЕРТУАРІ НІЖИНСЬКИХ ТЕАТРІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті здійснено спробу дослідити інтерес до класичної літературної спадщини у творчому доробку ніжинських театрів другої половини ХХ ст., прослідкувати процес пошуку ніжинськими корифеями театру національної ідентичності в сценічному мистецтві та зростаючу потребу публіки до творів українських письменників. Дослідження базується на систематизації та вивченні джерел з історії театрального мистецтва, наявних у фондах НКМ ім. І. Спаського. До них належать фотографії, газетні статті та афіші, які можна розглядати як достовірні джерела, що містять точну інформацію про репертуар театрів, склад його трупі, виконавців тієї чи іншої вистави.

Ключові слова: Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Спаського, Ніжинський український драматичний театр ім. М.М. Коцюбинського, драматичний колектив клубу залізничників, афіша, спектакль, п'єса, Б.В. Луцицький, І.К. Бровченко, В.Ф. Тось.

Увага дослідників до вивчення театрального репертуару Ніжинських театрів другої половини ХХ ст., починаючи з кінця 1950-х рр., викладена у колективній праці під редакцією М. Рильського «Український драматичний театр» [27]. Дещо згодом, у 1964 р., вийшла стаття П. Ковалю «Оживають картини минулого: нова вистава драмгуртківців залізничного клубу», присвячена спектаклю за поемою Т.Г. Шевченка «Мати-наймичка» [23]. Постановці п'єси Т.Г. Шевченка «Мати-наймичка» була присвячена публікація І.В. Процька [26]. Крім цього, в цей же період з'явився цикл рецензійно-критичних публікацій Ю. Каганова, присвячених аматорським театрам м. Ніжина [21; 22]. У 1983 р. з'явився ряд статей, присвячених 50-річчю Ніжинського театру ім. Коцюбинського, серед яких – публікація В. Вербицького «Молода зміна» про участь у постановці вистави «Мати-

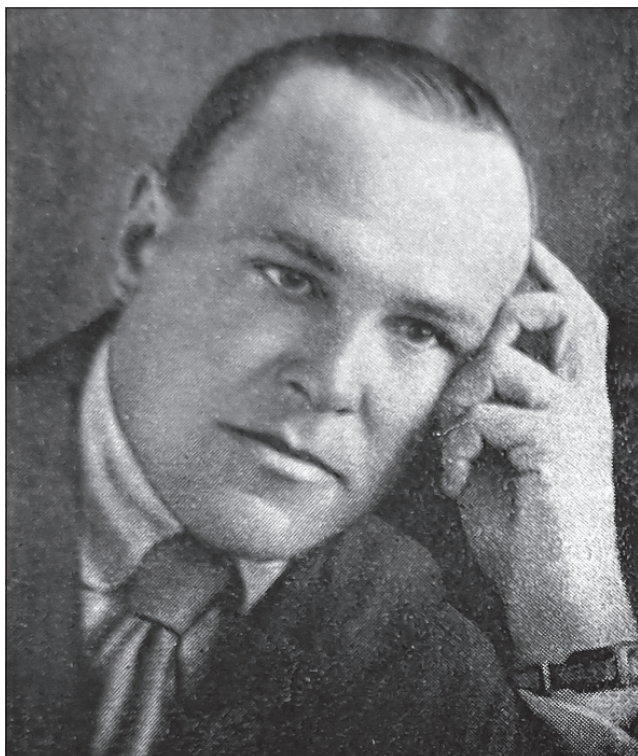

Рис. 1. Б.Б. Лучицький – актор, режисер, народний артист Української РСР (1954)

Рис. 2. А.Б. Лучицька – українська театральна акторка, заслужена артистка УРСР (1949)

наймичка» за режисурою І. Тогобочного молодих акторів театру – М.І. Піддубного та З.М. Піддубної [19]. У другій половині 90-х років ХХ ст. вийшли дві праці Г.В. Самойленка, присвячені театральному мистецтву Ніжина: «Нариси культури Ніжина. Ч. 2: Театральне та музичне життя XVII–XX ст.» та «Ніжинський драматичний театр ім. М. Коцюбинського» [24; 25]. Майже через десятиріччя побачила світ джерелознавча розвідка О. Жатько «Театральна афіша як історичне джерело дослідження мистецтва театру» [20].

Крім того, розкрити в повній мірі досліджувану тему дозволяє широко репрезентована архівна та музейна джерельна база, представлена афішами спектаклів за творами провідних класиків української драматургії: «Украдене щастя» І. Франка, «Фараони» О. Коломійця, «Назар Стодоля» Т.Г. Шевченка та багатьма іншими, а також фотографіями і статистичними документами. Наявні у фондах НКМ ім. І. Спаського афіші можна розглядати як документальне джерело, що містить точну інформацію про репертуар того чи іншого театру, склад його трупі, виконавців конкретної вистави [20, с. 2].

Серед провідних пересувних театрів України другої половини ХХ ст. помітне місце займав Ніжинський український драматичний театр ім. М.М. Коцюбинського. Його акторський склад представляли: народний артист УРСР Б. Лучицький (рис. 1), заслужені артисти УРСР А. Лучицька (рис. 2), В. Тось, В. Белоусова, П. Пушкаренко та ін. У Ніжині в цей час гастролювали народні артисти СРСР

А. Бучма, Н. Ужвій, М. Литвиненко-Вольгельмут, народна артистка УРСР О. Петрусенко, що сприяло підвищенню професійної майстерності акторів. Значним мистецьким надбанням ніжинського театру початку 1950-х рр. стала постановка п'єси «Не судилося» М. Старицького, яка була представлена на республіканському огляді діяльності пересувних театрів [27, с. 163].

До репертуарного плану Ніжинського пересувного драматичного українського театру ім. Коцюбинського на 1963 р. входили наступні п'єси: «У неділю рано вранці зілля копала» О. Кобилянської, «Лиха доля» М. Старицького, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Глитай або ж павук» М. Кропивницького [2, арк. 4]. Перші дві користувалися найбільшою популярністю на гастролях, як і спектаклі «Гріх і покаяння» І. Карпенка-Карого, «Солов'ї співають навесні» Т.Г. Шевченка, «Шельменко-Денщик» Г. Квітки-Основ'яненка та ін. [4, арк. 3].

До акторського жіночого складу входили Г.П. Байдюк, М.О. Даниленко, Л.Й. Дудко, Г.О. Зеленова, Т.В. Кошикова, К.Х. Пожидаєва, Г.М. Петрова, К.М. Репенько, Н.М. Старикова, О.Г. Сидельнікова, М.С. Чорна. Чоловічі ролі у вищевказаних п'єсах виконували В.О. Архангельський, О.Д. Вир'єв-Паливода, М.Г. Гончаров, В.М. Горовий, П.К. Даниленко, В.М. Зеленов, В.М. Касилов, І.А. Красс, І.Г. Кривонос, В.О. Козицький, В.П. Михайловський, Е.М. Ольшевський,

М.І. Піддубний, І.К. Репенько, Ю.В. Терещенко, Б.Й. Якубовський [3, арк. 5].

У 1964 р. була опублікована стаття І. Процька «Артисти і глядачі», присвячена театральній постановці п'єси Т.Г. Шевченка «Мати-наймика» у клубі с. Володькова Дівиця (Червоні Партизани). Автор статті зазначає: «На цей раз ніжинці привезли нам виставу, яку вони підготували до 150-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка – «Мати-наймика». Постановником п'єси був заслужений артист УРСР – В.Г. Авраменко. Артистка М.С. Чорна зуміла чудово відтворити образ Ганни. Трохим і Настя (артисти М.І. Піддубний та З.М. Піддубна) саме такі, якими їх кожен уявляв. Зовсім іншої вдачі був Федір – кум Трохима. Пригнічений бідністю, він хоч ще йде в житті наосліп, але вже не мириться з ним. Артист П.К. Даниленко зумів виділити риси селянина-бідняка. Багато спільного поєднує Федора з Петром (артист Ю.В. Терещенко). Марко у виконанні А.П. Медведенка завершує ряд образів, даних поетом. Він гарячий, повний сил і енергії, роботящий. Він знає свою трагедію, глибоко переживає її, але ніяк не може збагнути, що саме спонукало його матір залишити дитину. Спектакль пройшов з великим успіхом» [26, с. 3].

З театральних афіш, які збереглися у фондах Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського, ми дізнаємося, що до театального репертуару Ніжинського пересувного драматичного українського театру ім. Коцюбинського у 70-х роках ХХ ст. входили такі твори класиків української літератури: «Мати-наймика» Т. Шевченка, «Не судилося» та «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці» М. Старицького, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Дніпровські кручі» А. Ананьєва [5; 6; 7; 8; 9].

Восьмидесяті роки ХХ ст. розпочалися знаменитим спектаклем за п'єсою І. Франка «Украдене щастя» – візитівкою Ніжинського драматичного театру ще від часів його створення (1933 р.) [1, арк. 2] (рис. 3). Режисером-постановником цієї вистави був Г.П. Табурянський, художником-постановником – О.О. Симоненко. Головні ролі Миколи Задорожного грали В. Белов, А. Мазепа, В. Вербицький; Анни – Н. Кошова та А. Свисталюк. Образ Михайла Гутмана втілювали на сцені артисти Г. Литвиненко, Е. Позін, та М. Кошовий. Олексу Бабича грав П. Даниленко, а Війта – В. Архангельський. У 1983 р. відбулася постановка вистави Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці», а згодом, у 1985 р., – спектаклю

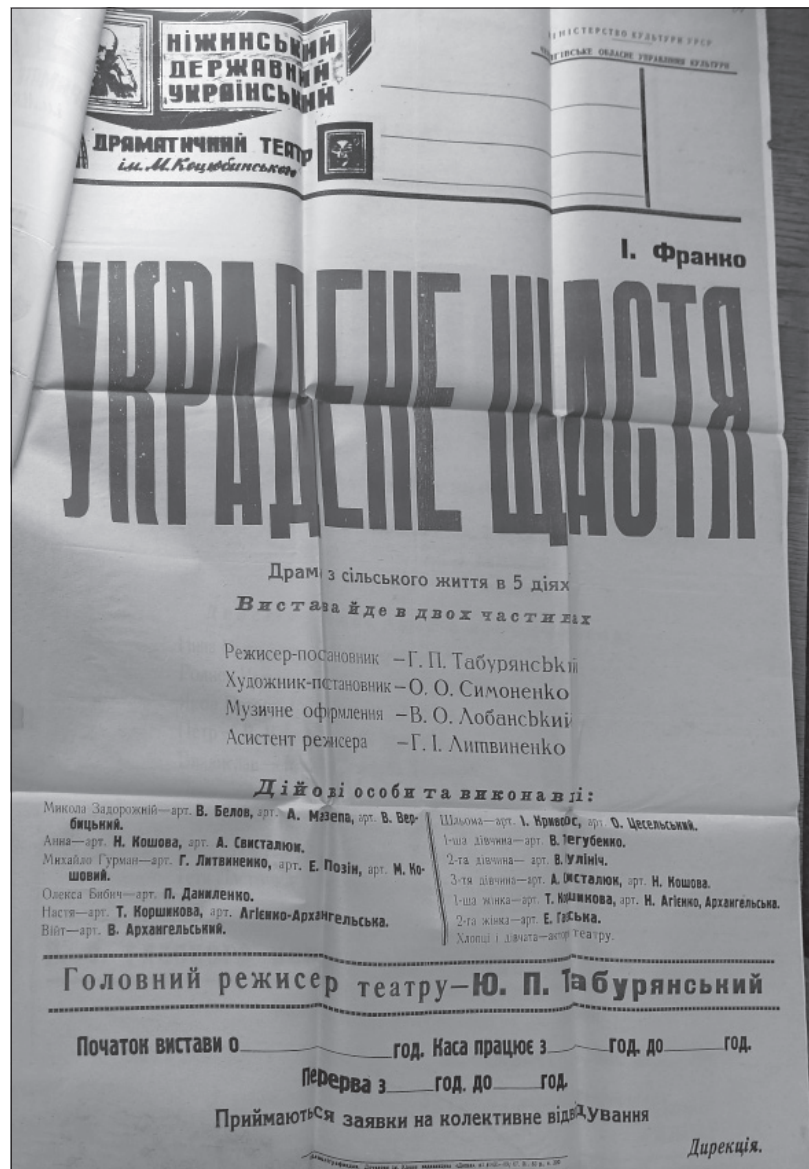

Рис. 3. Афіша до вистави Ніжинського українського драматичного театру ім. М.М. Коцюбинського «Украдене щастя», 1983 р.

за трагедією І. Тобілевича «Гріх і покарання», п'єси М. Кропивницького «Хоч з мосту в воду головою».

Поряд із провідними митцями Ніжинського державного пересувного українського драматичного театру ім. М.М. Коцюбинського у цих спектаклях грали молоді актори, у тому числі випускники культпросвітніх училищ, акторське подружжя І. Тертичка та Т. Іванова. Їх спільна творча кар'єра розпочалася з вистави «Мати-наймика» Т.Г. Шевченка, де Тетяна грала матір Ганну, а Іван – сина Марка [19, с. 5].

Нова українська драматургія, яка також мала велику популярність серед глядачів, була представлена п'єсою О. Коломійця «Фараони» (рис. 4). Її постановка відбулася у 1984 р. Роль Тарана виконували І. Тертичка, А. Вовк; роль Одарки та його дружини грали Л. Мерва та

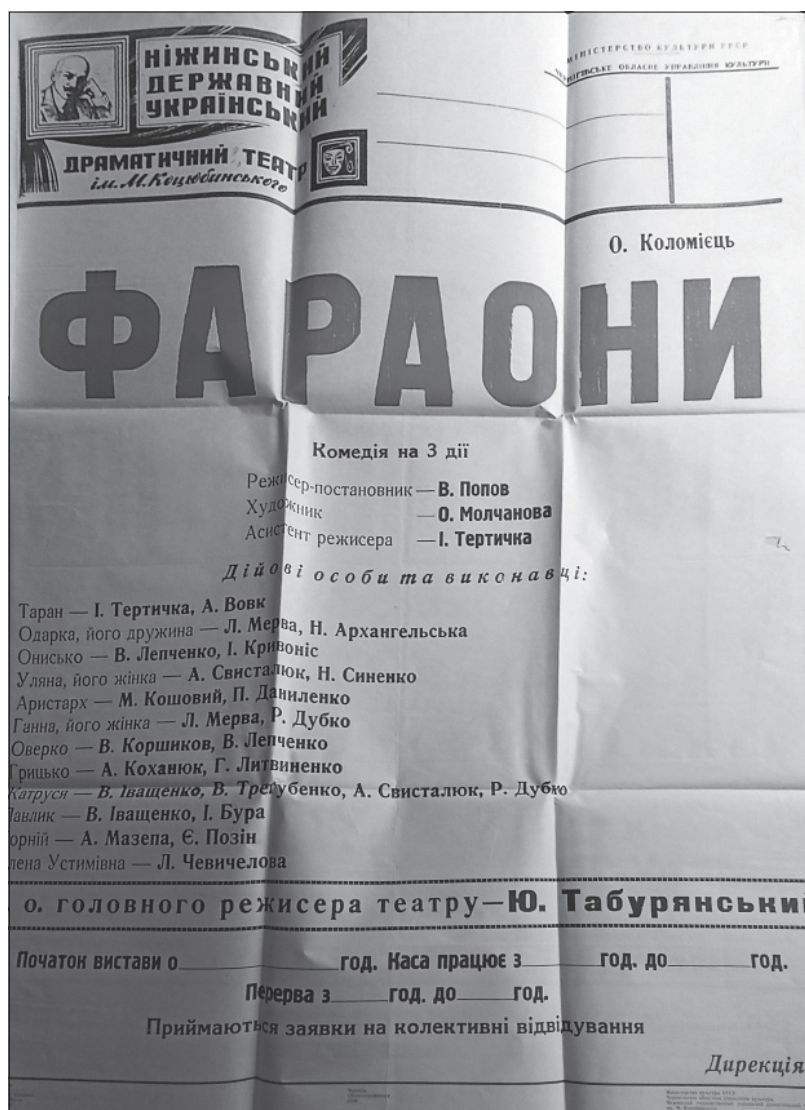

Рис. 4. Афіша до вистави Ніжинського українського драматичного театру ім. М.М. Коцюбинського «Фараони», 1983 р.

Н. Архангельський; образ Ониська втілювали В. Лепченко та І. Кривоніс. Уляну та його дружину на сцені представляли А. Свисталюк та Н. Синенко. Роль Аристарха дісталась М. Кошовому та В. Левченку, Грицька – А. Коханюку та Г. Литвиненку. Катрусю грали В. Іващенко, В. Тригубенко, А. Свисталюк та Р. Дубко; Павлика – В. Іващенко, І. Бура; Корнія – А. Мазепа, Є. Позін. Типаж ще однієї дійової особи спектаклю – Олени Устимівни – розкривала Л. Чевичелова. Режисером-постановком п'єси був Ю. Табурянський [14; 15; 16; 17; 18].

Початок 1990-х років відзначився постановкою спектаклів за п'єсою І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» та поемою Т.Г. Шевченка «Наймичка». Про це ми дізнаємося з театральної афіші за 1992 р., присвяченої 59-му сезону гастролей Ніжинського академічного українського драматичного театру імені М. Коцюбинського. Святком для глядачів були у 1995 р. вистави «Для домашнього

вогнища» за повістю І. Франка (режисер К.Г. Пивоваров) та «Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» за повістю М.В. Гоголя [25, с. 105].

Паралельно з професійним театральним мистецтвом активно розвивалось і аматорське. В середині 1960-х рр. сформувався хороший драматичний колектив клубу залізничників, у якому активну участь брали Н. Труш, О.Є. Яровий, В.Г. Тітушкіна та ін. Серед його найвідоміших постановок були п'єси «Назар Стодоля», «Мати-наймичка», «Гріх і покаєння» [24, с. 121].

У газеті «Під прапором Леніна» за 22 квітня 1964 р. вийшла стаття П. Ковалю, присвячена спектаклю «Мати-наймичка», що був приурочений до 150-ї річниці від дня народження Кобзаря. У цій публікації, що мала назву «Оживають картини минулого», автор висловив свої враження від спектаклю: «Відкривається завіса, і перед Вами український пейзаж, який добре оформив художник Т.Г. Семенченко. Біля хати сидить стареньке подружжя – Трохим та Настя, їх огортає смуток, вони самотні. Доля подарувала неймовірну радість, хтось підкинув немовля. Як же самодіяльні артисти розкрили образи? Роль Марини виконувала О.І. Євдокименко. Образ надзвичайно складний, та артистка своєю теплотою, ніжністю глибоких переживань поріднилась із глядачем, який разом з нею жив горем і переживаннями, радіщами.

Марко – син Марини у виконанні О.Я. Фесенко, зворушливий. Він унаслідував усе хороше, що дала йому мати. Виконавець ролі Марка з однаковою силою веде драматичні і радісні сцени.

Роль Трохима виконував П.С. Мартиненко. Його дружина Настя, роль якої грає Г.Т. Семенченко, лагідна, добра, хоче, щоб її хоч і не рідний син Марко жив щасливо. Домаха, жваву цокотуху, добродушну молодицю, яка щиро сердно радіє щастю інших, хоч сама і нещаслива, виконує Т.Г. Фесенко. Слід відзначити і величезну копітку роботу режисера-постановника, заслуженого артиста УРСР І.К. Бровченка, який з любов'ю передав свій досвід і талант самодіяльним митцям» [23, с. 3].

До того ж у фондах НКМ ім. І. Спаського зберігається фото, зроблене під час цього спектаклю з підписом: «На пам'ять дорогому другу і учителю – заслуженому артисту УРСР І.К. Бровченку від драматичного колективу залізничного клубу ст. Ніжин у день прем'єри «Мати-наймички», присвяченій 150-річчю від дня народження Великого Кобзаря Т.Г. Шевченка. Бажаємо Вам, дорогий Іван Кузьмич, довгих років життя і

міцного здоров'я. 22.04.64 р.» Про активну сценічну діяльність цього театру свідчить і афіша до спектаклю «Назар Стодоля» Т.Г. Шевченка (рис. 5), режисером-постановником якої був І.К. Бровченко [13].

У 1990 р. глядачі побачили виставу «Дівчина з легенди», про яку у своїй рецензійній праці «Кус зозуля» розповідав Ю. Каганов: «Актори самодіяльного народного театру клубу залізничників представили свою нову роботу. Основною вистави є поема Ліни Костенко «Маруся Чурай», вона не лише про кохання, кожен її рядок дихає історією українського народу. Нелегке завдання взяли на себе молодий режисер А. Мацко і актори. Вся вистава тримається на героїні, актриса Л. Ващук в сцені суду над Марусею не говорить і не рухається, просто стоїть, опустивши голову. І вся – вираз душі, повної сліз. Складну роль виконувала ветеран театру З. Махмутова, її Бобренчиха – владолюбива та неситна. Скільки підступності в умовлянні сина відмовитися від Марусі. Материнський егоїзм був неоднотипним і часом вимагав співчуття» [21, с. 3].

За словами цього автора, у спектаклі було задіяно близько 40 акторів, серед них – Г. Кононець, Р. Чауський, П. Ковтун та ін. Сцени з народних обрядів супроводжувалися спогадами героїні. Особливу роль у постановці відіграла музика. Звучали пісні, написані Марусею Чурай, у супроводі кобзи. Також були афектовані і гітарні партії для відчуття сучасності у постановці.

Варто відзначити, що в цей період активно діяв і самодіяльний театр Ніжинського Будинку культури. 1964 р. виявився дуже плідним у житті цього театру. Для вшанування пам'яті Великого Кобзаря актори підготували виставу за поемою Т.Г. Шевченка «Катерина». Саме її постановці була присвячена стаття Ю. Карганова «Катерину» ставлять ніжинські драмгуртківці». У ній автор публікації зазначає: «Все стихло і завіса відкрилась, тихо звучить «Реве та стогне Дніпр широкий». Немов у димці, на якій кінопроектор вирізьбляв барельєф Кобзаря, нерухомо застигли селянин, солдат, кобзар та дівчата. Покидає сцену один, другий, третій, тане димка, і ось вже загомоніли дівчата, в супроводі бандур заспівали «Пливе човен». Вони приязно зустрічали парубків, але замовкли при появі солдата, якого грав Костянтин Васильович Біліловець. Та він такий же кріпак, і коли це стає відомо, знову присвітили обличчя.

Дія спектаклю розгорталася так свіжо, живо, що захопила кожного. Ось на сцені з'являється мати Катерини

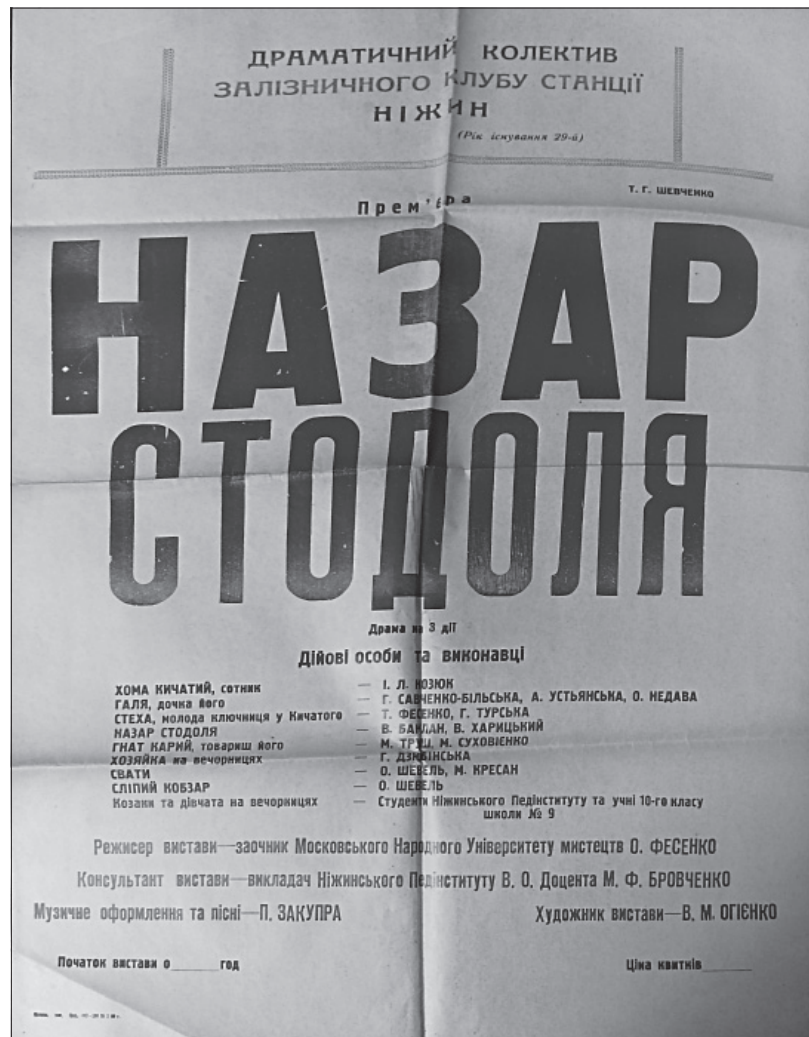

Рис.5. Афіша до вистави «Назар Стодоля» драматичного колективу залізничної станції «Ніжин»

(актриса К.А. Безручко). Про найсильніше місце драми не може бути двох думок. Це сцена розмови батьків з дочкою, яка стала покриткою. Роль батька виконував артист М.І. Суховієнко. Їх невтішне горе гірко і щиро переживає Катерина (актриса М.М. Голодна)» [22, с. 3].

У фондах НКМ ім. І. Спаського зберігаються дві фотографії з вистави за п'єсою «Глитай або павук», постановка якої відбулася у 1965 р. Фото були передані Ганною Абрамівною Кашковською, викладачем Ніжинського училища культури і мистецтв та колишньою актрисою Ніжинського народного самодіяльного театру Будинку культури. На першій фотографії зображена актриса Ніжинського державного самодіяльного театру Л.В. Любченко в українському вбранні: довгій білій сорочці, сірій спідниці, очіпку, плахті та намисті; доповнює вбрання хустка. На звороті фото зроблений напис від руки: «Відмічаючи славу дату – 125-річчя з дня народження М. Кропивницького, Вам, Людмилу Василівно, виконавиці ролі Олени у спектаклі «Глитай або павук», висловлюю

щиросердечну подяку і вітаю з творчим успіхом. Ваш керівник і друг І.К. Бровченко. 1965 р., м. Ніжин».

На другому фото з вистави за п'єсою «Глитай або павук» зняті актори Людмила та Віктор Любченки (останній виконував роль Суховієнка). На противагу автентичному українському вбранню актриси, одяг актора витриманий у дворянському стилі, притаманному для другої половини XIX ст. Їх ролі також побудовані на суперечці між персонажами. Крім фото, у музейних фондах зберігаються і афіші цієї вистави [10; 11].

1968 рік відзначився постановкою спектаклів «Сторінка щоденника» О. Корнійчука, «На Івана Купала» [12].

У другій половині XX ст. став дуже помітним не лише інтерес до класичної літературної спадщини у творчому доробку ніжинських театрів цього періоду, а й включення її до основної частини свого репертуару театральними трупамі (як професійними, так і аматорськими). Найбільшою популярністю користувалися твори Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, М. Кропивницького Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Відчувалася зростаюча потреба театральних корифеїв та публіки до національного культурного надбання, в тому числі театального. Повною мірою ця теза підтверджується наявними джерелами з історії театального мистецтва у фондах НКМ ім. І. Спаського та архівними джерелами. До них належать фотографії, газетні статті, афіші, звіти про гастролі, програми спектаклів, які можна розглядати як достовірні джерела, що містять точну інформацію про репертуар театрів, склад його трупи, виконавців тієї чи іншої вистави.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-7308, оп. 1, спр. 271. Афіші спектаклів Ніжинського драматичного театру ім. М.М. Коцюбинського за 1983 р., на 3 арк.
2. ВДАЧОН, ф. Р-7308, оп. 1, спр. 100. на 13 арк. Репертуарний план і сведения о творческом составе Нежинского передвижного украинского театра им. М.М. Коцюбинского на 1963 р.
3. ВДАЧОН, ф. Р-7308, оп. 1, спр. 103. Отчёт о гастрольях и уточнённых основных покупателях работы Нежинского драматического театра им. М.М. Коцюбинского. 1963 г.
4. ВДАЧОН, ф. Р-7308, оп. 1, спр. 104. Рекламы и программы спектаклей, поставленных Нежинским передвижным драматическим театром. 1963 г.
5. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського (далі – НКМ), КП 3, НН 4297, ПП 1259. Афіша Ніжинського державного драматичного театру «Дніпровські кручі», А. Ананьев. 1972.
6. Фонди НКМ, КП 3, НН 4298, ПП 1260. Афіша Ніжинського державного драматичного театру «Мати-наймичка», В. Кодолович. 1972.
7. Фонди НКМ, КП 3, НН 4299, ПП 1261. Афіша Ніжинського державного драматичного театру «Не судилося», М. Старицький. 1972.
8. Фонди НКМ, КП 3, НН 4300, ПП 1262. Афіша Ніжинського державного драматичного театру «Сватання на Гончарівці», Г. Квітка-Основ'яненко. 1970.
9. Фонди НКМ, КП 3, НН 4306, ПП 1268. Афіша Ніжинського державного драматичного театру «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці», М. Старицький. 1971.
10. Фонди НКМ, КП 3, НН 4290, ПП 1252. Афіша Нежинского самодеятельного театра к спектаклям: «Глитай або ж павук», М. Кропивницький, 22.11.1966.
11. Фонди НКМ, КП 3, НН 4293, ПП 1255. Афіша Нежинского самодеятельного театра к спектаклям: «Глитай або ж павук», М. Кропивницький». 1965.
12. Фонди НКМ, НДФ 2–500/88 Афіша Ніжинського Будинку Культури з п'єсами Ніжинського народного самодіяльного театру під керівництвом І.К. Бровченка. 27 березня 1968 р.
13. Фонди НКМ, НДФ 2–500/428. Афіша Драматичного колективу

залізничної станції «Ніжин». «Назар Стодоля». Драма на три дії». 1960-ті рр.

14. Фонди НКМ, КП 12, НН 15570, ПП 4204. Афіша Нежинского драматического театра им. Коцюбинского к спектаклю И. Франко «Украдене щастя». 1983.

15. Фонди НКМ, КП 12, НН 15578, ПП 4212. Афіша Нежинского драматического театра им. Коцюбинского к спектаклю Г. Квитки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». 1988.

16. Фонди НКМ, КП 12, НН 15579, ПП 4213. Афіша Нежинского драматического театра им. Коцюбинского к спектаклю И. Тобиловича «Гріх і покарання». 1986.

17. Фонди НКМ, КП 12, НН 15579, ПП 4215. Афіша Нежинского драматического театра им. Коцюбинского к спектаклю М. Кропивницького «Хоч з мосту в воду головою». 1985.

18. Фонди НКМ, КП 12, НН 15583, ПП 4217. Афіша Нежинского драматического театра им. Коцюбинского к спектаклю «Фараоны» за пьесой О. Коломийца. 1984.

19. Вербицький В. До 50-річчя Ніжинського театру. Молода зміна. *Під прапором Леніна*. 21 жовтня. 1983. С. 4.

20. Жатько О. Театральна афіша як історичне джерело дослідження мистецтва театру. 09.07.2012 18:03. [Електронний ресурс]. <http://niklife.com.ua/ru/focus/30755>

21. Каранов Ю. Кує зозуля. *Під прапором Леніна*. 7 квітня. 1990. С. 3.

22. Каранов Ю. «Катерину» ставлять ніжинські драмгуртки. *Під прапором Леніна*. 10 квітня. 1964. С. 3.

23. Коваль П. Оживають картини минулого: нова вистава драмгуртківців залізничного клубу. *Під прапором Леніна*. 22 квітня. 1964. С. 3.

24. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко. Ніжин, 1995. Ч. 2 : Театральне та музичне життя XVII–XX ст. [Б. м.]: [б.в.], 1995. 166 с.

25. Самойленко Г.В. Ніжинський драматичний театр ім. М. Коцюбинського. Ніжин, 1996. 107 с.

26. Процько І.В. Сільські клуби: артисти і глядачі. *Під прапором Леніна*. 18 листопада. 1964. С. 3.

27. Український драматичний театр. Т. 2. Радянський період. Інститут мистецтвознавства, фольклору, та етнографії. Видавництво Академії наук Української РСР. Київ, 1959. 648 с.

Roi S.V. Works of the classics of Ukrainian literature in the repertoire of professional and amateur theaters of Nizhyn in the second half of the 20th century

The article attempts to investigate the interest in the classical literary heritage in the creative work of Nizhyn theaters in the 2nd half of the 20th century To follow the process of search by Nizhyn luminaries of theatrical art, national identity in stage art and the growing need of the public for the works of Ukrainian writers. The research process will be based on the systematization and study of historical sources on the history of theater art, available in the funds of the NKМ named after I. Spasskyi. These include photographs, newspaper articles and posters, which can be considered as reliable sources containing accurate information about the repertoire of theaters, the composition of its troupe, performers of a particular performance.

In the second half of 20th century, not only the interest in the classical literary heritage became very noticeable in the creative work of Nizhyn theaters in the 2nd half of the 20th century, but also during the period when it was included in the main part of the repertoire of theater troupes, both professional and amateur. The most popular were the works of T.H. Shevchenko, I.Ya. Franko, M. Kropyvnytskyi, H. Kvitka-Osnovianenko and others. There was a growing need of theater luminaries and the public for the national cultural heritage, including the theatrical one. This thesis is fully confirmed by the available sources from the history of theater art, in the funds of the NKМ named after I. Spasskyi and archival sources. They include photographs, newspaper articles, posters, tour reports, and programs of performances, which can be considered as reliable sources containing accurate information about the repertoire of the theaters, the composition of its troupe, performers of a particular performance.

Key words: Nizhyn Museum of Local Lore named after I. Spasskyi, Nizhyn Ukrainian Drama Theater named after M.M. Kotsyubynskyi, drama team of the railwaymen's club, poster, performance, play, B.B. Luchytskyi, I.K. Brovchenko, V.F. Tos.

REFERENCES

1. Derzhavnyy arkhiv Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni (dali DACHON), f. R-7308, op. 1, spr. 271. Afishi spektakli Nizhynskoho dramatychnoho teatru im. M.M. Kotsyubynskoho za 1983 r, na 3 ark.
2. DACHON, f. R-7308, op. 1, spr. 100. Repertuarnyy plan i svedeniya, o tvorcheskoy sostave Nezhinskogo peredvizhnogo ukrainskogo teatru im. M.M. Kotsyubinskogo na 1963 r. na 13 ark.
3. DACHON, f. R-7308, op. 1, spr. 103. Otchet o gastrolyakh i utochnennykh osnovnykh pokupatelyakh raboty Nezhinskogo dramaticheskogo teatru im. M.M. Kotsyubinskogo. 1963 g.
4. DACHON, f. R-7308, op. 1, spr. 104. Reklamy i programy spek-

takley postavlenykh Nezhinskim predvizhnyim dramaticheskimi teatrom. 1963 g.

5. Afisha Nizhynskoho derzhavnoho dramatychnoho teatru «Dni-provski kruchi», A. Ananyev. – 1972 h. KP – 3 – NN – 4297 – PP – 1259.

6. Afisha Nizhynskoho derzhavnoho dramatychnoho teatru «Matynaymychka», B. Kodolovych. – 1972 h. KP – 3 – NN – 4298 – PP – 1260.

7. Afisha Nizhynskoho derzhavnoho dramatychnoho teatru «Ne sudylosya», M. Starytskyi. – 1972 h. KP – 3 – NN – 4299 – PP – 1261.

8. Afisha Nizhynskoho derzhavnoho dramatychnoho teatru «Svatannya na Honcharivtsi», H. Kvitka-Osnoyanyenko. 1970 h. KP – 3 – NN – 4300 – PP – 1262.

9. Afisha Nizhynskoho derzhavnoho dramatychnoho teatru «Oy ne khody Hrytsyu ta y na vechornytsi», M. Starytskyi. 1971 r. KP – 3 – NN – 4306 – PP – 1268.

10. Afisha Nezhynskoho samodeyatelnoho teatru k spektaklyam: «Hlytay abo zh pavuk», M. Kropyvnytskyi. 22.11.1966 h. KP – 3 – NN – 4290 – PP – 1252.

11. Afisha Nezhynskoho samodeyatelnoho teatru k spektaklyam: «Hlytay abo zh pavuk», M. Kropyvnytskyi. 1965 h. KP – 3 – NN – 4293 – PP – 1255.

12. Afisha Nizhynskoho Budynku Kultury z pyesamy Nizhynskoho narodnoho samodiialnogo teatru, pid kerivnytstvom Brovchenka I.K. 27 bereznya 1968 r. Bukvy na afishi vykonani: synim, temno-synim, syno-chervonym, chervono-zelenym ta svitlo-zelenym koloramy. Sam fon afishy svitlo-rozhevoho koloru. NDF-2-500/88.

13. Kontsertna afisha: «Dramatychnyy kolektyv Zaliznychnoyi stantsiyi «Nizhyn». Premyera «Nazar Stodolya». Drama na try diyi.» Rezhysер-postanovnyk – I.K. Brovchenko. [1960-ti rr.] Vykonana chervonym kol'orom. NDF-2-500/428.

14. Afisha Nezhynskoho dramatycheskoho teatru ym. Kotsyubynskoho k spektaklyu Y. Franko «Ukradene shchastya». 1983 h. KP – 12 – NN – 15570 – PP – 4204.

15. Afisha Nezhynskoho dramatycheskoho teatru ym. Kotsyubynskoho k spektaklyu H. Kvytky-Osnoyanyenka «Svatannya na Honcharivtsi». 1988 h. KP – 12 – NN – 15578 – PP – 4212.

16. Afisha Nezhynskoho dramatycheskoho teatru ym. Kotsyubynskoho k spektaklyu Y. Tobylevycha «Hrih i pokarannya». 1986 h. KP – 12 – NN – 15579 – PP – 4213.

17. Afisha Nezhynskoho dramatycheskoho teatru ym. Kotsyubynskoho k spektaklyu M. Kropyvnytskoho «Khoch z mostu v vodu holovoyu». 1985 h. KP – 12 – NN – 15581 – PP – 4215.

18. Afisha Nezhynskoho dramatycheskoho teatru im. Kotsyubinskoho k spektaklyu «Faraony», z pyesoy O. Kolomyitsa. 1984 g. KP – 12 – NN – 15583 – PP – 4217.

19. Verbitskyi, V. (1983). Do 50 richchia Nizhynskoho teatru. Moloda zmina [To the 50th anniversary of the Nizhyn Theater. Young change]. *Pid praporom Lenina*, October 21st., p. 4. [in Ukrainian].

20. Zhatko, O. (2003). *Teatralna afisha, yak istorychne dzhereho doslidzhennya mystetstva teatru* [Theatrical poster as a historical source of theater art research]. Retrieved from <https://niklife.com.ua/ru/focus/30755>

21. Kahanov, Yu. (1990). Kuye zozulya [Forging a cuckoo]. *Pid praporom Lenina*, April 7, p. 3. [in Ukrainian].

22. Kahanov, Yu. (1964). «Katerynu» stavliat nizhynski dramhurtkivtsi [“Kateryna” is staged by the Nizhyn Drama Club]. *Pid praporom Lenina*, April 10, p. 3. [in Ukrainian].

23. Koval, P. (1964). Ozhyvayut kartyny mynulo: nova vystava dramhurtkivtsiv zaliznychnoho klubu [Pictures of the past come to life: a new performance by the drama students of the railway club]. *Pid praporom Lenina*, April 22, p. 3. [in Ukrainian].

24. Samoylenko, H.V. (1995). *Narysy kultury Nizhyna: CH. 2 [Essays on the culture of Nizhyn: P. 2]. Teatralne ta muzychne zhyttia XVII-XX st. [Theatrical and musical life of Art]. Nizhyn.* [in Ukrainian].

25. Protsko, I.V. (1964). Silskykh kluba: artysty i hliadachi [In Village clubs: artists and spectators]. *Pid praporom Lenina*, November 18, p. 3. [in Ukrainian].

26. Samoilenko, H.V. (1996). *Nizhynskiy dramatychniy teatr im. M. Kotsyubynskoho. Nizhyn. [Nizhyn Drama Theater named after M. Kotsyubynskiy].* [in Ukrainian]

27. (1959). *Ukrainskyi dramatychniy teatr. – T. 2. «Radianskyi period». Instytut mystetstvoznavstva, folkloru, ta etnografii [Ukrainian Drama Theater. – T. 2. «Soviet period». Institute of Art Studies, Folklore, and Ethnography]. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainsoi RSR.* [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.04.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 069.15

Н.Ю. Пінчук

ЗА КУЛІСАМИ ЕКСКУРСІЇ: ЕФЕКТИВНІ МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ

У статті автор на основі технологічної карти, контрольної й індивідуального текстів, «портфеля екскурсовода» до екскурсії «Глухів – столиця Гетьманщини», а також власного досвіду акцентує увагу на сучасних, найбільш популярних методичних прийомах проведення екскурсійної діяльності на території Національного заповідника «Глухів».

Ключові слова: Глухів, гетьманська столиця, екскурсія, методичні прийоми.

У сучасних українських реаліях туристичний ринок потребує нового підходу до організації екскурсійної діяльності. Натепер екскурсійні бюро, туроператори, музеї та заповідники при розробці туристичних маршрутів враховують не лише попит на ринку, але й, спираючись на наявні місцеві екскурсійні об'єкти та історичні пам'ятки, намагаються зробити екскурсію максимально цікавою та пізнавальною для відвідувачів. При цьому всі маршрути розробляються культурними установами на науковій основі та з урахуванням вимог сучасної екскурсійної методики [1, с. 4].

Екскурсія – цілеспрямований, наочний процес пізнання оточуючого середовища. Він будується з використанням відібраних об'єктів, які знаходяться в природних умовах, і відбувається під керівництвом кваліфікованого спеціаліста-екскурсовода у відповідності до заздалегідь визначеної тематики. У ході екскурсійного процесу гід допомагає екскурсантам не лише оволодіти практичними навичками самостійного спостереження і аналізу, але й, насамперед, відчувати епоху, зосередитись на об'єктах, які є основними для розкриття визначеної теми [2].

Оскільки екскурсії відіграють важливу роль у пізнанні світу, навчанні й ефективно ознайомлюють відвідувачів з історичною та культурною спадщиною, природним середовищем, то вони – один із основних напрямів просвітницької роботи Національного заповідника «Глухів». Науково-дослідний та музейний відділи Заповідника розробили 18 екскурсійних маршрутів, до яких залучено 28 пам'яток історії, культури та архітектури Глухова. Останні органічно включені до обласних туристичних маршрутів, зокрема до тематичних екскурсій «Золоте намисто Сумщини» і «Літературно-музична Сумщина» [3, с. 73].

Серед туристів, які приїжджають до Глухова, щоб, крім іншого, зануритися в автентичне історичне середовище, однією з найбільш затребуваних і популярних є тематична екскурсія «Глухів – столиця Гетьманщини». Вона ознайомлює відвідувачів з головними віхами історії міста та архітектурними домінантами періоду Гетьманщини. Ретельно підготовлена, ця екскурсія передбачає відвідування і огляд найвизначніших пам'яток архітектури, які розташовані компактною групою в історичному середмісті Глухова, а саме: Миколаївської церкви, Київської брами Глухівських міських укріплень, Будинку повітового

Рис. 1. Використання екскурсоводом прийому пояснення при розкритті архітектурних особливостей пам'ятки «Будинок повітового земства» у м. Глухів

земства на місці Другої малоросійської колегії, Трьох-Анастасіївської церкви (місце колишнього гетьманського двору), пам'ятника композиторам М. Березовському та Д. Бортнянському. Екскурсія здійснюється як безпосередньо всередині цих різночасових пам'яток, так і територією їх охоронних зон [4, с. 2].

Під час екскурсії у межах заданого часу для ознайомлення з культурною спадщиною гід рухається заздалегідь визначеним маршрутом із наступними зупинкам: Соборний майдан (Миколаївська церква), вул. Спаська (Трьох-Анастасіївська церква), площа Рудченка (пам'ятник М. Березовському та Д. Бортнянському), вул. Київська (Будинок повітового земства, Київська брама Глухівських міських укріплень) [4, с. 4–7].

Щодо методичних прийомів при проведенні тематичної екскурсії «Глухів – столиця Гетьманщини», то вони можуть варіюватися залежно від конкретних цілей і ступеня підготовки екскурсантів. Ми розглянемо основні, які є найбільш часто вживаними та поширеними, оскільки допомагають гіді детально пояснювати матеріал, від-

повідати на запитання, робити екскурсію цікавою, захоплюючою та корисною для учасників. Це, насамперед, показ та розповідь. Нижче наводимо деякі практичні приклади їх застосування: прийомів попереднього огляду, локалізації подій, зорової реконструкції (відтворення); прийомів розповіді (екскурсійна довідка, опис, цитування, пояснення).

Прийом попереднього огляду доречно використовувати, коли екскурсанти перебувають на місці розташування пам'ятника або пам'ятки, а екскурсовод короткою вступною частиною зорієнтує групу на те, що саме слід побачити в ході споглядання об'єкта, зосереджуючи увагу на його якостях і конкретних особливостях. Наприклад, під час пішохідної екскурсії «Глухів – столиця Гетьманщини», розмістивши групу півколом і обличчям до пам'ятки «Будинок повітового земства», екскурсовод пропанує уважно оглянути об'єкт, визначити його форму (Г-подібна), звернути увагу на декор фасадів.

Далі гід застосовує прийом пояснення. Власне він є формою викладу матеріалу, коли в розповіді, крім довідки про історичну подію, розкривається сутність і причини, що її викликали. В екскурсії, якщо мова йде про пам'ятку архітектури, за допомогою цього прийому виявляються особливості конструкції будівлі, характерні риси архітектурного стилю (рис. 1.) Продовжуючи попередній огляд пам'ятки, культурний кругозір відвідувачів розши-

рює наступне пояснення: «Будинок повітового земства має Г-подібний абрис, адже при спорудженні були використані підвали й підмурки Другої малоросійської колегії, яку було зведено у 1768–1774 рр. за проектом і під керівництвом архітектора А. Касова. Це була найбільша урядова будівля тогочасної України. Корпус колегії був двоповерховим, П-подібним у плані. Довжина чолового фасаду сягала 142 м. Будівля згоріла під час нищівної пожежі Глухова 1784 р. Після пожежі її не відновили. В архітектурі обох корпусів Будівлі повітового земства повною мірою проявилось прагнення місцевого самоврядування до відродження колишньої слави столичного гетьманського Глухова. Про це свідчить і місце, обране для будівництва, і відтворення загальної секційної структури Малоросійської колегії XVIII ст., і спроби відтворити в оформленні фасадів пишний декор старої будівлі Малоросійської колегії» [5, с. 306–308.].

Структурована програма екскурсії, на нашу думку, має забезпечувати правильну послідовність подій, про які йдеться, із певними акцентами у хронології. Цьому

сприяє прийом локалізації подій – показ історичної події в точній локальній обстановці, у якій вона відбувалася. Для цього екскурсовод прив'язує подію до конкретного місця словами «саме тут», «на цьому місці», «у цьому напрямку» тощо. Методичний прийом локалізації має сильний емоційний вплив на екскурсантів, викликає почуття причетності до важливих історичних моментів. Наприклад, на Соборному майдані в такий спосіб гід, відтворюючи події, що відбувалися більш ніж 300 років тому, допомагає екскурсантам взаємодіяти з оточуючим середовищем, проіннятися духом минулих епох, зазначаючи, що «саме тут» відбулося обрання гетьмана Івана Скоропадського та проголошення церковної анафемі Мазепи. «Саме тут», на головній площі Глухова, 6 листопада 1708 року, відповідно до загарбницької політики Московського царства під керівництвом царя Петра I, після прочитання дяком посольського приказу грамоти про відкриття ради, гетьманом Лівобережної України було обрано стародубського полковника Івана Скоропадського. Петро I, як деспотична натура, не міг обмежитися лише обранням нового гетьмана. За його указом духовенство під головуванням Феофана Прокоповича піддало Мазепу вічному церковному прокляттю – анафемі, яка ставила його поза законом, бо проклятого церквою міг вбити кожний» [6, с. 8–9] (рис. 2.)

Для відтворення історичної обстановки застосовується і прийом зорової реконструкції (відтворення). Термін «реконструкція» означає відновлення первісного виду (вигляду) чого-небудь. Сутність цього прийому полягає в тому, що словесним шляхом відновлюється первісний вигляд об'єкта екскурсійного показу. Робить це екскурсовод, спираючись на зорові враження екскурсантів. Якщо ж будівля, про яку ідеться, не збереглася, на допомогу приходить «портфель екскурсовода», у якому наявні фотографії втраченого об'єкта. Так, на колишньому Радному майдані, розповідаючи про зруйнований за часів Радянського Союзу Троїцький собор, гід користується світлинами храму із «портфеля екскурсовода» (рис. 3), а також прийомом опису.

Прийом опису ставить своїм завданням надати допомогу у правильному відображенні об'єкта у свідомості екскурсантів (форма, обсяг, з якого матеріалу виготовлений,

Рис. 2. Застосування прийому локалізації подій на Соборному майдані

Рис. 3. Світлина втраченого Троїцького собору з «портфеля екскурсовода» як візуалізація прийому зорової реконструкції

розташування щодо навколишніх об'єктів). Для опису об'єкта характерні точність, конкретність. Втрачений Троїцький собор описуємо відповідно так: «Троїцький собор було збудовано протягом 1720–1806 років. Угоду на будівництво укладав гетьман І. Скоропадський, проте після його смерті зведення храму припинилося. У 1734 р. кошти надавала російська імператриця Анна Іоанівна,

Рис. 4. Використання прийому екскурсійної довідки біля пам'ятки «Київська брама Глухівських міських укріплень»

однак будівництво переривали дві пожежі: 1748 і 1784 років. У 1759 р., коли вже мурувалися бані собору, раптом завалилася височезна дзвіниця, яку встигли збудувати поруч, і розколола собор майже навпіл. Руйнування почали виправляти з 1773 р., і знову пожежа 1784 р. пошкодила бані майже завершеного собору. У 1791 р. імператриця Катерина II надала кошти на відбудову храму. Отже, будівництво тривало понад 80 років і завершилося у 1805 р. Храм мав п'ять престолів – три внизу і два на хорах. У плані був хрещато-баневий, шестистовпний, з трьома півкруглими апсидами. Вінчали собор три бані, поставлені по поздовжній осі. З огляду на значну тривалість будівництва в архітектурі собору переплелися стильові риси українського відродження, бароко й раннього класицизму. За час будівництва тут змінилося чимало архітекторів. Проте дослідник українських старожитностей В. Пуцко довів, що у визначенні архітектурного устрою Троїцького собору провідною була роль А.В. Квасова. Але ні складна доля, ні мистецька неповторність храму не зупинили глухівське міське та сумське обласне керівництво, коли у 1962 р., виконуючи владні настанови, на мурах собору намалювали великі тріщини, сфотографували їх, щоб довести «аварійність» будівлі, а потім пам'ятку архітектури республіканського значення з великими труднощами висадили вибухівкою у повітря, а після того декілька місяців розбирали руїни» [7, с. 281–283].

Разом із прийомами зорової реконструкції та локалізації подій для забезпечення пізнавального досвіду екскурсантів необхідно використовувати і прийом екскурсійної довідки. Тут гід повідомляє короткі відомості про спостережуваний об'єкт: дату будівлі (реставрації), авторів, розміри, призначення тощо. Наприклад, роз-

містивши групу на майданчику біля лівої кордегардії Київських воріт, екскурсовод стисло розповідає про цю пам'ятку архітектури: «Муровану фортечну браму з кордегардіями збудовано в 1766–1769 рр. під загальним наглядом архітектора Андрія Квасова на місці однойменної дерев'яної брами. 1804 р. земляні вали фортеці було знесено і за проєктом чернігівського губернського архітектора Антона Карташевського замість старих кордегардій прибудовано обабіч арки-проходи для пішоходів та великі прямокутні в плані кордегардії. Київська брама є рідкісним зразком оборонного зодчества XVIII ст., що уцілів дотепер» [5, с. 323–324] (рис. 4).

При проведенні екскурсії «Глухів – столиця Гетьманщини» доречним, серед інших, є й прийом цитування, котрий допомагає учасникам краще усвідомити історичну значимість відвідуваного місця. Завдяки цитатам у свідомості екскурсантів виникає яскравий зоровий образ. У

тексті екскурсії у вигляді цитат використовуються уривки з художніх творів (проза, вірші).

Прийом цитування передбачає використання в розповіді уривків з історичних документів, літературних творів, архівних матеріалів тощо. Вони мають бути короткими, точними та обов'язково влучно і вчасно вживаними. Цитатами послуговуються для підтвердження своїх слів, яскравого й переконливого вираження думки, збереження особливостей мови й колориту минулих часів. Цей прийом часто застосовують тоді, коли посилаються на авторитетну думку чи відтворюють картини життя та побуту певної історичної доби.

На Соборному майдані, описуючи період становлення Глухова як гетьманської столиці, гарним доповненням до розповіді є висловлювання священника Іоанна Лук'янова про Глухів у 1703 році. Ця цитата створює наочний і реалістичний образ міста тих часів: «Город Глухов земляной, обруб дубовий, вельми крепок; а в нем жителей богатых много, панов; и строения в нем преузорчашье, светлицы хорошие, палаты в нем полковника Миклашевского зело хороши; ратуша зело хороша и рядов [торговых] много; церквей каменных много; девичий монастырь предивен зело; соборная церковь хороша очень; зело лихоманы-хохлы затейлевы к хоромному строению; в малороссийских городах другова вряд такова города сыскать; лучше Киева строением и житием...» [8, с. 56].

Для підсилення методу зорової реконструкції і вражень від місця, на якому знаходиться група, екскурсантам можна процитувати й уривок із «Історії Русів», у якому подається опис проголошення церковної анафеми Мазепі 12 листопада 1708 року: «Сумрачна урочистість ця відбулася в кам'яній Миколаївській церкві, за присутності царя і

численного зібрання урядовців та народу. Духовенство й клірики були в чорному вбранні й усі зі свічками чорного кольору. Портрет Мазепи, що до того висів посеред міста на шибениці, кат волочив по місту і витяг його у саму церкву. Духовенство обступило його, вичитувало і виспівувало деякі псалми зі Святого Письма, потім, проголосивши і кілька разів повторивши «да будет Мазепа проклята!», повернуло до портрета палаючі свічки, а клірики, повторюючи ті самі слова співом, повертали свої свічки донизу. Єпископ, що первенствував, кінцем свого жезла при тому вдарив портрет у груди, примовляючи: «анафема!». Тоді портрет потягли назад з церкви і співали оцей церковний стих: «Днесь Іуда оставляє учителя і приємлет диявола» [9, с. 211–212].

Висновуючи, зауважимо, що наведені вище екскурсійні методичні прийоми зрідка використовуються самостійно. Враховуючи власний досвід, здебільшого вони застосовуються в комплексі, доповнюють один одного. Це обумовлено як специфікою архітектури і мистецьких якостей об'єктів екскурсійного показу, так і наявною інформацією про них. Комбінування методичних прийомів проведення екскурсій сприяє більш глибокому розумінню історичних подій та запам'ятовуванню матеріалу, підвищенню активності та зацікавленості екскурсантів, візуалізації та конкретизації пам'яток, про які йдеться, а головне – допомагає відкривати нові культурні, історичні цінності й мандрувати Глуховом цікаво та пізнавально.

ДЖЕРЕЛА

1. Король О.Д. Організація екскурсійних послуг у туризмі: навч.-метод. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2016. 144 с.
2. Кулаєв К.В. Екскурсійна діяльність: теоретичні та методологічні основи. Москва: Турист, 2004. 96 с.
3. Жукова С.П. Пам'ятки культурної спадщини у структурі діяльності Національного заповідника «Глухів». Охорона культурної спадщини історико-культурними заповідниками Чернігово-Сіверщини / за ред. С.Ю. Зозулі. Центр пам'яткознавства НАН України і Укр. тов-ва охор. пам'яток історії та культури, Півн.-Сх. регіон. від-ня. Київ: Видавець Олег Філюк, Центр учбової літератури, 2017. С. 60–75.
4. Науковий архів Національного заповідника «Глухів», 03-15/1. Технологічна карта тематичної пішохідної екскурсії «Глухів – столиця Гетьманщини». 8 с.
5. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури та містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. 586 с.
6. Науковий архів Національного заповідника «Глухів», 03-15/2. Контрольний текст тематичної екскурсії «Глухів – столиця Гетьманщини». 28 с.
7. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002. 592 с.
8. Цапенко М.П. По равнинам Десны и Сейма. Москва, 1967. 132 с.
9. Вечерський В., Белашов В. Глухів. Київ: Абрис, 2003. 166 с.: іл.

Pinchuk N.Yu. Behind the scenes of the excursion: effective methods of conducting

In the article, the author, on the basis of a technological map, control and individual texts, a "guide's portfolio" for the excursion "Hlukhiv - the capital of the Hetmanate", as well as her own experience, focuses on the modern, most popular methodological methods of conducting excursion activities on the territory of the National Reserve "Hlukhiv".

Key words: Hlukhiv, Hetman's capital, excursion, methodological techniques.

REFERENCES

1. Korol, O.D. (2016). *Orhanizatsiia ekskursiinykh posluh u turizmi: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Organization of excursion services in tourism: a study guide]. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t. [in Ukrainian].
2. Kulaiev, K.V. (2004). *Ekskursiina diialnist: teoretychni ta metodolohichni*

osnovy [Excursion activity: theoretical and methodological foundations]. Moskva: Turyst. [in Russian].

3. Zhukova, S.P. (2017). *Pamiatky kulturnoi spadshchyny u strukturi diialnosti Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv»* [Monuments of cultural heritage in the structure of the Hlukhiv National Reserve]. *Okhorona kulturnoi spadshchyny istoryko-kulturnymy zapovidnykamy Chernihovo-Sivershchyny*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, Tsentri uchbovoi literatury, pp. 60–75. [in Ukrainian].

4. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv», 03-15/1. *Tekhnolohichna karta tematychnoi pishokhidnoi ekskursii «Hlukhiv – stolytsia Hetmanshchyny»* [Technological map of the thematic walking tour «Hlukhiv - the capital of the Hetmanate»]. [in Ukrainian].

5. Vecherskyi, V.V. (2005). *Pamiatky arkhitektury ta mistobuduvannia Livoberzhnoi Ukrainy: Vyiavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia* [Monuments of architecture and urban planning of the Left Bank of Ukraine: Identification, research, and recording]. Kyiv: Vydavnychiy dim A.S.S. [in Ukrainian].

6. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv», 03-15/2. *Kontrolnyi tekst tematychnoi ekskursii «Hlukhiv – stolytsia Hetmanshchyny»* [The control text of the thematic excursion «Hlukhiv - the capital of the Hetmanate»]. [in Ukrainian].

7. Vecherskyi, V.V. (2002). *Vtracheni obiekty arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy* [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]. Kyiv: NDIITAM. [in Ukrainian].

8. Tsapenko, M.P. (1967). *Po ravnynam Desny i Seima* [Across the plains of the Seim and the Desna]. Moskva. [in Russian].

9. Vecherskyi, V., Bielashov, V. (2003). *Hlukhiv* [Hlukhiv]. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.05.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

УДК 069.15.(477.52)

Л.І. Савицька

«ПОРТФЕЛЬ ЕКСКУРСОВОДА» ЯК ВІЗУАЛЬНИЙ РЯД ВТРАЧЕНИХ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТОВОЇ АРХІТЕКТУРИ НА ПРИКЛАДІ ЕКСКУРСІЇ «ХРАМИ ГЛУХОВА»

У статті автор на прикладі екскурсії «Храми Глухова» робить акцент на використанні світлин та ілюстрацій із «портфеля екскурсовода» як комплексу засобів для покращення сприйняття об'єктів показу та посилення емоційного враження від почутого.

Застосовуючи прийоми попереднього огляду глухівських церков та реконструкції подій, які відбувались біля них, гід послугується «портфелем екскурсовода» як візуальним рядом втрачених пам'яток культової архітектури м. Глухова.

Ключові слова: екскурсовод, «портфель екскурсовода», технологічна карта, візуальний ряд, об'єкт показу, церква, пам'ятка архітектури.

У сучасному світі музейники та спеціалісти туристичної галузі екскурсію (прогулянку, поїздку, похід) ототожнюють з формою чи методом набуття знань та організації дозвілля, що передбачає колективне відвідування визначних і пам'ятних місць, музеїв, виставок, підприємств з освітньою, науковою, спортивною або розважальною метою. Показ екскурсійних об'єктів відбувається під керівництвом кваліфікованого спеціаліста – екскурсовода, який передає аудиторії бачення й оцінку пам'ятного місця, розуміння історичної події, пов'язаної з цим

Рис. 1. Соборний майдан з Миколаївською церквою (1693–1695 рр.) і Троїцьким собором (1720–1805 рр.) на початку XX ст.

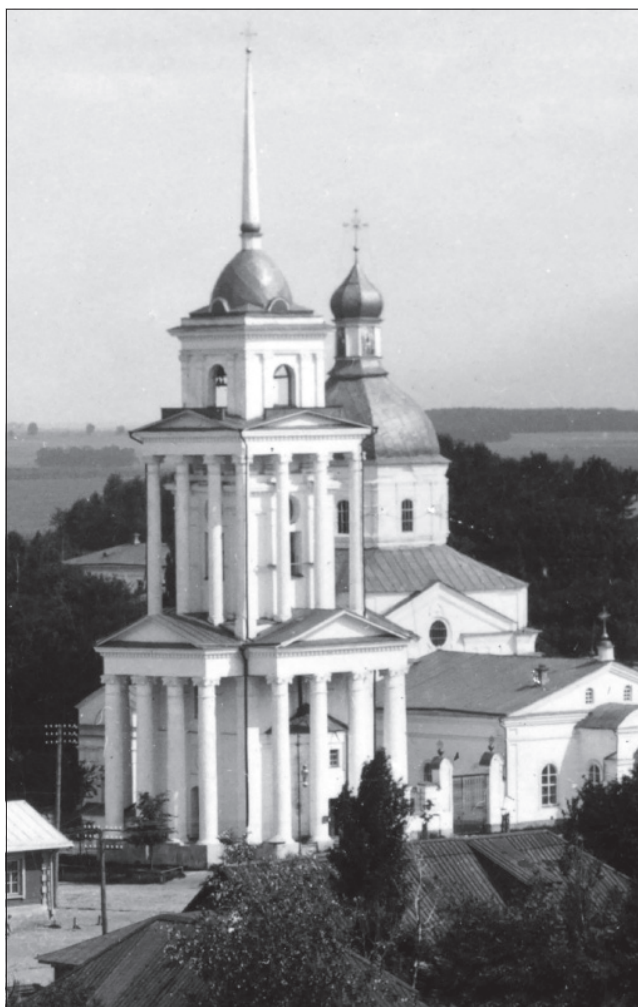

Рис. 2. Спасо-Преображенська церква (1765 р.) з дзвіницею. Фото початку XX ст.

об'єктом. Екскурсії можуть бути як самостійною діяльністю, так і частиною комплексу туристичних послуг.

Екскурсійна діяльність має свої характерні ознаки: зміст, тематику, місце проведення, упорядкований маршрут, тривалість за часом, форму проведення, спосіб пересування, текст екскурсії, об'єкти показу, «портфель екскурсовода» і, врешті-решт, власне екскурсантів. Об'єктами показу в екскурсії можуть виступати не тільки споруди, що збереглися на даний момент, але й ті, які вже зруйновані або втратили свій первинний вигляд. Їх відтворення проводиться з використанням спеціальних методичних прийомів, зокрема за допомогою «портфеля екскурсовода». Його місія полягає у візуалізації відсутніх ланок при показі, зоровому уявленні про згадуваний об'єкт.

«Портфель екскурсовода» – умовне найменування комплексу наочних посібників, що використовуються в ході проведення екскурсії, куди входять фотографії, географічні карти, схеми, креслення, малюнки, зразки продукції, копії справжніх документів, рукописів, літературних творів, макети тощо. Вони є постійним супутником екскурсовода і допомагають зробити будь-яку подорож у минуле і теперішній час більш захоплюючою і корисною.

У статті автор ставить за мету на прикладі екскурсії «Храми Глухова» показати роль «портфеля екскурсовода» у створенні візуального ряду втрачених пам'яток культової архітектури міста для покращення сприйняття об'єктів показу та посилення емоційного враження від почутого. Джерельною базою нашої статті виступають: історичні та архітектурні дослідження В. Белашова [1], В. Вечерського [3; 4], В. Пуцка [9], Ю. Шишкіної [10; 11]; роботи музеєзнавців-методистів Ф. Вайдахера [2] та Б. Смельянова [5]; електронні ресурси та науковий архів Національного заповідника «Глухів» [7; 8].

Одним із головних напрямків реалізації статутних

завдань будь-якого закладу музейного типу, до яких можна віднести і Національний заповідник «Глухів», є проведення культурно-просвітницької роботи, невід'ємною складовою якої є екскурсійна діяльність. Вона здійснюється шляхом розробки, апробації та впровадження нових екскурсійних маршрутів.

Починаючи з 1999 року, спеціалістами науково-дослідного та культурно-просвітницького відділів Заповідника розроблено 18 екскурсій (оглядових і тематичних) визначними місцями Глухова і його округи, у яких центральне домінуюче місце займає міський історичний центр, де компактною групою розташовано 37 пам'яток архітектури, історії, культури. Всі вони є об'єктами екскурсійного показу.

Серед архітектурних домінант останньої гетьманської столиці особне місце займають пам'ятки культової архітектури. Дослідникам церков Глухова наразі відомо про 30 храмів, які існували у місті, від давньоруського часу до сьогодення. Так сталося, що натеper збереглося 4 церкви: 3 з них – Миколаївська (1693–1695 рр.), Спасо-Преображенська (1765 р.), Вознесенська (1767 р.) – збудовані у добу козаччини, Трьох-Анастасіївська (1893 р.) отримала назву від тих часів, коли на її місці у 20-х роках XVIII ст. гетьманша Анастасія Скоропадська збудувала домову церкву, надавши їй ім'я своєї святої покровительки, а потім коштом родини Терещенків постав однійменний величний храм. Оскільки збережені церкви хоча і зазнали певних перебудов, але практично мають автентичний вигляд і свою історію, не викликало сумніву, що тематична екскурсія «Храми Глухова» стане однією з найбільш популярних і відвідуваних.

Технологічна карта пішохідної екскурсії «Храми Глухова» розроблена у 2002 р. [7] Вона розрахована на 1 академічну годину і включає знайомство зі згаданими вище пам'ятками культової архітектури. Оскільки Вознесенська церква виникла як цвинтарна і має окремішне положення, її огляд здійснюється варіативно. Розповідь про історію будівництва глухівських храмів, їх архітектурну стилістику, мистецькі якості інтер'єрів, пов'язані з ними видатні постаті відбувається у відповідності до контрольного тексту екскурсії, що базується на принципах науковості та об'єктивності [8].

Відправною точкою екскурсії є Соборний майдан, на якому стоїть найдавніша збережена кам'яна споруда Глухова – Миколаївська церква – пам'ятка архітектури національного значення. Вона збудована на місці однойменної дерев'яної, відомої за документами з 1683 р. Імовірно, дерев'яна церква згоріла під час пожежі глухівського замку

Рис. 3. Трьох-Анастасіївська церква (1893 р.) зі старою Анастасіївською церквою наприкінці XIX ст.

1685 р. Контракт на будівництво мурованого храму уклали 8 лютого 1693 р. майстер Матвій Єфимов і замовник Василь Федорович Ялоцький – тогочасний глухівський сотник. Завершили її будівництво 1695 року [9, с. 92–93]. У 1871 р. за проектом місцевого архітектора О. Гросса із заходу було прибудовано притвор, увінчаний високою дзвіницею з ярусним верхом. Миколаївський храм є одним із найяскравіших архітектурних творів стилю українського відродження кінця XVII ст.

При подачі інформації про Миколаївську церкву екскурсивод використовує прийом попереднього огляду та зорової реконструкції. Соборний майдан, який у XVIII ст. мав назву Радного, протягом століть змінював свій вигляд у бік зменшення. Тут до 1962 р. стояв унікальний Троїцький собор. Історія його є драматичною. Будівництво храму розпочалося за Івана Скоропадського у 1720 р., а після його смерті у 1722 р. роботи припинилися. Вони переривалися двома пожежами (1748 р. і 1784 р.). У 1759 р., коли вже зводилися бані, завалилася висока дзвіниця, розколовши собор майже навпіл. Будівництво відновили тільки в 1765 р.. Взагалі воно тривало понад вісім десятиліть і завершилося освяченням храму у 1805 р. Але собор не витримав лихоліть «воїнствующого атеїзму» і за рішенням влади був висаджений у повітря [3, с. 281–283]. Розповідь про Соборний

Рис. 4. Каплиця Павла Скоропадського (1909 р.) на місці старої Анастасіївської церкви. Зруйнована у 1950-х роках

Рис. 5. Вознесенська церква (1767 р.). Сучасний вигляд. Фото Ю. Москаленка

майдан і Троїцький собор екскурсовод візуалізує світлиною початку XX ст. з «портфеля екскурсовода» (рис. 1).

Наступна зупинка групи по маршруту при переході до Спасо-Преображенської церкви відбувається біля пам'ятника композиторам-уродженцям Глухова М. Березовському та Д. Бортнянському, де в контексті культурного життя XVIII ст. йде розповідь про заснування за ініціативи гетьмана Данила Апостола у 1729 р. при Миколаївській церкві співацької школи з демонстрацією портрета гетьмана.

Підійшовши до Спасо-Преображенського храму, гід розміщує групу півколом у північно-західному куті церковного подвір'я, щоб гарно проглядалися конструктивні особливості пам'ятки. Тут він розповідає про етапи будівництва церкви. Дерев'яна Спасо-Преображенська церква, що стояла за межами загальноміських укріплень і тому називалась «заградською», відома з кінця XVII ст. Мурована ж однойменна церква, збудована коштом отамана Генеральної армії Григорія Кологривого, до перебудови 1867 р. була строго центричною, симетричною щодо двох перпендикулярних вісей, з пірамідальним характером композиції. Церква належить до типу баштоподібних

тетраконхів квадрифолієвого плану з добре виявленим в об'ємах центральним четвериком [4, с. 343]. Прибудована з заходу тепла церква (1867 р.) порушила первісну симетрію і центричність храму. На початку XIX ст. у північно-західному куті церковного подвір'я спорудили муровану триярусну дзвіницю в стилі класицизму (зруйнована в 1930 р.). Розповідаючи про Спасо-Преображенську церкву у Глухові як один із найбільш мистецьки завершених тетраконхових храмів України, гід показує з «портфеля екскурсовода» світлину початку XX ст., де поряд з храмом ще стоїть дзвіниця якраз на місці розміщення екскурсантів (рис. 2). Завершується зовнішній огляд церкви інформацією про відкриття у 2008 р. художниками-реставраторами унікального живопису XVIII ст.

Далі маршрут пролягає через площу Рудченка і прямує до Трьох-Анастасіївської церкви – наймасивнішої архітектурної доміанти історичного центру Глухова. Уперше муровану церкву збудували коштом гетьманши Анастасії Скоропадської у 1717 р., яка стала домовим храмом при гетьманській резиденції. Церква страждала від пожеж 1748 та 1784 рр. У 1846 р. купець Арте-

мій Терещенко вніс на утримання храму 4 тис. руб., служба в церкві відновилася, а добродійця обрали старостою храму. У 1861 р. влаштували додатковий вівтар Воскресіння Христового, а в 1872 р. – бічний вівтар св. мученика Артемія.

У 1877 р. Артемій Якович помер. Його поховали біля церкви, а пізніше, у 1882 р., тут упокоїлася і його дружина Єфросинія Григорівна. Сини – Нікола, Федір і Семен – вирішили реконструювати стару церкву, яку любив батько, що дозволило б зробити усипальницю для свого роду. Вони звернулись до Чернігівської Духовної консисторії за дозволом на спорудження нового Трьох-Анастасіївського храму-усипальниці.

Нова церква будувалася 9 років, з 1884 р. по 1893 р. поряд зі старою. А у травні 1894 р. брати Терещенки звернулися до Святійшого Синоду з проханням дозволити знести стару гетьманську церкву «как оставшуюся вследствие своей ветхости без всякого употребления» [4, с. 350]. Відповідний указ був виданий у січні 1895 р., після чого стару церкву розібрали.

Тут екскурсовод застосовує фото з виглядом щойно збудованого Терещенками у 1893 р. нового храму, де поряд з ним знаходиться стара, ще нерозібрана Анастасіївська церква (рис. 3).

Стоячи обличчям до західного фасаду, на якому розташований головний вхід до храму, екскурсовод, використовуючи прийом попереднього огляду, показує наступну світлинку з «портфеля екскурсовода», на якій зображена барокова каплиця, збудована у 1909 р. на замовлення Павла Скоропадського на місці колишньої Анастасіївської церкви XVIII ст. [6, с. 4] (рис. 4).

Екскурсія «Храми Глухова» не передбачає відвідування родинної усипальниці Терещенків у нижньому ярусі Трьох-Анастасіївської церкви, бо це є об'єктом показу іншої тематичної екскурсії – «Глухів Терещенків», але не згадати про сімейний склеп у контексті першої теми було б недоречно. Відомо, що після освячення новозбудованої церкви останки Артемія Терещенка і його дружини Єфросинії були перенесені до родинної усипальниці, а згодом у ній були поховані їх сини – Федір і Нікола та дружина останнього. У 2003 р., під час дослідження усипальниці завідувачем науково-дослідного відділу Заповідника Юрієм Коваленком, був знайдений саркофаг із останками Ніколи Артемієвича і з'ясовані місця поховань інших представників родини. Отже, була спростована інформація про знищення останків родини Терещенків у післяреволюційний період [10, с. 138]. Робочі зйомки

Рис. 6. Церква Різдва Пресвятої Богородиці (1786 р.) на Веригині. Фото початку XX ст.

під час проведення цих досліджень згодом були використані у «портфелі екскурсовода» до згаданих екскурсій.

Ще один храм – Вознесенська церква – знаходиться на відстані близько 2 км від історичного центру. Вона включена до екскурсії «Храми Глухова», але не завжди потрапляє в поле зору екскурсантів унаслідок часового обмеження їх перебування у місті, однак гід, враховуючи такі обставини, демонструє фото сучасного вигляду церкви (рис. 5), супроводжуючи його наступною розповіддю: «Церква розташована на однойменному цвинтарі, який відомий ще з першої половини XVIII ст. Вона збудована у 1767 р. артіллю народних майстрів під керівництвом архітектора Андрія Квасова. Первісно церква була тридільною, одноканевою. Після пожежі 1784 р. зруйновану баню перебудували, а до центральної дільниці прибудували прямокутний у плані притвор. У 1811 р. було здійснено чергові прибудови, а у 1867 р. за проєктом глухів-

Рис. 7. Синагога (1867 р.) на Київській вулиці.
Фото початку XX ст. Знищена у 1941 р.

ського архітектора О. Гросса церкву суттєво змінили. Нині дуже важко уявити, що первісно храм був хрещатим у плані. Із західного боку він має дзвіницю, через яку влаштовано центральний вхід. Такий тип дзвіниці називають «восьмерик на четверику». Фасадний декор храму є своєрідним синтезом стилістики пізнього бароко та пізнього провінційного класицизму».

Наприкінці екскурсії гід, коротко узагальнюючи змістову частину екскурсії, нагадує про загальну кількість церков, які були у Глухові протягом його існування, і демонструє ще дві світлини кам'яних втрачених храмів: церкви Різдва Пресвятої Богородиці на Веригині (рис. 6) (1769–1799 pp.) [1, с. 110] і єврейської синагоги (1867 р.) [11, с. 83–84] (рис. 7) біля Київської брами Глухівських міських укріплень.

Отже, при проведенні тематичної екскурсії «Храми Глухова» використовується 12 фотокопій і ілюстрацій з «портфеля екскурсовода», які створюють візуальний ряд втрачених пам'яток культової архітектури міста. Ці засоби унаочнення не тільки покращують сприйняття існуючих об'єктів показу, а й посилюють емоційне враження від почутого про втрачену історико-культурну спадщину.

ДЖЕРЕЛА

1. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 pp.): (від перших поселень до сучасності). Суми : ТОВ ВПП «Фабрика друку», 2019. 420 с.
2. Вайдакхер Ф. Загальна музеологія: Посібник. / переклад з нім. В. Лозинський, О. Лянч, Х. Назаркевич. Львів : Літопис, 2005. 632 с.
3. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ, 2002. 592 с.
4. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури та містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. Київ : Видавничий дім «А.С.С.», 2005. 586 с.
5. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. Москва : Советский спорт, 2007. 216 с.
6. Мірошниченко О. Глухівська каплиця Павла Скоропад-

ського. *Соборний майдан*. 2018. № 5. С. 4–5

7. Науковий архів Національного заповідника «Глухів», 03-15/3. Технологічна карта тематичної пішохідної екскурсії «Храми Глухова». 4 с.

8. Науковий архів Національного заповідника «Глухів», 03-15/4. Контрольний текст тематичної пішохідної екскурсії «Храми Глухова». 14 с.

9. Пуцко В.Г. Церковна топографія Глухова XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 2. Київ – Глухів, 2009. С. 90–96.

10. Шишкіна Ю.А. Трьох-Анастасіївська церква – перлина глухівської архітектури. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 2. Київ – Глухів, 2009. С. 135–139.

11. Шишкіна Ю.А. З історії єврейського молитовного дому у Глухові. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 10. Глухів – Київ, 2017. С. 83–86.

Savytska L.I. «Guide's portfolio» as a visual series of lost monuments of religious architecture on the example of the tour «Temples of Hlukhiv»

In the article, the author uses the example of the tour «Temples of Hlukhiv» to emphasize the use of photographs and illustrations from the «guide's portfolio» as a set of tools to improve the perception of the objects of the tour and enhance the emotional impression of what was heard.

Applying the techniques of preliminary inspection of Hlukhiv churches and reconstruction of events that took place near them, the guide uses the «guide's portfolio» as a visual series of lost monuments of religious architecture in Hlukhiv.

Key words: tour guide, «tour guide's portfolio», flowchart, visual series, object of display, church, architectural monument.

REFERENCES

1. Bielashov, V.I. (2019). *Hlukhiv – stolytsia hetmanskoï Ukrainy (1708–1782 rr.): (vid pershykh poselen do suchasnosti) [Hlukhiv - the capital of Hetman's Ukraine (1708–1782): (from the first settlements to the present)]*. Sumy: TOV VPP «Fabryka druku». [in Ukrainian].
2. Vaidakher, F. (2005). *Zahalna muzeolohiia: Posibnyk [General museology: A guide]*. Lviv: Litopys. [in Ukrainian].
3. Vecherskyi, V.V. (2002). *Vtracheni ob'ekti arkhitekturnoi spadshchyny Ukrainy [Lost objects of architectural heritage of Ukraine]*. Kyiv: NDTIAM. [in Ukrainian].
4. Vecherskyi, V.V. (2005). *Pamiatky arkhitektury ta mistobuduvannia Livoberezhnoï Ukrainy: Vyiavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia [Monuments of architecture and urban planning of the Left Bank of Ukraine: Identification, research, and recording]*. Kyiv: Vydavnychy dim A.S.S. [in Ukrainian].
5. Emelianov, B.V. (2007). *Ekскурсоведение [Excursion studies]*. Moskva: Sovetskii sport. [in Russian].
6. Miroshnychenko O. (2018). *Hlukhivska kaplytsia Pavla Skoropadskoho [Hlukhiv chapel of Pavlo Skoropadskiy]*. *Sobornyi maidan*, pp. 4–5. [in Ukrainian].
7. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv», 03-15/3. Tekhnolohichna karta tematychnoi pishokhidnoi ekskursii «Khramy Hlukhova».
8. Naukovyi arkhiv Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv», 03-15/4. Kontrolnyi tekst tematychnoi pishokhidnoi ekskursii «Khramy Hlukhova».
9. Putsko, V.H. (2009). *Tserkovna topohrafiia Hlukhova XVII–XVIII st. [Church topography of Hlukhiv in the seventeenth and eighteenth centuries]*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*, issue 2, pp. 90–96. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].
10. Shyshkina, Yu.A. (2009). *Trokh-Anastasiivska tserkva – perlyna hlukhivskoi arkhitektury [The Three Anastasia Church is a pearl of Hlukhiv architecture]*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*, issue 2, pp. 135–139. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].
11. Shyshkina, Yu.A. (2017). *Z istorii yevreiskoho molytovnoho domu u Hlukhovi [From the history of the Jewish prayer house in Hlukhiv]*. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats*, issue 10, pp. 83–86. Hlukhiv – Kyiv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.07.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

РЕСТАВРАЦІЯ МОЗАЙЧНОГО ЗОБРАЖЕННЯ «РОЗП'ЯТТЯ ХРИСТА» ТРЬОХ-АНАСТАСІЙСЬКОЇ ЦЕРКВИ У ГЛУХОВІ НА ТЛІ ЇЇ ІСТОРІЇ

У статті подана історія Трьох-Анастасіївської церкви у м. Глухові протягом трьох століть, починаючи від 1717 р. і до сьогодення. Робиться акцент на внесок родини Терещенків у розбудову міста у другій половині XIX ст., зокрема зведення і опорядження Трьох-Анастасіївського храму.

На тлі втрат, які зазнала церква у XX ст., привернуто увагу до проблеми збереження її оздоблення шляхом реставрації мозаїчного зображення «Розп'яття Христа». Зроблено опис розп'яття, етапи та прийоми його реставрації.

Ключові слова: Трьох-Анастасіївська церква, Терещенки, архітектура, розписи, мозаїчне зображення, композиція, реставрація.

Протягом майже всього XVIII ст. Глухів носив статус столиці Гетьманщини і був центром розвитку державності, культури й архітектури. У місті працювали видатні архітектори XVII–XVIII ст. М. Єфимов, А. Квасов, І. Мергасов, витвори яких прикрашали гетьманську столицю і створювали образ значного культурного європейського центру. Глухівські храми, хоча й були суто церковними будівлями, уособлювали дух українського самостійництва, адже відображали мистецькі уподобання козацтва – наймогутнішої на той час суспільної сили.

До питання вивчення архітектури, історії будівництва, церковної топографії як збережених, так і втрачених культових пам'яток Глухова постійно прикута увага науковців за відповідними напрямками досліджень. Найбільш ґрунтовно архітектурні та конструктивні особливості церков міста описані у роботах архітекторів В.В. Вечерського та С.Б. Юрченка. Будівництву глухівських храмів, їх топографії, діянням священнослужителів присвятили свої праці історики В.І. Белашов, В.В. Заїка, Ю.О. Коваленко, Ю.А. Шишкіна та ін. Про церковне начиння, храмові святині, парафіяльне життя дізнаємось із наукової спадщини мистецтвознавця В.Г. Пуцка. Некрополістичні дослідження глухівських церковних цвинтарів знаходяться в полі зору науковців О.М. Мірошніченка, В.В. Назарової.

У статті автори ставлять за мету на тлі історії будівництва і трансформацій Трьох-Анастасіївської церкви у м. Глухові упродовж трьох століть показати один із напрямків її збереження на прикладі реставрації мозаїчного зображення «Розп'яття Христа».

Історія церкви починається з 1717 р., коли Анастасія Марківна Скоропадська влаштувала велику богадільню для хворих і незаможних. При цих закладах на місці погорілої дерев'яної Воскресенської церкви гетьманша спорудила домовий храм при гетьманській резиденції, що розміщувалася поряд [1, с. 4].

Церква потерпала в нищівних пожежах 1748 р. та 1784 р. і була відбудована аж 1816 р. Вона набула класицистичних рис: над навою з'явилася декоративна сферична баня без підбанника, було прибудовано колонні

Рис. 1. Трьох-Анастасіївська церква у Глухові (1884–1893 рр.).
Сучасний вигляд. Фото Ю. Москаленка

портики, нову двоярусну дзвіницю над південно-західним кутом. Того ж року у верхньому ярусі храму був влаштований приділ Воскресіння Христового.

У церковному будівництві другої половини XIX ст. традиції козацького меценатства XVII–XVIII ст. продовжила наступна українська еліта, коли на обрії життя в нових економічних умовах з'явилося кілька династій цукрових королів, які своєю працею вибилися в люди з простих козаків і селян. На Сіверщині це були Терещенки і Харитоненки, які суперничали не лише в підприємстві, а й у витратах на добродійні цілі.

Основи фінансової могутності Терещенків були закладені глухівським купцем Артемієм Яковичем Терещенко, який після реформи 1861 р. зацікавився новою для України цукровою справою, зміг заволодіти чималими земельними ділянками землі під бурякові поля і налагодити значне виробництво цукру [2, с. 246].

Справу батька підхопили й продовжили три його сини – Микола, Федір і Семен. Вона лежала у трьох площинах – земство, освіта, благодійництво. Неповторний архітектурний ансамбль сучасного Глухова складають пам'ятки цивільного будівництва, збудовані коштом родини: чо-

Рис. 2. Інтер'єр Трьох-Анастасіївської церкви.
Фото Ю. Москаленка

ловіча і жіноча гімназія, учительський інститут, ремісниче училище, міське трикласне училище, притулок для дітей-сиріт, земська лікарня, лікарня св. Єфросинії, банк і будинок Терещенків. Але найважливішою архітектурною домінантою історичного центру стала Трьох-Анастасіївська церква (1893 р.), посвячення якої було безпосередньо пов'язане з родиною Скоропадських, зокрема з гетьманшою Анастасією Марківною, а будівництво – з родиною Терещенків, зокрема братів Ніколи і Федора.

У першій третині XIX ст. парафію Анастасіївської церкви, яка на той час була найбільшньою у місті, приєднали до Троїцького собору, а церкву фактично закрили. 1846 р. засновник династії Терещенків Артемій Якович вніс на утримання храму 4 тис. крб. і служба в ньому відновилася. Добродійця обрали церковним старостою, а 1872 р. його коштом було прибудовано бічний вівтар св. мученика Артемія. У звіті контори А.Я. Терещенка за 1872–1873 значиться: «На устройство нового придела и починку иконостаса Анастасиевской церкви израсходовано 6146 руб.» [4, арк. 7].

1884 року Чернігівське губернське правління затвер-

дило проєкт нової Трьох-Анастасіївської церкви, автором якого був відомий академік архітектури із Санкт-Петербурга Андрій Леонтієвич Гун (1841–1920 рр.). Церква будувалася з наміром не тільки затмарити найвеличніший з новозбудованих у ті часи Володимирський собор у Києві. У ній у першому ярусі повинна була розташовуватися родинна усипальниця сім'ї.

Храм зводився і опоряджувався протягом 9-ти років. На його будівництво з вересня 1885 р. по 1893 р. було витрачено 223 975 крб. [5, арк. 16]. Трьох-Анастасіївська церква вирішена в архітектурних формах неовізантійського стилю. Вона кубічна, п'ятиверха, тринавова, чотиристопна, хрестовокупольна, з трьома гранчастими зовні і циліндричними всередині апсидами. У вирішенні фасадів домінують вертикальні членування – лопатки, вузькі витягнуті вікна, півколонки, вертикальні профільовані гурти. Три входи акцентовані тамбурами-ганками з романо-візантійськими перспективними порталами й трикутними щипцями [3, с. 351] (рис 1).

Для більшої розкішності собору Терещенки вирішили внести гарний живопис в інтер'єр, залучивши до цієї справи відомих художників: братів Сведомських, М. Пимоненка, Ф. Журавльова, В. Верещагіна, О. Мурашка. Програма малювань передбачала: рослинні орнаменти неовізантійської стилістики в підбаннику, на підпружних арках та пілонах; зоряне небо в бані, конхах, на циліндричних склепіннях головного просторового хреста; на пандативах – зображення Євангелістів у круглих медальйонах; Євхаристія в середній апсиді; на стінах по периметру храму – зображення у повний зріст постатей мучеників і святих. А.Л. Гун запроєктував також низьку переддівтарну огорожу у візантійських формах з дуже пишним орнаментом.

Під час розписів програму дещо змінили. У консі середньої апсиди зобразили Богородицю з немовлям Христом в оточенні херувимів, у бані – Святу Трійцю, на пандативах – Євангелістів, закомпонованих у трикутних площинах, а не в медальйонах. Орнаменти виконані з домінуванням геометричних мотивів квадрата, кола, хреста, меандра. Високий рівень мистецької єдності інтер'єру надало золоте тло у всіх орнаментах. У кольоровій гамі домінують насичені темно-сірі, зелені, вохристі барви. Переддівтарна огорожа з сірого мармуру виконана за проєктом О.І. Мурашка, родинно пов'язаного з Глуховом [3, с. 352] (рис. 2). Саме він обслуговував родину Терещенків, створюючи розписи та оздоблення у численних церквах, що зводилися знаними підприємцями у своїх маєтках та у м. Києві. Раніше нічого не було відомо про участь Мурашка в опоряджувальних роботах у Трьох-Анастасіївській церкві у Глухові. Поява його прізвища у переліку творців храму відкриває цікаві дослідницькі горизонти та, можливо, згодом дозволить знайти його авторство у деяких збережених елементах інтер'єру.

Усі витрати на будівництво, оздоблення й облаштування церкви обійшлися Терещенкам у 387 221 крб. У рахунок коштів, виданих майстрам на опоряджувальні роботи, зазначалося: «Израсходовано на кресты – 10040 руб., колокола – 11403 руб., окраску – 2912 руб., живописные работы –

Рис. 3. Мозаїчне зображення «Розп'яття Христа» (до реставрації) в інтер'єрі Трьох-Анастасіївської церкви. Фото О. Маслюка

20000 руб., Сведомским – 10000 руб., мраморные работы – 31805 руб., Верещагину и Журавлёву – 18000 руб., Овчинникову – 15500 руб., Постникову – 26500 руб., Шадрину за хоругви – 1200 руб., двери и мебель – 3480 руб.» [5, арк. 16].

21 травня 1894 р. брати Терещенки звернулися до Святішого Синоду з проханням дозволити знести стару гетьманську церкву «как оставшуюся вследствие своей ветхости без всякого употребления». Для визначення подальшої долі храму з Києва відрядили професорів Київської духовної академії, відомих істориків Петра Лашкарьова і Миколу Івановича Петрова. Вони дійшли висновку, що «предназначенная к упразднению старая Трёх-Анастасиевская церковь со стороны зодчества не представляет собой ничего особенно замечательного, и кроме сохранившихся известий о первоначальной постройке этой церкви женою гетьмана Скоропадского Анастасиею, с зданием этой церкви соединяются только воспоминания об опустошительных пожарах в Глухове». Аналогічні висновки дала і Імператорська археологічна комісія.

Стару церкву почали розбирати у 1895 р., а потім на її місці постала каплиця в архітектурних формах, близьких до українського бароко. Її фундатором був майбутній гетьман України Павло Петрович Скоропадський. На відміну від Терещенків, він вирішив урятувати історичні рештки Анастасіївської церкви, де дивом зберігся справжній вітвар початку XVIII ст., побудувавши над ним нову каплицю. Її стилістичні риси повинні були відповідати архітек-

турі того часу, чим підкреслювалась давність роду, чим, звичайно, не могли похвалитися Терещенки-космополіти. Залучений до справи молодий київський архітектор М. Гарденій у 1902 р. споектував каплицю, а 1903 р. розпочав будівництво, яке тривало до 1909 р. [6, с. 4–5]. Так в одному архітектурному комплексі опинилися дві цілком відмінні споруди: велична Трьох-Анастасіївська церква як символ фінансових можливостей Терещенків і скромна каплиця як символ вірності українській традиції.

Каплиця пережила роки Другої світової війни, але була зруйнована у 1950-х роках. Трьох-Анастасіївська церква у міжвоєнний і повоєнний часи також зазнала втрат: у буремні революційні роки був пограбований родинний склеп; під час Першої світової війни храм постраждав від розбоїв та експропріацій. На початку 1943 р. у центральну баню церкви влучила авіабомба, але завдяки тому, що дах тримався на потужному металевому каркасі, вона підірвалася угорі, частково зруйнувавши бані і цегляну кладку стін. Храм відбудували по війні, але висоту підбанника довелося зменшити, а первісний еліпсоподібний купол замінили сплющеним сферичним [7, с. 2].

Достеменно невідомо, як проходила відбудова церкви, але 1950-ми роками датується розпис «Свята Трійця» у центральній бані. За спогадами старожилів, її первісно прикрашали лише зображення небесних сил, а у повоєнні роки з'явилося зоряне небо. Мармуровий іконостас зберігся, але в ньому не було жодної ікони: «Маляр Г.Д. Ко-

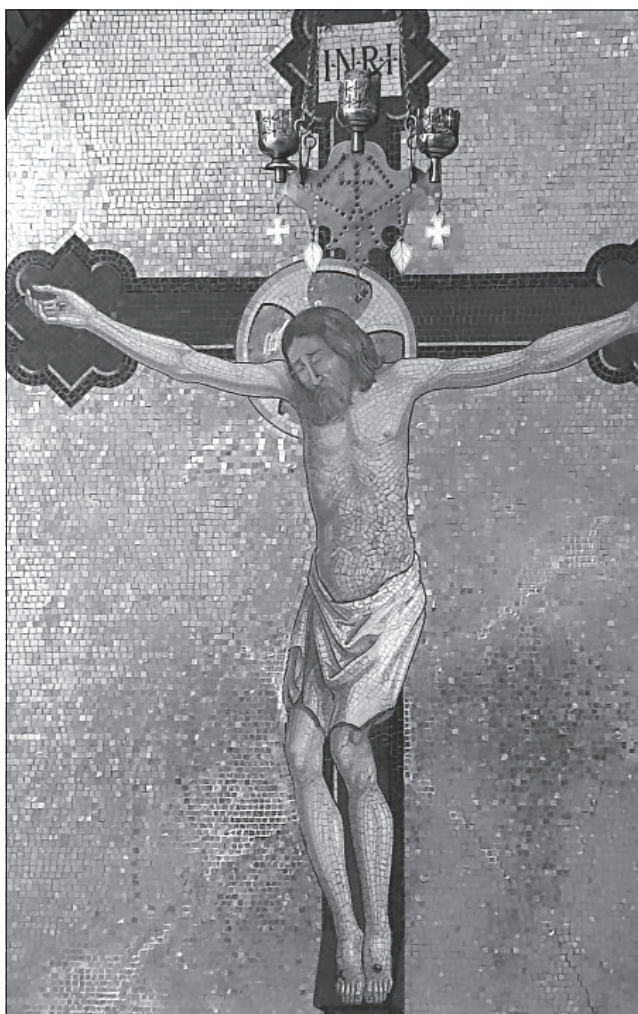

Рис. 4. Мозаїчне зображення «Розп'яття Христа» після реставрації у 2019 р. Фото О. Маслюка

саченко спішно написав, роздобувши якісь фарби, ікони Христа й Богородиці. Нині цей живопис закрито ним же вигаданими значно пізніше імпровізованими рельєфними шатами, виконаними незадовго до смерті майстра (влітку 1960 р.). Саме тоді митець написав зображення апостолів, серафимів, ікони двох московських святителів для бічних вівтарних дверей, ікони для північного іконостаса Покровського бічного вівтаря» [8, с. 136].

Натепер серед внутрішнього вбрання Трьох-Анастасіївської церкви, яке першочергово мало потрапити до рук реставраторів (мова не йде про монументальний живопис), нашу увагу привернуло мозаїчне зображення «Розп'яття Христа» (рис. 3). Поки що без проведення спеціальної експертизи передчасно говорити про час його створення, а пошуки аналогів не дали бажаного результату. У мозаїці використана смальта й натуральне каміння. Смальта (від італ. *smalto* – «емаль») – кольорове, непрозоре (заглушене) скло у вигляді невеликих кубиків або пластинок, що застосовується для виготовлення мозаїк у декоративно-ужитковому, у тому числі ювелір-

ному та церковному мистецтві [9, с. 395].

Загальний розмір мозаїчної композиції (без кіота) становить 2 м заввишки і 1 м 19 см завширшки. Вона зроблена на заокругленій вгорі чавунній плиті товщиною 1 см 5 мм з бортом по всьому краю висотою 4 см. Пливу обробили шаром клейової суміші потужністю 2,5 см, яка за своїми ознаками схожа на цемент, бо дуже тверда і має сірий колір. Ця суміш стала основою для нанесення мозаїки.

Мозаїчне зображення хреста, на якому розп'ятий Ісус, викладене з натурального каміння червоно-коричневого кольору. Зверху на хресті на білому фоні є напис латиною «INRI» (лат. *Iesvs Nazarens Rex Iudaeorum* – Ісус Назарянин, Цар Юдейський). Тіло Спасителя набуває рельєфного вигляду за рахунок гри світла й тіні натурального каміння, різного за забарвленням, розміром і формою. Розп'яття виконане на тлі зі смальти жовтого кольору, зібраного зі скляних кубиків розміром 1 × 1 см, товщиною 3–4 мм. Основа скла різна за кольоровою гамою (світло-голуба, зеленувато-жовта), поверхня покрита тонким шаром золота, на який, у свою чергу, нанесений захисний шар скла до 1 мм.

У композиції наявні чотири теплі та холодні відтінки золота. Це добре проглядається на німбі навколо лика Христа. Німб ніби поділений на чотири частини за рахунок кольорової гами, де по краю превалює світло-жовтий колір.

Достеменно невідомо, як і коли мозаїчне зображення «Розп'яття Христа» потрапило до Трьох-Анастасіївської церкви, оскільки нам не вдалося побачити жодного опису церковного майна, принаймні з часів її побудови у 1893 р. Існує версія, що його міг подарувати фундатору храму Ніколі Артемійовичу Терещенку зять, Богдан Іванович Ханенко, – відомий поціновувач старовини і творів мистецтва, який збирав свою колекцію не тільки на великих розпродажах чи аукціонах, а й по монастирях, де їх не зовсім добropорядні служителі інколи за відповідну винагороду погоджувались розлучатися з місцевими святинами [10, с. 32]. Однак першу згадку про розп'яття знаходимо у спогадах глухівчанина-мистецтвознавця В.Г. Пуцка: «У повоєнні десятиліття в Анастасіївській церкві були наявні нечисленні ікони, незначний за кількістю комплектів літургійний одяг. Це була чи не бідніша з усіх існуючих на той час глухівських церков. Проте ще було чути перекази парафіян старшого віку про колишнє багате «терещенківське» церковне начиння, про мармуровий різьблений престол. 1961 року, коли почали закривати навколишні церкви, сюди стали звозити їх майно. Тоді у храмі з'явилося кілька різьблених дубових кіотів, виконаних для Миколаївської церкви на початку 1950-х років досить літнім, засланим у міжвоєнний час з Полтавщини О.І. Зеленим, у тому числі й для великого за розмірами мозаїчного зображення Розп'яття, котре колись стояло там праворуч, попереду солеї. Обличчя Христа було пошкоджене комсомольцями, і тому відновлено Т.Д. Косаченком лише фарбами. Казали, що мозаїка ніби колись знаходилася в Гамаліївському монастирі, а чи так воно було в дійсності, – годі було дізнатися. Невелика кількість ікон була привезена із молитовного

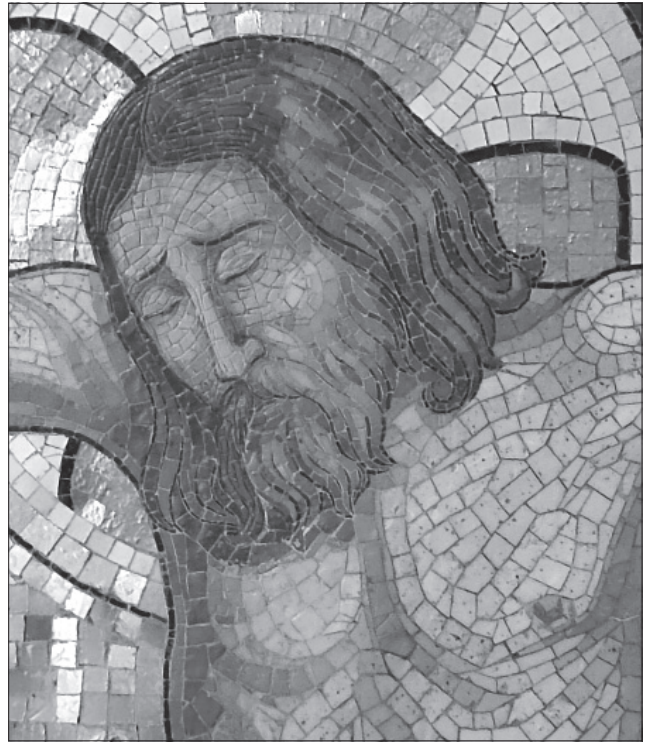

Рис. 5. Лик Христа до і після проведення реставраційних робіт. Фото О. Маслюка

дому в селі Береза. З Глинської пустині, попри поширене твердження, до Анастасіївської церкви ікон потрапило порівняно небагато, крім тих, котрі входили до складу іконостаса та містилися в кіотах попереду солеї» [8, с. 136].

Пошкоджено комсомольцями... Тут В. Пуцко досить делікатно назвав наругу над святинєю. Лик Христа був розбитий з великими розколинами уздовж усього зображення та частковою втратою золотавого фону. У 1955 р. місцевий художник Т.Д. Косаченко підправив зображення за допомогою олійних фарб та цементної суміші з домішками клею. Золотавий фон був підведений бронзовою пудрою з клеєм у місцях розтріскування та сколів.

1980 року, коли було відновлено богослужіння в Трьох-Анастасіївській церкві, розп'яття так і залишилось стояти на своєму місці в напольному кіоті, вирізаному з дубу і покритому темно-коричневою морилкою та матовим лаком. В оздобленні кіота є фрагменти прорізної геометричної різьби.

У такому стані розп'яття знаходилось до 2019 року, поки не потрапило в поле зору пам'яткоохоронців. Невдовзі розпочались заходи по його відновленню, які проводились реставратором Національного заповідника «Глухів» Олександром Маслюком. Першим етапом робіт стало видалення стійкого пило-грязьового забруднення за допомогою слабого мильного розчину. Потім відбувся демонтаж лику Христа і видалення з нього залишків олійного письма та шару цементної основи сірого кольору потужністю 1 см, крихкого на дотик. По всій площині композиції було наявно 23 місця втрат, різних за розміром, замастикованих цементним роз-

чином та зафарбованих бронзовою пудрою з клеєм.

Далі усі місця попередньої «реставрації» були відчищено від цементної суміші за допомогою капронової щітки та хірургічного скальпеля, а всі тріщини на зображенні просякнuto ґрунтовкою глибокого проникнення у декілька шарів. Смальту, яка відійшла від клейової основи, обережно вийняли і вклеїли на своє на місце, використовуючи відповідну суміш.

Місця втрат фону та зображення лику Христа поґрунтували та укріпили клеєм, замастикували гіпсовою шпаклівкою з домішками клею ПВА. Далі гіпс обробили абразивним папером різної зернистості (Р 120, Р 250, Р 400, Р 800, Р 1500) і вивели на одну лінію з фоном зображення. На гіпсованих відновлених частинах золотавого фону за допомогою хірургічного скальпеля були нанесені прорізи, що імітували кубики розміром 1 × 1 см. На втраченій частині лику Христа також нанесли прорізи імітації мозаїки. Усі відновлені з гіпсу фрагменти заґрунтували та підготували до нанесення золотої поталі теплих та холодних відтінків (рис. 4).

Поталь наносилась за допомогою клею на водній основі Cadence Metal Leaf Mission. Лик Ісуса відтворили акварельною та акриловою фарбами різних кольорів, після чого провели консерваційні заходи з використанням акрилового лаку на водній основі (рис. 5).

Незважаючи на те, що мозаїчне зображення «Розп'яття Христа» не внесене до жодних переліків чи державних реєстрів як об'єкт культурної спадщини, його реставрація має символічний характер: нею ніби змито з лику Спасителя сліди плондрування епохи радянського невігластва. Сама

ж Трьох-Анастасіївська церква у Глухові є визначною комплексною пам'яткою архітектури й монументального мистецтва національного значення, яка внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під охоронним номером 1537-Н. Вона має надзвичайно цінні в інтер'єрі сюжетні картини і декоративні розписи, які потребують термінової реставрації висококваліфікованими спеціалістами.

ДЖЕРЕЛА

1. Заїка В. Світла Анастасія очима живописця і поета. *Соборний майдан*. 2004. № 5. С. 4.
2. Ковалинський В.В. Меценаты Киева. К., 1998. 528 с.
3. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. К.: ТОВ «Видавничий дім А.С.С.», 2005. 588 с.: іл.
4. Центральний державний історичний України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 830, оп. 1, спр. 5.
5. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 438.
6. Мірошниченко О. Глухівська каплиця Павла Скоропадського. *Соборний майдан*. 2018. № 5(89). С. 4–5.
7. Сбитный И. Красивые легенды и суровая действительность. *Соборный майдан*. 2007. № 1(19). С. 2
8. Пуцко В.Г. Анастасіївська церква у Глухові. *Історико-культурні надбання Сіверщини в контексті історії України: Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (18–19 травня 2006 р.)*. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. С. 135–137.
9. Словник української мови: в 11 т. / редкол. І.К. Білодід (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 9: С / ред. тому: І.С. Назарова та ін. 1978. 916 с.
10. Акинша К. Забытый меценат. *Наше наследие*. 1989. № V (11). С. 28–38.

Zhukova S.P., Masliuk O.I. Restoration of the mosaic image of the «Crucifixion of Christ» in the church of Three St. Anastasiias in Hlukhiv against the background of its history

The article presents the history of the Three Anastasieva Church in Hlukhiv over three centuries, from 1717 to the present day. The article

emphasizes the contribution of the Tereshchenko family to the development of the city in the second half of the nineteenth century, in particular the construction and decoration of the Three Anastasieva Church.

Against the backdrop of the losses suffered by the church in the twentieth century, attention is shown to the problem of preserving its decoration by restoring the mosaic image of the Crucifixion of Christ. The description of the crucifixion, stages and methods of its restoration are given.

Key words: Three St. Anastasiias Church, Tereshchenkos, architecture, paintings, mosaic image, composition, restoration.

REFERENCES

1. Zaika, V. (2004). Svitla Anastasiia ochyma zhyvopystsia i poeta [Light Anastasia through the eyes of a painter and poet]. *Sobornyi maidan*, 5, p. 4. [in Ukrainian].
2. Kovalynskiy, V.V. (1998). *Metsenaty Kieva [Kyiv patrons]*. Kyiv. [in Russian].
3. Vecherskyi, V. (2005). *Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia Livo-berezhnoi Ukrainy: Vyiavlennia, doslidzhennia, fiksatsiia [Architectural and urban monuments of the Left Bank of Ukraine: Identification, research, and recording]*. Kyiv: TOV «Vydavnychyi dim A.S.S.». [in Ukrainian].
4. Central State Historical Archives of Ukraine (dali TsDIAK), Kyiv, f. 830, op. 1, p. 5.
5. TsDIAK, f. 830, op. 1, spr. 438.
6. Miroshnychenko, O. (2018). Hlukhivska kaplytsia Pavla Skoropadskoho [Hlukhiv chapel of Pavlo Skoropadskyi]. *Sobornyi maidan*, 5(89), pp. 4–5. [in Ukrainian].
7. Sbitnyi, I. (2007). *Krasivye legendy i surovaya deistvitel'nost' [Beautiful legends and harsh reality]*. *Sobornyi maidan*, 1(19), p. 2. [in Russian].
8. Putsko, V.H. (2006). *Anastasiivska tserkva u Hlukhovi. Istoryko-kulturni nadbannia Sivershchyny v konteksti istorii Ukrainy: Materialy piatoi naukovo-praktychnoi konferentsii (18–19 travnia 2006 r.)*. pp. 135–137. Hlukhiv: RVV HDPU. [in Ukrainian].
9. Bilodid, I.K. (Ed.) (1978). *Slovyuk ukrainskoi movy: v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
10. Akinsha, K. (1989). *Zabytyi metsenat [Forgotten philanthropist]*. *Nashe nasledye*, V (11), pp. 28–38. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 23.08.2023 р.
Рекомендована до друку 04.10.2023 р.

АВТОРИ

Артемюва Людмила Вікторівна – аспірантка кафедри історії, правознавства та методики викладання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка, наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Базиль Світлана Михайлівна – докторка філософії, вчителька історії і правознавства Шосткинської загальноосвітньої школи I–III ст. № 12.

Бахтіна Світлана Анатоліївна – провідна наукова співробітниця відділу пам'яток історії Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини».

Березова Світлана Анатоліївна – наукова співробітниця науково-дослідного відділу колекцій з дорогоцінних металів Національного музею історії України, м. Київ.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини Інституту культурної спадщини.

Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки

і методики викладання історії та суспільних дисциплін Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Тараса Шевченка.

Гоменюк Валентина Миколаївна – старша наукова співробітниця науково-методичного відділу Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені Василя Тарновського.

Горькова Анастасія Олексіївна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, завідувачка науково-методичного відділу Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Гриценко Андрій Петрович – доктор педагогічних наук, завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Дейнеко Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Комунального закладу «Харківський історичний музей ім. Миколи Сумцова».

Демиденко Надія Михайлівна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Жукова Світлана Петрівна – заступниця генеральної директорки Національного заповідника «Глухів».

Загрива Наталія Анатоліївна – старша наукова співробітниця наукового сектору моніторингу нерухомих пам'яток наукового відділу моніторингу та оренди нерухомих пам'яток Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Іванченко Леся Антонівна – кандидатка історичних наук.

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Кондратенко Наталія Григорівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Коритнянська Вікторія Григорівна – старша наукова співробітниця Національного науково-дослідного реставраційного центру України, Одеська філія.

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету ім. академіка Юрія Бугая; член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи Російської академії наук.

Котовська Марія Борисівна – старша наукова співробітниця науково-методичного відділу Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, правознавства та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (за сумісництвом).

Кужельна Олена Валеріївна – членкиня Національної спілки краєзнавців України, м. Шостка.

Лагута Антоніна Михайлівна – краєзнавиця, м. Новгород-Сіверський.

Лобачова Ірина Миколаївна – завідувачка відділу давньоруської літератури Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».

Маслюк Олександр Іванович – художник-реставратор Національного заповідника «Глухів».

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук, науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проєкту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Мироненко Олександр Володимирович – учень 11-го класу Шосткинської ЗОШ I–III ступенів № 12.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського Національної академії наук України.

Міллер Наталія Василівна – краєзнавиця, керівниця краєзнавчого клубу «Воронізький літописець» при Воронізькій дитячій бібліотеці-філіалі Комунального закладу «Шосткинська міська ЦБС» відділу культури і туризму Шосткинської міської ради.

Мірошниченко Надія Олександрівна – кандидатка педагогічних наук, учена секретарка Національного заповідника «Глухів».

Мошик Ірина Вікторівна – кандидатка історичних наук, генеральна директорка Національного заповідника «Глухів».

Павленко Валерія Миколаївна – учениця 11-го класу Першої дистанційної школи «Оптимі» та Collegio del Mondo Unito dell'Adriatico O.N.L.U.S., Italy, членкиня Малої академії наук України.

Пінчук Неля Юріївна – екскурсоводка Національного заповідника «Глухів».

Полідович Юрій Богданович – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу експозиційно-виставкової роботи та міжнародної діяльності філії Національного музею історії України – Скарбниці Національного музею історії України, м. Київ.

Рожкова Людмила Іванівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри державно-правових дисциплін та українознавства Сумського національного аграрного університету.

Рой Світлана Вікторівна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені І.Г. Спаського.

Савицька Людмила Іванівна – завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного заповідника «Глухів».

Сулима Оксана Сергіївна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського Національної академії наук України.

Товстоляк Надія Миколаївна – кандидатка історичних наук, доцентка, членкиня Національної спілки краєзнавців України.

Удовиченко Ірина Володимирівна – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу експозиційно-виставкової роботи та міжнародної діяльності філії Національного музею історії України – Скарбниці Національного музею історії України, м. Київ.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 16

Технічний редактор – *В.В. Ісаєв*
Дизайн обкладинки – *Ю.В. Москаленко*
Комп'ютерне складання – *В.В. Ісаєв*
Коректура – *Л.В. Артемова, С.П. Жукова, Н.Ю. Пінчук*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне,
лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

За достовірність фактів, посилань, приміток,
коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 05.10.2023 р.
Формат 60×84/8.
Ум. друк. арк. 24,65. Обл.-вид. арк. 28,1.
Наклад 100 прим. Зам. №2148.

Видавець та виготовлювач
ПП. Лисенко М.М.
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.);
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, 16608, Україна;
тел.: +38-04631-90995, +380-067-4412124; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

УДК 94(477.5)+908(477.5)